Sanscrit

[illegible] Chapter I
[illegible]
[illegible]

॥ काव्यनाम ॥

॥ किरातार्जुनीय ॥

॥ कविनाम ॥

॥ भारवि ॥

॥ टीकानाम ॥

॥ घण्टापथ ॥

॥ टीकाकारनाम ॥

॥ मल्लिनाथ ॥

॥ अत्रकाव्येसर्गसंख्या ॥

अष्टादश १८ ॥

॥ अत्रकाव्येमूलश्लोकसंख्या ॥

एकपञ्चाशदधिकसहस्रं १०५१ ॥

॥ अत्रार्ज्जुनस्यकाव्यनायकस्यपाशुपतास्त्रलाभःफलम् ॥ १ ॥

॥ शाकेषडग्निसप्तेन्दु सम्मितेवत्सरेशुभे ॥

॥ शाके १७३६ ॥

॥ चन्द्राङ्कवसुभूम [illegible] समादित्यवत्सरे ॥

॥ संवत् १८७१ ॥

॥ भूयुग्मदृष्टिधरणीसम्मितेयवनाब्दके ॥

॥ सन १२२१ साल ॥

॥ आषाढस्यसितेपक्षेतृतीयासोमवासरे ॥

॥ वेदभूमिवसुचन्द्रमासनईसवीप्रमान ॥

॥ माहजूनकेवाइसाछप्योग्रन्थपरधान ॥

॥ सन् १८१४ ईसवी । ता: २२ जून ॥

नगरे कलिकत्ताख्ये [illegible] टन्तपाद्यथ । श्री
विद्याकरमिश्रेण वैवूशर्मेण धीमता ॥ १ ॥
सम्भूय शोधयित्वाथ काव्यंटीकासमन्वितम् । मु
द्राक्षरेण यत्नेन न्यासितं सुधियाम्मुदे ॥ २ ॥
विना परिश्रमं धीराः पाठयन्तु पठन्तु च । तद
र्थमङ्कितश्चैतत्सटीकङ्काव्यमुत्तमम् ॥ ३ ॥

॥ संस्कृतयन्त्रे खिदिरपुरे श्रीमदनपालेनाङ्कितम् ॥

॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अर्द्धाङ्गीकृतदाम्पत्यमपिगाढानुरागिणम्। पितृभ्या
ञ्जगतस्तस्मैकस्मैचिन्महसेनमः ॥ १ ॥ आलम्बेजगदालम्बंहेरम्बचरणाम्बुज
म्। शुष्यन्तियद्रजःस्पर्शात्सद्यःप्रत्यूहवार्द्धयः ॥ २ ॥ तद्दिव्यमव्ययन्धामसारस्व
तमुपास्महे। यत्प्रसादात्प्रलीयन्तेमोहान्धतमसच्छटाः ॥ ३ ॥ वाणीङ्काणभुजी
मजीगणदवाशासीच्चवैयासकीमन्तस्तन्त्रमरंस्तपन्नगगवीगुम्फेषुचाजागरीत्।
वाचामाकलयद्रहस्यमखिलंयश्चाक्षपादस्फुरांलोकेभूद्यदुपज्ञमेवविदुषांसौज
न्यजन्यंयशः ॥ ४ ॥ मल्लिनाथकविःसोयंमन्दात्मानुजिघृक्षया। तत्किरातार्जुनी
याख्यंकाव्यंव्याख्यातुमिच्छति ॥ ५ ॥ नारिकेलफलसम्मितंवचोभारवेःसपदितद्वि
भज्यते। स्वादयन्तुरसगर्भनिर्भरंसारमस्यरसिकायथेप्सितम् ॥ ६ ॥ नानानिब
न्धविषमैकपदैर्नितान्तंसाध्यंकथंकमणखिन्नधियामशक्यम्। कर्तुम्प्रवेशमिहभा
रविकाव्यबन्धेघण्टापथंकमपिनूतनमातनिष्ये ॥ ७ ॥ इहान्वयमुखेनैवसर्वंव्या
ख्यायतेमया। नामूलंलिख्यतेकिञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ८ ॥ अथतत्रभवान्भार
विनामाकविःकाव्यंयशसेऽर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतये। सद्यःपरनिर्वृतयेका
न्तासंमिततयोपदेशयुजेइत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाध
नतांकाव्यालापांश्चवर्जयेदितिनिषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतामपश्यन्किरातार्जु

नीयां स्वं महाकाव्यं चिकीर्षुश्चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षण
फलसाधनत्वादाशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखमित्याद्याशीर्वादाद्यन्यतम
स्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च वनेचरस्य युधिष्ठिरप्राप्तिरूपं वस्तु निर्दिशन् कथामुपक्षि
पति। श्रिय इति। आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद्वर्णगणादिशुद्धिरत्रोपयुज्यते। त
दुक्तं देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गण
तोऽपि चेति। कुरूणां निवासः कुरवो जनपदाः तस्य निवास इत्यण्प्रत्यये जनपदे
लुक्। तेषामधिपस्य दुर्योधनस्य सम्बन्धिनीं शेषे षष्ठी। श्रियं राज्यलक्ष्मीम्। कर्तृ
कर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी। पाल्यतेऽनयेति पालनीं तां प्रतिष्ठापिकामित्यर्थः प्रजा
रागमूलत्वात्सम्पद इति भावः। करणाधिकरणयोश्चेति करणे ल्युट् टिड्ढा

श्रीगणेशाय नमः॥ श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वे
दितुम्। स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः॥ १॥

णञित्यादिना ङीप्। प्रजासु जनेषु विषये। प्रजा स्यात्सन्ततौ जन इत्यमरः। वृत्तिं
व्यवहारं वेदितुं ज्ञातुं यं वनेचरमयुङ्क्त नियुक्तवान्। वर्णः प्रशस्तिरस्यास्तीति वर्णीतीनिप्र
त्ययः। तदुक्तम्। स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्। संकल्पोऽध्यवसाय
श्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च॥ १॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः। विपरी
तं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम्॥ २॥ एतदष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिः। व
र्णी ब्रह्मचारी तस्य लिङ्गं चिह्नमस्यास्तीति वर्णिलिङ्गी ब्रह्मचारिवेषवानित्यर्थः स
न्नियुक्तः वने चरतीति वनेचरः किरातः भिल्लः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातय इत्यम
रः। चरेष्ट इति टप्रत्ययः तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक्। विदितं वेदनमस्यास्ती
ति विदितः परवृत्तान्तज्ञानवानित्यर्थः। अर्शआदिभ्योऽजित्यच्प्रत्ययः अथवा कर्तरि

कर्मधर्मोपाचारात् । विदितः प्रवृत्तान्तविदित इत्युच्यते ऽभयत्रापि पीतागावो भुक्ताब्राह्मणाविभक्ताभ्रातर इत्यादिवत्साधुत्वं ननु कर्तरिक्तः अकर्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात् । अतएवभाष्यकार अकर्मकेषु मत्वर्थीयः विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः ॥ पीतमेषामस्तीति पीताः भुक्तमेषामस्तीति भुक्ताइति । अथवाउत्तरपदलोपोऽत्रद्रष्टव्यः विभक्तधनाविभक्ताभ्रातरः पीतोदकाः पीताभुक्तान्नाभुक्ताइति । अत्रलोपशब्दार्थमाह कैय्यटः ॥ गम्यार्थस्याप्रयोगएवलोपोऽभिमतः विभक्ताभ्रातरः इत्यत्रचधनस्यविभक्तत्वम्भ्रातृषूपचर्यते पीतागावः इत्यत्राप्युदकस्यपीतत्वङ्गोष्वारोप्यते भुक्ताब्राह्मणाइत्यत्र अन्नस्यभुक्तत्वम्ब्राह्मणेषूपचर्यतइति । तद्वदत्रापि । वृत्तिगतंविदितत्वं वेदितरि वनेचरे ऽपचर्यते । एतेनवनाप्यपीतप्रतिबद्धवत्साध्यातुन्नप्रथमंव्यवस्यति । अलंयुष्मास्वपीतेषुइत्येवमादयोव्याख्याताः । अथवाविदितः विदितवान्सकर्मकादप्यविवक्षितेकर्मणिकर्तरिक्तः आसितः कर्महीन्यादौयथा कृधातोरर्थान्तरेवृत्तेधात्वर्थेनोपसंग्रहः । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिकाक्रियेति । प्रतीहारादिनाज्ञापितइतिवा । द्वैतवनेद्वैताख्येतपोवने । यद्वाद्वेइतेगतेयस्मात्तद्वीतंद्वीतमेवद्वैतः तच्चतद्वनञ्चतस्मिन्शोकमोहादिरहितेवेत्यर्थः युधिरणेस्थिरंयुधिष्ठिरन्धर्मसूजम् । हलन्तात्सप्तम्याःसंज्ञायामित्यलुक् । गवियुधिभ्यांस्थिरइतिषत्वंसमायययौसम्प्राप्तः । अत्रवनेवनेचरइतिद्वयोःस्वरव्यञ्जनसमुदाययोरेकदेशावृत्त्यावृत्त्यनुप्रासोनामालंकारः । अस्मिन्सर्गेवंशस्थंवृत्तन्तल्लक्षणम् । जतौतुवंशस्थमुदीरितञ्जराविति ॥ १ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

सम्प्रतितत्कालोचितत्वं आदेशयन्तस्यतद्गुणसम्पन्नत्वमादर्शयन्नाह । कृतप्रणामस्येति । कृतप्रणामस्यतत्कालोचितनाकृतनमस्कारस्यसपत्नेतरिपुप्रादुर्यौधनेन । रिपुवैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदइत्यमरः । जितांस्वायत्तीकृतांमहींमहीभुजेयुधिष्ठिरायक्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वन्निवेदयिष्यतोज्ञापयिष्यतः । स्प

टःशद्वेतिशतृप्रत्ययः।तस्यवनेचरस्यमनोनविव्यथे।कथमीदृक्प्रियंराज्ञेवि
ज्ञापयामीतिमनसिनचचालेत्यर्थः।व्यथभयचलनयोरितिधातोर्लिट्।उक्तम
र्थमर्थान्तरन्यासेनसमर्थयते।नहीति।हियस्माद्धितमिच्छन्तोहितैषिणः
स्वामिहितार्थिनःपुरुषाःमृषामिथ्याभूतम्प्रियंवक्तुन्नेच्छन्ति।अन्यथाकार्यविघात
कतयास्वामिद्रोहिणःस्युरितिभावः।अमौढ्यममांद्यममृषाभाषित्वमभ्यूह्य कृत्व
त्वेतिचारगुणाइतिनीतिवाक्यामृते॥ २ ॥ * * * * * * * * * * * ॥
तथापिप्रियार्हेराज्ञिकटुनिष्ठुरेकिमयुक्तोऽयमर्थःकथंस्वाम्यनुज्ञातस्तदुपपन्नोऽन्याशयेना
ह।द्विषामिति।रहस्येकान्तेसवनेचरोद्विषांशत्रूणांकर्मणिषष्ठी।विघातायद्विषोवि

कृतप्रणामस्यमहींमहीभुजेजितांसपत्नेननिवेदयिष्यतः।नविव्य
थेतस्यमनोनहिप्रियम्प्रवक्तुमिच्छन्तिमृषाहितैषिणः ॥ २ ॥ द्वि
षांविघातायविधातुमिच्छतोरहस्यनुज्ञामधिगम्यभूभृतः।ससौष्ठ
वौदार्यविशेषशालिनींविनिश्चितार्थामितिवाचमाददे ॥ ३ ॥

हन्तुमित्यर्थःतुमर्थाच्चभाववचनादितिचतुर्थीभाववचनाच्चेतितुमर्थेघञ्प्रत्ययः।अ
वचनादर्थेचतुर्थ्यामपिनदोषःतथापिप्रयोगवैचित्र्यविशेषस्यालंकारत्वादेवंव्याचक्षते
।विधातुंव्यापारयितुमिच्छतःसमानकर्तृकेषुतुमुन्द्विषोविहन्तुमुद्युक्तज्ञानस्येत्यर्थः
अतएवंभूतोयुधिष्ठिरस्यानुज्ञामधिगम्यप्राप्यसुष्ठुभावःसौष्ठवंशब्दसामर्थ्यंसुष्ठु
शब्दादव्ययादुद्गात्रादित्वादञ्प्रत्ययःउदारस्यभावःऔदार्यंअर्थसम्पत्तिःतयोर्द्व
न्द्वःसौष्ठवौदार्ये।अत्रौदार्यशब्दस्याजाद्यदन्तत्वेपिलक्षणहेत्वोःक्रियायाइत्यत्रा
ल्पाच्तरस्यापिहेतुशब्दस्यपूर्वनिपातमकुर्वताऽनेनैवपूर्वनिपातशास्त्रस्यानित्यत्व
ज्ञापनान्नपूर्वनिपातः।उक्तंचकाशिकायाम्।अयमेवलक्षणहेत्वोरितिनिर्देशः

पूर्वैनिपातनयभिचार [illegible] विशेषः तयोर्वा विशेषे ते नक्षत्र लतेऽभिमतेह [illegible]
[illegible] विशेषणालिनीनान्ता [illegible] विनिर्गित [illegible] विशेषतः प्रमाणातेनिर्स्वी
तोयोऽइ [illegible] रूपांवा [illegible] त्यर्थः ॥ ३ ॥ * ● * ॥

प्रथम [illegible] निवेदकामन्यामन्य [illegible] यावते । [illegible] इति । [illegible] पक्रिया
[illegible] वस्तु [illegible] मिरित्यर्थः चरन्तीति चरस्तर
[illegible] । [illegible] चूर्ण । [illegible] जन्मात् [illegible] एवचक्षुर्यैवानोचार
[illegible] । [illegible] नि [illegible] पश्यन्ति जानन्तश्चक्षु
[illegible] कार्याकार्य [illegible] चक्षुर्विशिष्टनियमाना
मितिनीतिवाक्यामृते । [illegible] नियुक्तानु [illegible] मर्त्याः स्वामिनोनवञ्चनीयाः नप्रतार

[illegible] चक्षुषोमवञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
[illegible] विद [illegible] लभंवचः ॥ ४ ॥

[illegible] याः सत्यमेव [illegible] इत्यर्थः । चारापचारे चक्षुरपचारवद्धञ्जाम्पदेपदे निपातइ
[illegible] प्रियं [illegible] पथ्यंवा मद्गुर्णमिति शेषः । [illegible]
ऽर्थः । [illegible] कुतः [illegible] प्रियच्छ्ववचोदुर्लभं [illegible]
[illegible] मित्यर्थः ॥ ४ ॥ * ●, * ● * ● * ● ॥

[illegible] । सइति । यः सखाऽमात्यादिरधिपंस्वामि
[illegible] । [illegible] पाठेऽकर्मक
[illegible] किंस [illegible] इत्यर्थः किमःक्षेपड्निसमासा
[illegible] । तथाच [illegible] स्वामी [illegible] नाद्धितोपदे
[illegible] नोपर्योमे [illegible] मी । नशृणुतेनमृगो [illegible]

॥कि०व्या०॥ [illegible]मिति [illegible]कः । समोगमूर्द्धोत्यादिना [illegible] [illegible] चाम् । [illegible]
॥सर्ग १॥ [illegible] कमं वैवक्तिकम् । [illegible] [illegible] स्वामी [illegible]
॥ ३ ॥ [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] माह । सदेति । [illegible] पेषु [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] अनुकूलेषु [illegible] सर्वसम्पदः [illegible]
[illegible] कुर्वते [illegible] । [illegible] मिति [illegible]
वः । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] निर्दिष्ट [illegible]

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं हितान्न यः संशृणुते स किम्प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥ ५ ॥
निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः । तवा-
नुभावोऽयमवेदि यन्मया निगूढतत्त्वं नयवर्त्म विद्विषाम् ॥ ६ ॥

[illegible] पोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । [illegible]
[illegible] समर्थनसमर्थान्तरन्यास इति ॥ ५ ॥ [illegible]
सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरन्निध निसर्गेति । निसर्गदुर्बोधं [illegible] । [illegible]
घटुरित्यादिना [illegible] । भूपतीनां चरितं [illegible]
मादृशा पामरजना इत्यर्थः । [illegible] यं संघटनेत्यर्थः । [illegible]
न [illegible] विद्विषां नयवर्त्म [illegible] । [illegible]
वच । [illegible] विक्लवाः [illegible]
मितिया [illegible] । [illegible] यथेति [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]नुभावः [illegible]शोभा वहतिघ[illegible]
न प्राप्ति समा[illegible]न्पदृष्टान्त[illegible]वयव । [illegible]भुवो[illegible]नुपवर्गोऽपवर्गोऽत्यनुपवर्गो ह्रवतो
ऽतीतिाद्येन विधानात् । [illegible] पुमाप्ति[illegible]शोभा वहतिप्रा
प्टिसमासऽपि । [illegible]परिहरेत[illegible] विनिहापकामिनमुनुपूयाकर्मकठोरम्भ
[illegible]व । ।। * * * * * * * * * * * * * * * * * ।।
[illegible]नाद्दाह । [illegible] । [illegible]नुयोधनः । भा
[illegible]पुर[illegible] । [illegible]संहासनस्थोपि ।
[illegible]वनाधिवासिनो[illegible]नस्थान् [illegible]पार्थिकः । [illegible]नः ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]मुदरमस्थेनिदुरेद

विधा[illegible]मानोभवत[illegible]पासनस्थोपिवनाधिवासिनः । द
रदर[illegible]भगवानीदृश[illegible]नुयोधनः ।। ७ ।।

[illegible]तम् । पूर्वोदरादि[illegible] । दुरेदरे[illegible]दरमिव[illegible] ।
न[illegible]नामिव[illegible]जितासुखान्दु[illegible]नाम् । [illegible]मदोष् । [illegible]
[illegible]विशेषकारात्मि[illegible]यनो । [illegible]नुवर्णय[illegible]म् । [illegible]
प्रियतमतद्दासइत्यर्थः । [illegible]विमुख[illegible]धनम्भु[illegible]नः
समाधिरिति भावः [illegible]दरी[illegible]जातामिति[illegible] । [illegible]
[illegible]नापन्यासीत् । [illegible]लंकार । [illegible]म् । हेतोर्वा[illegible]पदार्थ
[illegible]मिति ।। ७ ।। * * * * * * * * * * * * * * * ।।
नयेनजेतु[illegible]समीहतइत्युत्तान्तप्रकारमाह । [illegible]पीति । [illegible]पिसाशंकोपि
[illegible] । [illegible]धनोभव[illegible]भवन्तमाक्रमितु

मिच्छयेत्यर्थः । वेतार्थमिति तृतीया । सुयसंसमर्पयद्दानमिश्वसितस्य निगुलोग रिका
स्थेनप्रभुत्रयशः मनोमिमत्सरलोगुणानि मिमी यान्यपरा ऽदेमुणमसाकर्तुनकत्ते । पिशुना
वतामात्मनः प्रकटयतीत्यर्थः । नन्वेतं गुणित्वं नाम तो मिसक्ज नविरोधो महादोषहतु
त्याथं क्वसोपिसत्पुरुषोबाभेमनो यबल्बोहरणकर्मकस्मादित्याह । वमिति । त
थाहि । भूतिं समुन्नयमुतकर्षमाध्य दयत् । कूटः शत्रुभानं च जितेत्यादिना प्रकर
णः । पुनर्भोऽत्युत्तमहत्सिका कर्शनं कन्या यानतास्तिकरणम् । महात्मभिः समं महत्स
र्थः । संगस्यात्मकंतसेमायत्न । प्र क्रामेत्तूहेमात् हूसैनसंसर्गीन्त्यापूर्व्यो निमगाह
तिपञ्चमी । विरोधेऽपि वरं मनाक्प्रियम् । देवाहृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रि
यमित्यमरः । अत्र मैत्र्यापेक्षया मनाक्प्रियम्। विरोधश्च भूतिं समुन्नयनिमित्तत्यपूर्व

तथापि जिह्मः स भवज्जिगीषया तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः । सम
न्नयन्भूतिमनार्यसङ्गमाद्वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ ८ ॥

वाक्यार्थयोः समापनत्वेवाक्यार्थस्य पुनरादानं । समाप्तपुनरात्तमदोषपूर्तिः । तदु
क्तम् । काव्यप्रकाशे । समाप्तपुनरात्तं स्यात्समाप्तपुनरात्तमिति । न चैवापवाद
रमेतत् येनोक्तदोषपरिहारः स्यात् येनात्तं समाप्तमिनेत्याद्यहुदा । स च भूतिसमुन्नय
नस्य पदार्थविशेषणद्वारा विरोधपरत्वमुक्तमेव न तु अभिधानरूपकाव्यलिङ्गानुप्रवि
वदृति ॥ ८ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
ननु कातर्यकेवलानीति रिपुसंग्रवनीतिपुक्तम्पेत्त समस्येत्याह । कृतेति । वसां षड्व
र्गः षण्णां शत्रूणां कामक्रोधादीनां षड्वर्गः अरिषड्वर्गः तस्मिन्विजये समास
तस्य जयः कालायेनतेनतथोक्तेनविनीतेनेत्यर्थः । विनीताधिकारं प्रजापालनमितिभ
वः । अगम्यरूपां मनुष्यभगवद्दुष्प्रापामनोरमां मातरीमनूपरिपरिसमासाद्दत

प्रपित्सुः । पदवीं प्रजापालनपद्धतिम्प्रपित्सुना प्राप्तुमिच्छुना पदेर्गत्यर्थात् सन्नन्तादुप्रत्य यः । सनि मीमेत्यादिना इसादेशः । अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । अस्ततन्द्रिरस्त स्तोऽस्य स्तेनास्ततन्द्रिणाऽनलसेनेत्यर्थः । तन्द्रिः स्त्री तन्द्राधातुभ्यस्तद्भ्यां दपच्चे त्यौणादिकः प्रत्ययः । कृदिकारादक्तिनो ङीप्वक्तव्य इति । तन्द्री घटीत स्सोतन्त्रीतिइवन्नोपोऽतिरक्षीरस्वामी । तथा रामायणप्रयोगः निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदे शपरसैन्यवधादिति । तेन दुर्योधनेन । पुरुषस्य कर्म पौरुषम्पुरुषकार उद्योग इत्यर्थः । युवादिभ्योऽण्प्रत्ययः । पौरुषम्पुरुषस्यैतत्कर्मणि तेजसीति विश्वः । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवं अहोरात्रमित्यर्थः । अचतुरेत्यादिना सप्तम्यर्थवृ त्त्योरव्यययोर्द्वन्द्वनिपातनेऽच् समासान्तः । विभज्य अस्यां वेलायामिदं कार्यमकार्य

कृतारिषड्वर्गजयेन मानवीमगम्यरूपां पदवीं प्रपित्सुना । विभ
ज्य नक्तन्दिवमस्ततन्द्रिणा वितन्यते तेन नयेन पौरुषम् ॥ ७ ॥

मिति विभागं कृत्वा नयेन नीत्या वितन्यते विस्तार्यते ॥ ७ ॥ ० * ० * ० * ० ॥

सम्प्रति भृत्यानुरागमाह । सखीनिति । गतस्मयो निरहङ्कारः सोऽत एव स दुर्यो धनः सन्ततमनारतं साधु सम्यगकपटमित्यर्थः । अनुजीविनो भृत्यान्प्रीतियुजः स्नि ग्धान्सखीनिव मित्राणीव दर्शयते । लोकस्येति शेषः । हेतुमति चेति णिच् । णिचश्चे त्यात्मनेपदम् । शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदो मित्राणि च । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्र योरिति निपातः । बन्धुभिर्भ्रात्रादिभिः समानमानांस्तुल्यसत्कारान्दर्शयते । बन्धूनां समूहो बन्धुता ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् । कृतमाधिपत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधि पत्यामिव दर्शयते बन्धूनधिपतीनिव दर्शयत इत्यर्थः । पत्यभृत्यादिषु सख्यादिबुद्धि र्दीयते लोकस्य यथा सम्भावयतीत्यर्थः । अनुजीव्यादीनां कर्तुरीप्सिततमं क

मैत्रिकर्मैत्रम् । पूर्वैर्व्याख्यातैरेवपरान्वयेनाकार्यमित्यंवर्णयन्ति । कश्चिदोऽनुवं सु
दोन्मुखात्दोर्भिनवदर्शयते । तस्मात्प्रवर्तते नु तमनु सखानिवसखीदिभावेन प्रवर्त
तांस्तथा दर्शयते सम्यमेव ... रानुवृत्तिमतम्यस्य दर्शयन्तोऽन्यप्रपञ्चमतीत्यर्थः । आ
कापितस्योपितकर्मकत्वं ब्राह्मिकेतुरनुजीवानादिरभिवादेद्दृशोरात्मनेपदमुपसंख्या
नमितिपाक्षिकं कर्मैत्यम् । एवव्याचक्षन्त कर्मणोरात्रोरप्यन्तकर्तृत्वम् । यात्रासेतु
यतेहस्तीसबमेवेत्यादिवत् । अणूयमाणकर्मान्तरादत्रभवात्प्रत्येरतादिवत्
स्वविषयइतिमतस्मादिहन्नात्मनेपदम्प्रतिपेदिरे । भाष्ये तु यतेरत्यादिषु भवि
षयत्वमप्यस्योक्तम् । यथाह । पश्यन्तिभृत्याराजानन्दर्शयतेभृत्यान्राजा । दर्शय
तेभृत्यैराजाअत्रात्मनेपदंसिद्धम्भवतीति । अत्राप्यवेयम् । ननुकर्मान्तरसद्भावा

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः समानमानान्सुहृदश्च बन्धुभिः ।
स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥ १० ॥

दत्रात्मनेपदेनसम्भाव्यम् । उच्यते । ... देवोदाहरणाज्ञाप्यकर्तृ ... यमेवामि
प्रेयते तु नन्ये । अयम्भावस्तत्र यं कर्तृकर्मयोनद्वितीयकर्मान्तरसद्भावादात्म
नेपदमभवति । यथास्थवमारोहयतिमनुष्यानिभिन्द्र इत्यस्थानदास्थायां कर्तृणा
म्भृत्यानां णौ कर्मत्वमितिभवत्येवात्मनेपदमिति ॥ १० ॥ * ● * ● * ● * ॥
नचायन्त्रिवर्गोऽप्रमाद्यतीत्याह । असक्तमिति । यथायथंयथास्वंविभज्यासंकीर्णरू
पंविविच्येत्यर्थः । यथास्वेनुयथायथमितिनिपातनात्द्विर्भावेन पुंसकान्वाकस्तोऽन्य
पुंसकेप्रातिपदिकत्येनिह्रस्वान्तपक्षेपातःपक्षपातस्वासत्तिविशेषः ...
सानयातयासक्तपक्षपातश्रमकृतानुरागविशेषेण । पूज्योऽयन्तुर्गीभिर्मिरित्युपरे
षः । पूज्याश्वायंत्रिवर्गीइ ... मनाचम्मवर्गनिकयोजियावान् । अस्याजसः सेव

आत्मनस्तस्य दुर्योधनस्य नयेनाराधयतो धर्मार्थकामानां गणस्त्रिवर्गः । त्रिवर्गो धर्मकामार्थै

श्चतुर्वर्गः समोक्षकैरित्यमरः । गुणानुरागात्तदीयगुणेष्वनुरागादिव सख्यमयत्नो

त्पादितं सौहार्दं सख्यं मैत्री । सख्युर्यदिति यत्प्रत्ययः । ईयिवानिति कानन्तो निपातः । नाकेऽपि सर्गादिवामिति का

धिकारे क्वसुः । परस्परं न बाधते न निघ्नति कालभेदे धर्मार्थकामाः परस्परानुप

मर्देनाविरुद्धाः सेव्यन्ते । यथा धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या य एकसक्तः स जनो ज

घन्य इति ॥ ११ ॥ • * • * • * • * • * • * • * • * • * • ॥

अथ लोकस्य वशीकरणोपायेष्वाद्यद्वय आदौ सामदाने दर्शयति । निरत्ययमिति ।

असक्तमाराधयतो यथायथं विभज्य भक्त्या समपक्षपाततया । गुणानु

रागादिव सख्यमीयिवान्न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥ ११ ॥

निरत्ययं साम न दानवर्जितं न भूरि दानं विरहय्य सत्क्रियाम् । प्र

वर्तते तस्य विशेषशालिनी गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ॥ १२ ॥

तस्य दुर्योधनस्य निरत्ययं निर्बाधममायिकमित्यर्थः । अन्यथा प्रतारणाद्यनर्थहेत

ुरिति भावः । साम सान्त्वं । साम सान्त्वमुभे समे इत्यमरः । दानवर्जितं न प्रवर्तते । अ

न्यथा लुब्धानां वञ्चनमेतदप्युक्तं स्यादिति दुःकरणादिति भावः । उक्तञ्च । लुब्धमर्थे

न गृह्णीयादिति उमङ्गलिकर्मणा । मूर्खं छन्दानुरोधेन तत्वार्थेन च पण्डितमिति । न

च भूरि प्रभूतं न तु काकलीबावृत्तमित्यर्थः । दानं धनत्यागः । सदिष्यादरार्थेऽव्ययम्

। सत्करणादरयोः सदसदी निपातसंज्ञाः स्मरणात् । तस्य क्रियां सत्क्रियां वि

रहय्य विहाय त्यागे लघुपूर्वादित्ययादेशः । न प्रवर्तते । अनादरेण दानं कृपणस्या

दिति भावः । तत्र सत्क्रियायामपि विशेषेण मानश्च लानिवृत्तनाद्यमिति ॥ प्रेति ।

अस्य कथाजना ज्ञातश्च यथा तानी[illegible] अदण्ड्यान् [illegible] नुरो धर्म [illegible] विमानप्रवर्त्तते । पृथग्विनेया[illegible] गुणो [illegible] ततो [illegible] भवामृदृत्यर्थः । अत्रो[illegible] पूर्वविधि [illegible] स्यापनाद्दे कावस्थ्यालंकारः । [illegible] दृ[illegible] स्थाप्यन्ते [illegible] पूर्वपरे [illegible] विशे[illegible] यन्त्रसेकावर्ची[illegible] धेनि ॥ १२ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

अथ दण्डप्रकारमाह । वस्तुनीति । वशी सदुर्यो धर्मो वस्तुमिव मानिवाञ्छन्तो भी[illegible]त्यर्थः । वस्तुतो ये धर्मा विजितेन्द्रियजनो । [illegible] निशेषः । मया मन्युना को[illegible]पेन न च । मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः । धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जि[illegible]त इति स्मरणादित्यर्थः । किन्तु निवृत्तकारणो निवृत्तलोभादिनिमित्तः सन् स्वधर्म्मे

स्वर्गमिवाञ्छन्नवशीन मन्युनास्वधर्म्मइ[illegible] गुरूप
दिष्टेनरिपौ सुतेपिवानिहन्तिदण्डेनस्वधर्म्मविप्लवम् ॥ १३ ॥

इत्यौरस्य राज्ञः सतो ममायं धर्म्मो मम [illegible] व्यमित्यस्मादेव हेतो[illegible]रित्यर्थः । अद[illegible]ण्ड्यान्दण्डयन्राजा राज्ञा [illegible] प्नोत्यप्रयशो महद्[illegible] नरकं चैव गच्छ[illegible]तीति स्मरणादिति भावः । गुरूपदिष्टेन प्राड्विवाकोपदिष्टेन । धर्मशास्त्रमुद्द[illegible]तम्य प्राड्विवाक मतेस्थितः । समाहितमतिः पश्येद्व्यवहारानुक्रमादिति नारद[illegible]स्मरणात् । दण्डेन दमेन शिक्षयेत्यर्थः । रिपौ सुतेपि वा स्थितमिति शेषः । ए[illegible]तेनोस्य समदर्शित्वमुक्तम् । धर्मविप्लवं धर्मव्यतिक्रममधर्ममिति यावत् । निहन्ति[illegible] निवारयति । दुष्ट एवास्य शत्रुः शिष्ट एव बन्धुर्न तु सम्बन्धनिबन्धनः पक्षपात इ[illegible]त्यर्थः ॥ १३ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

सम्प्रति [illegible] । निघ्नायेति । [illegible] निघ्नोऽविधेयः [illegible]

सा परितः सर्वतः स्वपरमण्डले। परेतरानात्मीयानशङ्कनीयानित्यर्थः। यद्वा परानि
तरयन्त्यभेदेनात्मसात्कुर्वन्तीति परेतरान्। शाकरोतीति स्वं शाकमेस्तयण्प्रत्ययः।
रक्षन्तीति रक्षान् स्वगुप्तिसमर्थानित्यर्थः। नन्दिग्रहिपचादिना पचाद्यच्। विधा
यत्वा नियुज्य। अशङ्किताकारमुपैति स्वयमविश्वस्तोऽपि विश्वस्त इव व्यवह
रन् शङ्कितोऽपि शङ्कितवदभिनयन्नित्यर्थः। नित्यशङ्किता रक्षानपेक्षन्ते येन तेऽपि विकुर्वीरन्नि
ति भावः। क्रियापवर्गेषु कर्मसमाप्तिषु अनुजीविसात्कृताः भृत्याधीनाः कृता
अपरिवर्जितत्वात् भाव इत्यर्थः। देये त्रा चेति साति प्रत्ययः। सम्पदोऽस्य राज्ञः कृतज्ञता
मुपकारित्वं वदन्ति। दानेन कृतज्ञत्वं प्रकाश्यते न तु वाङ्मात्रेणेत्यर्थः। कृतज्ञो राज

विधाय रक्षान्परितः परेतरानशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः। क्रिया
पवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः ॥ १४ ॥
अनारतं तेन पदेषु लम्भिता विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः। फ
लन्त्युपायाः परिबृंहितायतीरुपेत्य सङ्घर्षमिवार्थसम्पदः ॥ १५ ॥

अनुजीविनो रज्यन्तेऽनुरक्ताश्च तं रक्षन्तीति भावः ॥ १४ ॥ * ● * ● * ● *
अथोपायप्रयोगस्य फलवत्तां दर्शयति। अनारतमिति। तेन राज्ञा दुर्योधनेन प
देषूपायवस्तुषु। पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः। सम्यगवस्थी
यमयथार्थं विभज्य विविच्य विनियोगरूपसत्क्रिया अनुग्रहः सत्कारश्चेत्यावत्। ल
म्भिताः स्थानेषु सम्यक्प्रयुक्ता इत्यर्थः। उपायविशेषणं वा उपायाः सामाद
यः संघर्षं परस्परस्पर्धामुपेत्येवेत्युत्प्रेक्षा। परिबृंहिताः आयतीः प्रचितोत्तरकालाः स्थि
रा इत्यर्थः। अर्थसम्पदोऽनारतमजस्रं फलन्ति प्रसुवत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ * ॥
अर्थसम्पदमेवाह। अनेकेति। अयुग्मच्छदसप्तपर्णपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो य

सौरभेण सप्तच्छदगन्धिभिः । सप्तच्छदपर्णमेवादिं भावकान्तो हि ताः रसनैस्त्रोपक्षः । कथमथमायेति सामसम्महत्कार न्नृपाणामुपायनानामुपहारभूतायेदन्तिनस्तेषां मदः । उपायनमुपग्राह्यमुपहार सोपपदेत्यमरः । सुम्नमपयानिक्षुमांसोराजन्याः क्षत्रियाः राजन्यमुराज्ञामनुजिवप्रत्ययः सोऽपत्योनाभिरिह युपत्साधु । रथास्त्राश्वाश्चरथाश्वम् । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । सत्तेकोमांशाजन्यानां रथाश्वैःसंकुलं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरं सभामण्डपाङ्गनम् । आस्थान समास्थिरं ङ्गुणं मरः । भृशमत्यर्थमार्द्रतां पङ्कलतां नयति । एतेनमङ्गलसमृद्धिरक्तोताभ्युतदूये । दात्वाचं कारः । तयोऽवेक्ष्यास्ततुत्वं समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तमिति ॥ १६ ॥ * ॥

अनेकराजन्यरथाश्वसंकुलं तदीयमास्थाननिकेतनाजिरे । नय
त्ययुग्मच्छदगन्धिरार्द्रतां भृशं नृपोपायनदन्तिनां मदः ॥ १६ ॥
सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलैरकृष्टपच्या इव सस्यसम्पदः । वि
तन्वति क्षेममदेवमातृकाश्चिराय तस्मिन्कुरवश्चकासते ॥ १७ ॥

सम्प्रति जनपदक्षेमकरत्वमाह । सुखेनेति । चिराय तस्मिन्दुर्योधने क्षेमं वित
न्वति क्षेमङ्करे सति । देवः पर्जन्य एव माता येषां ते देवमातृकाः । वृष्ट्यम्बुजीविनो
देशास्तेऽनभवन्तीत्यदेवमातृका नदीमातृका इत्यर्थः । देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्री
हिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रममित्यमरः । एतेनास्य कुल्या
दिपूर्तप्रवर्तकत्वमुक्तम् । कुरवो नाम क्षत्रियाः कुरवो जनपदविशेषाः । कृष्टेन प
च्यन्त इति कृष्टपच्याः । राजसूयेत्यादिना कर्मकर्तरि क्यप्प्रत्ययान्तो निपातनः । नञि
परीतास्त्वकृष्टपच्या इव । अयिरेवाम स्त्रीनिवर्णौ स्त्रोव्यावर्णकैरिति । रजकस्या
दिना च सम्प्रत्ययः च प्रकृतिदीर्घः । सुखेनाक्लेशेन लभ्या लब्धुं शक्याः । शस्यसम्प

[illegible] निनुमामम प्रतिषेधः । [illegible] सर्वैः [illegible]
[illegible] । [illegible] यः पडिम्यभ्यस्तसंज्ञा स
[illegible] ॥ १७ ॥ * ● * ● ॥

[illegible] । कदारेति । कदारकौर्मि
[illegible] । [illegible] प्रहरणेभ्यो [illegible]
[illegible] । कदर्य
[illegible] निपातः । अभिरक्षा
[illegible] कुबेरेण [illegible] ।
वसुमयूखाग्निधनाधिपेष्विति विश्वः । [illegible] धनस्य गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभि

कदारैर्मौनैर [illegible] भिरक्षता [illegible]
[illegible] मेदिनी ॥ [illegible] ॥

[illegible] नाम्ना [illegible] मेदिनी वसूनि धनानि । वसु तोये धने मणाविति वैजयन्ती ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] समा [illegible]
[illegible] । [illegible] मेदिन्या भेदेऽभेद [illegible]
[illegible] ॥ १८ ॥ ● * ● * ● * ● ॥
[illegible] । महौजसेति । महौजसो महाबलाः । अन्वयाद्वंशानाम
नुपकारित्वादिति भावः । मानः कुलशीलाद्यभिमान एव धनं येषान्ते मानधनाः ।
[illegible] इति भावः । धनार्चिताः धनैरर्चिताः सत्कृताः

अन्यथा दारिद्र्यादेव न स्युर्हितिसाभावः । सुधयिरिद्धं कर्मो न च धीर्मतां प्रोवाच इत्य
र्थः । अन्यथा चरदारिद्म्य हृष्टोऽर्थसिभार्जः । संहताः मिथः संघटिताः बाधित कालेमे
लनीति नसंहताः न समर्था स्वकार्ये विघटन्तु प्रयेरित समर्थस भिन्न वृत्तय मिथो विरोधात्
स्वामिकार्यं कर्तुं नभवन्तीति न भिन्नवृत्तयः पूर्वं कर्मार्य । अन्यदल स्वामिकार्ये विघात
कतया स्वामिद्रोहिण स्युरित्युभयमपि तालपट्यामर्थे । अनुभूयवानुभवतः । उभयगु
यमात्रोपलक्षणमेतत् । प्राणमयोजगुर्वेति कर्मणा दुर्योधनं सम्यगसुभिः प्राणैः प्रियाणि
हिसमीहितुं कर्तुं वाञ्छन्ति । वाञ्छयोग्यान्य मृगिदपलीयमर्थः । अन्यर्थ
च स्मरणादिति भावः । अनेन महौजस्त्वादि पदार्थो मन्त्राथधान कर्तव्यतामार्दित

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः । न संह
तास्तस्य नभिन्नवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥ १९ ॥
महीभृतां सच्चरितैश्चरैः क्रियाः स वेद निःशेषमशेषितक्रियः । म
होदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः ॥ २० ॥

प्रेमतामस्य चेतन्याभिधानात्काव्यालिङ्गमलङ्कारः । तथा च सूत्रम् । तथा वाम
नार्थविशेषमयान्यानुरिकस्य वङ्कार इति । केचोक्तिं जनयन्तु वदति अभिमतयास्तुरया
संगृह्णाति ॥ १९ ॥ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ✦ ॥
सम्प्रति स्वराष्ट्रवत्परराष्ट्रवृत्तान्तमपि वेत्तीत्याह । महीभृतामिति । अशेषितक्रियः
समापितकृत्यः आफलोदयकर्मेत्यर्थः । स दुर्योधनः सच्चरितैः शुद्धचरितैरवञ्चकैरि
त्यर्थः । चरन्तीति चरास्तैश्चरैः प्रणिधिभिः । पचाद्यच् । महीभृतां क्रियाः प्रारम्भा
न्निःशेषं वेद वेत्ति । विदो लटो वेत्यादेशः । सर्वस्याप्यनुनर्कार्यं वेदेत्याह । महो
दयैरिति । धातुरिव तस्य दुर्योधनस्येहितमुद्योगो महोदयैर्महद्भिर्वृद्धिभिरीहितमनु

वध्यमानुरज्यन्तीति हितानुबन्धिभिस्तैरित्यर्थः । फलैः कार्यसिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञा
यते फलानुमेयास्तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ॥ २० ॥ * ● * ● * ● * ● * ॥
भिन्नवलमाह । नेति । तेन राज्ञा क्वचित् कुत्रापि सज्यं सगुणं मौर्वीसज्यं । मौर्वी ज्या शिञ्जि
नी गुण इत्यमरः । तेन सह इति तुल्ययोगे इति बहुव्रीहिः धनुर्नोद्यतं नोर्द्ध्वीकृतम् आन
नं वा कोपविजिह्मं कोपकुटिलं न कृतं तस्य कोपप्रसक्तनोदेति कुतस्तस्य युद्धप्रसक्तिरि
ति भावः । कथं तर्हि आज्ञाकारत्वमिति तत्राह । गुणेति । गुणेषु दयादाक्षिण्या
दिषु अनुरागेण प्रेम्णा माल्यपक्षे तु अनुषङ्गेण यद्वा सौरभ्यगुणलोभेन नराधिपैरन्य
भूपालैरस्य शासनम् आज्ञा मालेव माल्यं तदिव । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् इति क्षी

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः कृतं न वा कोपविजिह्ममाननम् । गुणा
नुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ २१ ॥
स यौवराज्ये नवयौवनोद्धतं निधाय दुःशासनमिन्द्रशासनः । मखेष्व
खिन्नोऽनुमतः पुरोधसा धिनोति हव्येन हिरण्यरेतसम् ॥ २२ ॥

रस्वामी शिरोभिरुह्यते धार्यते । वचिस्वपियजादीनां किति इति यकि सम्प्रसारणं ।
अत्रोपमास्फुटैव ॥ २१ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥
सम्प्रत्यस्य धार्मिकत्वमाह । स इति । इन्द्रशासनोऽप्रतिहताज्ञः स दुर्योधनेन नवयौव
नोद्धतं प्रगल्भं धुरन्धरमित्यर्थः । दुःखेन शास्यत इति दुःशासनस्तं भाषायां शासि
युधीत्यादिना खलर्थे युच् प्रत्ययः यौवराज्ये युवराजकर्मणि । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्
निधाय नियुज्येत्यर्थः । पुरो धीयत इति पुरोहितस्तेनानुमतोऽनुज्ञातः अखिन्नोऽनलस इत्य
र्थः । तदुक्तं नेदोषस्मरणादित्यभावः निष्ठेति भूतार्थेक्तः । ननु मतिबुद्धीत्यादि
ना वर्तमानार्थे अन्यथा पुरोधसेत्यत्र कर्तृत्वे वर्तमान इति षष्ठी स्यात् । अखिन्नोऽन

E

5105

लब्धोमरवेषु क्रतुषु हव्येनहिरण्यरेतोयस्यतंहिरण्यरेतसंज्ञानवान्धनाति प्रीणा
यतिप्रीणानार्थाद्धिनुकण्वोरचेत्युप्रत्ययः । अकारस्यान्तादेशः ॥ २२ ॥ * ॥
स्वचेताद्दृशञ्च्छ्योगीतर्हिअस्माभिर्न्निरुद्योगैर्भाव्यमित्याशंक्याशान्दर्शयति । प्र
लीनेति । सदुर्योधनःप्रलीनभूपालम्पिःसपत्नमित्यर्थः । स्थिरायतिचिरस्थायीत्य
र्थः । भुवोमण्डलंआवारिधिभ्यःआवारिधि । आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः
। प्रशासदाज्ञापयन्नपि । यच्छ्रियादयःषडित्येभ्यस्तत्संख्यानाभ्यस्ताच्छतुरितिनुमाग
मप्रतिषेधः । त्वत्तःएष्यतीसगमिष्यतीसगामिनीःधातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थसि
द्धिःअयन्नाङ्पूर्वःपाठःएत्येधत्यूठ्स्वितिवृद्धिःस्यटसद्देतिशतृप्रत्ययःउगितश्चे
तिङीप् । आच्छीनद्योर्नुमितिविकल्पान्नुमभावः । भियोभयहेतून्विपदइत्यर्थः

प्रलीनभूपालमपिस्थिरायतिप्रशासदावारिधिमण्डलम्भुवः । स
चिन्तयत्येवभियस्त्वदेष्यतीरहोदुरन्ताबलवद्विरोधिता ॥ २३ ॥

। चिन्तयतिआलोचयत्येव । सएवाह । अहोबलवद्विरोधितादुरन्तादुष्टावसा
ना । सार्वभौमस्यापिप्रबलैःसपत्नैःसहवैरमनर्थपर्य्यवसाय्येवेतितात्पर्य्यम् । सा
मान्येनविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २३ ॥ * ● * ● ● ॥
ननुगूढाकारेङ्गितस्यतस्यभयम्त्वयाकथंनिरधारीत्यत्राह । कथेति । कथाप्रसङ्गे
नगोष्ठीवचनेन । जनैःतत्रत्यैरित्यर्थः । अन्यत्रकथाप्रसङ्गेनविषवैद्येन । कथा
प्रसङ्गोवार्त्तायांविषवैद्येपिवाच्यवदितिविश्वः । एकवचनस्यातन्त्रत्वाज्जनविशेष
णम् । यद्वाकथाप्रसङ्गेइत्यत्रजनैर्जनैरित्येकम्पदम् । उदाहृतादुच्चरितान्नवा
भिधानान्नामधेयान्नामधेयस्मरणाद्धेतोःहेतावितिपञ्चमी । आख्याह्वेअभिधान
ञ्चनामधेयञ्चनामचेत्यमरः । अन्यत्रतवाभिधानात् । नामैकदेशेनाममात्रग

त्वणमिति न्यायात् । तस्य वाच्यत्वैतामाह्वैवास्तु कौ तयोरभिधानं यस्मिन्पदे तस्मात् । अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः स्मृतार्जुनपराक्रमः सन् दुःसहात् सोढुमशक्यात् मन्त्रपदान्मन्त्राक्षरात् आखण्डयतीत्याखण्डलः इन्द्रः आखण्डलसूनुरिन्द्रानुज उपेन्द्रो विष्णुरिति यादवात् । सूनुः पुत्रेऽनुजे रवाविति विश्वः । तस्य विः पक्षी गरुड इत्यर्थः । तस्य क्रमः पादविक्षेपः सोऽनुस्मृतो येन स तथोक्तः । स्मृतगरुडक्रमः अहिर्माङ्करगइव नतानतः सन् । उरगः पन्नगो भोगीत्यमरः । व्यथते दूयते । पीडाबाधाव्यथादुःखमित्यमरः । अनुत्कटभयदोषादिविकारादुरग इति भावः । सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजयमिति न्यायादर्जुनोत्कर्षकथनं युधिष्ठिरस्य भूषणमेवेति सर्वमवदा

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतादनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रमः । तवा
भिधानाद्व्यथते नताननः स दुःसहान्मन्त्रपदादिवोरगः ॥ २४ ॥
तदाशु कर्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते विधीयतां तत्र विधेयमुत्तरम् । पर
प्रणीतानि वचांसि चिन्वतां प्रवृत्तिसाराः खलु मादृशां गिरः ॥ २५ ॥

तम् ॥ २४ ॥ * * * * * * * * ॥

निगमयति । तदिति । तत्तस्मात्कारणात्त्वयि जिह्मं कपटं कर्तुमुद्यते त्वामाश्रयासा विन्यर्थः । तत्र तस्मिन्प्रयोधने विधेयं कर्तव्यमुत्तरं प्रतिक्रियाऽऽशु विधीयतां क्रियताम् । ननु कर्तव्यमपि त्वय्यैवोच्यतामिति चेत्तत्राह । परेति । परैः प्रणीतानि परोक्तानि वचांसि चिन्वतामन्वेषयतां मादृशां वार्ताहारिणामित्यर्थः । गिरः प्रवृत्तिसाराः वार्तामात्रसाराः । वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त इत्यमरः । वार्तामात्रवादिनो वयं न तु कर्तव्यार्थोपदेशसमर्थाः । अतस्त्वयैव निर्धार्य्य कार्यमिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनादर्थान्तरन्यासः ॥ २५ ॥ * * * * * * * * ॥

ह्वतीति। वनसन्निवासिनामपि तैर्वनेचरैः युधिष्ठिरं इतिगिरः भीरविकासान् ...
वेगृहीतपारितोषिकेगतेसति। नृपतिरिन्द्रारमे वचनं तदात्पिविधेसतन्नगोहिनगाद्यापितौ
मिकार्यत्तीवनेचरयन्तइतिनीतीवाक्यामृते। अथमत्तीभूजात्राज्ञाकृष्णासदन
द्रौपदीभवनम्प्रविश्यानुजसन्निधीतद्धनेचरोक्तम्वाक्यमाचचक्षे आख्यातं अथवाकृष्णे
तिपदच्छेदः। सदनम्प्रविश्यानुजसन्निधौ तद्वचः कृष्णां अचचक्षे आख्यातावचि
कोदुहादेर्द्विकर्मकत्वादप्रधानेकर्मणि द्वितीया॥ २५॥ * ● * ● * ● *॥

निशम्येति। अथद्रुपदात्मजा द्रौपदीद्विषतां सम्बन्धिनं प्रसिद्धिरूपामिसम्यग्रन्तरम् ...

इतीरयित्वागिरमात्तसत्क्रिये गतेथपत्यौवनसन्निवासिनाम्। प्रवि
श्यकृष्णासदनम्महीभुजा तदाचचक्षेऽनुजसन्निधौवचः॥ २६॥

निशम्यसिद्धिंद्विषतामपाकृतीस्ततस्ततस्त्याविनियन्तुमक्षमा। नृप
स्यमन्युव्यवसायदीपिनीरुदाजहारद्रुपदात्मजागिरः॥ २७॥

भवादृशेषुप्रमदाजनोदितम्भवत्यधिक्षेपइवानुशासनम्। तथा
पिवक्तुंव्यवसाययन्तिमान्निरस्तनारीसमयादुराधयः॥ २८॥

न्तरन्ततोद्विषकृतान् आगमानुतरत्नाः। अपाययात्यविनियन्तुमपाकृतीविकारानिय
न्तुन्निरोद्धुं अक्षमा सती नृपस्ययुधिष्ठिरस्य मन्युव्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोः दीपि
नीः सन्दीपनीः गिरोवाक्यान्युदाजहार जगादेत्यर्थः॥ २७॥ * ● * ● *॥

भवादृशेष्विति। भवादृशाभवद्विधाः परिज्ञाताः इत्यर्थः। तेषु विषये यदादिपि...
नाकस्रात्सर्वेनाम्नष्याकसदृश प्रमदाजनोदितं स्त्रीजनोक्तम्। अदेः कः वचिस्वपी
त्यादिना सम्प्रसारणम्। अनुशासनंनियोगवचनमधिक्षेपः तिरस्कार इव भवति
। अतोनयुक्तंवक्तुमित्यर्थः। तथापिवक्तुमनुचितेपि। निरस्तनारीसमयाः त्याजितम्

नीमनाद्रूपर्श्रोस्यमाश्वराः । संमयाः श्रपथान्तरकाम्बाभिक्रान्तसंधिरिद्यमरः । दु
रधयः स्वसयोग्लङ्घनहेतुत्वात् दुष्टामनोवृत्तयः । पुंस्त्वाधिर्मानवीव्यथेत्यमरः । मां वक्तुं व्यवसायपयन्ति प्रेरयन्ति । मां किञ्चिदयुक्तं वक्तुं न क्षमामिति भावः ॥ २८ ॥ ●

अखण्डमिति । आखण्डलतुल्यधामभिरिन्द्रतुल्यप्रभावैः । धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोरिति हेमः । स्ववंशजैः भूपतिभिर्भरतादिभिश्चिरमखण्डमविच्छिन्नं धृता मही त्वया मदं च्योतति मदच्युत् । क्विप् । तेन मदस्राविणा मतङ्गजेन स्रगिवात्महस्तेन स्वकरेण स्वहस्तेनेत्यर्थः । अपवर्जिता परिहृता त्यक्ता । स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ●—● *—*—* ●—● ॥

अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिश्चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः । त्वया स्वहस्तेन मही मदच्युता मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता ॥ २९ ॥

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः । प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधानसंवृताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥ ३० ॥

स्वदोषादेवायमनर्थागम इत्युक्तं स च दोषः कुटिलेष्वकौटिल्यमेवेत्याह । व्रजन्तीति । मूढधियो निर्विवेकबुद्धयस्ते पराभवं व्रजन्ति । ये मायाविषु मायावत्सु विषये मायिनो मायावन्तः व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः अस्मायामेधास्रजो विनिरित्यादिना विनिप्रत्ययः । मायिनो मायावन्तः न भवन्ति । अत्रैवार्थान्तरं न्यस्यति । प्रविश्येति । शठाः अपकारिणो धूर्तास्तथाविधान् कुटिलानसंवृताङ्गानवर्मितशरीरान्निशिता इषव इव प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा अन्तर्भूय घ्नन्ति हि । आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति भावः ॥ ३० ॥ ●—● ॥

गुणेन बलक्ष्मीचाञ्चल्यादयमनर्थागम इत्याशङ्क्योपेक्षादोषमूलत्वादित्याशयेनाह । गुणेति । अनुरक्तसाधनोऽनुकूलसहायवान् । उत्सुका मन्दकीर्ये । उद्योगादिति ।

नृपस्य तु सहायस्य धीमतः । छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः सहचारिणीति ॥ कुला
भिमानी क्षत्रियत्वाभिमानी कुलीनत्वाभिमानी च त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः अन्यारादित्यादि
ना पञ्चमी । कोऽत्र नराधिपो गुणैः संध्यादिभिः सौन्दर्यादिभिश्चानुरक्तां सानुरागिणीं कुल
जां कुलक्रमादागतां कुलीनां च मनोरमां श्रियमात्मवधूमिव स्वभार्यामिव । वधूर्जाया
स्नुषा चेत्यमरः । परैः शत्रुभिरपहारयेत्स्वयमेवापहारं कारयेदित्यर्थः । कलत्रा
पहारवल्लक्ष्म्यपहारोऽपि राज्ञामानहानिकरत्वादनुपेक्षणीय इति भावः ॥ ३१ ॥ *
अथ दशभिः कोपोद्दीपनं करोति । भवन्तमिति । हे नरदेव नरेन्द्र । एतर्हि इदा
नीमस्मिन्नापत्कालेऽपीत्यर्थः । एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथेत्यमरः । इ

गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः । परै
स्त्वदन्यः क इवापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव श्रियम् ॥ ३१ ॥
भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते विवर्तमानं नरदेव वर्त्मनि । कथं न म
न्युर्ज्वलयत्युदीरितः शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ॥ ३२ ॥

दमो र्हिलिति र्हिल्प्रत्ययः । एतेतौ रथोरित्येतादेशः । आपदमेवाह । मनस्विग
र्हिते भृशं जुगुप्सिते वर्त्मनि मार्गे वर्तमानं शत्रुकृतां दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः । भव
न्तं त्वामुदीरित उद्दीपितो मन्युः क्रोधः शुष्कं नीरसं शुषेः क इति निष्ठातकारस्य क
कारः शमी चासौ तरुश्चेति विशेषणसमासः शमीग्रहणं शीघ्रज्वलनस्वभावत्वात् उच्छि
खः उद्गतज्वालः । घृणिज्वाले अपि शिखे इत्यमरः । वह्निरिव कथं न ज्वलयति ज्व
लयितुमुचितमित्यर्थः । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥ ३२ ॥ * ॥
नन्वन्तःशत्रुत्वादयं क्रोधः त्याज्य एवेत्याशंक्याह । अवंध्येति । अवंध्यः कोपो यस्य
तस्य अवंध्यकोपस्य अत एवापदां विहन्तुर्निग्रहानुग्रहसमर्थस्येत्यर्थः पुंस इति शेषः

। देहिनो जन्तवः स्वयमेव वश्या वश्यं गता भवन्ति। वशं गत इति यत्प्रत्ययः। अतः कोपिना भवितव्यमित्यर्थः। व्यतिरेके त्वनिष्टमाचष्टे। अमर्षशून्येन निःकोपेन जन्तुना। कन्यया शोक इतिवत् हेतौ विनिरूपणीया। हृदयस्य कर्म हार्दं स्नेहः। प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेह इत्यमरः। युवादित्वादण्। हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः। जातहार्देन जातस्नेहेन सता जनस्यादरो न विद्विषा द्विषता च सता आदरेण। अमर्षहीनस्य रागद्वेषयोरकिंचित्करत्वादगण्य इत्यर्थः। अथवा विद्विषा सता आदरो भयं न। दरोऽस्त्रियां भयेऽश्वभ्र इत्यमरः। अस्मिन्नेव प्रयोगे सन्धिवशात् द्विधा पदच्छेदः पुन्मात्रौ पुनर्दोषः अतः स्थाने कोपः कार्यस्त्याज्यस्त्वस्थाने कोप इति भावः ॥ ३३ ॥

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः। अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥ ३३ ॥

परिभ्रमँल्लोहितचन्दनोचितः पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूषितः। महारथः सत्यधनस्य मानसं दुनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ॥ ३४ ॥

परिभ्रमन्निति। लोहितचन्दनोचितः उचितलोहितचन्दनः वाहिताग्न्यादिष्विति साधु। अभ्यस्तरक्तचन्दन इत्यर्थः। अभ्यस्तेऽप्युचितं न्याय्यमिति यादवः। महारथो रथचारी। उभयत्रापि प्रागिति शेषः अद्य तु रेणुरूषितो धूलिच्छुरितः पद्भ्यामतति गच्छतीति पदातिः पादचारी अज्यतिभ्यां चेत्यनुवृत्तौ पादे चेत्यौणादिक इन् प्रत्ययः। पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्विति पदादेशः अन्तर्गिरि गिरीष्वन्तः इत्यन्तर्यर्थेऽव्ययीभावः। गिरेश्चैकस्येति विकल्पात्समासान्ताभावः। परिभ्रमन्नयं वृकोदरो भीमः सत्यधनस्येति सोल्लुण्ठवचनं। अद्यापि सत्यमेव रक्ष्यते न तु भ्रातर इति भावः। तवेति शेषः। मानसं दुनोतीति। स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः। कच्चिन्न परितापयति। किङ्कचि

न्कामप्रवेदनइत्यमरः। स्वाभिप्रायविष्करणंकामप्रवेदनम् ॥ ३४ ॥ ● ● ॥

विजित्येति। वासवइन्द्रउपमायस्यसवासवोपमइन्द्रतुल्योयोधनञ्जयःअत्र शकुन्नन्मेरेंनशास्मानुयान्देशविशेषान्विजित्यप्राज्यम्प्रभूतम्। प्रभूतम्प्रचुरंप्राज्यमित्यमरः। कुप्यादन्यदकुप्यंहेमरूप्यात्मकम्। स्यात्कोशश्च[illegible]हेम रूप्येकृताकृते। ताभ्यांयदन्यत्तत्कुप्यमित्यमरः। वसुधनमयच्छदित्यवात्पाधेभ्यादिनादाशेयच्छादेशः। सधनञ्जयओघनेञ्जयोऽर्जुनः। संज्ञायांभृतृवृजीत्यादिनाखच्प्रत्ययः। अहर्द्धिर्यदित्यादिनामुमागमः। अधुनास्मिन्कालेअधुनेतिनिपातनात्साधुः। नववल्कवासांस्याहरन्नकथन्नवमन्युकोपदुःखंवानकरोति ॥ ३५ ॥ ●

विजित्ययःप्राज्यमयच्छदुत्तरान्कुरूनकुप्यंवसुवासवोपमः। सच
ल्कवासांसितवाधुनाहरन्करोतिमन्युन्नकथन्धनञ्जयः ॥ ३५ ॥
वनान्तशय्याकठिनीकृताकृतीकचाचितौविष्वगिवागजौगजौ। क
थन्त्वमेतौधृतिसंयमौयमौविलोकयन्नुत्सहसेनबाधितुम् ॥ ३६ ॥

वनान्तेति। वनान्तोवनभूमिरेवशय्यातयाकठिनीकृताकृतीकठिनीकृतदेहौ। आकारोदेहआकृतिरितिवैजयन्ती। विष्वक्समन्तात्। समन्ततस्तुपरितःसर्वतोविष्वगित्यपीत्यमरः। कचाचितौकचव्याप्तौविकीर्णकेशावित्यर्थः। अगएकगजौगिरिसम्भवौगजाविवस्थितौ। एतौयमौयुग्मजातौमाद्रीपुत्रावित्यर्थः। यमोदण्डधरेध्वाङ्क्षेसंयमेयमजेपिचेतिविश्वः। विलोकयंस्त्वङ्कथंधृतिसंयमौसन्तोषनियमौ। धृतिर्योगान्तरेधैर्येधारणाध्वरतुष्टिष्वितिविश्वः। बाधितुन्नोत्सहसेनप्रवर्तसे। शकधृषेत्यादिनातुमुन्। अहोतेमहद्धैर्यमितिभावः ॥ ३६ ॥ *

अथराज्ञोदुर्दशान्दर्शयितुमुपोद्घातमाह। प्रकारान्तरेणवर्णयितुमर्थान्तरकथनमुपो

स्यात्। इमामिति। इमांवर्त्तमानान्तवेमान्तावकीन्त्वदीयां। तस्येदमित्यण्प्रत्ययः। तवकममकावेकवचन इति तवकादेशः। धियन्त्वदापद्विषयाञ्चित्तवृत्तिमहं न वेदनवेद्मि। परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादितिभावः। विदोलटोवेतिणलादेशः। नच स्वदृष्टान्तेनापन्नत्वात् दुःखितत्वमनुमातुंशक्यते धीरत्वादिष्वनैकान्तिकत्वादित्याशयेनाह। चित्तवृत्तयोविचित्ररूपाः। धीराधीरत्वाद्यनेकप्रकाराःखलुकिन्तुपरामुक्त्वाभवदापदंविचिन्तयन्त्याममचेतश्चित्तंआधयोमनोव्यथाः। उपसर्गेघोःकिरितिकिप्रत्ययः। प्रसभम्प्रसह्यरुजन्तिविभञ्जन्ति। रुजोभङ्ग इतिधातोर्लट्पश्यन्तीमपिदुःसहाद्दुःखजननीत्वद्विपत्तिरनुभवितारन्त्वान्नाविष्करोतीतिमहच्चित्र

इमामहं वेद न तावकीं धियं विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः। वि
चिन्तयन्त्या भवदापदम्परां रुजन्ति चेतः प्रसभम्ममाधयः॥ ३७॥
पुराधिरूढः शयनम्महाधनं विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः। अद
भ्रदर्भामधिशय्य संस्थलीं जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः॥ ३८॥

मित्यर्थः। चेत इति रुजार्थानाम्भाववचनानामज्वर इति षष्ठी न भवति तत्र शेषाधिकारात्कर्मत्वस्याविवक्षितत्वादिति॥ ३७॥ * * * * * * * ॥

तदापदमेवश्लोकत्रयेणाह। पुरेति। यस्त्वंमहाधनम्बहुमूल्यंश्रेष्ठम्। महाधनंमहामूल्य इतिविश्वः। शयनंशय्यामधिरूढःसन्स्तुतयोगीतयश्चता एवमङ्गलानितैः। करणभूतैःपुराविबोध्यसेवैतालिकैरितिशेषःपूर्वम्बोधित इत्यर्थः। पुरालुङ्श्चेतिभूतार्थेचलट्सत्वमदभ्रदर्भाम्बहुकुशाम्। अस्त्रीकुशंकुशोदर्भः। अदभ्रम्बहुलम्बहुम्पुरुभयश्चाप्यमरः। स्थलीमकृत्रिमभूमिं जानपदेत्यादिनाऽकृत्रिमार्थेङीप्। एतेनदुःसहत्वमुक्तम्। अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिकर्मत्वंअधिशय्यशयित्वा। अ

यद्भिः किरतीत्यवकरदेशः। अशिवैरमङ्गलैः शिवारुतैः। क्रोष्टुवासितैः। शिवा हरीतकी क्रोष्टी शमी नद्यामलक्यभेद् इति वैजयन्ती। निद्राक्षयहाविव बद्धेति शेषः ॥ ३८ ॥ *

पुरेति। हे महर्षय यदेतत्पुरोवर्ति वपुः पुरा द्विजातिशेषेण द्विजभुक्तावशिष्टेनान्धसान्नेन। भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमित्यमरः। द्विजातीयेषां ते द्विजातयः। तदुक्तम्। जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यत इति। दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः। रमणीयस्य भावो रामणीयकं मनोहरत्वमुपनीतं प्रापितम्। नयतेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् इति वचनात्। अद्य वन्यफलाशिनस्ते तव तद्वपुर्यशसा सममपरमतिमात्रं कार्श्यं परैति प्राप्नोति क्षयम

पुरोपनीतं नृप रामणीयकं द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा। तदद्य
ते वन्यफलाशिनः परं परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः ॥ ३९ ॥
अनारतं यौ मणिपीठशायिनावरञ्जयद्राजशिरःस्रजां रजः। नि
षीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते मृगद्विजालूनशिखेषु बर्हिषाम् ॥ ४० ॥

मपचीयत इत्यर्थः। अत्र सहोक्तिरलंकारः। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकार्थवाचकमिति ॥ ३९ ॥

अनारतमिति। अनारतमजस्रं मणिपीठशायिनौ मणिमयपीठस्थितौ यौ चरणौ राजशिरःस्रजां नमन्नृपालमौलिस्रजां रजः परागोऽरञ्जयत्। तौ ते चरणौ मृगैर्द्विजैश्च तपस्विभिर्लूनाग्रशिखेषु छिन्नाग्रेषु बर्हिषां कुशानाम्। बर्हिः कुशहुताशयोरिति विश्वः। वनेषु निषीदतस्तिष्ठतः ॥ ४० ॥

ननु सर्वप्राणिसाधारणामापदिकां परिवेदनेऽथ आह। द्विषदिति। यत्पुनः कारणादियं दशा अवस्था। दशा वर्तावस्थायामिति विश्वः। द्विषन्तो निमित्तं यस्याः

साद्विषोनिमित्ताइतिश्नृप्रत्ययः। अतोमेमनःसमूलन्निःशेषंउन्मूलयतीवोत्पा
टयतीवदैविकोत्वापन्नन्दुःखमित्याह। परैरिति। परैःशत्रुभिरपर्य्यासिताऽपर्य्या
वर्त्तितावीर्य्यसम्पद्येषान्तेषांमानिनाम्पराभवोविपदुत्सवएवेतिवैधर्म्यैणार्थान्तरन्या
सःमानहानिर्दुःसहानत्वापदितिभावः॥ ४१॥ * ● * ● * ● * ● * ● ॥
विहायेति। हेनृपशान्तिंशमंविहायतत्प्रसिद्धन्धामतेजोविद्विषाम्बधायपुनःस
न्धेहिअङ्गीकुरुप्रसीद। प्रार्थनायांलोट्नतुशमेनकार्य्यसिद्धैकिंक्रोधेनेत्यत्राह
। व्रजन्तीति। निःस्पृहाःमुनयः। शत्रून्कामादीन्विधूयनिर्जित्यशमेनक्रोधवर्ज्जे

द्विषन्निमित्तायदियन्दशाततःसमूलमुन्मूलयतीवमेमनः। परैर
पर्य्यासितवीर्य्यसम्पदाम्पराभवोप्युत्सवएवमानिनाम्॥ ४१॥
विहायशान्तिन्नृपधामतत्पुनःप्रसीदसन्धेहिबधायविद्विषाम्। व्र
जन्तिशत्रूनबधूयनिःस्पृहाःशमेनसिद्धिंमुनयोनभूभृतः॥ ४२॥
पुरःसराधामवतांयशोधनाःसुदुःसहम्प्राप्यनिकारमीदृशम्। भ
वादृशाश्चेदधिकुर्वतेरतिन्निराश्रयाहन्तहतामनस्विता॥ ४३॥

तेनसिद्धिंमोक्षाख्याम्व्रजन्तिभूभृतस्तुनकैवल्यकार्यवद्राजकार्यंनशान्तिसाध्यमित्य
र्थः॥ ४२॥ *~*●*~*●*~*●*~*●*~*॥
पुरइति। किन्तुधामवतान्तेजस्विनाम्परापकारासहिष्णुनामित्यर्थः। पुरःसरन्तीति
पुरःसराः अग्रेसराः। पुरोग्रतोग्रेषुसर्त्तेरिति प्रत्ययः। यशोधनाभवादृशाःसुदुःसह
मतिदुःसहमीदृशमुक्तप्रकारन्निकारम्पराभवम्प्राप्यरतिंसन्तोषमधिकुर्वतेस्वीकुर्व
तेचेत्तर्हिहन्ताइतिखेदेमनस्विताऽभिमानितानिराश्रयासतीहता। तेजस्विजनैक
शरणत्वात्मनस्वितायाइत्यर्थः। अतःपराक्रमितव्यमितिभावः। यद्यप्यत्रप्रसहन

स्याखङ्गनेरधिपूर्वात्करोतेरधेःप्रसहनेइत्यात्मनेपदंभवतिप्रसहनम्परिभवइ
तिकाशिका। तथाप्यस्याःकर्त्रभिप्रायविवक्षायामेवप्रयोजकत्वात्कर्त्रभिप्रायेस्वरि
तइत्यात्मनेपदम्प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥ * * * * * * * * ॥

अथेति। अथपक्षान्तरेनिरस्तविक्रमःसन्चिरायचिरकालेनापिक्षमांशान्तिमेव
क्षितिक्षान्त्योःक्षमेत्यमरः। सुखस्यसाधनम्पर्येषिअवगच्छतितर्हिलक्ष्मीपतिल
क्ष्मराजचिह्नङ्कार्मुकंविहायधरतीतिधरःपचाद्यच्जटानान्धरोजटाधरः। सन्नि
हवनेपावकञ्जुहुधिपावकेहोमंकुर्वित्यर्थः। अधिकरणेकर्मत्वोपचारः। विरक्त
स्यकिम्धनुषेत्यर्थः। हुझल्भ्योर्हेर्धिः ॥ ४४ ॥ * * * ॥

अथक्षमामेवनिरस्तविक्रमःचिरायपर्येषिसुखस्यसाधनम्। विहा
यलक्ष्मीपतिलक्ष्मकार्मुकञ्जटाधरःसन्जुहुधीहपावकम् ॥ ४४ ॥
नसमयपरिरक्षणंक्षमन्तेनिकृतिपरेषुपरेषुभूरिधाम्नः। अरिषु
हिविजयार्थिनःक्षितीशाविदधतिसोपधिसन्धिदूषणानि ॥ ४५ ॥

अथसमयोल्लंघनाद्बिभेषितदपिनकिञ्चिदित्याह। नेति। परेषुशत्रुषुनिकृतिः
शाठ्यम्परंप्रधानंयेषुतेषुयथोक्तेष्वपकारतत्परेषुसत्सुभूरिधाम्नोमहौजसःप्रती
कारक्षमस्येतितवसमयस्त्रयोदशवत्सरान्वनेवत्स्यामीत्येवंरूपासंवित्। समयाः
शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदइत्यमरः। तस्यपरिरक्षणम्प्रतीक्षणंनक्षमंनयु
क्तं। युक्तेक्षमंशक्तंहितेत्रिष्वित्यमरः। हियस्माद्विजयार्थिनोविजिगीषवःक्षितीशा
अरिषुविषयेसोपधिसकपटंयथातथा। कपटोऽस्त्रीव्याजदम्भोपधयःछद्मकैत
वेइत्यमरः। सन्धिदूषणानिविदधति। केनचिद्व्याजेनदोषमापाद्यसन्धिन्दूषय
न्तिविघट्टयन्तीत्यर्थः। शक्तस्यहिविजिगीषोःसर्वथाकार्यसाधनंप्रधानमन्यत्सम

चरत्वादिकमप्यसह्यमस्येति भावः। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। पुष्पिताग्रावृत्तम्॥ ४५॥ * * * ॥

सम्प्रत्याशीर्वादपूर्वकमुपसंहरति। विधीति। विधिर्दैवम्। विधिर्विधाने दैवेऽपीत्यमरः। समयः कालः तयोर्नियोगान्नियमनात् दैवकालयोर्दुरतिक्रमत्वादिति भावः। अगाधे दुस्तरे आपत्पयोधिरिवेत्युपमितसमासः। दिनकृतमिवेति वक्ष्यमाणानुसारात्तस्मिन्नापत्पयोधौ मग्नम्। सूर्योऽपि सायं सागरे मज्जति परेद्युरुन्मज्जतीत्यागमः। दीप्तिः प्रतापश्चातपश्च तस्याः संहारेण जिह्मम् अप्रसन्नं शिथिलवसुं शिथिलधनमन्यत्र शिथिलरश्मिं। वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च वसु तोये धने मणाविति वैजयन्ती। शिथिलबलमिति पाठे तूभयत्रापि शिथिलशक्तिकमित्यर्थः। रिपुस्तिमि

> विधिसमयनियोगाद्दीप्तिसंहारजिह्मं शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्पयोधौ।
> रिपुतिमिरमुदस्योदीयमानं दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीस्त्वां समभ्येतु भूयः॥ ४६॥

रमिवेति रिपुतिमिरमुदस्य निरस्योदीयमानमुद्यन्तम्। ईङ् गतावित्यस्माद्धातोर्लटः कर्तरि शानच्। त्वां दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मीः भूयः समभ्येतु भजतु। आशिषि लिङ्लोटाविति लोट्। चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोके लक्ष्मीशब्दप्रयोगः। यथाह भगवान्भाष्यकारः। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्त्यध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति। पूर्णोपमेयम्। मालिनीवृत्तम्। सर्गान्तत्वाद्वृत्तभेदः। यथाह दण्डी। सर्गैरनतिविस्तीर्णैः श्राव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः। सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकमिति॥ ४६॥ * * * ॥

अथ कविः काव्यवर्णनामाख्यानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तिं कथयति । इतीति । इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये प्रथमः सर्गः । महाकाव्यमिति महच्छब्देन महती सम्पत्तिः सूचिता । किरातार्जुनीयमिति काव्यवर्णनाकथनम् । प्रथमः सर्गः समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । किरातार्जुनावधिकृत्य कृतो ग्रन्थः किरातार्जुनीयं । शिशुक्रन्दादिसूत्राच्छप्रत्ययः । यथा पाण्डवीयमित्यादिवत् । तथाहि । अर्जुन एवात्र नायकः किरातस्तु तदुत्कर्षाय प्रतिभटतया वर्णितः । यथाह दण्डी

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

। वंशवीर्यप्रतापादि वर्णयित्वा रिपोरपि । तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनेनुवर्णयेत् । इति । अथायं संग्रहश्लोकः । नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशजस्तस्योत्कर्षकृतेऽनुवर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः । शृङ्गारादिरसोयमत्र विजयी वीरप्रधानो रसः शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलमिति ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥ * * * * * * * ॥

विहितामिति । अथ वृकोदरो भीमः प्रियया द्रौपद्या प्रियायै हितां अस्याहितोपदे

शरूपत्वादर्थम् । विहितामभिहितामित्यर्थः । विपूर्वस्य दधातेः क्रियासामान्यवा

चित्वादर्थविशेषपर्यवसानात् । मनःप्रियामभिमतार्थयोगान्मनोहरां विशेषण

द्वयेनापि गिरो ग्राह्यत्वमुक्तम् । गिरं गरीयसीं सारवत्तरां निश्चित्य नृपं धर्मराज

म् । उपपत्तिमत् युक्तियुक्तमूर्जिताश्रयमुदारार्थं वचनमूचे उक्तवान् । कर्तरि

लिट् । ब्रुवो वचिरादेशः । ब्रुविशास्यादिना द्विकर्मकत्वं अकथितं चेति नृप

स्य कर्मत्वम् ॥ १ ॥ * • ● * • ● * • ● * • ● * ॥

किं तद्वचनमित्याह । यदिति । मानिनी क्षत्रियकुलाभिमानवती द्रौपदी स्नेहमये

विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥ १ ॥
यदवोचत वीक्ष्य मानिनी परितः स्नेहमयेन चक्षुषा । अ
पि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ॥ २ ॥

न स्नेहप्रचुरेण प्रसन्नेनेत्यर्थः । चक्षुषा ज्ञानचक्षुषा । एतेनाप्तत्वमुक्तम् । प

रितो वीक्ष्य । समन्तादालोच्य यद्वचनमवोचत् । ब्रुवो वचिर्लुङ्यचो रुमिति रुमा

गमः । वागधिपस्य बृहस्पतेरपि दुर्वचं वक्तुमशक्यं । ईषद्दुःसुष्विति खल्प्रत्ययः । अ

तो न सा कोऽप्यतद्नायकानिग्रहो नास्ति । तद्वचनं विस्मयं विदधीत । सर्वस्यापीति

शेषः । वागधिपस्यापि विस्मयं विदधीतेति सम्बन्धः । दुर्वचं केनापीति शे

षः । यत्स्त्रीणामपि शास्त्रं प्रमुख्यादि विस्मयं चानुमन्यन्ते । अतो विस्मयकारं ग्राह्य

श्चैतद्वचनमिति तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥ • * • * • * • * • * • * • ॥

विस्मयकारमेवेदमाह । विषमेति । विषमोऽपि दुर्बोधोऽपि । अन्यत्र तु प्रवेशे

॥कि०स०॥ पि नयो नीतिशास्त्रम्पयसामाशयो ह्रद इव । कृततीर्थः कृताभ्यासाद्युपायः सन्
॥सर्गं २॥ । तीर्थं शास्त्रेऽध्वरे क्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु । योनौ जलावतरेषु मन्त्र्याद्युष्टाद अ
॥ १६ ॥ स्वपीति विश्वः । अन्यत्र कृततीर्थः जलावतारः सन् । तीर्थं योनौ जलावतारे चेति हला
युधः । विगाह्यते विगृह्यते प्रविश्यते च । किन्तु तत्र नये स तादृशः । पुरुषो विशेष
दुर्लभः यः कार्यं सन्धिविग्रहादिकार्याणां निदर्शनस्य वर्त्म सन्मार्गदेशकालाद्यवि
सद्बं यथार्थमित्यर्थः । अन्यत्र च मतं ग्राह्यपाषाणादिरहितम् । उपन्यस्यति उदा
हरति । उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् । उपोद्घात उदाहार इत्यमरः । यथा कश्चित्
कृततीर्थे पयसि गम्भीरेऽपि प्रवेष्टारः सन्ति तीर्थकर्तारस्तु विरलाः । तद्वन्नीतावपि वि

विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः । स तु
तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ॥ ३ ॥ प
रिणामसुखे गरीयसि व्यथकेऽस्मिन्वचसि क्षतौजसाम् । अ
तिवीर्यवतीव भेषजे बहुरल्पीयसि दृश्यते गुणः ॥ ४ ॥

गूढमपि तत्त्वं सन्निवेशकरि वोद्धारः सन्ति । वक्तारस्तु न सुलभाः । इयमत्राशुचकौ नियु
ज्यते विस्मय इति तात्पर्यार्थः ॥ ३ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
अथ यथाह्यं वक्तुमाह । परिणामेति । परिणामः फलकालः पुरःपाकावस्था च त
स्तु सुखे हिते । यस्तं चाथवस्तु दृष्टोपापन्युक्तं सुखमुदितं इत्यमरः । सुखार्थ इत्यभि
धेयलिङ्गत्वम् । गरीयसि गुर्वर्थप्रतिपादकेऽर्थभूयिष्ठे श्रेष्ठे च वचसि क्षतौजसाम
वापि क्षीणशक्तीनां व्यथके युद्धोपोद्धचकावाह्यत्वरे । अन्यत्रादौ सन्तापादिदुः
खजनके अल्पीयस्यल्पाक्षरे अल्पमात्रे च । उभयत्र । गुणस्य मात्रा च कृशो गुरु
श्चेति । अस्मिन्वचस्यतिवीर्यवत्यत्यन्तसामर्थ्यवति भेषजे औषधे इव । भेषजौषध

मेयमस्यं इत्यमरः । बकुर इतिकौगुण्यः मानसा सज्जना भीतादि यशोस्य बलसिद्धि सद्वृ
श्यते । अतीया ह्यामप्रायवचनमितिभावः ॥ ४ ॥ * * * * * * * * ॥
सत्यमेवमहानरोचते किन्तु रोमोऽसतन्नाह । इयमिति । रुचिरार्था हितार्थसम्पन्नेति
रुचिरश्लेषोक्तिः । इयम्भारती इत्यपदीकायां हृष्ट्गुणाय च अभिमतगुणाय गुणाया
हितेइत्यर्थः । भवतेतुभ्यम् । रुच्यर्थानाम्प्रीयमाण इतिसम्प्रदानाच्चतुर्थी । रोच
तांसदनाम् । विध्यर्थे लोट् । हितवचनेबलात्कारात्काकुर्यादौषधवदितिभावः ।
तथापिरुचेणैव चविकाश्रद्धतिचाह । नन्विति । गुणानां गृह्या गुणगृह्याः गुणपक्ष
पातिन इत्यर्थः । यदासौरिगृह्यपक्षेषु चेतियहेक्यप् । विपश्चितो विद्वांसः । वि

इयमिष्टगुणायरोचतां रुचिरार्था भवतेपिभारती । ननु
वक्तृविशेषनिःस्पृहागुणगृह्यावचनेविपश्चितः ॥ ५ ॥
चतसृष्वपितेविवेकिनीन्नृपविद्यासुनिरूढिमागता । क
थमेत्यमतिर्विपर्य्ययंकरिणीपङ्कमिवावसीदति ॥ ६ ॥

द्वान्विपश्चिद्दोषज्ञइत्यमरः । वचनेविषयेवक्तृविशेषेस्त्रीपुंसादिलक्षणेनिस्पृहाः
ननुनिस्पृहाः खलु । बालादपिसुभाषितंग्राह्यमितिभावः ॥ ५ ॥ * * * * ॥
सम्प्रतिस्वयमुपालभते । चतसृष्विति । हेनृप चतसृष्वपिविद्यासु आन्वीक्षिक्या
दिषु । आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतिश्चशाश्वती । विद्याह्येताश्चतस्रस्तु लोकसं
स्थितिहेतवइतिकामन्दकः । निरूढिमागताप्रसिद्धिङ्गताअतएवविवेकिनीसदस
द्विवेकवती । यथाहमनुः । आन्वीक्षिक्यान्तुविज्ञानन्धर्माधर्मौत्रयीस्थितौ । अर्था
नर्थौचवार्त्तायान्दण्डनीत्यान्नयानयाविति । तेमतिःकथङ्करिणीपङ्कमिवविपर्य्य
यंवैपरीत्यं अविवेकरूपमेत्यअवसीदतिनश्यति । नयुक्तमितिभावः ॥ ६ ॥ * ॥

निरूपितमिदानीं येन त्वमुपालभ्यसे तदाह । विधुरमिति । त्वयि परैः शत्रुभिरि
मामीदृशीमवगीतां गर्हिताम् । अवगीतं ख्यातनिर्वादमुत्कृष्टे च गर्हिते त्रिषु इति वि
श्वः । दशां गमिते प्रापिते सति । सुरैरपि सम्भावितवृत्तिवत्कर्हितप्रसारम् । अथ
वा निश्चितसद्भावम्पौरुषम्पुरुषकारः । युवादित्वादण्प्रत्ययः अवसीदति नश्यति
। यत् अतः परं अतोऽन्यत् । अधिकम्वा किम्विधुरङ्किं कष्टं न किञ्चिदित्यर्थः । विधुर
म्प्रत्यवाये स्यात्कष्टविश्लेषयोरपीति वैजयन्ती । अस्तीति शेषः । अस्तिर्भवन्तीपरः
प्रथमः पुरुषः प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यकारः । भवन्तीति लटः पूर्वाचार्याणां संज्ञा
। यत् पुरुषाधिकस्य दुर्दशा सा च शत्रुकृता इति महत्कष्टं न त्वन्ययोपेक्षा तेऽयुक्ता

विधुरं किमतः परम्परैरवगीतां गमिते दशामिमाम् । अव
सीदति यत्सुरैरपि त्वयि सम्भावितवृत्तिपौरुषम् ॥ ७ ॥
द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुः स्वन्ततरः सुमर्षणः । न म
हानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिक्षयः ॥ ८ ॥

त्यनुचितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ●⁓● * ●⁓● * ●⁓● * ●⁓● ॥
अथोपेक्षाकालत्वादियमुपेक्षेत्याशंक्य नायमुपेक्षाकाल इति वक्तुन्तदेव तावत् श्लोक
द्वयेन विविनक्ति । द्विषतामिति । भूतिमुदयमिच्छता शोभना मेधा यस्य तेन सुमे
धसा । सुधियां नित्यमसिच् प्रजामेधयोरित्यसिच् । गुरुर्महानपि स्वन्ततरः
। अत्यन्तदुरन्तः क्षयोन्मुख इत्यर्थः । द्विषतामुदयः सुखेन मृष्यत इति सुमर्ष
णः सुसहः उपेक्ष्य इत्यर्थः । खलत्वदुर्मर्षण इति भावः । भाषायां शासी युधादिभ्यो
खलर्थे युच् । महानपि फलसम्पत्प्रवणः फलसिद्ध्युन्मुखः । प्रतिरन्तरित्यादिना
णत्वम् परिक्षयो न सुमर्षणः नोपेक्ष्य इत्यर्थः । अन्यथात्वपेक्ष्य इति भावः । महद

यः एव प्रतीकार्यः । न च क्षयोऽप्युपेक्ष्य इत्यर्थः । किन्तु स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्यामुभा-
वपि प्रतीकार्यावुपेक्ष्यौ च भवत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ * ● ● * ● ● * ॥

अथोभयोरपि मध्ये एकतरस्योदयक्षययोर्गतिमुक्त्वा इदानीं युगपत् परीक्षया
गमेर्गतिमाह । अचिरेणेति । कृतमनेनेति कृती कुशल इत्यर्थः । इष्टादिभ्यश्चे-
तीनिप्रत्ययः । परस्य शत्रोः क्षययुक्तिं क्षययोगं अचिरेणाशुभाविनीं भूयसीं दुरन्ता-
मनल्पां, आत्मनः । क्षययुक्तिं विपरीतां चिरभाविनीम् । अल्पीयसीं स्वन्तां च विग-
णय्य विचार्य । ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः । उपेक्षते अन्यथा उक्तवैपरीत्ये पर-
स्याल्पयुक्तौ अल्पीयस्यां स्वस्य भूयस्यामित्यर्थः । तत्प्रतिकारं तस्याः क्षययुक्तेः प्रती-

> अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
> क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥ ९ ॥
> अनुपालयतामुदेष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया । अप-
> यान्त्यचिरान्महीभुजां जननिर्वादभयादिव श्रियः ॥ १० ॥

कारं अचिरेणाशु कुरुते । एवं सति यदा शत्रोरभ्युदयः स्वस्य चातिपरीक्षयोभ-
यास्वाकन्तदा किं कर्तव्यमित्यर्थः । सद्यः प्रतिकारं कुरुत इत्यर्थात्सिद्धमनुसन्धे-
यम् ॥ ९ ॥ ● * ● * ● * ● * ● ॥

तथाप्युपेक्षायामनिष्टमाचष्टे । अनुपालयतामिति । उदेष्यतीं वर्द्धिष्यमाणां आ-
च्छीनद्योर्नुमिति विकल्पान्नुमभावः । द्विषतां प्रभुशक्तिं कोशदण्डजं तेजः । स
प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजमिति । अनीहया अनुत्साहेन अनुपालयतां
उपेक्षमाणानां महीभुजां श्रियः सम्पदो जननिर्वादभयात् निकृष्टपुरुषानुरागात्
लोकापवादभयादितीवेत्युत्प्रेक्षा । अचिरात् अपयान्ति अपसरन्ति । यथाह कामन्द-

कः । स्त्रीभिः षण्ढ इव शत्रुभिरलसः परिभूयत इति । अतः पराक्रमितव्यमिति भावः ॥ १० ॥ * * * * * * * * * * * * ॥

ननु परिक्षीणः कथं प्रबलेनाभियुज्यत इत्यत आह । क्षयेति । क्षययुक्तमपि तथा क्षीणमपि सन्तं स्वभावजं शिवं सर्वलोकाह्लादकम् । धाम सहजं तेजः प्रकाशञ्च दधतं समृद्धये वृद्ध्यर्थं कथितम् उद्युक्तं उत्साहमानमिति यावत् । अन्यत्र उदितम् अत एव अनपायम् अविनाशिनं वर्धिष्णुमित्यर्थः । नृपं प्रजाः प्रतिपच्चन्द्रं द्वितीयाचन्द्रमिवेत्यर्थः । प्रतिपच्छब्देन द्वितीया लक्ष्यत इति । प्रतिपदि तस्यादृश्यत्वादिति । प्रणमन्ति प्रह्वीभावेन वर्त्तन्त इति भावः । चन्द्रं नृपं नमस्कुर्वन्ति क्षीणस्यापि तस्य शुद्धकार्य्यसिद्धेर्निदानत्वमित्यर्थः । अयं हि सततोत्साहोदर्कोऽपि समाप्नुते कति

क्षययुक्तमपि स्वभावजं दधतं धाम शिवं समृद्धये । प्रण
मन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ११ ॥

मन्दकः ॥ ११ ॥ * * * * * * * * * * * *

ननु प्रभुशक्तिशून्यस्योत्साहः कुत्रोपयुज्यत इत्यत आह । प्रभव इति । कर्मणामारम्भोपायः पुरुषद्रव्यसम्पत् देशकालविभागः विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि । यथाह कामन्दकः । सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इष्यते । इति पञ्चानामङ्गानां विनिर्णयः । तद्धितार्थेत्यादिनाऽत्तरपदसमासः । कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य स तथोक्तः नयो नीतिशास्त्रमितियावत् । कोषोऽर्थराशिः । कोषोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽर्थौघदिव्ययोरित्यमरः । दण्डश्चतुरङ्गसैन्यम् । दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे यमे । याचाञ्चायां सैन्यभेदे इति वैजयन्ती । तयोः कोषदण्डयोः प्रभुशक्तिरित्यर्थः । प्रभवत्यस्मादिति

प्रभवः । कारणम् । कोशदण्डयोः । स नयः नीतिशास्त्रं विधेयपदेषु कार्य्यवस्तुषु । प
दं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः । दक्षतां क्षिप्रकारित्वमुत्साह इत्य
र्थः । लोकः कृष्यादिप्रवृत्तो जनः नियतिं दैवमिव । नियतिर्नियमे दैवे इति विश्वः ।
अनुरुध्यते अनुसरति । रुधेर्दैवादिकात् कर्मणि लट् । मन्त्रस्यापि मूलमुत्साहस्त
न्मूलायां प्रभुशक्तेः मूलमिति किमु वक्तव्यम् । अतः स एवाश्रयणीयः यतो नक्तन्दिवं म
न्त्रयतः तस्यापि प्रभोर्निरुत्साहस्य न किंचित् सिद्ध्यतीति ॥ १२ ॥ ● ● ● ● ● ॥
अथ यदि द्वैधान्वयमेव दुर्य्योधनः सम्पदो दास्यति तथापि तत्कथं रोचयेमहीत्याह ।
द्विषतेति । अथवा द्विषता दुर्य्योधनेन विहितं समर्पितमित्यर्थः । आत्मनः पदं राज्यं पु

प्रभवः खलु कोशदण्डयोः कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयो नयः । स
विधेयपदेषु दक्षतां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥ १२ ॥
द्विषता विहितं त्वयाथवा यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम् । ज
ननाथ तवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥ १३ ॥

नरपि त्वया लब्धा लभ्यते यदि लभेः कर्मणि लुट् । हे जननाथ तव अनुजन्मनां अनुजानां
आविष्कृतपौरुषैः प्रकटितपराक्रमैः भुजैः कृतमलं व्यर्थमिति यावत् । अस्मद्भुजैर्न कि
ञ्चित्साध्यमित्यर्थः । राज्यदानादानयोः द्विषतामेव स्वातन्त्र्ये अस्मद्भुजनैः फल्यात् ।
क्षत्रियस्य विजितव्यमिति शास्त्रात् । स्वेनैव राज्यं ग्राह्यमिति भावः । कृतमिति प्रति
षेधार्थमव्ययं युक्तादिषु पठ्यते । कृतमिति निवारणनिषेधयोरिति गणव्याख्याने भुजै
रिति गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणे तृतीया । उक्तञ्च न्यासोद्योतेन । के
वलं श्रूयमाणैव क्रियानिमित्तं कारकभावस्यापि तु गम्यमानस्यापीति ॥ १३ ॥ ● ॥
ननु स्वोत्साहस्यासहायस्य कथमर्थसिद्धिरित्यत आह । अभिमानवत इति । अभिमान

वतः मानधनस्य प्रियमिष्टमुच्चैरुन्नतम्पदं स्थानं राज्यादिकमारुरुक्षतः। आरोढुमि
च्छतः प्राप्तुकामस्य। मनस्विनो धीरस्यात्मपौरुषं स्वपुरुषकार एव विनिपातनिव
र्त्तनक्षमम्। अनर्थप्रतीकारसमर्थं आलम्बनं सहकारि। तैरपि दुष्टनमम्। यथा
कस्यचिन्नरकुमारोहयतः किञ्चित्पतनप्रतिबन्धकानुचरहस्तादिकमालम्बनन्तद्व
दिति ध्वनिः किम्पौरुषादन्यैः सहायैः प्रयोजनमिति भावः॥ १४ ॥ ● ● ● ● ● ॥
पौरुषानङ्गीकारे दोषमाह। विपद इति। अविक्रमम्पौरुषहीनं विपदो ऽभिभ
वन्तितिरस्कुर्वन्ति। आपदुपेतं विपन्नं आयतिः उत्तरकालः। उत्तरः कालआ
यतिरित्यमरः। रहयतित्यजति। नियतं निरन्तरमक्षय इत्यर्थः। लघुत्वादौरव

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः। वि
निपातनिवर्त्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥ १४ ॥
विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः। नि
यता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः ॥ १५ ॥

वं नियता अवश्यम्भाविनी न कश्चिदेनमाद्रीयत इत्यर्थः। अगरीयान् लघीयान्
नृपश्रियः पदं स्थानं लक्ष्म्याः आस्पदं न भवति। यद्वा नृपेति पदच्छेदः। तस्मात्पौ
रुषं कर्त्तव्यमेवेत्यर्थः। अत्र पूर्वपूर्वस्याविक्रमत्वादुत्तरोत्तरं विपदादिकम्प्रतिकार
णत्वात्कारणमालाख्यो ऽलङ्कारः। यथाह्लक्षणम्। पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कार
णमालेति॥ १५ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
फलितमाह। तदिति। तत्तस्मादुपेक्षायां दोषसम्भवादित्यर्थः। उन्नतेरभ्युदय
स्याप्रतिपक्षमन्तरायम्। व्यवसायवन्ध्यतां उद्योगशून्यतामवलम्ब्य अलं उद्योग
शून्यतावलम्बनेनालमित्यर्थः। अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वेति क्त्वाप्रत्ययः। त

स्यत्यत्रादरः । तथाह पराक्रमः आश्रयः कारणं यासान्तास्तथोक्ताः समृद्धयः सम्प
दः अविषादेन समम् अनुत्साहेन सह न निवसन्ति पौरुषसाध्याः सम्पदो नानुद्योगसा
ध्या उभयोः सहावस्थानविरोधादित्यर्थः । वैधर्म्येण कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तर
न्यासः ॥ १६ ॥ * * * * * * ॥

ननु समयः प्रतीक्ष्यत इत्यत आह । अथेति । अथावधिः कालः प्रतीक्ष्यते चेत् । अवधि
स्त्ववधाने स्यात् सीम्नि काले बिलेऽपि चेति विश्वः । आविष्कृतजिह्मवृत्तिना प्रकटितकप
टव्यवहारेण धृतराष्ट्रसुतेन दुर्योधनेन नरेन्द्रसम्पदो राज्यसम्पदः । नरेन्द्रेति वाप

तदलम्प्रतिपक्षमुन्नतेरवलम्ब्य व्यवसायवन्ध्यताम् । निव
सन्ति पराक्रमाश्रया न विषादेन समं समृद्धयः ॥ १६ ॥
अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते कथमाविष्कृतजिह्मवृत्तिना । धृत
राष्ट्रसुतेन सुत्यजाश्चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसम्पदः ॥ १७ ॥
मदसिक्तमुखैर्मृगाधिपः करिभिर्वर्तयते स्वयं हतैः । लघ
यन् खलु तेजसा जगन्न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ १८ ॥

दच्छेदः चिरम् अनुद्यवर्षाण्यास्वाद्यानुभूय कथं सुत्यजाः ज्ञातस्वादेन तेन पश्चादपि
सम्पदो युद्धं विना न त्यक्ष्यन्त एवेत्यवधिप्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १७ ॥ * ॥
ननु साम्नैव कार्यसिद्धौ किं क्षात्रेण । यथाह मनुः । साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा
पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन्न युद्धेन कदाचनेति तत्किमाग्रहेणेत्याह । मदेति ।
मृगाधिपः सिंहो मदसिक्तमुखैः मदवर्षिभिरित्यर्थः । स्वयं स्वेनैव हतैः करिभिर्वर्तय
ते वृत्तिं करोति तैरेव जीवतीत्यर्थः । चौरादिकात् वृतेर्णिच् । भौवादिकस्य तु । अ
णावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादिति परस्मैपदनियमादिति । तथाहि तेजसा प्रभावेण

। तेजोबलेप्रभावेचज्योतिष्यर्चिषिरेतसीतिवैजयन्ती । जगत्लघयन् । लघू कुर्वन्महानन्यतोऽन्यस्मात्पुरुषात् । भूतिंवृद्धिंनेच्छति । खलुनहितेजस्विनः पराय त्तवृत्तित्वंयुक्तं । मनुवचनन्तु असूरविषयमितिभावः । विशेषेणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १८ ॥ * ● * ● * ||

मनुयुद्धात्पाक्षिकोलक्ष्मीलाभः उपायान्तरैस्तुनतथेत्याशंक्याह । अभिमानइति । अभिमानधनस्यवैरिनिर्य्यातनमेवधनंयस्येत्यर्थः । अतएवगत्वरैःगमनशीलैःअस्थिरैः । गत्वरश्चेतिक्वरबन्तोनिपातः असुभिःप्राणैः । करणैः । पुंसिभूम्न्यसवःप्राणा इत्यमरः । स्थास्नुस्थिरंयशश्चिचीषतः । चेतुंसंगृहीतुमिच्छतः । ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरितिग्स्नुप्रत्ययः चिनोतेःसन्नन्तात्शतृप्रत्ययः । अचिरंशुःसौदामिनी

अभिमानधनस्यगत्वरैरसुभिःस्थास्नुयशश्चिचीषतः । अचि
रांशुविलासचञ्चलाननुलक्ष्मीःफलमानुषङ्गिकम् ॥ १९ ॥

र्विद्युत्तस्याःविलासःस्फुरणन्तद्वच्चञ्चलाक्षणिकाइत्यर्थः । लक्ष्मीःतुमुख्यप्रसङ्गादागतंआनुषङ्गिकंअन्वाचयशिष्टम्फलन्ननु । मानधनानांयशःसएवमुख्यफलंअभ्युदयस्तुलक्ष्मीरितिमानिनांमानएवश्लाघ्यइत्यर्थः । अत्रास्थिरप्राणत्यागेनस्थिरयशःस्वीकाराभिधानात्न्यूनाधिकविनिमयात्मकःपरिवृत्त्यलङ्कारः । उक्तञ्चकाव्यप्रकाशे । परिवृत्तिर्विनिमयोयोर्थानांस्यात्समासमैरिति ॥ १९ ॥ * ||

नन्वल्पस्यमानस्यहेतोःकथम्प्राणत्यागःश्रूयतेकर्तुंयतोजीवन्भद्राणिपश्यतीत्याशंक्याह । ज्वलितमिति । जनोभस्मनाछन्नमाक्रन्दनिपातादिनाक्रामति । अदाहकत्वादितिभावः । ज्वलितंज्वलन्तञ्चनरिक्रः मतिबुद्ध्यादिसूत्रेचकारात्वर्तमानार्थत्वंहिरण्यंरेतोयस्यतंहिरण्यरेतसंअग्निंनआक्रन्दति । दाहकत्वा

ष्टिरिति भावः । अतो हेतोर्मानिनः । अभिभूतिभयात्प्राणभयेऽभिभवेनेतः स्यागे परिभ
वोऽभिविष्यतीति भयादसूनेव सुखमक्लिष्टं । उज्झन्ति त्यजन्ति धाम सत्त्वं तु नोज्झ
न्ति मानक्षतिकरजीवनात्स्वेच्छामरणमेव वरमित्यर्थः । पूर्वोत्तरश्लोकवत्
अर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥ ●⁓● * ●⁓●⁓●⁓● * ●⁓● ॥
अथ यथार्थिमप्रयोजनश्चिन्तया । किन्तु तेजस्विनामेकस्वभावोऽयं जिगीषुत्व
मित्याह । किमिति । मृगाधिपः सिंहः किम्फलम्प्रयोजनम् । अपेक्ष्य ध्वनतो गर्ज
तः । धरन्तीति धराः पचाद्यच् । पयसो धरान्पयोधरान्मेघान्प्रार्थयते । अभिया
ति । याञ्चायामभिमाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैरिति केशवः । अथवाऽवहत्यानीय

ज्वलितन्न हिरण्यरेतसञ्चयमास्कन्दति भस्मनाञ्जनः । अ
भिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥ २० ॥
किमपेक्ष्य फलम्पयोधरान्ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः । प्र
कृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ २१ ॥

र्थः । प्रार्थयत इति अभियाञ्चावरोधयोरित्यभिधानान्महीयसो महत्तरस्य सा प्रकृ
तिः खलु यया प्रकृत्या अन्यसमुन्नतिम्परवृद्धिं न सहते । महतः परभङ्गमभिपुत्
सायेत्यर्थः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ २१ ॥ ●⁓● * ●⁓● * ●⁓● ॥
उक्तप्रयोजनं निगमयति । कुरु तदिति । हेत्वन्तरमस्मात् । उपरोध्यापशमा
वधारणाहेतोः । यस्माद्गुणानन्तो हि मोहित्यमरः । प्रमादजन्तमोमोहं निधूय मि
रस्य विक्रमे पौरुषे एकमतिं कुरु विक्रममेवाङ्गीकुरु न तूपायान्तरमित्यर्थः । नच
विक्रमवैफल्यमित्याह । ध्रुवमिति । विद्विषो विपन्नयशस्त्वदनुत्साहहताः । तथा हि
व्याघ्रेनाक्रम्यायेनहताः प्रविशन्ति । अन्यथा प्रागेव विपद्यैरन्निति भावः । ध्रुवमेत

॥ कि० स० ॥ म् ध्रुवमित्यादि। त्वदनुत्साहहता इति ... ध्रुवमिति निश्चितं चेतसि त्वं जानीहि इत्यर्थः ॥ २२ ॥ * * ॥

॥ सर्ग २ ॥ न च नः पराजयशङ्का कर्तव्येत्याह । द्विरदानिति । दिग्विभाविताः दिक्षु प्रसिद्धा

॥ २१ ॥ न् ताना ... । [illegible] आयतो दीर्घान् । चतुरस्तोयनिधीनिवायतः । दिग्विभा

[illegible] । चतुरस्तोयनिधीनिव [illegible] । दिग्विभा

विताञ् शतमन्युतेजसः [illegible] विक्रमान् । चतुरस्तवानुजान् द्विषतां मध्ये कः प्रस

हेत [illegible] न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ * * * * ॥

कुरु तन्मतिमेव विक्रमे नृप निर्धूय तमः प्रमादजम् । ध्रुव

मेतदवेहि विद्विषां त्वदनुत्साहहता विपत्तयः ॥ २२ ॥

द्विरदानिव दिग्विभावितांश्चतुरस्तोयनिधीनिवायतः । प्र

सहेत रणे तवानुजान् द्विषतां कः शतमन्युतेजसः ॥ २३ ॥

ज्वलतस्तव जातवेदसः सततं वैरिकृतस्य चेतसि । विद

धातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥ २४ ॥

[illegible] । ज्वलत इति । तव चेतसि सततं ज्वलतो वैरिकृत

स्य जातवेदसः कोपाग्नेरित्यर्थः । शिवेतरा अशिवा इत्यर्थः । [illegible] दुःख

[illegible] । रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः । वैरिवनिताश्रुप्रवाहः शमं वि

दधातु । वैरिकृतस्य [illegible]

[illegible] । [illegible] इति

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]

व्यवसायात् । भेदेऽभेदे रूपान्तरेणवानुनिर्वाप्यत्वे कि स्वघटते । तथाच । यथा मुषितेनाग्निः सम्यक् शाम्यति तथा मन्युर्बधेन क्रोध इत्यौपम्यं गम्यते ॥ २४ ॥ ● ॥

इतीति । इत्युक्तरीत्या दर्शितां विक्रियां कोपविकारं सेवागांरम्भाभ्यं कोयेन तं कोपपरीतमानसं कोपाक्रान्तचित्तं द्विरदं विशेषणद्वयं द्विरदेऽपि योज्यम् । मरुतः सुतं भीमं महीपतिर्युधिष्ठिरो दुष्टं द्विरदमिव एतेनास्य धैर्यमेव न बुद्धिरस्तीति गम्यते । उपसान्त्वयितुं सामनेतुमुपचक्रमे प्रवृत्तः प्रोपाभ्यां समर्थाभ्यामित्यात्मनेपदम् । राज्ञा भीमोप्युपकारविशेषापेक्षया कथंचिदवश्योजनः शनैः शनैः द्विरदवद्वशीकरणीयो न तु त्याज्य इति भावः ॥ २५ ॥ * ● ● * * ● ● * * ● ● * ॥

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम् । उप
सान्त्वयितुं महीपतिर्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥ २५ ॥
अपवर्जितविप्लवे शुचौ हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे । वि
मला तव विस्तरे गिरां मतिरादर्श इवाभिदृश्यते ॥ २६ ॥

प्रथमं तावत्स्तुत्यादिभिः प्रसादयति । अपवर्जितेति । विप्लवः प्रमाणबाधः अन्यथाग्रहणमसंकरः । सोऽपवर्जितो यस्य तस्मिन्नपवर्जितविप्लवे शुचौ शुचिः शब्दसौष्ठवयुक्ते इत्यर्थः । अत एव हृदयग्राहिणि मनोरमे मङ्गलास्पदे एकत्र हितार्थप्रतिपादकत्वादन्यत्र मङ्गलवस्तूनामाश्रये स्थाने । रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् । गुरुमग्निं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत्सदा बुध इति पुराणवचनात् । तव गिरां विस्तरे वा वाक्प्रपञ्चे प्रथने वावशब्दे इति घञ्प्रतिषेधात् ऋदोरप् । अत्र विस्तारो विग्रहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः इत्यमरः । मतिर्बुद्धिरादर्शे दर्पण इव । दर्पणे मुकुरादर्शौ इत्यमरः । अमला अभिदृश्यते वाग्वैशद्या

॥कि०स०॥ देवमतिवैशद्यमनुमीयते । तत्पूर्वकत्वात्तस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ ● * ● * ● * ● ॥
॥सर्ग २॥ अथ युग्मेनाह । स्फुटतेति । उपपत्तिरिति च । पदैः सुप्तिङन्तशब्दैः स्फुटता
॥ २२ ॥ विशदार्थता अनपाकृतानत्यक्ता अर्थगौरवं च अर्थभूयस्त्वं वा न च न स्वीकृतं स्वीकृतमेवे
त्यर्थः । वैशद्यप्रसक्तार्थगौरवाभावनिवर्तनार्थं नञ्द्वयं वक्ष्यमाणनिषेधनिवर्तनेऽपि द्वौ
प्रतिषेधाविति वामनः । गिरां पदानामवान्तरवाक्यानां च पृथगर्थता भिन्नार्थता अ
पुनरुक्तार्थतेत्यर्थः । रचिता कृता । तथा क्वचिदपि सामर्थ्यं गिरां अन्योन्यसामर्थ्यं
साकांक्षत्वं नापोहितं न वर्जितम् । अन्यथा दश दाडिमादिवदेकवाक्यता न
स्यात् । यथाहुः अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यादिति । ननु अर्थगौर
वमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः पूरणगुणेत्यादिना प्रतिषेधान्नैष दोषः । ये शुक्लादयः

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् । रचि
ता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥ २७ ॥

शब्दाः गुणे गुणिनि च वर्तन्ते यथा पटस्य शुक्लः शुक्लः पट इति च । तेषामेवात्र निषेधात्
ये तु सदा गुणमात्रवचनाः । यथा गौरवं माधुर्यं सौरभ्यं गन्धः स्पर्श इत्येवमादयस्ते
षामनिषेधात् । तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वचनात् । वचनमिति पूर्वप्रयो
गदर्शनाच्च बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः । अत एवाह वा
मनः । अप्रीतिमादिषु गुणवचनसमासो न बाधी स्यादिति ॥ २७ ॥ ● — ● ॥
उपपत्तिरिति । किञ्च । बलात्सर्वसमाश्रियकर्मणि सम्यक्प्रयोगे पश्चिमीकृत्य ।
उपपत्तियुक्तिरुदाहृतापरागमपक्ष एव श्रेयानिति युक्तिरुक्तेत्यर्थः । उपपत्तिर्हेतु
र्ग्राह्यावीरस्येति भावः । तथा अनुमानेन पुनरागमः शास्त्रं न क्षतो न बाधितः । किन्त्वा
गमाविरुद्धमेवोक्तं । अन्यथागमविरोधादनुमानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादिति भावः ।

ईदृक् यथार्थयुक्तमिदं वचनं। अविद्यमानईदृक् यथार्थयुक्ताभिप्रायो यस्य स अनीदृगाशयः। अभिप्रायश्छन्द आशय इत्यमरः। कः प्रसभं हठात् वक्तुमुपक्रमेत न कोऽपीत्यर्थः। इत्थं वक्तुमुपक्रमितैव नास्ति वक्ता तु दूरापास्त एवेति भावः। केचिदेतत्श्लोकचयं निन्दापरत्वेनापि योजयन्ति। तदसत् हितोपदेशमात्रतत्परस्यानिवाच्यत्वस्य राज्ञो मत्सरिण इव महावीरे भ्रातरि विधेये सर्वानर्थमूलभूतनिन्दानामप्यर्थकल्पनानौचित्यादिति ॥ २८ ॥ * ❀ * ❀ * ❀ * ॥

यदि साधूक्तं तर्हि तथैव क्रियतामित्याशंक्याह। अवितृप्ततयेति। तथापि त्वया सम्यक्निर्णीतेऽपि मे हृदयमवितृप्ततया असन्तुष्टतया अद्यापि संशयगतमेवेत्यर्थः।

उपपत्तिरुदाहृता बलादनुमानेन न चागमः क्षतः। इ-
दमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥
अवितृप्ततया तथापि मे हृदयं निर्णयमेव धावति। अव-
साययितुं क्षमाः सुखं न विधेयेषु विशेषसम्पदः ॥ २९ ॥

निर्णयमेव धावत्यनुसरति अपेक्षत इति यावत्। अद्यापि निर्णयस्य अनुदयादिति भावः। निर्णयानुदये हेतुमाह। अवेति। विधेयेषु सन्धिविग्रहादिकर्तव्यार्थेषु या विशेषसम्पदः अवान्तरभेदसमृद्धयो बाहुल्यानि ताः। सुखमक्लेशेनावसाययितुमुत्कर्षापकर्षानुकूल्येन स्वरूपं स्वयमेव निश्चयमवसाययितुमित्यर्थः। स्यतेर्ण्यन्तादसिकर्मकर्तृकात्तुमुन्। शोरन्तादिवत्स्यायं विशेषः। क्षमन्त इति क्षमाः शक्ता न भवन्ति। क्षमं शक्ते हिते त्रिषु इत्यमरः। किं तु अवसायसुगमत्वेऽपि तद्विशेषाणां सौक्ष्म्यान्न वा अनध्यवसायादद्यापि निर्णयाकाङ्क्षेति तात्पर्यार्थः। अत्र निर्णयधावनं प्रत्युत दुरवसायत्वस्य हेतुताभिधानात्। काव्यलिङ्गमलङ्कारः। तदुक्तम्। हे

तेनैवांकपदार्थत्वेकाव्यलिङ्गमुदाहृतमिति ॥ २९ ॥ * ● * ● * ● * ● ॥

वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्यर्थं तत्राह । सहसेति । क्रियत इति क्रि
या कार्यं सहसा अविमृश्येत्यर्थः । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोरिति यादवः । स्वरा
दिपाठादव्ययम् । न विदधीत न । कुतः अविवेकः अविमृश्यकारित्वं परमत्यन्तमाप
दाम्पदं स्थानं विपत्तिकारणमित्यर्थः । व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्वयेनाह । वृणुत इति ।
गुणलुब्धा गुणगृध्नाः गुणाभिमुख्या इति स्वयंवरणहेतूक्तिः सम्पदः श्रियः विमृश्य करोतीति
विमृश्यकारी उपपदमतिङिति समासः । तं स्वयमेव वृणुते भजन्ते । वृङ् सम्भ
क्ताविति धातुः तस्माद्विमृश्यैव प्रवर्तितव्यमित्यर्थः । अत्र सहसाविधाननिषेधलक्ष

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदाम्पदम् । वृ
णुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥ ३० ॥
अभिवर्षति योऽनुपालयन्विधिबीजानि विवेकवारिणा । स
सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥ ३१ ॥

विमृश्यकारित्वरूपकारणस्यापद्रूपव्यतिरेककार्येण समर्थनादर्थान्तर
न्यासः । द्वितीयार्द्धे च स एव साधर्म्येणेति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ ● * ● * ● * ॥
ननु साहसिकस्यापि फलसिद्धिर्दृश्यत एवेत्यत्र विवेकमेवेत्याह । अभीति । यः पु
मान् विधीयन्त इति विधयः कर्तव्यवस्तूनि तान्येव बीजानीत्युपमितसमासः । शरदं लोक
इवेति वाक्यगतोपमानुसारात् । तानि विधिबीजानि विवेको वारीव विवेकवारि तेन
विवेकवारिणा पूर्ववत्समासः । अनुपालयन् प्रतीक्षमाणः सन् यः अभिवर्षति
सिञ्चति स पुमान् फलसाधननिष्पत्ति[illegible] । फलहेतुत्वात्तत्साध्यमुभयत्रा
प्यभरः । [illegible]

दूरमिव सदाधितिष्ठति सदा क्रिया धिकम्प्राप्नोत्येव न कदाचिद्भूमिचरतीत्यर्थः । अ
शास्त्रसहकारिकृता चोया सिद्धिः विवेकिनस्तु नियतेति भावः । अत्र फलशब्देन सस्तु
हेतुफलयोरर्थयोरभेदाध्यवसायात् । स्वेशमूलातिशयोक्तिस्तदनुगृहीतानेषयमे
यनुसन्धेयम् ॥ ३१ ॥ * * * * ॥
नियता विवेकिनः फलसिद्धिरित्युक्तं सम्प्रति तामेव स्तौति । श्रुचीति । शुचि
सम्प्रदायशुद्धं । श्रुतं शास्त्रश्रवणजन्यज्ञानं भूषयति विद्वान् पुरुषः शोभ
इति भावः । तस्य श्रुतस्य प्रशमः क्रोधोपशान्तिः अलंक्रियाभूषणं भवति । अन्यथा
श्रुतवैफल्यादिति भावः । पराक्रमः सत्यवसरे शौर्यं प्रशमस्याभरणं भवति । अ
न्यथा सर्वैः परिभूयत इति भावः । सुपराक्रमः नयापादितां नीतिसम्पादितां विवेकपू

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया । प्रश
माभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ३२ ॥

र्विकां सिद्धिं । स चासौ सिद्धिरेव भूषणं यस्य स तथोक्तः अन्यथा साहसिकस्य
सिद्धेः काकतालीयत्वेन पक्षे पराक्रमवैयर्थ्यादिति भावः । वपुषो भूषणैकान्तसिद्धेर्भू
षणत्वेन तु । उभयमभ्यमानानुगतपूर्वापरपक्षयोरिति विवेकः । एवम्भित्तिसिद्धेः
सिद्धेरनन्यभूषितायाः एव भूषणत्वोक्त्या सर्वाभरणानयमस्तु विगम्यते अत्रोत्तरोत्तरस्य
पूर्वपूर्वविशेषणत्वात् एकावल्यलंकारः । तदुक्तं । एकावली यत्र विशेषणभावम्पू
र्वम्पूर्वम्प्रति भवेद्यथोत्तरं परं परं मेवाभरणं तदेकावली कथितेति ॥ ३२ ॥ *
अमूल्यानुक्त्या विनिश्चितनन्तर्कविमर्शोपायन्तः स्वतन्त्रमेव याह । मतीति । म
तिभेदतमस्तिरोहिते विप्रतिपत्तिमनसि मोहमये ब्रुवे । दीपइ वेशुपमान
सुसारे भरतो नैतिमहादवंगाहमेदुरकाहेतुः दीपिकाख्यानुमानमिति विमाहु

 कृतः स्वभ्यस्तः अत एव परिशुद्धो निश्चितोऽन्यर्थस्तु विहितप्रमाणोदितो दोषरहितः आ

 गमः शास्त्रम् । आगमः शास्त्रमाम्नाय इत्यमरः । दीप इवार्थदर्शनं कार्याकार्यानेवस्तु

 प्रतिभासनं कुरुते ॥ ३३ ॥ * • * • * • * • * • * • * • ॥

एवं विमृश्यकारिणो दैवाद्विनाशोऽपि न कश्चिद्दोष इत्याह । स्पृहणीयेति । स्पृहणीयगुणैः श्लाघ्यगुणैः महात्मभिः सज्जनैः । चरिते अनुष्ठिते वर्त्मनि आचारे मनो यच्छतां नियच्छतां स्वैरं गन्तुमनिच्छतामित्यर्थः । विधिहेतुर्दैवनिमित्तकः । विधिर्विधाने दैवे च इत्यमरः । अनागसां अपराधानामहेतुः । विनिपातोऽपि दैविकप्रमादोऽपि । विनिपातोऽवपाते स्याद्दैवादिव्यसनेऽपि च इति विश्वः । समुन्न

मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् । सु
कृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥
स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः । वि
धिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः ॥ ३४ ॥

तेरभिवृद्धेः समः तुल्यः । दैविके पुरुषस्यानुपालम्भत्वादिति भावः । यथाह काम न्दकः । यत्नात्सम्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् । पुंसः सत्त्वादुपालम्भो दैवान्तरितमेव हि इति ॥ ३४ ॥ • ~ • * • ~ • * • ~ • * • ~ • ॥

सम्प्रति युधिष्ठिरमुपालभन्नाह । शिवमिति । जिगीषवो जयेच्छवो नृपाः विजितक्रोध रयाः विजितक्रोधवेगाः सन्तो गरीयसीमधिकामुन्नतां प्रसूतिशायिनीं क्षान्तिमुत्तरकालां स्वना मित्यर्थः । फलनिष्पत्तिपर्यन्तस्थायिनीं विगतप्रत्यवायामनिश्चितार्थाम् । पौरुषं पु रुषकारं गिरिवदनुकूलं परमशिवं फलं । शिवमित्यादिनान्वयः । शठक् । उपायात् प्रलम्बमानाशिवं सापत्न्यं नितरामुपायेनाओ जयन्ताश्चो । नानिश्चितफलं कर्म

कुर्वीतेति भावः। यथाह कामन्दकः। निःफलं क्रोधबहुलं सन्दिग्धफलमेव च। न कर्म कुर्वीत मतिमान् सुदीर्घवैरानुबन्धि चेति। नयतिः प्रापणार्थे द्विकर्मकः। अत्र पौरुषस्य कर्तृस्थकर्मत्वेऽप्युपायस्यानथा तत्क्रोधं विनयते इत्यादिवत्। कर्तृस्थे वाशरीरे कर्मणीत्यात्मनेपदं भवति॥ ३४॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

यदुक्तं विजितक्रोधरया इति तदावश्यकमाह। अपनेयमिति। उदेतुं अभ्युदेतुं इच्छता पुरुषेण पुरः प्रथमं रोषमयं रोषादागतं मयडिति मयट् तिमिरं अज्ञानं धिया बुद्ध्या करणेनापनेयं अपनोद्यम्। तथाहि। अंशुमतापि कर्त्रा प्रभया तेजसा करणेन

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम्। विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः॥ ३५॥

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः। अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताप्युदीयते॥ ३६॥

बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः। क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः॥ ३७॥

निशाकृतं तमो ध्वान्तमविभिद्य नोदीयते किन्तु विभिद्यैवेत्यर्थः। सूर्यस्यापि एवं किमुतान्येषामित्यपिशब्दार्थः। इणो भावे लिट्॥ ३६॥ ❁ ❁ * ❁ ❁ ॥

ननु दुर्बलस्यैवमस्तु बलीयसस्तु क्रोधादेव कार्यसिद्धिरित्यत आह। बलवानिति। बलवानपि यः कोपाज्जन्म यस्य तस्य कोपजन्मनः। अपवर्ज्यो वर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनः। तमसो मोहस्य कर्तुः योगात्कर्मणि षष्ठी अभिभवमाक्रान्तिं न रुणद्धि। सन्नपः। क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः कृष्णपक्षः ऐन्दवीः इन्दुसम्बन्धिनीः कला इव। कलास्तु षोडशो भाग इत्यमरः। सकलाः शक्तिसम्पदः प्रभुमन्त्रोत्सा

तथा च न्यायः निरोधोपि ह्यविमर्शाद्भवति । एवमस्य जयावबोधकत्वाद्यशसो लोकोत्तर-
विस्तारमप्यर्थमेवाह । अथवा तस्य सर्वे वशवर्तिनः । तथापत्त्यभावात्, अन्यथा
रित्वमस्त्येव नमस्तु नाकालविजृम्भणानयाप्युपदेशः ॥ ३७ ॥ ● ✱ ● ✱ ● ॥
विमृश्यकारित्वेऽपि तत्क्रियाप्रकारमाह । समेति । यः समेनानिमृदुनातितीक्ष्णेन वृत्तिर्यस्य
स समवृत्तिः सन्समये सति अवसरे मार्दवं मृदुवृत्तित्वमुपैति । तिग्मतां तीक्ष्णवृत्तित्वं
च तनोति । स मेदिनीपतिर्विवस्वानिवौजसा तेजसा लोकमधितिष्ठत्याक्रामति ।
सूर्योऽपि भेदेन प्रावृट्कालादिना समवृत्तिरित्यादि योज्यम् ॥ ३८ ॥ ●—● ॥
उक्तान्यथाकरणे अनिष्टमाह । क्वेति । श्रियां सम्पदां चिराय बहुकालं परिग्रहः

> समवृत्तिरुपैति मार्दवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् । अधि-
> तिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥ ३८ ॥
> क्व चिराय परिग्रहः श्रियां क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।
> शरदभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः ॥ ३९ ॥

स्वायत्तीकरणं क्व इन्द्रियाण्येव वाजिन इवेत्युपमितसमासः । दुष्टानामुन्मार्गधाविनाम्
इन्द्रियवाजिनां वश्यो वशङ्गतस्तस्य भावस्तत्ता क्व । नोभयमेकत्र तिष्ठतीत्यर्थः । कुतः
हि यस्माच्छरदभ्रवच्चलाश्चञ्चलाः । किञ्च बहुच्छलाः बहुव्याजा बहुच्छिद्राः । छलं
। छलमनुस्खलिते व्याज इत्यमरः । श्रियः लक्ष्म्यः । चलेन्द्रियैरजितेन्द्रियैरित्यर्थः ।
असुरक्षा रक्षितुमशक्याः कथञ्चित्प्राप्ता अपि श्रियो मादृशो नैव तिष्ठन्तीत्यर्थः । वा-
क्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३९ ॥ ●—● ✱ ●—● ✱ ●—●
क्रोधस्य दुष्टतामुक्त्वा तस्याप्यमुपदिशति । किमिति । रूपान्तरेह सम्प्राप्तापर-
स्य मनसः समवोपप्राप्तं यामर्थिकः । समयसदृशप्राप्तमितिठक् । समभवमी

असामयिकमप्राप्तकालं क्षोभं वितन्वता भवता धीरतया धैर्यगुणेन । मनसो निर्वि
कारत्वेनोपात्तरंहसोऽपि हेतुभिरविकारिणः । अधरीकृतस्तिरस्कृतः प्रागिति शेषः । अ
पां पतिरपि समुद्रोऽप्युच्चकैरधिकः क्रियते । न पराजितं पुनरुच्चकैः कुर्यादिति
भावः । अत्र वितन्वतेति भीमविशेषणगत्या पदार्थस्योच्चैःकरणे हेतुत्वात् काव्यलि
ङ्गमलंकारः ॥ ४० ॥ * * * * * * * * * * * * * * ॥
श्रुतमिति । किञ्च । ये श्रुतं शास्त्रमधिगम्यापि शरीरजन्मनः शरीरप्रभवान् रि
पून् कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादीन्न विनयन्ते न नियच्छन्ति । कर्तृस्थे चाशरीरे

किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः । क्रि
यते पतिरुच्चकैरपां भवता धीरतयाऽधरीकृतः ॥ ४० ॥
श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून्विनयन्ते न शरीरजन्मनः । ज
नयन्त्यचिराय सम्पदामयशस्ते खलु चापलाश्रयम् ॥ ४१ ॥
अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापिनी । ज
नवन्न भवन्तमक्षमा नयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥ ४२ ॥

कर्मणीत्यात्मनेपदम् । ते खल्वचिराय झटिति सम्पदां श्रियश्चापलाश्रयमस्थैर्यमिति
अयशस्यपि दुष्कीर्तिं जनयन्ति । आश्रयदोषादस्थैर्यं सम्पदां न स्वदोषादित्य
र्थः । अजितारिषड्वर्गस्य कुतः सम्पद इति भावः ॥ ४१ ॥ • • • • ॥
नत्वपि कोपात्कार्यहानिरित्याशयेनाह । अतिपातितेति । अतिपातितमतिक्रान्तं
कालसाधनं समयो अनन्तरूपः साधनानि सहायादीनि यया सा तथोक्ता तापयतीति तापि
नी । कर्तर्युपपदे णिनिः ङीप् । स्वस्य शरीरमिन्द्रियवर्गश्च तयोस्तापिनी । अ
क्षमा कोपः असहनत्वं पृथग्जनमिव । तेन तुल्यमिति वतिप्रत्ययः ते नेत्यर्थः

श्यते । तद्भिन्नश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययम् । नयसङ्गेनेयसाध्यपीणाद्रूपनेतुमप क
कर्त्तुं नार्हति । अथ समय क्रोधस्याप्यसमन्तात्प्रतिरिक्तम्फलमाह ... तथा
दुष्टः क्रोध इत्युक्तमथ क्षमाया गुणानाह । अपकारकर्मिति । आयतेर्गमरकार्थस्य
भृशमत्यंतमपकारकं स्थिरफलहेतुरित्यर्थः । भूरिणः प्रभूतस्य कर्मफलस्य प्रसू
यतेऽनेनेति प्रसवः कारणम् । आमायो न भवतीत्यनपायि स्वरूपमविनश्वरं वद्विषां
निबर्हणं विनाशकं सर्वगुणकं साधनं तितिक्षासमं क्षमातुल्यं नास्ति । क्षान्तिः क्षमा
तितिक्षा चेत्यमरः । तिज निशाने इति धातोर्गुप्तिज्किद्भ्यः सन्निति क्षमार्थे सन् प्रत्ययः
। तितिक्षारूपमित्यनुक्तोपमासमासेऽन्यूनाधार्थेलुप्तोपमेयमनपायि शब्दैः साध

ऽपकारकर्माय ते भृशम्प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः । अन
पायि निबर्हणं द्विषां न तितिक्षासममस्ति साधनम् ॥ ४३ ॥
प्रणतिप्रवणान्विहाय नः सहजस्नेहनिबद्धचेतसः । प्र
णमन्ति सदा सुयोधनम्प्रथमं मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४ ॥

नान्तरवैलक्षण्यात्व्यतिरेकस्त्वव्यज्यते । भेदप्राधान्येऽपमानादुपमेयतुल्याधिक्ये
विपर्य्ययेव्यतिरेकः ॥ ४३ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
अनुतितिक्षायाः कालक्षेपे दुर्योधनः सर्वान्राज्ञो वशीकुर्यादित्याह । प्रणतीति
। सहजस्नेहेनाकृत्रिमप्रेम्णा निबद्धचेतसो बद्धाः सुगाढं लग्नाश्चेतसः । सुयोध
नेनुनतयेतिभावः । किञ्च मानभृतामहङ्कारिणाम्प्रथमं श्रेष्ठः सुयोधनस्तु नेत
थेतिभावः । वृष्णयः यादवाः । प्रणतिप्रवणान्प्रणामपरान् सुयोधनस्तु नतथेति
भावः । नोस्मान्विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति न नमन्ति अनुसरन्ति । कि
न्तु कार्य्यकालोपस्थानेवेत्यर्थः । सतियादववियहेनकिञ्चिदस्माकमसाध्यम्भवे

क्तिर्भावः । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥ * ॥

किञ्च कारणान्तरमाह । सुहृद इति । किञ्चैषां वृष्णीनां ये सहजाः सह जाताः । सहजा मातृपितृपक्षा इत्यर्थः । अन्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्ययः । सुहृदो मित्राणि । तथा इतरे सर्वेऽपि सुहृदः एषां मतं वृष्णिपक्षं न लङ्घयन्ति नातिक्रामन्ति । ते द्वयेऽपि नृपाः तैर्भेदोपजीविनोऽपीति भावः । आत्मसिद्धये आत्मजीवनार्थं धृतराष्ट्रात्मजं दुर्योधनं विनयादानुकूल्यादिव यापयन्ति कालं क्रमयन्ति । कार्यकाले हि वृष्णिपक्षप्रवेशिन इत्यर्थः । यातेर्ण्यन्ताल्लट् । अर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः ॥ ४५ ॥ * ॥

सुहृदः सहजास्तथेतरे मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये । विन
यादिव यापयन्ति ते धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५ ॥
अभियोग इमान्महीभुजो भवता तस्य ततः कृतावधेः । प्रवि
घाटयिता समुत्पतन्हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

किन्तु नायमभियोगकाल इत्याशयेनाह । अभियोग इति । कृतावधेः परिभाषितकालस्य । अवधिस्त्ववसाने स्यात्सीम्नि कालेऽवलेपि चेति विश्वः । तस्य सुयोधनस्य कर्मणि षष्ठी भवता कर्त्रा । अवधिरिति शेषः । अभियोगः आहवः अभिमान इति यावत् । अभियोगस्तु शपथे स्यादाहवपराभवाविति विश्वः । इमान्पूर्वोक्तान्महीभुजो हरिदश्वः । उष्णरश्मिः कमलाकरानिव समुत्पतन्नुद्गच्छन्नेव प्रविघाटयिता भेत्स्यति । घटेश्चौरादिकाल्लृट् । मैत्रादिकस्यानुमितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं स्यात् ॥ ४६ ॥ * ॥

अथ ये वृष्णिपक्षास्तान्प्रत्याह । उपजापेति । मदोद्धतः स दुर्योधनो नृपतीन् अन्यान्नृपान्विवश्वयन्मदादवमानयन् सहन्त इति सहाः पचाद्यच् । उपजापस

हान् भेद्ययोग्यान्। भेदोपजापावित्यमरः। विधाता विधास्यति। विमुवैस्यद्व्याद्वे बुद्धस्व भमानितो जनः सुभेद्य इति भावः। न च ते सहिष्णव इत्याह। प्राकृतोऽपि जनः। अधःक्रियामपमानं न सहते लोकाधिकधाम लोकोत्तरप्रतापं राजकं राजसमूहः। गोत्रोक्षेत्यादिना वुञ्प्रत्ययः। किमु सहते ऽपि तु नेति किमुतकाव्यमित्यर्थः। तथा च। कृत्स्नमेव राजमण्डलमस्मानेवावलम्बिष्यत इति भावः॥ ४७॥ ● * ● ॥

ननु सखीनिवेत्यादिवने चरोक्त्या तस्य मदसम्भावनापि कथमित्यत्राह। असमापितेति। असमापितकृत्यसम्पदामकृतकृत्यानां कुतः। अभिमानशालिनामहङ्का

उपजापसहान्विलङ्घयन्स विधाता नृपतीन्मदोद्धतः। सहते न जनोऽप्यधःक्रियां किमु लोकाधिकधाम राजकम्॥ ४७॥

असमापितकृत्यसम्पदां हतवेगं विनयेन तावता। प्रभवन्त्यभिमानशालिनां मदमुत्तम्भयितुं विभूतयः॥ ४८॥

मदमानसमुद्धतं नृपं न वियुङ्क्ते नियमेन मूढता। अतिमूढ उदस्यते नयान्नयहीनादपरज्यते जनः॥ ४९॥

रिणां विभूतयः सम्पद एव। तावता स्वल्पेन विनयेन कार्य्यवशादारोपितेनेति शेषः। हतवेगं प्रतिबद्धवेगं तनुस्वरूपतो हतं मदमुत्तम्भयितुं वर्द्धयितुं प्रभवन्ति समर्था इत्यर्थः। दुर्जनसम्पदो विकारयन्तीति भावः॥ ४८॥ ● * ● ॥

अथ मदस्यानर्थहेतुतां युग्मेनाह। मदेति। अपरागेति च। मदमानाभ्यां दर्पाहङ्काराभ्यां समुद्धतं नृपं मूढताऽकार्य्यपरिज्ञानं नियमेनावश्यं न वियुङ्क्ते न विमुञ्चति। अतिमूढोनयान्नीतिमार्गादुदस्यते ऽक्षिप्यते। कर्मकर्त्तरि लट्। नयहीनाज्जनो लोकोऽपरज्यते ऽपरक्तो भवति। स्वरितत्वादात्मनेपदम्॥ ४९॥ ● * ● ॥

अपरागेति । अपरागोऽप्रीतिर्द्वेष इतियावत् । समीरण इव तेनेरितश्चोदितः । अत एव क्रमेण शीर्णाशीर्णीभूता आकुला चलाच मूलसन्ततिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः शिफासंघातश्च यस्य स तथोक्तः । मूलं वशीकृते स्त्रीये शिफायामारान्तिकादिष्विति वैजयन्ती । रिपुर्महानपि तरुवदुद्धतः सहिष्णुना क्षमावता उन्मूलयितुमुद्धर्तुं सुकरः सुसाध्यः सुकरोन्मूलन इत्यर्थः । अत्र मदादेः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरम्प्रतिकारणत्वात् कारणमाला तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ५० ॥ * ❀ * ॥

नन्वन्तर्भेदमात्रेण कथं सुसाध्यस्तत्राह । अणुरिति । अणुरल्पोऽप्यन्तःप्रकृतिप्रको-

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः । सुक-
रस्तरुवत्सहिष्णुना रिपुरुन्मूलयितुम्महानपि ॥ ५० ॥
अणुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः । अखि-
लं हि हिनस्ति भूधरन्तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः ॥ ५१ ॥
मतिमान्विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः । सुज-
यः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीतसम्पदः ॥ ५२ ॥

पजोऽन्तरङ्गामात्याद्यपरागसमुत्थः । प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे । [illegible] गृह्येषु जन्त्वमात्यादिकेष्वपीति वैजयन्ती । विग्रहो वैरम्प्रभुमुपहन्ति नाशयति । अत्र दृष्टान्तमाह । तरुशाखान्तानां निघर्षो घर्षणं तज्जोऽनलोऽग्निः । भूधरङ्गिरिमखिलं साकल्येन हि निश्चितं दहतीत्यर्थः । अत्रोपमानोपमेयसमानधर्माणां बिम्बतया निर्देशेन दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५१ ॥ * ❀ * ॥

तथापि कथम्मूर्द्धमानं शत्रुमुपेक्षेत इत्याशंक्य दुर्विनीतत्वादित्याह । मतिमानिति । मतिमान्प्राज्ञो विनयम्प्रमथ्नाति त्यजतीति विनयप्रमाथिनो दुर्विनीतस्य द्विषः समुन्न-

निवृत्तिमुपेक्षेत। उपेक्षायाः फलमाह। नाहं गविनीतान्तरेण विद्वद्वेषेसु उपायस्स
खेन जेतुं शक्यः। खलु हि यस्मादविनीतसम्पदः विपदन्ताः अनर्थोदर्काः ॥५२॥ *
कथं दुर्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमित्याशंक्य भेदजर्जरितत्वादित्याह। लघ्विति
। लघुवृत्तितयालस्यदुर्वृत्तरूपतया बहिर्मित्रादिजनपदेषु अन्तरमात्यादिषु च
भिदां भेदङ्गतं षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङ्प्रत्ययः। नृपस्य मण्डलं राष्ट्रमनन्तरः
सन्निहितो जिगीषुरापगारयो नदीवेगः। शिथिलमन्तर्भेदजर्जरं कूलमिवाभिभू-
याक्रम्य हरति ॥ ५३ ॥ ●—● * ●—● * ●—● * ●—● * ||

लघुवृत्तितया भिदाङ्गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम्। अ
भिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥ ५३ ॥
अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम्। स्वय
मर्थ इवाभिवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः ॥ ५४ ॥
मधुरैरवशानि लम्भयन्नपि तिर्य्यञ्चि शमन्निरीक्षितैः। प
रितः पटु बिभ्रदेनसां दहनन्धाम विलोकनक्षमम् ॥ ५५ ॥

अन्विति। इतीत्थं अनाकुलं अरिनिकारस्मरणात् क्षुभितमर्जुनाग्रजं भीमसेनं नयव
र्त्मनीतिमार्गमनाकुलमसंकीर्णं यथा तथा अनुशासतं उपदिशन्तं शास्त्रियाच्छ्रयुःष
डित्यभ्यस्तान्नुमभावः। तं युधिष्ठिरं पराशरात्मजो वेदव्यासः स्वयमभिवाञ्छि
तोऽर्थ इव साक्षान्मनोरथ इवेत्युत्प्रेक्षा। अभीयाय प्राप्तः ॥ ५४ ॥ ● ● ● ● ||
अथ युग्मेनाह। मधुरैरिति। मधुरैः शान्तैर्निरीक्षितैरवलोकनैः। नपुंसके भावे
क्तः न विद्यते वशं आयत्तत्वं येषान्तानि अवशानि प्रतिकूलानि। वशआयत्तता याच्ञे
ति विश्वः। तिर्य्यञ्चि मृगपक्ष्यादीनि शमं शान्तिं लम्भयन् प्रापयन्। लभेर्ण्यन्तात्तु

मः । गम्यर्थैश्चादिना द्विकर्मकत्वं परितः पटूज्ज्वलेन महसाम् । दह्यतेऽनेने
ति दहनं निवर्तकं तथापि विलोकनक्षमं दर्शनीयं वपुरादि विलक्षणमिति भावः ।
धाम तेजो बिभ्रत् ॥ ५५ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

सहसेति । सहसोपगतः अकस्मादागतः तपसां सूतिः प्रभवः आपदां असूतिः
अप्रभवः निवर्तक इत्यर्थः । स मुनिर्व्यासः वपुष्मान् देहधारी पुण्यसञ्चयः पुण्य
राशिरिवेत्युत्प्रेक्षा जगतीभुजा राज्ञा सविस्मयं ददृशे दृष्टः ॥ ५६ ॥ ● * ● * ॥
अथेति । अथ दर्शनानन्तरम् । उच्चकैरुन्नतात्परार्ध्यात् श्रेष्ठात् । परार्ध्याग्रवरा

सहसोपगतः सविस्मयस्तपसां सूतिरसूतिरापदाम् । द
दृशे जगतीभुजा मुनिः स वपुष्मानिव पुण्यसञ्चयः ॥ ५६ ॥
अथोच्चकैरासनतः परार्ध्यादुद्यन्स धूतारुणवल्कलाग्रः । रराज
कीर्णाकपिशांशुजालः शृङ्गात्सुमेरोरिव तिग्मरश्मिः ॥ ५७ ॥
अवहितहृदयो विधाय सोऽर्हामृषिवदृषिप्रवरे गुरूपदिष्टाम् ।
तदनुमतमलंचकार पश्चात्प्रशम इव श्रुतमासनं नरेन्द्रः ॥ ५८ ॥

ध्यमोत्तमपूर्वोऽश्चेति यत्प्रत्ययः । आसनतः सिंहासनादुद्यन् उत्तिष्ठन् अत एव धूतानि
कम्पितान्यरुणानि वल्कलाग्राणि यस्य स तथोक्तः । स नृपः कीर्णं विसृतमाकपिश
मंशुजालं यस्य स तथोक्तः सुमेरोः शृङ्गादुद्यन् तिग्मरश्मिरिव रराज ॥ ५७ ॥ ● ॥
अवहितेति । स नरेन्द्रोऽवहितहृदयोऽप्रमत्तचित्तः सन् । चित्तं तु चेतो हृदयं स्वा
न्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः । ऋषिप्रवरे मुनिश्रेष्ठे । ऋषिवदृष्यर्हाम् । अर्हत्यर्थे
वतिप्रत्ययः । गुरूपदिष्टां शास्त्रीयामित्यर्थः । अर्हां पूजां । गुरोश्च हल इत्यकार
प्रत्ययः । विधाय पश्चादनन्तरं तदनुमतं तेनानुज्ञातमासनं प्रशमः शान्तिः श्रु

o

तंप्रणामस्वश्रवणाभिवालञ्चकार। उक्तञ्चपूर्वम्। प्रणमत्स्यभव[illegible]
न्यासयोपविष्टवानित्यर्थः ॥ ५८ ॥ * * * * * * ॥

व्यक्तेति। व्यक्तोदितैःपुष्टोद्गतैःस्मितमयूखैर्विभासितावोष्ठौयस्यसतथोक्तः। विकीर्णधाम्नोविसृततेजसोमुनेरभिमुखंतिष्ठन्सपरःइन्द्रसम्भृद्धन्त्रीप्रममितिथावम्। अंशुजालन्तन्वन्तंगुरुंगीष्पतिम्। गुरूगीष्पतिपित्रोद्योर्वित्यमरः। अभितः परितइत्यादिनाद्वितीया। अभितोअभिमुखंतिष्ठतःइतिशेषः। सकलस्यसम्पूर्णस्यशशांकामूर्त्तिर्यस्यतस्येन्दोर्लक्ष्मीमुवाहवहतिस्म। अत्रोपमेयस्यशक्रस्योपमानेन्दुधर्म्मेण लक्ष्म्याःसाक्षात्सम्बन्धासम्भवात्सदृशीं लक्ष्मीमिवेतिप्रतिविम्बकरणाक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धात्पदार्थवृत्तिर्निदर्शनालंकारः। तदुक्तम्प्रतिविम्बस्यकरणंसम्भवतियत्रवस्तुयोगेनागम्यमसम्भवितानिदर्शनाद्विधाभिमतेति॥ ५९ ॥

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठस्तिष्ठन्मुनेरभिमुखंसविकीर्णधाम्नः।
तन्वन्तमिद्धमभितोगुरुमंशुजालंलक्ष्मीमुवाहसकलस्यशशाङ्कमूर्तेः॥ ५९॥

॥ इतिश्रीभारविकृतौकिरातार्जुनीयेमहाकाव्येद्वितीयःसर्गः ॥ २ ॥

इतिश्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिरातार्जुनीयव्याख्यायांघण्टापथसमाख्यायांद्वितीयःसर्गः॥ २॥ * * * * * ॥

षचनिभिर्मुनिर्विशिनष्टि । चतुर्भिः कलापकमाह । तदुक्तम् । द्वाभ्यां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कालापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतमिति । ततइति । ततस्तपवेशनानन्तरं शरच्चन्द्रकराभिरामैराह्लादकैरित्यर्थः । उत्सर्पिभिरूर्ध्वप्रसारिभिः अंशुजालैः प्रभापटलैः प्रांशुमुन्नतमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा । पुनः आनीलरुचं नीलवर्णम्पिशङ्गीः पिङ्गलवर्णाः गौरादित्वान्ङीष् । जटाः बिभ्राणन्धारयन्तमतएव तडित्वन्तं विद्युद्युक्तमम्बुवाहमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा । धर्मात्मजो युधिष्ठिरः एतादृशं मुनिमाससादेति चतुर्थश्लोकेनान्वयः ॥ १ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

प्रसादेति । पुनः समग्रां सम्पूर्णां प्रसादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं सम्पदन्दधतम् । अ

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैरुत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः । बिभ्राणमानीलरुचम्पिशङ्गीर्जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥ १ ॥

प्रसादलक्ष्मीन्दधतं समग्रां वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन । प्रसह्य चेतस्सु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम् ॥ २ ॥

त एव जनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशयिना अन्यत्रापिदृश्यत इति डप्रत्ययः वपुःप्रकर्षेण आकारसम्पदा असंस्तुतानाम् अपरिचितानामपि व्यासोयमित्यज्ञातानामित्यर्थः । संस्तवः स्यात्परिचय इत्यमरः । चेतस्सु चित्तेष्वार्द्रम्भावं स्नेहार्द्रभावमभिप्रायम्प्रसह्य बलात् समासजन्तं लगयन्तमितियावत् । दंशसञ्जस्वञ्जां शपीत्युपधालोपः । प्रसन्नाकारेषु सर्वोपिस्निह्यतीतिभावः ॥ २ ॥ * ❁ ❁ * ॥

अन्विति । पुनरनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन लिङ्गेनान्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्ताम्पूतां शान्तामितियावत् । विविक्तौ पूतविजनावित्यमरः । तन्वन्तम्प्रकटयन्तम् आकृतिरेवास्य चित्तशुद्धिं कथयतीत्यर्थः । पुनः माधुर्यैः निसर्गसौम्यतां विस्रम्भो विश्वासः

। समौ विस्रम्भविश्वासावित्यमरः । तयोर्विशेषमतिशयम्भजतीति तथोक्तेनेक्षिते
न दर्शनेनैव कृतोपसम्भाषं सम्भाषणं येन तमिवेत्युत्प्रेक्षा । दृष्टिविक्षेपेणैवोपस
म्भाषणमिव स्थितमित्यर्थः । काशिकायां कृतोपसम्भाषं कृतोपसान्त्वनमिति भाषणा
दिति शेषः ॥ ३ ॥ ● ● ● ● * ● ● * ● ● ● ● ॥

धर्मेति । पुनः धर्मं निबध्नन्तीति धर्मनिबन्धिनीनामग्निहोत्रादिधर्मप्रतिपादिका
नामेनःप्रणुदामघच्छिदां पापक्षिपां श्रुतीनां वेदानां । श्रुतिः स्त्री वेद आम्नाय इत्यमरः
। प्रसूतिम्प्रभवं सुखेनोपविष्टं मुनिन्तदभ्यागमने तस्य मुनेरागमने हेतुं कारणं

अनुद्धताकारतया विविक्तां तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम् । माधु
र्यविस्रम्भविशेषभाजा कृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ॥ ३ ॥ ध
र्मात्मजो धर्मनिबन्धिनीनां प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम् । हेतुं
तदभ्यागमने परीप्सुः सुखोपविष्टं मुनिमाबभाषे ॥ ४ ॥ चतु
र्भिः कलापम् ॥ अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्धूतरजाः सवि
त्री । तुल्या भवद्दर्शनसंपदेषा वृष्टेर्दिवो वीतबलाहकायाः ॥ ५ ॥

परीप्सुर्ज्ञातुमिच्छुः आप्नोतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । आप्ज्ञप्यृधामीतीकारः । अत्र लोपो
ऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः आबभाषे उवाच ॥ ४ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● ॥

अनाप्तेति । अनाप्तपुण्योपचयैरकृतपुण्यसंग्रहैर्दुरापा दुर्लभा फलस्य सवित्री श्रे
यस्करीत्यर्थः । निर्धूतरजाः हृतरजोगुणा । एकत्र रजो धूलिरन्यत्र गुणः । र
जो रजोगुणे धूलौ परागार्त्तवयोरपीति विश्वः । एषा भवद्दर्शनसम्पत्सम्पत्तिर्लाभ
इति यावत् सम्पदादिभ्यः क्विपो भावार्थत्वात् । वीतबलाहकाया गतमेघाया दिवः आ
काशस्य सम्बन्धिन्याः वृष्टेस्तुल्येत्युपमालङ्कारः । अनभ्रवृष्टिवदतर्कितोपपन्न

स्यावेद्वैर्न सर्वथा कस्यचिच्छ्रेयसो निदानमित्यर्थः । वारि वहन्तीति वलाहकाः पृषो दरादित्वात्साधुः ॥ ५ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * ॥

अद्येति । अद्य क्रतूनां क्रियाः अनुष्ठानानि कामान् दुहन्तीति कामदुघाः फलदा इत्यर्थः । दुहः कब्घश्चेति कप्प्रत्ययः घादेशश्च । सम्प्रत्यद्य भूमिदेवा ब्राह्मणाः । द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः । विप्रश्च ब्राह्मण इत्यमरः । सत्याशिषो जाताः ब्राह्मणाशिषोऽद्य फलिता इत्यर्थः । यद्यतः कारणात् त्वय्यागते सति त्वदागमनेन निमित्तेनेत्यर्थः । अस्मि अहमित्यर्थोऽव्ययम् । अस्मीत्यस्मदर्थानुवादे अहमर्थेऽपीति गणव्याख्याने । दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्मि दूये इ

) अद्य क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां सत्याशिषः सम्प्रति भूमिदेवाः । आ

संहृतेरस्मि जगत्सु जातं त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥ ६ ॥

श्रियं विकर्षत्यपहन्त्यघानि श्रेयः परिस्नौति तनोति कीर्तिम् ।

सन्दर्शनं लोकगुरोरमोघं तवात्मयोनेरिव किन्न धत्ते ॥ ७ ॥

ति प्रयोगात् । आ संहृतेरा संसारात् । आसंसारमित्यर्थः । अभिविधावाङ् विकल्पा दसमासः जगत्सु बहुमानपात्रं बहुयोग्यताभाजनं जातः । सकलसत्कर्मफलभूत त्वदागमनं येन मे जगन्मान्यतेति भावः ॥ ६ ॥ * * * * * * * * * ॥

श्रियमिति । आत्मयोनेर्ब्रह्मण इव लोकगुरोस्तव अमोघमविफलं सन्दर्शनं श्रियं वि कर्षति आकृष्य ददाति । अघानि दुःखान्यपहन्ति । अघं दुःखव्यसनेष्वघमित्य मरः । श्रेयः पुरुषार्थं परिस्नौति स्रवति धातूनामनेकार्थत्वात् परिस्नौतीति पाठे स एवार्थः । कीर्तिं तनोति । किं बहुना किं न धत्ते किं न करोति सर्वं करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * ॥

कं० स०॥ ज्योत्स्नेति । हे भगवन् ज्योत्स्नामयूखे सुधांशावपि करैर्हिमद्युता विन्दावपि विषयेन

तरंगी ३॥ निर्वृतं च निर्वृतम् । नञर्थस्य नञ् शब्दस्य सुप्सुपेति समासः । मे चक्षुस्त्वत्सन्निधौ निर्वृ

३९॥ तिं सुखमेति । तथा चेतश्च समुज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्यक्तबन्धुविरहदुःखं सदुच्छ्वसतीव अनुरोधेनप्राप्तिरितीवेत्युत्प्रेक्षा । पूर्वार्द्धे तु निकारणेऽपि इन्दौ च निर्वृ

तिकथनाद्विशेषोक्तिः । तदुक्तम् । तत्सामग्र्यामनिर्वृतिर्विशेषोक्तिर्निगद्यत इ

ति ॥ ८ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

निरास्पदमिति । प्रश्नकुतूहलित्वं निरास्पदं प्रश्नप्रयोजनप्रश्नो निरास्पद इत्यर्थः

। आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः । प्रश्नानवकाशे हेतुमाह । निःस्पृहाणां युष्म

ज्योत्स्नामयूखेऽपि हिमद्युतौ मे न निर्वृतं निर्वृतिमेति चक्षुः । समु

ज्झितज्ञातिवियोगखेदं त्वत्सन्निधावुच्छ्वसतीव चेतः ॥ ८ ॥

निरास्पदं प्रश्नकुतूहलित्वमस्मास्वधीनं किमु निःस्पृहाणाम् ।

तथापि कल्याणकरीं गिरं ते मां श्रोतुमिच्छा मुखरीकरोति ॥ ९ ॥

त्मादृशामित्यर्थः । अस्मास्वधीनमायत्तं किमु न किञ्चिदस्मत्तो लभ्यमित्यर्थः । आधा

रत्वविवक्षायां सप्तमी । तथापि कल्याणकरीं मङ्गलैकहेतुमित्यर्थः । निस्पृहत्वे

नः प्रश्नसामर्थ्यादिति भावः । कृञो हेतुताच्छील्येति टप्रत्यये ङीप् । अतस्ते गिरं श्रोतुमिच्छा मां

मुखं वागस्यास्तीति मुखरो निरन्तरभाषी । मुखकुञ्जाभ्यां रो वक्तव्य इति रः । दुर्मुखे

मुखरावद्धमुखावित्यमरः । ततः च्विप्रत्ययः मुखरीकरोति व्यापारयतीत्यर्थः । निःस्पृ

हस्यापि ते वाक्यमस्माकं हितकरत्वाच्छ्रोतव्यमिति भावः ॥ ९ ॥ * ●⁀● * ॥

इतीति । इतीत्थमुक्तिविशेषरम्यमुक्तिवैचित्र्यचारु यथा तथोक्तवान् । उदारचे

तामहामहानरेन्द्रो द्वैपायनेन व्यासेन द्वीपमयनं स्थानं जन्मभूमिर्यस्य स द्वीपाय

नामवैद्वैपायनः प्रज्ञादिभ्यःस्वार्थेऽण्प्रत्ययः । नापत्यार्थेन डादिभ्यःफकृतेष्वेव पाठात्त्वाधितार्थेभाव्या जयोपपत्तौ मनःसमाधायजयसिद्धिमपेक्ष्येत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकारांमुदारामर्थवतींगिरमभिदधेऽवक्तः दुहादित्वाद प्रधानेकर्मणि लिट् । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणां । अप्रधानेदुहादीनांण्यन्तेकर्तुश्च कर्मणइतिवचनात् ॥ १० ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ●

इत्युक्तवानुक्तिविशेषरम्यंमनःसमाधयजयोपपत्तौ । उदारचेतागिरमित्युदारांद्वैपायनेनाभिदधेनरेन्द्रः ॥ १० ॥ चिचीषतांजन्मवतामलघ्वीं यशोवतंसामुभयत्रभूतिम् । अभ्यर्हितावन्धुषुतुल्यरूपावृत्तिर्विशेषेणतपोधनानाम् ॥ ११ ॥ तथापि निघ्नंनृपतावकीनैःप्रह्वीकृतंमेहृदयंगुणौघैः । वीतस्पृहाणामपिमुक्तिभाजाम्भवन्तिभव्येषुहिपक्षपाताः ॥ १२ ॥ युग्मम् ॥

अत्रभूतिं श्रेयश्चिचीषतांसञ्चेतुं संग्रहीतुमिच्छतांचिनोतेस्सन्नन्ताल्लटःशत्रृप्रत्ययः । जन्मवतांशरीरीणांबन्धुषुविषयेतुल्यरूपाएकविधावृत्तिर्व्यवहारोऽभ्यर्हितायुक्ता । तपोधनानान्तुसमत्वरूपांविशेषेणनियमेनाभ्यर्हिता ॥ ११ ॥ ● ● ॥ तथापीति । तथापितुल्यवृत्तौचित्तेपिहेनृपतावकीनैस्त्वदीयैःयुष्मदस्मदोरन्यतरस्यांखञ्चेतिखञ्प्रत्ययः । तवकममकावेकवचनइतितवकादेशः । गुणौघैःप्रह्वीकृतमावर्जितंमेहृदयंनिघ्नंत्वदायत्तम् । अधीनोनिघ्नआयत्तइत्यमरः । ननुनिःस्पृहस्यकोयम्पक्षपातइत्यत्राह । वीतेति । वीतस्पृहाणांविरक्तानांमुक्तिभाजांमुमु

क्षूणामपीत्यर्थः । भवन्तीति भाव्याः साधवः सुयोगे यत्यादिना कर्त्तरि निपातः । तेषु प्रपाताः स्नेहा भवन्ति न तु साध्वनुयदोमहतां माध्यस्थमनुरूपमिति भावः॥ १२॥

अथ नृपस्य गुणाकांक्षां प्रकटयितुम् धृतराष्ट्रस्य दुश्चेष्टामुद्धाटयति । सुता इति । यूयं तस्य राज्ञः सुता न किमु धृतराष्ट्रस्य पुत्रा न किमु सुता एवेत्यर्थः । गुणैः शान्तिदानदाक्षिण्यादिभिः सुयोधनं वानातीता नातिक्रान्ता वा अतो न एषोऽर्थः कर्त्तरि क्तः । अ सुतत्वमगुणत्वं च त्यागे हेतुः युष्मासु नास्तीत्यर्थः । उपालम्भकारणमाह । य इति । यः धृतराष्ट्रो वो युष्मान् वृथा निष्कारणमेव त्यक्तवान् यदि वयं सुताः गुणकास्तर्हि कथमत्याक्षीत्तत्राह । बलादिति । स विषयाभिलाषो भोगतृष्णा बलाद्

सुतान यूयं किमु तस्य राज्ञः सुयोधनं वा न गुणैरतीताः । यस्त्य
क्तवान्वः स वृथा बलाद्वा मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः ॥ १३ ॥
जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । असा
धुयोगा हि जयान्तरायाः प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ १४॥

त्कारादिव । वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थेपि समुच्चये इति विश्वः । मोहमविवेकं विधत्ते विषयाभिलाषातिरिक्तो न कश्चिद्युष्मत्त्यागहेतुरस्तीत्यर्थः । अत्र कार्यकारण समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३ ॥ *—* ● *—* ● *—*॥

अथ राज्ञ उत्साहवर्द्धनाय शत्रोर्हानिं सूचयति । जहात्विति । एनं धृतराष्ट्रमर्थसिद्धिः कथं न जहातु जह्यादेवेत्यर्थः । प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्चेति प्राप्तकाले लोट् तस्य हानिकालः प्राप्त इत्यर्थः । कुतः यो धृतराष्ट्रः संशय्य सन्दिह्य कर्णादिषु तिष्ठते कर्णादीन् मन्त्रिणः सन्दिग्धार्थनिर्णेतृत्वेनावलम्बत इत्यर्थः । प्रकाशनस्थेया ख्ययोश्चेति स्थेयाख्यायामात्मनेपदम् प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेति तङ् तिष्ठते स्थितिस्थे

थोविवादास्पदनिर्भेता। तथाहि असाधुयोगाद्दुर्जनसंसर्गाज्जयान्तराया: जयवि
घातका:। किञ्च प्रमाथिनीनामुन्मूलनशीलानांविपदामास्पदानिस्थानानि। पदं
व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः। नकेवलंजयघातिनः किन्त्वनर्थका
रिणश्चेत्यर्थः। धृतराष्ट्रोपिदुर्जनविधेयत्वाद्विनश्यतीतिभावः॥ १४ ॥ ● ● ॥
एवंघोरानर्थंसूचयित्वाराज्ञोऽर्थसिद्धिंसूचयति। पथइति। रिपूणांसमितौ
सङ्गत्यां। सभासमितिसंसदित्यमरः। पथश्च्युतायांमार्गाद्भ्रष्टायान्दुरात्मनोदु
र्योधनस्यसीयहणासाहसमङ्गीकृतवत्यामित्यर्थः। चिरायधर्म्याधर्मादनपेतांध
र्मपथ्यर्थन्यायादनपेतइतियत्प्रत्ययः। धुरम्भारन्दधानेनवहताऽपिधर्मादचल

पथश्च्युतायां समितौ रिपूणां धर्म्यान्दधानेन धुरं चिराय। त्व
याविपत्स्वप्यविपत्तिरम्यमाविष्कृतम्प्रेमपरंगुणेषु ॥ १५ ॥
विधायविध्वंसमनात्मनीनंशमैकवृत्तेर्भवतश्छलेन। प्रका
शितत्वन्मतिशीलसाराःकृतोपकाराइवविद्विषस्ते ॥ १६ ॥

तेत्यर्थः। त्वयाविपत्स्वपिअविपत्तिअविनाशिअतएवरम्यंगुणेषुविपदमुत्कृष्ट
म्प्रेमाविष्कृतंप्रकटीकृतंदुःसहमपिसोढवतात्वयासाधुकृतमितिभावः॥ १५ ॥ ●
विधायेति। किञ्चशमएवएकामुख्यावृत्तिर्यस्यतस्यअपरोपतापिनइत्यर्थः। भव
तःछलेनकपटेनआत्मनेहितआत्मनीनःसनभवतीत्यनात्मनीनःस्वस्यैवानर्थहेतु
रित्यर्थः। तंआत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खइतिखप्रत्ययः। विध्वंसमपकारंवि
धायप्रकाशितःप्रख्यापितस्त्वन्मतिशीलयोस्तवप्रज्ञास्वभावयोःसारःप्रकर्षोयैस्तेत
थोक्ताःतेतवविद्विषःकृतोपकाराइवअभूताइतिशेषःअपकारोप्युपकारायैवसंवृत्तःयद
सौदौर्जन्यमत्सौजन्यंचजगतिसुव्यक्तमासीदित्यर्थः। विद्यमानस्यापिसुजनस्यच

स्तनदारणाइव गुणाः परिभवे एव प्रचुरा भवन्तीति भावः ॥ १६ ॥ * ● * ● ॥
अथ प्रयोजनान्तरमाह । लभ्येति । तवत्वयेत्यर्थः । कृत्यानां कर्तरि चेति षष्ठी । ध
 ...वीविक्रमेण लभ्या प्राप्यान च सु लभ्या इत्याह । विपक्षः शत्रुरपि वीर्यैः शौर्य्यै
र्बलाख्या ग्नेयादिभिर्बलानि सैन्यानि तैर्ज्यायान् प्रशस्यतरः अधिकतर इति यावत् ।
ज्येष्ठस्य ज्यादेशः अतः प्रकर्षाय आधिकाय विधिरुपायो विधेयः कर्त्तव्यः हि यस्माद्रणे ज
यश्रीः प्रकर्ष तन्त्रा प्रकर्ष प्रधाना उत्कर्षायत्तेत्यर्थः । तन्त्रम्प्रधाने सिद्धान्त इत्यमरः
। बलिन एव जयो न तु दुर्बलस्येति भावः ॥ १७ ॥ * ● ● * ● ● * ॥
अथ त्रिरित्यादिना श्लोक चतुष्टयेन विपक्ष ज्यायस्त्वं वर्णयति । त्रिःसप्तेति । त्रिः

लभ्याधरित्रीतव विक्रमेण ज्यायाँश्च वीर्यास्त्रबलैर्विपक्षः । अ
तःप्रकर्षाय विधिर्विधेयः प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः ॥ १७ ॥
त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां हन्ता गुरुर्यस्य स जामदग्न्यः ।
वीर्यावधूतः स्म तदा विवेद प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥ १८ ॥

वृत्तान्सप्त त्रिःसप्त वारान् त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिकृत्व इत्यर्थः । त्रिसप्तशब्दयोः सु
प्सुपेति समासः संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति कृत्वसुच् प्रत्ययः जगती
पतीनां महीपतीनां हन्ता गुरुरस्त्रवेदोपदेष्टा स प्रसिद्ध इत्यर्थः । अत एव यच्छ
ब्दानपेक्षत्वन्तदुक्तञ्चाव्यप्रकाशे । अप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपा
दानं नापेक्षत इति । जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः गर्गादिभ्यो यञिति यञ्प्र
त्ययः । यस्य भीष्मस्य वीर्य्यावधूतो विक्रमाभिभूतः अम्बिकास्वयम्बर इत्यर्थः । तदा
भङ्गसमये गुणानां शौर्य्यादीनाम्प्रकर्षमतिशयं वीर्य्यातिशयम् । आधारवशमा
श्रयाधीनं विवेद जज्ञे स विद्यायाः स्वशिष्याद्भीष्मात्स्वस्मादपि प्रकार्षाधानदर्शनादि

तिभावः। स्मेतिपाद्पूरणेभूतेर्थेचेतिविश्वः ॥ १८ ॥ * ~ * ❁ * ~ * ॥
यस्मिन्निति। यस्मिन्भीष्मे विषये ऽनीश्वरस्यभावोऽनैश्वर्य्यमसामर्थ्यं नञः शुची
श्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानामिति विकल्पान्नञः पूर्वपदवृद्ध्यभावः। तेनकृतं व्य
लीकंजनितंवैलक्ष्यः। दुःखवैलक्ष्ययेर्व्यलीकमितियादवः। अन्तकोपियमोपराभव
म्प्राप्तइवभीष्मस्येच्छामरणत्वादन्तकोपिपराजितइवास्ते किमुतान्यइतिभावः।
सभीष्मोरणेधनुर्धुन्वन्कस्यमनोभयैकप्रवणम्भयेएकप्रवणमेकान्तमुखं शिवभा
गवतवत्समासः। नकुर्यात्सर्वस्यापिमनसिभयंकुर्य्यादेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❁ ❁ ॥
सृजन्तमिति। आजौरणेइषुसंहतीर्बाणसंघान्सृजन्तंवर्षन्तंकोपज्वलितमत्तएव

यस्मिन्ननैश्वर्य्यकृतव्यलीकः पराभवम्प्राप्तइवान्तकोपि। धुन्व
न्धनुः कस्यरणेनकुर्य्यान्मनोभयैकप्रवणं सभीष्मः ॥ १९ ॥
सृजन्तमाजाविषुसंहतीर्वः सहेतकोपज्वलितंगुरुङ्कः। परि
स्फुरल्लोलशिखाग्रजिह्वञ्जगज्जिघत्सन्तमिवान्तवह्निं ॥ २० ॥

वपरिस्फुरन्त्योलोलाश्चशिखायाएवजिह्वायस्यतन्तथोक्तञ्जगत्लोकञ्जिघत्सन्तं
मत्तुमिच्छन्तम्। अदेः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः लुङ्सनोर्घस्लइतिघस्लादेशः अन्तव
ह्निंकालाग्निमिवस्थितंगुरुंद्रोणंवोयुष्माकमध्येकः सहेतसोढुंशक्नुयात्। नकोपी
त्यर्थः। शकिलिङ्चेतिशक्यर्थेलिङ् ॥ २० ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥
निरीक्ष्येति। संरम्भेणकोपेननिरस्तन्त्याजितन्धैर्यंनिर्विकारचित्तत्वंयेनतत्तथो
क्तम्। आकारेणैवपरधैर्य्यापहारिणमित्यर्थः। आराधितजामदग्न्यं शुश्रूषित
भार्गवंजामदग्न्यादधिगतास्त्ररहस्यमित्यर्थः। राधेयंराधासुतंकर्णम्। स्त्रीभ्योढ
क्निरीक्ष्यमृग्योरप्यसंस्तुतेषुअपरिचितेषु। संस्तवः स्यात्परिचयइत्यमरः। भ

येषु प्रसभं पक्षपातः परिचयो जायेत । मृत्युरप्यस्माद्बिभीयात्किमुतान्य इति भावः । सम्भावनायां लिङ् । अत्र जननक्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वाभावात्पक्षपातक्रियापेक्षया तत्सम्भवान्निरीक्ष्येति ल्यप्निर्देशः समर्थनीयः प्रधानोपसर्जनभावस्त्वप्रयोजक इति व्यक्तिविवेककारः अत्र भयसम्बन्धरहितस्य मृत्योर्भयसम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ २१ ॥ * ● * ● * ● * ● ॥

अथानन्तरङ्करणीयमागमनप्रयोजनञ्च युग्मेनाह । यथेत्यादि । यथा विद्याकरणेन सुदुश्चरामतिदुश्चरान्तपस्यां तपश्चर्यां कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यप् । अ प्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्ययः । आचरता पशुपतिं प्रति तपः कुर्वतेत्य

निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।
असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥ २१ ॥
यथा समासादितसाधनेन सुदुश्चरामाचरता तपस्याम् । ए
ते दुरापं समवाप्य वीर्यमुन्मूलितारः कपिकेतनेन ॥ २२ ॥

र्थः । अत एव समासादितं साधनं पाशुपतास्त्ररूपं येन तेन । कपिर्हनुमान् केतने चिह्नं यस्य तेनार्जुनेनेत्यर्थः । दुरापमन्यस्य दुर्लभं वीर्यं तेजः समवाप्य एते पूर्वोक्ता भीष्मादयः उन्मूलितारः उन्मूलयिष्यन्ते । उन्मूलयतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुट् । अत्र चिण्वदिडागमे णितस्यासिद्धवदत्राभादिति असिद्धत्वाण्णेरनिटीति णिलोपः तन्निमित्तस्यैवानिटोनिनिषेधात् । उक्तञ्च चिण्वद्धिक्लुक् । वहतेश्च वत्वं दीर्घश्चोक्तो ये निमित्तं वा चिणीतीत्यासिद्धिस्तेन न लुप्यते यो निर्णयश्चायं च निमित्ते विद्यतीति ॥ २२ ॥ ● * ~ * ● * ~ * ● * ~ * ● * ~ * ● ॥

महत्त्वेति । हेन्ह्यप महत्त्वयोगाय प्रकर्षलाभाय महामहिम्नां महानुभावानाम्

नामिन्द्रादीनामाराध्यतेऽनयेत्याराधनीं तां प्रसादयित्रीमित्यर्थः। करणेऽल्युट् ङीप्। भूरिधाम्नीं महाप्रभावां। धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोरिति वि श्वः। अन् उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामिति वा ङीप्। विद्यामैन्द्रमन्त्ररूपां सिद्धिमसा ध्यात्कार्यसिद्धिमिवेति विद्यायाः अमोघत्वोक्तिः। हे प्रदानोचित दानपात्र प्रभूतफल भोक्तृत्वादस्य पात्रत्वोक्तिः। दातुमुपागतोऽस्मि ॥ २३ ॥

इतीति। इत्युक्तवन्तं प्रसेदिवांसं प्रसन्नं भाषायां सदसश्रुवः क्वसुः तं मुनिं जिष्णुर्जयनशीलोऽर्जुनः ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति ग्स्नुप्रत्ययः। व्रज साधयानुतिष्ठेत्येवंरूपं अ

> महत्वयोगाय महामहिम्नामाराधनीं तां नृप देवतानाम्। दातुं प्रदानोचित भूरिधाम्नीमुपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥ २३ ॥ यु ग्मम् ॥
>
> इत्युक्तवन्तं व्रज साधयेति प्रमाणयन्वाक्यमजातशत्रोः।
> प्रसेदिवांसन्तमुपाससाद वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥ २४ ॥
>
> निर्याय विद्याथ दिनादिरम्याद्बिम्बादिवार्कस्य मुखान्महर्षेः।
> पार्थाननं वह्निकणावदाता दीप्तिः स्फुरत्पद्ममिवाभिपेदे ॥ २५ ॥

जातशत्रोर्धर्मराजस्य स्वयमविद्वेषणशीलत्वादियं संज्ञा। वाक्यं प्रमाणयन् तदा दिष्टः सन्नित्यर्थः। अन्तेवसन् छात्र इव। छात्रान्तेवासिनौ शिष्य इत्यमरः। वि नयेनौद्धत्येनोपाससाद समीपम्प्राप ॥ २४ ॥

निर्यायेति। अथ वह्निकणावदाता स्फुलिङ्गवदुज्ज्वला देवतासान्निध्यादिति भावः। विद्या ऐन्द्रमन्त्ररूपा। दिनादिरम्यात् प्रभातभास्करस्य बिम्बादिव महर्षेर्व्यासस्य मुखान्निर्याय निर्गत्य समासेनऽपूर्वे क्त्वो ल्यप्। दीप्तिरर्कदीप्तिरर्कदीधितिः स्फु रद्विकसत्पद्ममिव पार्थाननमर्जुनस्य मुखमभिपेदे प्रविष्टा ॥ २५ ॥

योगमिति । स योगी योग्यतमायात्यन्तयोग्याय तस्मै पार्थाय वक्ष्यमाणमहिमानं योगं ध्यानवि
धिम् । योगः संनहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिष्वित्यमरः । तपःप्रभावात्सद्यो विततार
ददौ । चिरंकालसाध्यमप्यचिरेणैवेति भावः । येन योगेन तत्त्वेषु प्रकृतिमहदादिषु । तथाच
। मूलप्रकृतिर्महानहङ्कारः पञ्च तन्मात्राणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रि
याणि पञ्च महाभूतानि इति चतुर्विंशतितत्त्वानि तत्त्वावभासे साक्षात्कारे कृते सति अ
स्यार्जुनस्य चक्षुरक्षि चिराय समुन्मिमीलेव उन्मिषितमिवेत्युत्प्रेक्षा । तदा तस्य को
पि महानखिलाज्ञानभञ्जनस्तत्त्वावभासश्चिरादन्धस्य दृष्टिलाभ इवाभवदिति भा
वः ॥ २६ ॥ ❁ ✳ ❁ ❁ ✳ ❁ ❁ ✳ ❁ ❁ ✳ ❁ ॥

योगञ्च तं योग्यतमाय तस्मै तपःप्रभावाद्विततार सद्यः । येना
स्य तत्त्वेषु कृतेऽवभासे समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ॥ २६ ॥
आकारमाशंसितभूरिलाभं दधानमन्तःकरणानुरूपम् । नि
योजयिष्यन्विजयोदये तं तपःसमाधौ मुनिरित्युवाच ॥ २७ ॥

आकारमिति । आशंसित आख्यातो भूरिलाभोऽनेकश्रेयःप्राप्तिर्येन तं तथोक्तं महाभा
ग्यसूचकमित्यर्थः । अन्तःकरणशब्देन तद्वर्ति सत्त्वादि लक्ष्यते । तदनुरूपन्तद
नुकूलमुत्साहानुगुणव्यापारक्षममित्यर्थः । आकारम्मूर्तिन्दधानन्तमर्जुनं मुनि
र्विजयोदये विजयफलके तपःसमाधौ तपोनियमे । समाधिर्नियमे ध्याने मौने चैव
समर्थने इति विश्वः । नियोजयिष्यन्नियोजयितुमिच्छन्नित्यर्थः । लृट् शेषे चेति
लृट् । लृटः सद्वेति शतृप्रत्ययः इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २७ ॥ ❁ ✳ ✳ ❁ ॥
अनेनेति । अनेन स्वोपदिष्टेनेत्यर्थः । योगेन विवृद्धतेजाः निजाम्पदवीम्परस्मै च
यच्छन्परस्य प्रवेशमायच्छन्नित्यर्थः । उपात्तशस्त्रो निगृहीतायुधः सन् हे अर्जुन ज

जपोपवासाभिषवैः स्वाध्यायानशनस्नानैर्मुनीनामाचारं समाचरन्ननुतिष्ठ ॥ २८ ॥
अत्रविशेषेणतपःसिद्धिरित्याशयेनतत्स्थानंदर्शयन्नाह । करिष्यसइति । यत्रशिलो
च्चयेगोत्रभिदइन्द्रस्यप्रसत्तयेप्रसादायसुदुश्चराणितपांसिकरिष्यसेचारुशिलोच्च
यंरम्यशिखरंतंशिलोच्चयंगिरिमिन्द्रकीलम् । अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशि
लोच्चयाइत्यमरः । त्वामेषगुह्यकोयक्षःक्षणान्तरमेवास्यपुरःप्रादुर्भावादेषइति
निर्देशः । नेष्यतिप्रापयिष्यति ॥ २९ ॥ • * • * • * • * • * • ॥
इतीति । इतीत्थंमहेन्द्रसूनुमर्जुनंब्रुवाणेनोक्तवतेत्यर्थः । वर्त्तमानसामीप्यइतिभूते

अनेनयोगेनविवृद्धतेजानिजांपरस्मैपदवीमयच्छन् । स
माचराचारमुपात्तशस्त्रोजपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥
करिष्यसेयत्रसुदुश्चराणिप्रसत्तयेगोत्रभिदस्तपांसि । शिलो
च्चयंचारुशिलोच्चयन्तमेषक्षणान्नेष्यतिगुह्यकस्त्वां ॥ २९ ॥
इतिब्रुवाणेनमहेन्द्रसूनुम्महर्षिणातेनतिरोबभूवे । तंराज
राजाऽनुचरोऽस्यसाक्षात्प्रदेशमादेशमिवाधितष्ठौ ॥ ३० ॥

वर्त्तमानवत्प्रत्ययस्तिरोधानस्याविलम्बसूचनार्थः । तेनमहर्षिणाव्यासेनतिरोबभू
वेऽन्तर्दधे । भावेलिट् । राजराजोयक्षराजः । राजाप्रभौनृपेचन्द्रेयक्षेक्षत्रियशक्र
योरितिविश्वः । तस्यानुचरःपूर्वोक्तोयक्षोऽस्यमुनेरादेशंसाक्षादिवप्रदेशमर्जुनाधि
ष्ठितस्थानमधितष्ठौप्राप्तइत्यर्थः । स्थाघ्वोरभ्यासेनवाभ्यासस्येतिषत्वम् ॥ ३० ॥
कृतेति । सपुण्यकेनोयक्षःकृतानतिःकृतप्रणामः । जातस्पृहोजातास्पृहाआकां
क्षायस्यसतथासन्व्याहृतःउक्तःसान्त्ववादःप्रियवचनंयेनतस्मिन्जिष्णावर्जुनेस
ख्यौसुहृदीव । अथमित्रंसखासुहृदित्यमरः । सम्प्रसादंविश्रम्भमियायप्राप । त

थाहि । सतांसाधूनांयोगःसङ्गतिःआशुविश्वासयतिविश्वासमुन्नयति । सामान्ये
नविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥ * ● * ● * ● * ॥
अथेति । अथोष्णभासासूर्येणोदयायपुनरुद्गमायविहीयमानान्त्यज्यमानानि
ति तमःप्राप्तिकारणोक्तिः । बृहद्द्युतीन्दैर्घ्याद्दीप्यमानानित्यर्थः । इतितमःसु
सङ्कोचकारणोक्तिः सुमेरुकुञ्जानिव । अत्र सुमेरुरयमहर्षंकुञ्जानांसौम्याणीत्यद्योतना
र्थं तेनार्जुनेनोदयायश्रेयसे विहीयमानान्बृहद्द्युतीननेकविधप्रकाशान् पूर्व
वद्विशेषणद्वयस्यप्रयोजनमनुसन्धेयम् । पाण्डुसुतान्भ्रातॄनिति शेषः । दुःखेन
कृच्छ्रेणकृतउपादितःआत्मलाभउत्पत्तिर्यस्यतत्तथोक्तम् । तेषांविवेकित्वात्कथं

कृतानतिव्याहृतसान्त्ववादे जातस्पृहं पुण्यजनः स जिष्णौ । इ
याय सख्याविव सम्प्रसादं विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥ ३१ ॥
अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान्विहीयमानानुदयाय तेन । बृहद्
द्युतीन्दुःखकृतात्मलाभं तमः शनैः पाण्डुसुतान्प्रपेदे ॥ ३२ ॥

चित्विलम्बोदयमित्यर्थःतमःशोकोऽन्धकारश्च । तमोऽन्धकारेस्वर्भानौतमःशो
केगुणान्तरे इत्युभयत्रापिविश्वः । शनैर्मन्दम्प्रपेदेतेषांविवेकित्वाद्भीतभीतमिवेति
भावः । अत्रतमःशब्दस्यश्लिष्टत्वात्श्लेषानुप्राणितेयमुपमा ॥ ३२ ॥ ● * ● ॥
असंशयेति । असंशयमसन्दिग्धंयथातथाआलोचितंविवेचितंयत् कार्यन्तेननुन्नो
निरस्तःइतिलघुत्वहेतूक्तिः । नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्यामितिनिष्ठानत्वम् ।
कार्यगौरवमालोच्यनिरस्तइत्यर्थः । तथापिप्रेम्णाभ्रातृवात्सल्येनकर्त्रासमानीय
पुनराकृष्यविभज्यमानः । समशोकभागीक्रियमाणःतुल्येनप्रेम्णातुल्यदुःखत्वम्भ
जतीतिभावः । सपूर्वाङ्कोदुःखमेवातिभारोऽप्यतिभारभूतमपिदुःखमित्यर्थः । तन्मनो

भिस्तैवाश्चतुर्णाम्पार्थानाम्मनोभिस्तुल्यो द्विभागो द्विपूर्वो क्तप्रेमस्तनाम्नमविभागा दित्येवंत्यर्थः । वस्तुतस्तु विवेकादेवेदिमर्भविः पुनर्विभागग्रहस्तान्तस्यहेतुत्वोत्प्रेक्षार्थ मनुवादाददोषः । लघुमेनेऽमन्यानि । यथोक्तोनेकधाविभज्यवन्धुभिरल्पमा नोमहानपिभागोलघुर्मन्यतेतद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अथैवम्प्रेम्णाश्चाकृष्टोऽपि सामर्पिशोकाविविक्तोनिर्जिगायेत्याह । धैर्येणेति । धैर्येण तेषांनिसर्गतोनिर्विकारचित्तत्वेन । तेषांमहद्वैर्थ्यातस्यप्रवर्तकस्येतिशेषः विश्वास्य तयाश्रद्धेयवचनत्वेनेत्यर्थः । अरातिप्रभवाद् रातिहेतुकात्तीव्रान्दुःसहान्मन्योः

अप्संशयालोचितकार्यनुन्नः प्रेम्णासमानीयविभज्यमानः । तु ल्याद्विभागादिवतन्मनोभिर्दुःखातिभारोपिलघुःसमेने ॥ ३३ ॥

धैर्येणविश्वास्यतयामहर्षेस्तीव्रादरातिप्रभवाद्यमन्योः । वी र्यञ्चविद्यासुसुतेमघोनः सतेषुनस्थानमवापशोकः ॥ ३४ ॥

तान्भूरिधाम्नश्चतुरोपिदूरंविहाययामानिववासरस्य । एकौघभूतन्तदशर्मकृष्णांविभावरीध्यान्तमिवप्रपेदे ॥ ३५ ॥

क्रोधाच्चेतोस्तयाचार्जुनप्रभावपरिज्ञानाच्चेतिहेत्वन्तरंविशेषणमुखेनाह । म घोनःसुतेऽर्जुनेवीर्यम् । तत्वोकेव्यादिनायच्छ्रीप्रतिषेधःविद्यासुज्ञानवत्त्वितिया वत्‌विद्येशतत्त्वहेतुरितिविकल्पिकोवसादेशः । तेषुपार्थेषुसशोकःस्थानंस्थितिं नावापनप्राप ॥ ३४ ॥ ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ॥

तानिति । तत्पार्थेत्यागवत्शर्मसुखं । शर्मशातसुखानिचेत्यमरः ॥ तद्विरुद्धम शर्मदुःखमप्रीतिनक्षसमासःभूरिधाम्नस्तेजस्विनइतिहानिहेतुत्वोक्तिःचतुरस्ता न्पार्थान्वासरस्यभूरिधाम्नश्चतुरोयामान्प्रहरानिवविहायत्यक्त्वाएकौघभूतमेकस्थि

भूतंवत्। अश्वादयःकृतादिभाःशयंक्रमंधारयःअंश्वादिसर्कतिगगंइतिलकटा
नः। कृष्णांविभावरींकृष्णपक्षरात्रिंध्वान्तमिवकृष्णान्द्रौपदींप्रपेदेप्राप॥ ३५॥ *
तुषारेति। साद्रौपदीविलोकनेऽर्जुनावलोकनेऽगूढभावाअगूढाभिप्रायापिस्फुटा
भिलाषिणीतियावत्। भावोऽन्तःक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुष्वितिवैजयन्ती।
मङ्गलभङ्गभीरुर्मङ्गलहानेर्भीतासतीपर्य्यश्रुणीपरिगताश्रुकेवाष्पावृतेइत्यर्थः।
अतएवतुषारलेखाकुलितोत्पलाभेहिमविन्दुसहितेन्दीवरसन्निभेइत्युपमालङ्का
रः। लोचनेनिमीलयितुन्नविषेहेनशशाक अश्रुभिर्दृष्टावरकत्वेपितन्निपात
स्यामङ्गलत्वात्तन्निवर्तकंनिमीलनंसानचकारेत्यर्थः॥ ३६॥ * ● * ● *॥

तुषारलेखाकुलितोत्पलाभेपर्य्यश्रुणीमङ्गलभङ्गभीरुः। अगू
ढभावापिविलोकनेसानलोचनेमीलयितुंविषेहे॥ ३६॥
अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामंरामार्पितंदृष्टिविलोभिदृष्टम्। मनः
प्रसादाञ्जलिनानिकामंजग्राहपाथेयमिवेन्द्रसूनुः॥ ३७॥

अकृत्रिमेति। इन्द्रसूनुरर्जुनःक्रिययानिर्वृत्तःकृत्रिमःड्वितःक्त्रिरितिक्त्रिःक्त्रेर्मम्
नित्यमितिमम्प्रत्ययःतद्भिन्नःप्रेमैवरसः। अकृत्रिमप्रेमरसेनाभिरामम्। अन्य
अप्रेमरसेनमधुरादिनाचाभिरामम्। रामयारमण्यार्पितं। दृष्टिंविलोभयतिइति
दृष्टिविलोभिदृष्टिप्रियमित्यर्थः। दृष्टंदर्शनम्। नपुंसकेभावेक्तः।मनःप्रसादः
प्रसन्नमनइत्यर्थः। सोऽञ्जलिरिवेत्युपमितसमासः। तेनमनःप्रसादाञ्जलिनाप
थिसाधुपाथेयंशम्बलमिव। पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्। निकाममतिशयेनज
याहसमार्पितम्पाथेयम्पथिक्षेमायभवतीत्यागमः॥ ३७॥ * ● * ● *॥
धैर्य्येति। वन्यद्विपेनवन्यमहद्यमुष्कृत्त्वसङ्घोतनार्थेनिदाघसिन्धुर्यीमनदीव

निदाघसिन्धुर्ग्रीष्मनद्यो तनार्थे धैर्यावसादेन धैर्य्यभ्रंशेन कर्त्रा हृतप्रसादा क्षोभ
कुमितेत्यर्थः। राजपुत्री क्षत्रियसुता द्रौपदी अतः क्षात्त्रयुक्तमेव वक्ष्यतीति भावः। निरु
द्धबाष्पोदयं संरुद्धरोदनं सन्नकण्ठं हीनकण्ठस्वरं यथा तथा तयोरुभयोः क्रियावि
क्रियाविशेषणयोर्विशेषणसमासः कृच्छ्रात् यत्नादिति वक्ष्यमाणमुवाच ॥३८॥ *
मग्नामिति। पङ्कभूते पङ्कोपमिते। भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याये सत्योपमानयोरिति
विश्वः। द्विषच्छद्मनि शत्रुकपटे मग्नां दुरुद्धरामित्यर्थः। सम्भावनां योग्यतां गौर
वमिति यावत्। भूतिं सम्पदमिव। भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः। उद्धरिष्यन् उ
द्धारकस्त्वमेवेत्यभिप्रायः। आधिद्विषां दुःखच्छिदां तपसां आ प्रसिद्धेः सम्यक्सिद्धि

धैर्यावसादेन हृतप्रसादा वन्या द्विपेनेव निदाघसिन्धुः। निरु
द्धबाष्पोदयसन्नकण्ठमुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥३८॥
मग्नां द्विषच्छद्मनि पङ्कभूते सम्भावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन्। आ
धिद्विषामा तपसां प्रसिद्धेरस्मद्विना मा भृशमुन्मनीभूः ॥३९॥

पर्य्यन्तमस्मद्विना अस्माभिर्विनेत्यर्थः। पृथग्विनेत्यादिना विकल्पात् पञ्चमी भृशं
मा उन्मनीभूः अस्मद्विरहात् दुर्मना माभूरित्यर्थः। दौर्मनस्यस्य तपःपरिपन्थि
त्वादिति भावः। माङीत्याशीरर्थे लुङ् न माङ्योग इत्यडागमप्रतिषेधः अनुन्मना उ
न्मनाः सम्पद्यमान उन्मनी। अभूततद्भावे च्विः अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां
लोपश्चेति सकारलोपः अस्य च्वाविति ईकारः ॥३९॥ ● * ● * ● * ● * ॥
अथानौत्सुक्यदार्ढ्यार्थं तस्य सर्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह। यश इति। यशोऽधिग
न्तुं कीर्तिं लब्धुमित्यर्थः। सुखलिप्सया लब्धुमिच्छया वा मनुष्यसंख्यां मनुष्यगण
नामतिवर्तितुं अतिक्रमितुं अमानुषकर्म कर्तुमित्यर्थः। अभियोगभाजामभिनिवे

ऽभवनामनुत्सुकानामदुर्मनायमानानामित्यर्थः । सिद्धिः पूर्वोक्तयशःसुखाद्यर्थ सिद्धिः समुत्सुकेवानुरक्तकान्तेवाङ्कमन्तिकमुपैति । तस्मादस्माभिरहर्दुःखमातपःसिद्धेः सोढव्यमिति भावः ॥ ४० ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

अथास्य मन्यूद्दीपनद्वारा तपःप्रवृत्तिम्प्रत्याययितुमरिनिकारञ्चतुर्भिरुद्घाटयति । लोकमिति । विधात्रा ब्रह्मणा लोकं गोप्तुं विहितस्य सृष्टस्य क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः सम्बन्धि जयनशीलं जेतृ तदेव जैत्रम् । जेतृशब्दात्तृजन्तात्प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण्प्रत्ययः ओजो बलं दीप्तिर्वा । ओजो बले च दीप्तौ चेति विश्वः । तदेव वसु धनमिति रूपकालङ्कारः । मुष्णन्नपहरन् । अरिनिकृतस्य कुतः क्षात्रं तेज इति भावः ॥ कि

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा । नि
रुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥ ४० ॥
लोकं विधात्रा विहितस्य गोप्तुं क्षत्रस्य मुष्णन्वसु जैत्रमोजः । ते
जस्वितायाविजयैकवृत्तेर्निघ्नन्प्रियम्प्राणमिवाभिमानम् ॥ ४१ ॥

ञ्च । विजयैकवृत्तेर्विजयैकजीविकायाः क्षत्रियस्य विजितव्यमिति स्मरणादिति भावः । वृत्तिर्वर्त्तनजीवने इत्यमरः । तेजस्वितायास्तेजस्विनामित्यर्थः । तेजःप्राधान्यद्योतनार्थं भावप्रधानो निर्देशः । प्रियम्प्राणमिव प्राणसममित्यर्थः । अभिमानमहङ्कारं निघ्नन्खण्डयन् । तेजस्विनां प्राणहानिप्रायो मानहानिरिति भावः ॥ ४१ ॥ ●

अधिक्षेपासहनन्तेजः प्राणात्ययेष्वपि न त्याज्यमित्याह । व्रीडेति । पुनश्चाप्तजनोपनीतः आप्तैरानीत इत्यर्थः । तथापि संशय्य संदिह्य सम्भावितवृद्ध्येति भावः । व्रीडानतैर्जुगुप्सितवृत्तान्तश्रवणादिति भावः । नृपैर्देशान्तरस्थैः कृच्छ्रेण प्रपन्नः प्राप्तः आप्तोपलम्भात्कथञ्चिद्विश्वस्त इत्यर्थः । यः शृण्वतामपि दुःसहः किमुतानुभवतामि

तिभावः । इत्येवापूर्वं व्याख्या । अन्यथापिव्याख्यायते । आप्तजनोपनीतःज्ञाति कृतःसंशयःकथमिदमन्याय्यमुपेक्ष्यमितिविचार्यव्रीडानतैर्जुगुप्सितकर्मदर्श नादितिभावः । नृपैःसभास्थैःकृच्छ्रेणप्रपन्नोऽङ्गीकृतःगोत्रकलहेषुमध्यस्थैरुदा सितव्यमितिबुद्ध्याउपेक्षितइत्यर्थः । पक्षद्वयेपिप्रपन्नइत्यत्राप्तजनोपनीतत्वस्यप दार्थभूतस्यविशेषणगत्याहेतुत्वोक्त्याकाव्यलिङ्गमलङ्कारः । पृथिव्यांविताननभू तमुल्लोचतुल्यम् । शुक्लेऽस्तोदावृत्तेभूतम्प्राण्यतीतेसमेत्रिषु । अस्त्रीविताननमुल्लो चइत्यमरः । दिग्विकीर्णंदिगन्तलग्नंविताननमपिदिगन्तलग्नमितिभावः । वित तम्प्रथितंयशःसमूहलिवकुल्लोचयन्निवेत्युत्प्रेक्षा अरातिपरिभूतस्यकृतःकीर्त्तिरि

व्रीडानतैराप्तजनोपनीतःसंशय्यकृच्छ्रेणनृपैःप्रपन्नः । वितान

नभूतंविततंपृथिव्यांयशःसमूहमिवदिग्विकीर्णम् ॥ ४२ ॥

वीर्य्यावदानेषुकृतावमर्षस्तन्वन्नभूतामिवसम्प्रतीतिम् । कुर्वे

न्प्रयाममक्षय्यमायतीनामर्कत्विषामह्नइवावशेषः ॥ ४३ ॥

तिभावः ॥ ४२ ॥ * * * * * * * * ॥

वीर्य्येति । पुनश्चवीर्य्याणयेवावदानानितेषुकृतावमर्षःकृतास्कन्दनःपुराकृतपराक्र मोऽकृतान्यपिमृष्णन्नित्यर्थः । अवदानङ्कर्मवृत्तमित्यमरः । अतएवसम्प्रतीतिंख्या तिम् । प्रतीतेप्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताइत्यमरः । अभूतामविद्यमानामिवे त्युत्प्रेक्षासतोप्यसत्त्वमुत्प्रेक्षते । तन्वन्कुर्वन् । पुनश्चाह्नोऽवशेषोदिनान्तोऽर्क त्विषामिवायतीनामुत्तरकालानांप्रयाममक्षय्यन्दैर्घ्यंनाशंकुर्वन्इतिश्रौतीपूर्णोपमुप मा । अरिनिराकृतस्यकुतःस्वस्थानमितिभावः ॥ ४३ ॥ * * * * * ॥

प्रत्युह्येति । पुनश्चपरैःशत्रुभिरस्मासुप्रसह्यप्रयुक्तःआचरितोयोनिकारःपरि

भवःकेशाकर्षणरूपःस्मर्तुंनशक्यःअधिकर्तुमनुभवितुंकिमुत । यस्यस्मरणमपि
दुःसहमनुभवस्तुसुतरांदुःसहइतिकिमुवक्तव्यमित्यर्थः । सनिकारस्त्वद्विनात्व
याविना । पृथग्विनेत्यादिनापञ्चमीआर्द्रःसन् । कुतश्चिदभिभूतात्पुरुषात्प्रहा
रइवतद्विरहदुःखात्पुनर्नवीकरिष्यतिनवीभविष्यतीत्यर्थः । उपशुष्यत्त्वया
पिशुष्कमितिभावः । दुःखस्यभञ्जनंशोषपदार्थःमेहृदयन्नवीकरिष्यतिआर्द्रीक
रिष्यतिव्रणमिवेतिभावः । दुःखितस्यपुनर्दुःखोपचयंशोषप्रायमपिदुःखहेतु
म्पुनरुद्घाटयतीत्यर्थः । अत्रशोषादिविशेषणसामान्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः
समासोक्तिरलंकारः ॥ ४४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

प्रसह्ययोऽस्मासुपरैःप्रयुक्तःस्मर्तुंनशक्यःकिमुताधिकर्तुम् । न
वीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रःसत्वद्विनामेहृदयंनिकारः ॥ ४४ ॥
प्राप्तोऽभिमानव्यसनादसह्यन्दन्तीवदन्तव्यसनाद्विकारम् ।
द्विषत्प्रतापान्तरितोरुतेजाःशरद्घनाकीर्णइवादिरह्नः ॥ ४५ ॥

पुनःप्रकारान्तरेणमन्युमुद्दीपयति । प्राप्तइत्यादिभिस्त्रिभिः । मत्तवदृश्यमानःप्र
त्यभिज्ञानहेतुभिर्लक्षणैरयंविशिनष्टि । अभिमानस्यव्यसनान्नाशात् । व्यसनंविप
दिभ्रंशेदोषेकामजकोपजेइत्यमरः । दन्तव्यसनाद्दन्तभङ्गाद्दन्तीवासह्यंविका
रंवैरूप्यम्प्राप्तः । अनेनप्रत्यभिज्ञायमानइत्युक्तम् । एतदुत्तरत्राप्यनुसन्धेयम् ।
पुनश्चद्विषत्प्रतापेनान्तरितंतिरस्कृतमुरुतेजोयस्यसतथोक्तः ।
अतएवशरद्घनाकीर्णःशरन्मेघच्छन्नोऽह्नआदिःप्रातःकालइवस्थितः । नष्टदेषप्र
त्यभिज्ञायमानइत्यर्थः । मधावपिसमुत्थितमेघावरणेऽपिकथञ्चित्प्रत्यभिज्ञायतएवेत्याश
येनोपमादिरिति ॥ ४५ ॥ * ~~~ * ● ● ● * ~~~ * ॥

सव्रीडैरिति । पुनश्च निःक्रियत्वाद् दर्थक्रियाशून्यत्वात्सव्रीडमन्दैरिव सव्रीडैरत एवम न्दैरपटुभिरिवस्थितैरित्युत्प्रेक्षा । मूढाल्पापटुनिर्भाग्याइत्यमरः । अस्वैरथ थैनावभासमानः नप्रकाशमानः पूर्वं तु नैवमिति भावः । किन्तु यशःक्षयाद्धेतोः क्षी णाजलो योऽर्णवस्तदाभस्तत्सदृशस्त्वमन्यमाकारमभिपन्नः प्राप्तइ व स्थितइ त्युत्प्रे क्षा तस्य क्षीणाजलार्णवाभइत्युपमासंसृष्टिः ॥ ४६ ॥ * * * * ॥

दुःशासनेति । पुनश्च दुःशासनस्य कर्षणं कर्षआकर्षणं स एव रजोधूलिः । मा लिन्यहेतुत्वादिति भावः । तेन विकीर्णैर्विक्षिप्तैरत एव विनाथैरिव स्थितवतां युष्माकमसत्त्वप्रायत्वादनाथैरिवस्थितैरित्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमियन्दुर्दशेतिभा

सव्रीडमन्दैरिव निःक्रियत्वान्नात्यर्थमस्वैरवभासमानः । यशःक्षय
क्षीणाजलार्णवाभस्त्वमन्यमाकारमिवाभिपन्नः ॥ ४६ ॥ दुःशास
नाकर्षरजोविकीर्णैरेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः । केशैः कदर्थीकृ
तवीर्यसारः कच्चित्स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥ ४७ ॥ कलापकम् ॥

वः । किन्तु भाग्यनाथैर्दैवमात्रशरणैः अन्यथा स्वरूपमपि लुप्येतेति भावः । एभिः परिदृश्यमानैरसंयमितैरिति भावः । केशैः शिरोरुहैः कुत्सितोर्थैर्वस्तु कदर्थः । अ र्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः । कोः कत्तत्पुरुषेचेति कुशब्दस्य कदा देशः कदर्थीकृतो गर्ह्यार्थीकृतो वीर्यसारो शौर्यबलेयस्य स तथोक्तः । इत्यमपूर्ववि लक्षणस्त्वं स एव धनञ्जयोसि कच्चित् । कच्चित्कामप्रवेदनइत्यमरः । स एव चेत्क नैवमस्मानुपेक्षसेइतिभावः ॥ ४७ ॥ * * * * * * * * * ॥

अथोपेक्षणे दोषमाह । सइति । क्षतात्त्रायतइति क्षत्रं क्षत्रियकुलम् । सुपी तियोगविभागात्कप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्याकारलोपः । अथवा क्षदि

निष्कि वन्तोपपदात्क्तप्रत्ययः । क्षत्रेत्रातःक्षत्रियःक्षत्रात् घइतिघप्रत्ययः । कर्म्मणि भवतीतिकार्मुकंकर्मणिउकञ्नेत्युकञ्प्रत्ययः । एवंस्थितेवाक्यार्थःकथ्यतेयस्तंतांसाधूनांसहतइतिसहःपचाद्यच् । यःत्राणस्यसहस्त्राणसहोरक्षणक्षमःसएवक्षत्रियशब्दवाच्यः । तथायस्यकार्मुकस्यकर्मसुरणक्रियासुशक्तिःअस्तीतिशेषः । तदेवकार्मुकशब्दवाच्यं । अत्रैवैतौशब्दौमुख्यौनान्यत्रेत्यर्थः । एवंस्थितेद्वयींद्विविधामुक्तिंद्वाविमौक्षत्रियकार्मुकशब्दाविन्यर्थः । अफलेपूर्वोक्तावयवार्थशून्यइत्यर्थः । अर्थेजातेस्वाभिधेयसामान्यजातिमात्रइत्यर्थः । जातन्त्राल्योरजन्मास्तितिविग्रहः । वहन्वर्त्तयन्संस्कारहृतामव्युत्पत्तिदूषितामिवकरोतीत्युत्प्रेक्षा । तस्मात्त्वमविशेषकं ॥ सक्षत्रियस्त्राणसहःसतांयस्तत्कार्मुकंकर्मसुयस्यशक्तिः । वहन्द्वयींयद्यफलेर्थजातेकरोत्यसंस्काररहतामिवोक्तिं ॥ ४८ ॥

वीतौजसःसन्निधिमात्रशेषाभवत्कृतांभूतिमपेक्षमाणाः । समानदुःखाइवनस्त्वदीयाःसरूपतांपार्थगुणाभजन्ते ॥ ४९ ॥

स्माद्रक्षणेनोक्तदोषाद्त्मानंमोचयस्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ●━● * ●━● ॥ अथत्वद्गुणाअपितोज्ज्ञोवयेयुरित्याह । वीतेति । हेपार्थवीतौजसोनिःप्रभासन्निधिमात्रशेषाःसत्तामात्रावशिष्टाःभवत्कृतांभवताकरिष्यमाणांआशंसायाम्भूतवच्चेतिभूतवत्प्रत्ययः । भूतिमभ्युदयमपेक्षमाणास्त्वदीयागुणाःसमानदुःखासमदुःखभाजइवनोस्माकंसरूपतांवीतौजस्त्वादिसाधर्म्यंभजन्तइत्युपमांशेषसमानदुःखाइवेत्युत्प्रेक्षयावीतौजस्त्वादिसम्भाविकयानुप्राणितेत्यनुसन्धेयम् ॥ ४९ ॥ *

तथापिममैवकोयम्भारइत्यतआह । आक्षिप्येति । प्रमादात्प्रज्ञाहानिवाञ्चतुदैवंच्यादितिभावः । रिपुभिराक्षिप्यमाणामधिक्षिप्यमाणामतएवप्रमादात्त्यागेगौणैः

। यद्वेभादिगजानागाइतिवैजयन्ती । आलूनसटमाक्षिप्तकेसरम् । सटाजटा केसरयोरितिविश्वः । मृगेन्द्रं सिंहमिवस्थितम्भामियमधूः कार्यभारस्तिग्मरश्मिं सूर्यं दीप्त्यादिनश्रीरिवयोग्यतयानिर्वोढ़कर्तव्येत्यर्थः । अधिरूढा आरूढवती । कर्त्तरिक्तः । त्वदधीनेत्यर्थः ॥ ५० ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

पूर्वं निर्व्यवसायस्यसदस्त्रिवर्गइत्यादिनादोषउक्तः सम्प्रतिव्यवसायिनोगुणमाह । करोतीति । यःपुमानशेषजनादितरजनादतिरिक्तामधिकांसर्वातिशायिनीमित्यर्थः । सम्भावनांयोग्यतांक्रियाभिःस्फुरितैरर्थवतींसफलांकरोति । तंपुमांसंसंस

आक्षिप्यमाणांरिपुभिःप्रमादान्नागैरिवालूनसटंमृगेन्द्रम् । त्वामधू
रियंयोग्यतयाधिरूढादीप्त्यादिनश्रीरिवतिग्मरश्मिम् ॥ ५० ॥
करोतियःसर्वजनातिरिक्तांसम्भावनामर्थवतींक्रियाभिः ।
संसत्सुजातेपुरुषाधिकारेनपूरणींतंसमुपैतिसंख्या ॥ ५१ ॥
प्रियेषुयैःपार्थविनोपपत्तेर्विचिन्त्यमानैःक्लममेतिचेतः । तव
प्रयातस्यजयायतेषांक्रियादघानांमघवाविघातम् ॥ ५२ ॥

त्सुसभासु । सभासमितिसंसदइत्यमरः । पुरुषाधिकारेयोग्यपुरुषगणनाप्रस्तावेजातेसतिपूर्यतेऽनेनेतिपूरणीसंख्याद्वित्वादिसंख्यानसमुपैतिनगच्छति । अद्वितीयोभवतीत्यर्थः । तस्मादसाधारणलाभायत्वयापिमहानुत्साहआस्थेयइतिभावः ॥ ५१ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अथद्वाभ्यांसुलभविपक्षस्यप्रोषितस्यार्जुनस्यकर्तव्यमुपदिशति । प्रियेष्विति । हेपार्थप्रियेष्वस्मासुविषयेऽनुपपत्तेःकारणाद्विनैवविचिन्त्यमानैरकस्मादेवाशंक्यमानैर्यैरघैश्चेतःक्लमंखेदमेतिजयायप्रयातस्यतवसम्बन्धिनांतेषामघानांव्यसना

श्राम् । दुःखेनोद्यसनेष्वपमित्यमरः । मयवाइत्युःयोद्याभिहूपासनइतिभावः विघातंनिवारयंक्रियात्कुर्यादेतु वाशिषिलिङ् । तस्मादस्माभिनयानचेतःखेदयित व्यइत्याथिनान्वया अन्यथातदसम्भवादितिभावः ॥ ५२ ॥ ● ● ● ● ● ॥

मागाइति । असंबाधेऽसङ्कटःविजनइत्यर्थः । सङ्कटंनानुसंबाधइत्यमरः । शि वेतिनिर्बाधःइयोरन्यतरस्यविशेष्यत्वाविवक्षायांविशेषणसमासः । अस्मिन्नसंबा धशिवेपिदेशेचिरंयचिरंएकचरःएकोवसन्प्रमादन्दौर्बल्यंमागाःइत्योगालु इतिगादेशः । ननुनिःस्पृहस्यममाकिच्चिल्करःप्रमादइतिवाच्यमित्याशंक्याह । मा त्सर्येति । मत्सरएवमात्सर्य्यंद्वेषःरागःस्नेहःताभ्यांउपहतात्मनांरागद्वेषदूषितस्व

मागाश्चिरायैकचरःप्रमादंवसन्नसंबाधशिवेपिदेशे । मात्स
र्य्यरागोपहतात्मनांहिस्खलन्तिसाधुष्वपिमानसानि ॥ ५३ ॥
तदाशुकुर्वन्वचनंमहर्षेर्मनोरथान्नःसफलीकुरुष्व । प्रत्या
गतन्त्वास्मिकृतार्थमेवस्तनोपपीडम्परिरब्धुकामा ॥ ५४ ॥

भावानांमानसानिमनांसिसाधुषुसज्जनेषुअपिविषयेस्खलन्तिविकुर्वन्ते । अत्रप्र मादनिषेधरूपार्थप्रमादरूपकारणेनार्थप्राप्तिरूपकार्य्यस्यव्यतिरेककारणसम र्थनाद्वैधर्म्येणकार्येकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५३ ॥ ● * ~ * ● ॥

निगमयति । तदिति । तत्तस्मात्कारणात् । आशुशीघ्रंमहर्षेर्वचनंकुर्वन्तप स्यन्नित्यर्थः । नोऽस्माकंमनोरथान्सफलीकुरुष्वअरिनिर्यातनेनास्मान्प्रतिष्ठा पयेत्यर्थः । प्रार्थनायांलोट् । किञ्चकृतार्थंकृतकृत्यंप्रत्यागतमेवत्वात्वाम् । त्वामेहि तीयायाइतित्वादेशः । स्तनयोरुपपीडइतिस्तनोपपीडम् । सत्यम्यांस्तोपपीड इत्यङ्कर्वइतिणमुल् । परिरब्धुमालिङ्गितुंकामोयस्याःसापरिरब्धुकामाऽस्मि । आलिङ्ग

तुमिच्छामीत्यर्थः। तुङ्काममनसोरपीति मकारलोपः। प्राकाम्यंसिद्धेः प्रमादाद्वा लिङ्गनमपि न प्रीतिदमिति भावः॥ ५४॥ ॥

उदीरितामिति। सोऽर्जुनः इतीत्थं यज्ञसेनस्यापत्येन स्त्रिया द्रौपद्या उदीरितामुक्ताम्। नवीकृतः पुनरुद्घाटनेन प्रत्यायितश्चासौ एव उद्ग्राहितो मनसि निधापितश्च विप्रकारः परिभवो यया तां तां वाचमासाद्याकर्ण्येत्यर्थः। उदीचीमुत्तरां दिशम्। दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता इत्यमरः। तिग्मरश्मिरिव भृशं दिदीपे जज्वाल चुक्रोधेत्यर्थः॥ ५५॥ ॥

अथेति। अथ विद्विषः शत्रून् पुरोऽभिपश्यन्निव स्थितः तथा पुरोधसा धौम्येनारोपिता

उदीरितान्तामिति याज्ञसेन्या नवीकृतोद्ग्राहितविप्रकाराम्। आ
साद्य वाचं स भृशं दिदीपे काष्ठामुदीचीमिव तिग्मरश्मिः॥ ५५॥
अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः। बभार र
म्योऽपि वपुः स भीषणं गतः क्रियां मन्त्र इवाभिचारिकीम्॥ ५६॥

मन्त्रसमाहिता हेतिसंहतिरायुधकलापो यस्य स तथोक्तः। हेतिर्ज्वालाङ्कुरायुध इति वैजयन्ती। सोऽर्जुनो रम्यः सौम्यः सन्नपि अभिचारः परहिंसा प्रयोजनं यस्याः सा आभिचारिकी तदस्य प्रयोजनमिति ठक्। तां क्रियां गतः अभिचारकर्मणि नियुक्त इत्यर्थः। मन्त्र इव रम्यः प्रकृत्या रमणीयः भीषयत इति भीषणम्। नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः। वपुर्बभार प्रशान्तो मन्त्रः प्रयोगभेदादिव सोऽप्यवस्थाभेदाद्भीषणो बभूवेत्यर्थः॥ ५६॥ ॥

उक्तमायुधारोपणं विवृण्वन्प्रस्थानमाह त्रिभिः। अविलंघ्येति। शत्रुभिः अविलंघ्यमनतिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य तत्। अमोघाकर्षणमित्यर्थः। किञ्च। प्रथितो

ज्यारवो गुणध्वनिः कर्मबाणमोक्षणादिकञ्च यस्य तत्कार्मुकञ्चोद्वहन्नित्यन्वयः । तथाऽरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टिपथमगतौ आहवेष्वनिवर्तित्वादस्येति भावः । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खङ्गः । डप्रत्यये संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानात्समासान्तः तेन निशितेन तीक्ष्णेन युक्तः इति निशितनिस्त्रिंशयुजौ । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । महेषुधी महानिषङ्गौ इषवो धीयन्तेऽनयोरिति विग्रहः कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोः । तूण्यां खङ्गे तु निस्त्रिंशचन्द्रहासासिरिष्टय इत्यमरः ॥ ५७ ॥ ❀ ❀ * ❀ ❀ * ❀ ❀ * ॥

अविलंघ्यविकर्षणम्परैः प्रथितज्यारवकर्मकार्मुकम् । अगता
वरिदृष्टिगोचरं शितनिस्त्रिंशयुजौ महेषुधी ॥ ५७ ॥ यशसे
व निरोदधन्मुचं महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः । कवचञ्च सरत्न
मुद्वहन् ज्वलितज्योतिरिवान्तरन्दिवः ॥ ५८ ॥ अलकाधिपभृ
त्यदर्शितं शिवमुर्वीधरवर्त्म सम्प्रयात् । हृदयानि समाविवेश
स क्षणमुद्बाष्पदृशां तपोभृताम् ॥ ५९ ॥ त्रिभिर्विशेषकम् ॥

यशसेति । किञ्च । गोत्रभिद इन्द्रस्यायुधक्षतीः वज्रप्रहाररंध्राणि खागडवदाहसम्भवादिति भावः । महसा स्वकान्त्या यशसेव मूर्तया कोर्त्यैव मुच्चैस्तिरोदधत् । आच्छादयत् । सरत्नं रत्नसहितं अत एव ज्वलितज्योतिर्दीप्ततारकम् । ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्पुत्राध्वधरास्विति वैजयन्ती । दिवोऽन्तरन्नभोमध्यमिवस्थितम् । अन्तरं परिधानीये वाह्ये स्वीये न्तरात्मनि । क्लीवे तु मध्ये प्रकाश इति वैजयन्ती । कवचञ्चोद्वहन् ॥ ५८ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अलकेति । सोऽर्जुनोऽलकाधिपभृत्येन यक्षेण दर्शितमतः । शिवं निर्बाधमुर्वीधर

वर्त्मनि हिमवन्मार्गे प्रतिसम्प्रयातुं प्रगच्छमानः । क्षणमुद्वाष्पदृशां वियोगदुःखात्मा
मुनेः स्वाश्रमान्तपोभृतां द्वैतवननिवासिनां तपस्विनां हृदयानि समाविवेश खेदयामा
सेत्यर्थः । सम्पूर्वस्य विशतेः खेदार्थत्वमवसेयम् ॥ ५९ ॥ ● * ● ॥

अनुजगुरिति । अथाशा दिशः दिविभवन्दिव्यं दिग्गादिभ्यो यत् । दुन्दुभिध्वानम
नुजगुः दध्वनुः अनुगायतेर्लिट् । व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैर्लक्ष्मीर्वितेने । पुष्प
वृष्टिश्चाजनिष्टेत्यर्थः । किञ्च । अनिभृताश्चञ्चला वेलायां कूले या वीचयस्ता एव
बाहवो यस्य स तथोक्तः । वेलाकूलविकारयोरिति शाश्वतः । पयोधिः स्फुरन्तीमु
ल्लसन्तीं हर्षात्स्पन्दमानां भुवं प्रियमिष्टं भारावतारसारूपं कथयिष्यन्निव । क
थयितुमिवेत्यर्थः । लृट् शेषे चेति चकारात्क्रियार्थायां क्रियायां लृट् । आलिलिङ्ग

अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मीर्वितेने
। प्रियमिव कथयिष्यन्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीं भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयो
धिः ॥ ६० ॥ इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

सर्वेषां देवानामेकार्यप्रवृत्तत्वादस्येति भावः । अत्र विशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतस्य ग
म्यत्वात्समासोक्तिरलङ्कारः । तत्र चाप्रकृतयोर्भूमिसमुद्रयोः प्रतिपन्नाभ्यां नायकाभ्या
मभेदे लक्षणातिशयोक्तिवशादालिङ्गनोक्तिरिति रहस्यम् । एवमतिशयोक्त्यनु
प्राणिता समासोक्तिः प्रियकथनात्प्रेक्षाव्यञ्जीवयतीति तदङ्गभावमभजतेत्युभयोर
ङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर इति विवेचनीयम् ॥ ६० ॥ ● ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोला
चलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां
तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

ततइति । ततःप्रस्थानानन्तरंजनप्रियःसोऽर्जुनःकलहंसामेखलाइवेत्युपमित
समासः । कूजन्तःकलहंसाइतिविशेषणसमासः । कूजन्तीकलहंसमेखला
यस्यास्ताम् । सहपाकेनवर्ततइतिसपाकानिसस्यानितैःसस्यैराहितःसम्पादितः ।
पाण्डुतैवगुणोयस्यास्तामासादितयौवनाम्प्रियामिवोपजनञ्जनसमीपेऽव्ययम
व्ययीसमर्थंसमीपार्थेऽव्ययीभावः । उपाससादोपगतवानुपमालंकारः ॥ १ ॥ *
विनम्रेति । सोऽर्जुनःविनम्रशालिनीःप्रसवौघशालिफलसमृद्धिभिनीरपेतप
ङ्काःनिःपङ्काःससरोरुहाम्भसःपद्मसहितोदकास्तथोक्ताः । उपायनीभूताअर्जुनम्प्राप्य
उपहारीभूताःशरद्गुणश्रियःपूर्वोक्तशरद्धर्मसम्पदःयासुताःउपसीमग्रामसीमा

ततःसकूजत्कलहंसमेखलांसपाकसस्याहितपाण्डुतागुणाम् । उपा
ससादोपजनञ्जनप्रियःप्रियामिवासादितयौवनाम्भुवम् ॥ १ ॥
विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीरपेतपङ्काःससरोरुहाम्भसः । नन
न्द पश्यन्नुपसीमसस्थलीरुपायनीभूतशरद्गुणश्रियः ॥ २ ॥

सुविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । समासान्तविधेरनित्यत्वादत्रेतिसमासान्तोनभव
ति । केचित्तुअन्येषांकठिनवपुषांदुर्गमेषामसीम्नीत्यादिनपुंसकप्रयोगदर्शना
न्नपुंसकत्वमनरस्यामितिविकल्पान्नाकुरित्याहुः । स्थलीरकृत्रिमाभुवः । जान
पदेत्यादिनाअकृत्रिमार्थेङीप् । पश्यन्ननन्द । अत्रशरद्गुणेषुतादात्म्येनारोपा
णात्सोपायनत्वप्रक्रमेणेन्दनक्रियोपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः ॥ २ ॥ * * ॥
निरीक्ष्यमाणाइति । विकचानुच्चैरत्यर्थैरसाविष्टैरनल्पैरम्भोजिनीनामिपद्मान्ये
वलोचनानियेषान्तैःसरोभिर्निरीक्ष्यमाणाइवास्थिताः । हृतप्रियादृष्टिविलासा
नांविभ्रमःशोभाभिस्ताभिरुत्पलैरितिमनोहरत्वात्हेतूक्तिः । विभ्रमःसंशयेभ्रा

नौ । शोभायाञ्चेति वैजयन्ती । शफरीविवृत्तयो मत्स्योत्स्फुरितान्यस्यार्जुनस्य मनो जह्रुः ॥ ३ ॥

तुतोषेति । सोऽर्जुनः सवारिजे वारिणि कलमस्य शालिविशेषस्य । कलमः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च पुंस्यमी इत्यमरः । रमणीयस्य भावो रामणीयकम् । योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । तत्पश्यन्नधिकं तुतोष । अनुरूपसङ्गमत्वादिति भावः । तथाहि । सुदुर्लभेऽनुरूपसङ्गमे योग्यसमागमे सतीति शेषः । प्रकर्षलक्ष्मीं योग्यसमागमनिमित्तामुत्कर्षसम्पदमभिनन्दितुं स्तोतुं को नार्हति सर्वोऽप्यभिनन्द-

निरीक्ष्यमाणा इव विस्मयाकुलैः पयोभिरुन्मीलितपद्मलोचनैः ।
हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमा मनोऽस्य जह्रुः शफरीविवृत्तयः ॥ ३ ॥
तुतोष पश्यन्कलमस्य सोऽधिकं सवारिजे वारिणि रामणीयकम् ।
सुदुर्लभे नार्हति कोऽभिनन्दितुं प्रकर्षलक्ष्मीमनुरूपसङ्गमे ॥ ४ ॥
नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगतं वितर्कमाविष्कृतफेनसन्तति ।
अवाप्तकिञ्जल्कविभेदमुच्चकैर्विवृत्तपाठीनपराहतं पयः ॥ ५ ॥

न्ति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

नुनोदेति । आविःकृता प्रकटीकृता फेनसन्ततिर्येन तत्तथोक्तम् । अवाप्तः किञ्जल्कविभेदः केसरापगमो येन तत्तथोक्तम् । उच्चकैरुच्चकं यथा तथा विवृत्तेन लुठितेन पाठीनेन मत्स्यविशेषेण पराहतं ताडितं । सहस्रदंष्ट्रः पाठीन इत्यमरः । पयः कर्तृ तस्यार्जुनस्य स्थलपद्मिनीगतं तन्मात्रगोचरमित्यर्थः । वितर्कं संशयं नुनोद चिच्छेद । पाठीनपराहत्या किञ्जल्कापायेन जलदर्शनात् स्थलपद्मिनीशंका निवृत्तेत्यर्थः । अत्र निश्चयोत्तरसन्देहालंकारः ॥ ५ ॥

हतेति । सोऽर्जुनः शिथिलत्वमायता गच्छंतीर्नदीर्नदीनेक्षीयमाणेनेत्यर्थः । अतः
एव शनैः शनैः शान्तरयेण । अन्ययोर्मिरेखा नुदयादिति भावः । वारिणा हृताः ऊ
र्मयः तरङ्गा येषां तैररेखा राजयो यस्य तत्तथोक्तमन्तरंगा अस्य सञ्जाता इति तरङ्गितं भङ्गिमत्
। तदस्य संयातमिति इतच् । क्षौमं दुकूलं तद्वद्विपाण्डु शुभ्रमित्युपमालङ्कारः । स
मुद्रयोषितां नदीनां सिकताऽस्यास्तीति सैकतं पुलिनं सिकताशर्कराभ्यां चेत्यण्प्रत्य
यः । तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः । निरीक्ष्य रेमे तुतोष ॥ ६ ॥ *
न्तस्त्रिभिः शालिगोपीर्वर्णयति । मनोरममिति । अधुना सूक्ष्मेषु केसरेषु किञ्ज

हतोर्मिरेखं शिथिलत्वमायता शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा । नि
रीक्ष्य रेमे स समुद्रयोषितां तरङ्गितं क्षौमविपाण्डु सैकतम् ॥ ६ ॥
मनोरमं प्रापितमन्तरं भ्रुवोरलंकृतं केसररेणुनाणुना । अलक्त
ताम्राधरपल्लवश्रिया समानयन्तीमिव बन्धुजीवकम् ॥ ७ ॥
नवातपालोहितमाहितं मुहुर्महानिवेशौ परितः पयोधरौ । चका
सयन्तीमरविन्दजं रजः परिश्रमाम्भःपुलकेन सर्पता ॥ ८ ॥

ल्केषु । किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियामित्यमरः । यो रेणुः परागस्तेनालंकृतमत एव मनो
रमयतीति मनोरमं कर्मण्यणित्यण् भ्रुवोरन्तरं प्रापितं भ्रूमध्ये निवेशितं बन्धुजीव
कं । बन्धूको जीवकमित्यमरः । अलक्तताम्रस्य लाक्षारागरक्तस्य अधरपल्लवस्य श्रिया
शोभया समानयन्तीं समीकुर्वन्तीमिव साम्यपरीक्षां कुर्वन्तीमिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षा
लङ्कारः ॥ ७ ॥ ॥
नवेति । महान्निवेशः स्थानं ययोस्तौ महानिवेशौ पीवरावित्यर्थः । पयोधरौ परितस्त
भयोः समन्तादित्यर्थः । अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि दृश्यत इति द्वि

नीया। मुकुराहितन्निःक्षिप्तंनवातपालोहितंवालातपताम्रमरविन्दजंरजःपरागंसर्वतापसरतापरिश्रमाम्भःपुलकेनस्वेदोद्भवेनपुलकेनचकासयन्तीशोभयन्तीचकासिरर्थंतात्कृतरिङ्गीप्। अलंकरणमप्यलंकुर्वतीतत्रापिविकृततेतिभावः॥ ८॥ *

कपोलेति। पुनःकपोलसंश्लेषियदवतंसकोत्पलङ्कर्णोत्पलन्तद्विलोचनत्विषाभूषयन्तीभ्रमरस्यापिभ्रामरणमितिभावः। कलमस्यगोपायतीतिगोपिकाशालिगोप्रीणवुल्प्रत्ययः। निरीक्ष्यपाण्डोःसुतेनार्जुनेनशरदःकृतार्थस्यभावःकृतार्थतासाफल्यम्। स्वतलोर्गुणवचनस्यपुम्वद्भावोवक्तव्यःमेनेऽमानिमन्यतेःकर्मणिलिङ्। शरदःस्वगुणसम्पदसिद्धिर्नियोगलाभादितिभावः॥ ९॥ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

कपोलसंश्लेषिविलोचनत्विषाविभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम्। सुतेनपाण्डोःकलमस्यगोपिकांनिरीक्ष्यमेनेशरदःकृतार्थता॥ ९ ॥ विशेषकम्॥ उपारताःपश्चिमरात्रिगोचरादपारयन्तःपतितुञ्जवेनगाम्। तमुत्सुकाश्चक्रुरवेक्षणोत्सुकङ्गवांगणाःप्रस्नुतपीवरोधसः ॥ १० ॥

उपारताइति। पश्चिमाचासौरात्रिश्चेतिविशेषणसमासःअपररात्रइत्यर्थः। पूर्वादिक्पश्चिमंनभइत्यादिवत्एकदेशिशब्दस्यैकदेशशब्दसामानाधिकरण्यादेकदेशेपर्य्यवसानन्नतुपश्चिमरात्रेरित्येकदेशिसमासः। तद्विधायकेपूर्वापरादिसूत्रेपश्चिमशब्दग्रहणादतएवाह। पूर्वैकदेशेत्यादिनासमासान्तोपितस्यापिपूर्वापरादिसूत्रोक्तसमासविषयत्वादितिप्रकाशवर्षस्त्वेकदेशिसमासमेवाश्रित्यसमासान्तमाहतन्मृग्यम्। गावश्चरन्त्यत्रेतिगोचरोगवाङ्ग्रासस्थानंवनम्पश्चिमरात्रौयोगोचरस्तस्मादुपारताःसन्निवृत्ताःजवेनगांभुवम्पतितुन्धावितुमपारयन्तोऽशक्नुवन्तः। प्रस्नुतपीवरोधसोवत्सस्मरणात्स्रवत्क्षीराः। ऊधस्तुक्लीवमापीनमित्यमरः। स्व

धसेन क्षितिस्त्रीयहस्ताङ्कमर्त्यमिति नियमान्मनङादेशः । उत्सुकावन्येषूत्कं
सिक्तागवांगणास्तमर्जुनमवेक्षमाणोत्सुकान्दर्शनलालसश्चकुः । स्वर्गेषुपशुवाग्वज्र
दिङ्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियाम्पुंसि गौरित्युभयत्राप्यमरः । अत्र स्वभावो
क्तिरलङ्कारः । स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णनमिति लक्षणात् ॥ १० ॥ *
परीतमिति । सोऽर्जुनः उक्षापजये उक्षान्तरभङ्गे सति । जयश्रिया परीतं वेष्टि
तमुच्चैर्नदन्तं क्षतसिन्धुरोधसमरुणसरित्तटं शरदि भवां शारदीं पुष्टिमवयवोपच
यं दधतं गवामधिपं महोक्षं सविग्रहं मूर्तिमन्तम् । कायो देहः क्लीबपुंसोः शरीरं व
र्ष्म विग्रह इत्यमरः । दर्पमिवेत्युत्प्रेक्षा । ददर्श ॥ ११ ॥ ● * ~ * ● ॥

परीतमुक्षापजये जयश्रिया नदन्तमुच्चैः क्षतसिन्धुरोधसम् । दद
र्श पुष्टिं दधतं सशारदीं सविग्रहं दर्पमिवाधिपं गवाम् ॥ ११ ॥
विमुच्यमानैरपि तस्य मन्थरं गवां हिमानीविशदैः कदम्बकैः । शर
न्नदीनां पुलिनैः कुतूहलं गलद्दुकूलैर्जघनैरिवादधे ॥ १२ ॥

विमुच्यमानैरिति । हिमानीविशदैर्हिमसंघातशुभ्रैः । हिमानी हिमसंहतिरित्य
मरः । इन्द्रवरुणेत्यादिना ङीप् । तत्संनियोगादानुगागमश्च । गवां कदम्बकैः
कर्तृभिः । कदम्बकं समूहे श्रीपाले पुष्पविशेषके इत्यमरः । मन्थरं मन्दं विमुच्यमा
नैरपि किमुताविमुच्यमानैरिति भावः । शरन्नदीनां सम्बन्धीभिः । शरद्ग्रहणं प्रावृड्
निवृत्त्यर्थं तत्र पुलिनादर्शनादिति भावः ॥ पुलिनैः कर्तृभिर्गलद्दुकूलैर्जघनैरिव
तस्यार्जुनस्य कुतूहलं कौतुकमादधे आहितम् ॥ १२ ॥ ● ● ● ● ● ● ॥
गतानिति । पाण्डवोऽर्जुनः पशूनाङ्गवां सहजन्म येषां ते सहजन्मानः सोदरास्त एव
बन्धवस्तेषाम्भावस्तत्तातां गतान्पशून्सोदराभिमानवत इत्यर्थः । गृहाश्रयं गृहक

श्रयम्प्रेमवनेषुबिभ्रतः वनेषु गृहाभिमानिन इत्यर्थः । आर्जवे ऋजुत्वे विधेयत्वे गोभिः पशुभिः कृतानुकाराननुकृतावस्थितानित्युत्प्रेक्षा । ततो विधेयानित्यर्थः । गाः पान्तीति गोपाः गोपालकाः । आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः । तानुपधेनु धेनुसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः । ददर्श अत्रोत्प्रेक्षानुप्राणितेति स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १३ ॥ ❁
अथ चतुर्भिर्वल्लवीनर्तकीसाम्येन वर्णयति । परिभ्रमदिति । मूर्द्धजाः षट्पदा इवेत्युपमितसमासः सरोजचारुभिरित्युपमानुसारात् । परिभ्रमद्भिश्चलद्भिर्मूर्द्धजैः षट्पदैराकुलानि तैः दन्ताः केसरा इवेति पूर्ववत्समासः । स्मितोदयेनादर्शिता ईषत्प्र

गतान्पशूनां सहजन्मबन्धुतां गृहाश्रयम्प्रेम वनेषु बिभ्रतः । ददर्श गोपानुपधेनु पाण्डवः कृतानुकारानिव गोभिरार्जवे ॥ १३ ॥

परिभ्रमन्मूर्द्धजषट्पदाकुलैः स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः । मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैर्नवातपामृष्टसरोजचारुभिः ॥ १४ ॥

निबद्धनिःश्वासविकम्पिताधरा लता इव प्रस्फुरितैकपल्लवाः । व्यपोढपार्श्वैरपवर्तितत्रिका विकर्षणैः पाणिविहारहारिभिः ॥ १५ ॥

काशिताः दन्तकेसरा येषान्तैस्तथोक्तैश्चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैश्चञ्चलकनककर्णवेष्टनप्रभानुलिप्तैरत एव नवातपामृष्टम्बालातपस्पृष्टं यत्सरोजन्तद्वच्चारुभिर्मुखैरुपलक्षिताः ॥ १४ ॥ ❁ ✱ ✱ ❁ ✱ ✱ ❁ ॥

निबद्धेति । निबद्धेनानुरुद्धेन निःश्वासेन विकम्पिता अधरा यासान्तास्तथोक्ताः अत एव प्रस्फुरितैकपल्लवाः प्रचलितैकपल्लवा इत्यर्थः । क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवदिति कैय्यटः । लता इव स्थिताः दैवादेकपल्लवस्फुरणस्यापि लोके सम्भवादुपमैवेयं नोत्प्रेक्षा किञ्च व्यपोढानि विपरीतानि पार्श्वानि येषु

नैःपाणिविहारहारिभिःपाणिविक्षेपमनोहरैः । अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपइत्यमरः । विकर्षणैर्मन्थगुणाकर्षणैरपवर्त्तितत्रिकाःसञ्चलितनितम्बाः । यद्यपिपृष्ठवंशाधरेत्रिकमित्यमरेणत्रथाप्यत्रनितम्बोलक्ष्यतेतन्नैकट्यादितिभावः ॥ १५ ॥

व्रजेति । व्रजाजिरेषुगोष्ठप्राङ्गणेषुअधिकरणेसप्तमी । व्रजोगोष्ठाध्ववृन्देष्वित्यमरः । अम्बुदनादशंकिनीर्गर्जितभ्रमवतीरितिभ्रान्तिमदलंकारः । शिखण्डिनांयोषितोमयूरीःयोषिद्ग्रहणमौग्ध्यातिशयात् । उन्मदयत्सुउन्मदाःकुर्वत्सुतत्करोतीतिणयन्ताच्छतृप्रत्ययः । मथांमन्थनदण्डानां । वैशाखमन्थमन्थानमन्थामथनदण्डकइत्यमरः । विवर्त्तनैःपरिभ्रमणैःमुहुःप्रणुन्नेषुकम्पितेष्वितिस्वभावोक्तिः ।

व्रजाजिरेष्वम्बुदनादशंकिनीःशिखण्डिनामुन्मदयत्सुयोषितः । मुहुःप्रणुन्नेषुमथांविवर्त्तनैर्नदत्सुकुम्भेषुमृदङ्गमन्थरम् ॥ १६ ॥ सम न्थरावर्तितपीवरस्तनीःपरिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः । निरीक्षितु न्नोपररामवल्लवीरभिप्रनृत्ताइववारयोषितः ॥ १७ ॥ कलापकम् ॥

कुम्भेषुकलशेषुमृदङ्गवन्मन्थरंईषन्नदत्सुस्वनवत्सुसत्सुइतिनाट्यसाम्योक्तिः । भावलक्षणेसप्तमीयम् ॥ १६ ॥ *—* ●● *—* ●● *—* ॥

सइति । मन्थरंमन्दमावर्तिताश्चञ्चलाःपीवरास्तनायासांतास्तथोक्ताः । स्वाङ्गाच्चोपसर्ज्जनादसंयोगोपधादितिङीप् । परिश्रमेणक्लान्तानिग्लानानिविलोचनोत्पलानियासांतास्तथोक्ताःवल्लवीगोपीः । गोपेगोपालगोसंख्यगोधुगाभीरवल्लवाइत्यमरः । अभिप्रनृत्ताःनृत्यन्तीगत्यर्थाद्कर्मकेत्यादिनाकर्त्तरिक्तः । गतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिचकाराद्वर्त्तमानार्थत्वम् । वारयोषितोवेश्याइव । वारस्त्रीगणिकावेश्याइत्यमरःसोऽर्जुनोनिरीक्षितुन्नोपररामनविरमतिस्म । उपाच्चविभाषाक

मेकादिनिपरस्मैपदं द्वैतसेस्तुमुन् । अत्र वस्तुस्वभावोक्त्यामुपमास्वभावोक्त्योः संसृ

ष्टिः ॥ १७ ॥ ॥

पयातेति । सोऽर्जुनः पूर्वैः प्राग्वृषेणाभिविजिह्मतां वक्रतां जुहुते त्यक्ताः । यारदिनि

ष्पन्नकेन नवमरे खवैकस्तु गमनादितिमाकः । अजहातेः कर्तृप्रत्ययः । वृषोपभुक्तान्ति

कसस्यसम्पदः वृषभचर्वितप्रान्तसस्यसमृद्धिकाः । अनुडुहो वृषभे वृषद्‌व्यमरः । सीम

न्तात्कसीमन्तास्त्वग्राकृपक्तव्यः सीमन्ता वन्ताः कृताः सीमन्तिता मध्यन्ता मध्ये ते

शिशुविभक्ताः सापिष्टवन्द्वोत्तान्मनुपोतुकः । रथाङ्गैश्चक्रैः सीमन्तिताः सान्द्रकर्दमा घनी

भूताः पंकायेषु तान्प्रसक्तसम्पातैर्नसन्ततसञ्चारेण पृथक्कृतान्पथो मार्गान्ययातजगा

पयातपूर्वैर्जहते विजिह्मतां वृषोपभुक्तान्तिकसस्यसम्पदः । र
थाङ्गसीमन्तितसान्द्रकर्दमान्प्रसक्तसम्पातपृथक्कृतान्पथः ॥ १८ ॥
जनैरुपग्राममनिन्द्यकर्मभिर्विविक्तभावेङ्गितभूषणैर्वृताः । भृशं
ददर्शाश्रममण्डपोपमाः सपुष्पहासाः स निवेशवीरुधः ॥ १९ ॥

मेति स्वभावोक्तिः ॥ १८ ॥ ॥

जनैरिति । सोऽर्जुनः उपग्रामं ग्रामेषु विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अनिन्द्यकर्मभिरनि

षिद्धवृत्तिभिः कृषिस्त्रैकवर्त्कव्यादिरनवरापरोक्षादिः विविक्ताः नेकाश्रा शिभावोऽ

भिप्रायः इङ्गितं चेष्टा भूषणं मण्डनार्थं नवयेषामेषां येस्तैर्जनैर्वृता अधिष्ठिता इत्य

र्थः । अत एवाश्रमेषु मुनिस्थानेषु ये मण्डपास्तदुपमाः । मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय इत्

यमरः । सपुष्पहासाः पुष्पविकाससहिताः तेन सहेत्यादिना बहुव्रीहिः । निवेशवी

रुधो गृहवल्लीः स्मनीः । वीरुधोर्नल्लीगुल्मिन्याविति वैजयन्ती । भृशं बाहुल्येन ददर्श ।

उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥ ॥

X

ततइति। ततः सपूर्णानोयक्षः शरद्गुणश्रियं सम्प्रेक्ष्य दर्शनीयां वर्णनीयां वि चिन्त्यर्थः। शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषं सतृष्णदृष्टिं। लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमरः। तमर्जुनमचोदितोऽप्यपृष्टोऽपि गां वाचमुवाच। तथाहि इङ्गितज्ञोऽभिप्रायज्ञः। इङ्गितं हृद्गतो भाव इत्यमरः। अवसरेऽवसरे काले नावसीदति न विषीदति। नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादिति निषेधस्तु नाकाङ्क्षितोक्तिविषय इति भावः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ २०॥ ●—● ●●—● ●●—● ॥

इयमिति। हे पार्थ शिवायाः कल्याणकारिण्याः नियतेः। दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं

ततः स सम्प्रेक्ष्य शरद्गुणश्रियं शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषम्। उ
वाच यक्षस्तमचोदितोऽपि गां न हीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति॥ २०॥
इयं शिवाया नियतेरिवायतिः कृतार्थयन्ती जगतः फलैः क्रियाः। ज
यश्रियं पार्थ पृथूकरोतु ते शरत्प्रसन्नाम्बुरनम्बुवारिदा॥ २१॥
उपैति सस्यं परिणामरम्यता नदीरनौद्धत्यमपङ्कता महीम्। न
वैर्गुणैः सम्प्रति संस्तवस्थिरं तिरोहितं प्रेम घनागमश्रियः॥ २२॥

स्त्री नियतिर्विधिरित्यमरः। शुभावहदैवस्यायतिः प्रभाव इति दामकोशः। सैव जगतः क्रियाः कृष्यादिकर्माणि फलैर्लाभैः। लाभनिष्पत्तियोग्येषु बीजभावे धने फलमिति वैजयन्ती। कृतार्थयन्ती सफलयन्ती प्रसन्नाम्बुर्निर्मलोदका अनम्बुवारिदा निर्जलमेघा अनेन विशेषणद्वयेन द्यावापृथिव्योरानुकूल्यं सूचयति। इयं शरत्ते जयश्रियं पृथूकरोतु। आशीरर्थे लोट्॥ २१॥ ●●● ॥ *** ॥ ●●● ॥

उपैतीति। सस्यं व्रीह्यादिकं परिणामेन परिपाकेन रम्यतामुपैति। नदीरनौद्धत्यं गम्यरूपत्वमुपैति। महीमपङ्कता निष्पङ्कत्वमुपैति। तथाहि। सम्प्रति नवैः

गुणैः पूर्वोक्तैः शरत्कालस्य संस्तवेन परिचयेन स्थिरं दृढमपि घनागमश्रियः प्रावृड्ल

क्ष्म्याः सम्बन्धि तद्विषयमित्यर्थः । प्रेम तिरोहितं तिरस्कृतमित्यर्थः । गुणास्तन्वाः

प्रेमाणमपरिस्वयन्त्याइति भावः । वाक्यार्थालंकारः ॥ २२ ॥ * ॥

पतन्तीति । अस्मिन्नभसि विशदाः पतत्रिणो बलाका न पतन्ति न प्रसरन्ति धृतेन्द्रचा

पाः पयोदपङ्क्तयश्च न पतन्ति । तथापि श्रीकारणाभावेऽपि नभः परां श्रियं शोभां पु

ष्णाति । तथा हि रम्यं स्वभावसुन्दरं वस्तु आहार्यमारोप्यमाणं गुणं नापेक्षते । त

त्स्वभावस्यैव समर्थत्वादिति भावः । अर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥ * ॥

विपाण्डुभिरिति । कदम्बानिलशब्देन वर्षर्तुरुपलक्ष्यते । स एव भर्ता तस्यात्यये विर

पतन्ति नास्मिन्विशदाः पतत्रिणो धृतेन्द्रचापा न पयोदपंक्तयः । त

थापि पुष्णाति नभः श्रियं परां न रम्यमाहार्यमपेक्ष्यते गुणम् ॥ २३ ॥

विपाण्डुभिर्ग्लानतया पयोधरैश्च्युताऽचिराभागुणहेमदामभिः ।

इयं कदम्बानिलभर्तुरत्यये न दिग्वधूनां कृशता न राजते ॥ २४ ॥

हे म्लानतया निर्जलतया कृशतया च विपाण्डुभिः । च्युतानि अचिराभा विद्युत्त

स्या गुणा एव हेमदामानि सुवर्णसूत्रमालाः तानि येभ्यस्तैः पयोधरैरम्भोदैः स्तन्यै

श्चस्तनैश्चोपलक्षितानां । स्तनाम्भोदौ पयोधराविति वैजयन्ती । दिश एव वध्वस्ता

सामियं कृशता न राजत इति न किन्तु राजत एव किमुतान्याम् । भर्तरि मुदिते हृष्टा

प्रोषिते मलिना कृशा इति स्मरणादेवेति भावः । सामान्यतः प्रसक्तम् रंजनं संकार्यं न तस्य

केनचिन्नञ्ह्रयेन निषेधति । यथाह वामनः । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्र

तिषेधाविति । अत्र रूपकालंकारः स्फुट एव ॥ २४ ॥ * ॥

विहायेति । महदाश्रयात् महच्छब्दादेरुककण्ठस्य अम्राव्रस्वरस्य कण्ठग्रहेनाक

मदूरतः स्वरो लक्ष्यते शिखण्डिनो मयूरस्य सम्बन्धिनि उदिते उच्चैस्तरे रुते कूजिते वा
वाञ्छां विहाय श्रुतिः श्रोत्रम् । कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः इत्यमरः ।
उन्मदहंसनिःस्वनं मत्तमरालकूजितं श्रयति भजते । ननु कथमेव परिचितपरि
हारेणापरिचिते कथं प्रीतिरुदयतीत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यस्यति । गुण इति । प्रीणातीति
प्रियः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कप्रत्ययः । प्रियत्वे प्रीतिकरत्वे गुणा एवाधिकृता
नियुक्ताः संस्तवः परिचयो नाधिकृतः न समर्थः प्रेमाधाने गुणवत्त्वमेव प्रयोजकं न परिचय
इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ●● ✱✱ ✱✱ ●● ✱✱ ✱✱ ●● ॥
अमीति । अमी पृथून् स्तम्बान् गुच्छान् बिभ्रतीति पृथुस्तम्बभृतः । स्तम्बो गुच्छस्तृणा

विहाय वाञ्छामुदिते मदात्ययादरक्तकण्ठस्य रुते शिखण्डिनः । श्रु
तिः श्रयत्युन्मदहंसनिःस्वनं गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवः ॥२५॥
अमी पृथुस्तम्बभृतः पिशङ्गतां गता विपाकेन फलस्य शालयः । वि
कासि वप्राम्भसि गन्धसूचितं नमन्ति निघ्रातुमिवासितोत्पलम् ॥ २६ ॥

दिन इत्यमरः । फलस्य प्रसवस्य विपाकेन परिणामेन पिशङ्गतां पिङ्गलत्वं गताः शालयो व्री
हिविशेषाः । वप्राम्भसि केदारोदके । वप्रः प्राकाररोधसोः केदारे च इत्यमरः ।
विकसतीति विकासि विकचं गन्धेन सूचितं ज्ञापितं असितोत्पलं नीलोत्पलं निघ्रातुमिवाघ्रातुमिव नम
न्ति । निघ्रातुमिवेति पाठे घ्रातुमित्यर्थः । निर्वर्णयितुं वा । निर्वर्णनं तु निध्यानं द
र्शनालोकनेक्षणमित्यमरः । अत्रोपमानमन्तरेण निघ्राणायोगादुत्प्रेक्षा
न हि निष्फलोत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥ ●✱● ✱ ✱ ●✱● ✱ ✱ ●✱● ॥
अथ चतुर्भिः कलापकमाह । मृणालिनीनामिति । मृणालिनीनां पद्मिनीनां
यादृरिनकर्णेन अनुरञ्जितमन्तर्वर्तिनां सम्पादितमित्यर्थः । तथाऽम्भोजपवनसोम

यासंवृन्द दलकान्त्याम्भारण्येनेत्यर्थः। विभिन्नं मिश्रितम्। तथा स्फुरच्छालिशिखा पिशङ्गितं स्फुरद्भिः कलमाग्रैः पिङ्गलीकृतमित्यर्थं नानावर्णत्वात् द्रुतं विगलितमहिवि द्विषो वृत्रघ्नस्येन्द्रस्य। सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिरिति वैजयन्ती। धनुःखण्डमिव स्थितमित्यसमासे उत्तरपदस्थस्येति विसर्जनीयस्येति सस्य षत्वम्। पयोवप्राम्भः अपदिश्य व्याजीकृत्य धावतामित्यागामिनाम्बन्धः अत्र धनुःखण्डस्य द्रुतस्य लोकेऽप्रसिद्धत्वादुत्प्रेक्षेयं नोपमा॥ २७॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ●॥

विपाण्डिति। विपाण्डुः शुभ्रमनिलोद्धतमनिलोत्क्षिप्तं सप्तसप्तपलाशानि पत्राणि पर्वसु येषान्ते वृक्षाः सप्तपलाशाः क्वचित्संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवद्

मृणालिनीनामनुरञ्जितं त्विषा विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया। पयःस्फु
रच्छालिशिखापिशङ्गितन्द्रुतन्धनुःखण्डमिवाहिविद्विषः॥ २७॥
विपाण्डुसंव्यानमिवानिलोद्धतं निरुन्धतीः सप्तपलाशजं रजः। अना
विलोन्मीलितबाणचक्षुषः सपुष्पहासा वनराजियोषितः॥ २८॥

त्युक्तम्। तेषाम्पुष्पाणि सप्तपलाशानि। द्विहीनम्प्रसवे सर्वमित्यमरः। फलेलुगित्य णोलुक्। तेषु जातं सप्तपलाशजं रजः परागः। संव्यानमुत्तरीयमिव। संव्यानमुत्त रीयञ्चेत्यमरः। निरुन्धतीर्निवारयन्तीः प्रावृतवतीरितियावत्। अनाविलान्य कलुषाण्युन्मीलितानि च बाणानि नीलसैरेयकाणि चक्षूंषि यासान्तास्तथोक्ताः। नी लस्त्वर्थगचोदासीबाणाञ्जोदनपाक्यपीति धन्वन्तरिः। पुष्पाणि हासा इव तैः स ह वर्तन्त इति सपुष्पहासाः वनराजयो योषित इव वनराजियोषितः ताअपदिश्येत्य न्वयः। अत्र संव्यानमिवेत्युपमैव अन्यथोपमितसमासेतिविरुद्धम्। यथाकाचित्के नचित्कामुकेनाक्षिप्तं स्वतामुकं निरुन्धतेन तद्वदिति भावः॥ २८॥ *—* ॥

भ्रदीपितमिति । वैद्युतजातवेदसा वैद्युताग्निना भ्रदीपितमप्रकाशितं विद्युत्प्रकाश स्य दृष्टिविघातकत्वात्तद्राहित्यं गुण इति भावः । सितांबुदानां छेदैः खण्डैः तिरोहि तातपम् । तद्दृष्टिबाधानाप्यातपबाधेति भावः । सान्तरवारिशीकरैः विरलाम्बु कणैस्ततान्तरं वृत्तं भ्रमणं यस्य तत्तथोक्तं सरोजवायुभिः शिवं रम्यं नभोवर्त्म चापदिश्येतिसम्भावोक्ति रलंकारः ॥ २९ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

सितेति । अपदिश्य धावतामिति पूर्वश्लोकत्रयोक्तम्यायः प्रभृतिकमुद्दिश्य धावताम भीयां सितच्छदानाम्पतत्रीणां हंसानाम् । हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकस

भ्रदीपितं वैद्युतजातवेदसा सितांबुदच्छेदतिरोहितातपम् । तता
न्तरं सान्तरवारिशीकरैः शिवं नभोवर्त्म सरोजवायुभिः ॥ २९ ॥
सितच्छदानामपदिश्य धावतां रुतैरमीषां ग्रथिताः पतत्रिणाम् । प्र
कुर्वते वारिदरोधनिर्गताः परस्परालापमिवामला दिशः ॥ ३० ॥ कला
पकम् ॥ विहारभूमेरभिघोषमुत्सुकाः शरीरजेभ्यश्च्युतयूथपङ्क्तयः ।
असक्तमूधांसि पयः क्षरन्त्यमूरुपायनानीव नयन्ति धेनवः ॥ ३१ ॥

इत्यमरः । रुतैः शब्दैः ग्रथिता गुम्फिताः । ग्रथितं गुम्फितं दृब्धमित्यमरः । वारिदरो धनिर्गता मेघोपरोधनिर्मुक्ताः अत एवामला अप्रसन्ना दिशः परस्परालापं प्रकुर्वत इव दिक्स्त्रियो मेघोपरोधनिर्मुक्ता अप्यस्वदुक्तिं विना इति हंसकूजितव्याजेन परस्परमाला पन्तीत्युत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥ ✻ ● ✻ ● ✻ ● ✻ ॥

विहारेति । विहारभूमेः परस्परगोचरस्थित्यर्थैः । आगच्छन्तीति शेषः । अभि घोषमुत्सुकाः अभ्युत्सुकाः स्थिताः अभिघोषमिति भावः । घोष आभीरपल्ली स्यादित्य मरः । च्युतात्र्रुटितान्यूथानि पुगानि यासां ताः । असक्तं यथा तथा स्वयमेव । तथा

थैः कुलं यूथमित्यमरः। अमूः धेनवोऽसक्रमप्रतिबन्धमप्ययः क्षीरं क्षरन्ति स्रवन्तिवत्स
स्मरेणाप्रस्रवन्तीत्यर्थः। क्षरतेः शतृप्रत्ययः। ऊधांसि शरीरजेभ्योऽपत्येभ्य ऊ
पायनानीवानिति। यकारो गौणी वेत्युत्प्रेक्षा नयन्ति प्रापयन्ति। यथा लोके कृतस्त्रित्प्र
वासादेयमानरः किञ्चिद्वासुमानयन्ति तद्वदिति भावः॥ ३१॥ * * ॥
जगदिति। जगत्प्रसूतिर्जगत्कारणमाज्यादिहविर्द्वारेणेति भावः। जगतामेक
पावनी मुख्यशोधनी व्रजोपकण्ठं गोष्ठान्तिकम्। दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति द्विती
या। उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णा इत्यमरः। तनयैर्वत्सैरुपेयुषी सङ्गता। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः। उगितश्चेति ङीप्। असौ गवां समितिः

जगत्प्रसूतिर्जगदेकपावनी व्रजोपकण्ठं तनयैरुपेयुषी। द्युतिं
समग्रां समितिर्गवामसावुपैति मन्त्रैरिव संहिताहुतिः॥ ३२॥
कृतावधानं जितबर्हिणध्वनौ सुरक्तगोपीजनगीतनिःस्वने। इद
ञ्जिघत्सामपहाय भूयसीं न सस्यमभ्येति मृगीकदम्बकम्॥ ३३॥

संहतिः। मन्त्रैर्ऋग्यजुषादिभिः। मन्त्रोक्तगादिगृह्योक्तिरिति वैजयन्ती। संहि
ताऽयोजिता आहुतिरिव समग्रां द्युतिमुपैति। आहुतिरपि जगत्प्रसूतिर्जगदेकपा
वनी च। अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेर
न्नं ततः प्रजा इति स्मरणादिति भावः॥ ३२॥ * * * * ॥
कृतेति। जितबर्हिणध्वनौ केकानुकारिणीत्यर्थः। रक्तो मनोज्ञस्वरप्रायः गायनीति
गम्यते। यथाऽऽह मानकः। षड्जं मयूरो वदतीति। गाः पान्तीति गोपास्तेषां भार्या गो
प्यः आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः। पुंयोगादाख्यायामिति ङीप्। ता एव जनः सु
रक्तो मधुरकण्ठो यो गोपीजनो वल्लवीजनस्तस्य गीतनिःस्वने गाने कृतावधानमेका

यच्चिन्तमिदम्पुरोवर्त्तिमृगीकदम्बकं तृभूयसी मतिमहती च्छिद्यमानामनुमिच्छाम।
अदेः सन्नन्तादुप्रत्ययः लुङ्सनोर्घस्लिति घसादेशः अपहार्यैर्गीतैर्ना संस्थंनाभ्येतीत्यै
पैति। गीतासक्तत्याच्छुधमपि न गणयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ●⁓● ॥ ●⁓● ॥
असाविति। शिरसा मेगामूर्द्ध्नाऽवनमन्नपि सन्नपि अनास्थापरयाऽनादरपरया
सरोरुहिण्या अवधीरितोऽवज्ञातः अम्भसा सहचरभूतेनेतिभावः। शुष्यन्नसौ कल
मः शालिविशेषो मनोभुवा तप्त इव कामार्त्त इवाभिपाण्डुतामुपैति। अत्रानास्थापर
येति प्रकृत सरोरुहिणीविशेषणसामर्थ्यात्प्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्तिरुत्तिष्ठ
मानायासरोरुहिण्याः प्रतीयमानयानायिकयासह भेदेऽप्यभेद लक्षणातिशयोक्ति

असावनास्थापरयावधीरितः सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि। उ
पैति शुष्यन्कलमः सहाम्भसा मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डुताम् ॥ ३४ ॥
अमी समुद्धूतसरोजरेणुना हृता हृतासारकणेन वायुना। उपा
गमे दुश्चरिता इवापदां गतिं न निश्चेतुमलं शिलीमुखाः ॥ ३५ ॥

महिम्नाऽवधीरणाक्रियासम्बन्धनिर्वहतीति मनोभुवा तप्त इवेत्युत्प्रेक्षा निर्वाहिके
त्यतिशयोक्त्यनुप्राणितसमासोक्त्युपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥ * * ॥
अमीति। समुद्धूत सरोजरेणुनेति सौरभ्योक्तिः हृतासारकणेनोपात्तासारकणेने
ति शैत्योक्तिः। धारासम्पातस्त्वासार इत्यमरः। वायुना हृता आकृष्टा अमी शिलीमु
खा भृङ्गा आपदामुपागमे आगमे आदिभयागमे दुश्चरितादुष्टकर्माण इव सद्य इव ग
म्यन्त इति। गतिक्रमणम्। गन्तव्यदेशं पायं गमनगतिरिति निश्चेतुमलन्ती। शक्तनु
वन्ति चलमर्थः। एकत्र वायोः सार्वत्रिकत्वेनोपादानादनिश्चयादन्यत्र भयाभ्रान्ता
दिति भावः ॥ ३५ ॥ *⁓* ॥ ●*● ॥ *⁓* ॥ ●*● ॥ *⁓* ॥

मुखैरिति । विद्रुमभङ्गलोहितैर्मुखैः पिशङ्गीः पिशङ्गवर्णाः कलमस्य शिखाः सस्या
ग्राणि बिभ्रती व्यक्तशिरीषकोमला विकसितशिरीषवद्वर्णेनऽसौ शुकावलिर्गोत्रभिद
इन्द्रस्य धनुषः श्रियमनुगच्छत्यनुकरोति नानावर्णत्वादिन्द्रधनुरिवाभातीत्युपमा
लङ्कारः ॥ ३६ ॥ ●*● ॥ ●*● ॥ ●*● ॥ ●*● ॥ ●*● ॥ ●*● ॥
इतीति । अथ तत्र तस्मिन्पूर्वोक्तयक्षे इतीत्थं कथयति सति नातिदूरादनतिदूराद्
उपह्वर इत्यर्थः । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । पिहितोऽत्युच्चत्वात्ति
रोहितार्कमण्डलं यस्यैतेनौन्नत्योक्तिः । नगाधिराजो हिमाद्रिः विगलितो जलभारो येषा
न्ते तथोक्ताः । अत एव शुक्लभासः द्वयोरन्यतरस्य विशेष्यत्वाविवक्षायां विशेषणस

मुखैरसौ विद्रुमभङ्गलोहितैः शिखाः पिशङ्गीः कलमस्य बिभ्रती । शु
कावलिर्व्यक्तशिरीषकोमला धनुःश्रियं गोत्रभिदोऽनुगच्छति ॥ ३६ ॥
इति कथयति तत्र नातिदूरादथ ददृशे पिहितोष्णरश्मिबिम्बः । वि
गलितजलभारशुक्लभासां निचय इवाम्बुमुचां नगाधिराजः ॥ ३७ ॥

मासः । तेषां विगलितजलभारशुक्लभासामम्बुमुचां निचय इव मेघवृन्द इ
व ददृशे दृष्टम् ॥ ३७ ॥ ●~●*●~●*●~●*●~● ॥
तमिति । जिष्णुरर्जुनोऽतनुभिर्महतीभिर्वनराजिभिः श्यामिताः श्यामला उपत्यका
न्ता आसन्नभूमिप्रदेशाः यस्य तन्तथोक्तम् । उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यके
त्यमरः । उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्प्रत्ययः । उपरि हिमानीभिर्हि
मसंघातैः गौरं शुभ्रं नगं हिमाद्रिमासाद्य प्राप्य व्यपगतो निवृत्तो मदरागो यस्य तस्य । असि
तं नीलमधरं वासः उत्तरीयं बिभ्रतो धृतवतः सीरं हलम्पाणौ यस्य तस्य सीरपाणे
र्हलायुधस्य । हलायुधः । नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली । सङ्कर्षणः

सीरपाणिरित्यमरः । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येति बहुव्रीहिः प्रहरणार्थेभ्यः परे
निष्ठासप्तम्यौ स्त इति सप्तम्याः परनिपातः लक्ष्मीं शोभामनुसस्मार स्मृतवान् । अत्र
सदृशदर्शनेन सदृशान्तरस्य स्मरणात् स्मरणालङ्कारः । सदृशं सदृशानुभवाद्

समतनुवनराजिश्यामितोपत्यकान्तं नगमुपरि हिमानीगौरमासाद्य जिष्णुः । व्य
पगतमदरागस्यानुसस्मार लक्ष्मीमसितमधरवासो विभ्रतः सीरपाणेः ॥३८॥
इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये शरद्वर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥४॥

वस्मर्यते तेन तत्स्मरणमिति विद्याधरः ॥ ३८ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोला
चलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां च
तुर्थस्सर्गः ॥ ४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अथ हिमवद्दर्शनमारभते तत्र पञ्चदशभिः कुलकमाह । अथेति । अथानन्तरं सोऽर्जुनः मेरुमहीभृतो हेमाद्रेर्जयाय नु जयार्थं वा । नुशब्दोऽत्र वितर्के । नु पृच्छायां वितर्के चेत्यमरः । रभसो वेगः । रभसो वेगहर्षयोरिति वैजयन्ती । तद्वत्या रभसयातीवोत्कटतयेति यावत् । अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । दिगन्तानां दिदृक्षया नु द्रष्टुमिच्छया वा नभोऽन्तरिक्षमपि लङ्घयितुमतिक्रमितुं वा समुदितं समुत्पतितमिवस्थितमित्यर्थः । कुतः उच्छ्रितमुन्नतं हिमस्याचलं हिमाचलमभिययौ अत्राभिप्रेतितानेकफलविशिष्टाश्चौन्नत्यगुणनिमित्तानां क्रियोत्प्रेक्षा सा च व्यञ्जकाप्रयोगात्प्रतीयमानेति संक्षेपः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति

अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया । अ
भिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥ १ ॥
तपनमण्डलदीपितमेकतः सततनैशतमोवृतमन्यतः । हसि
तभिन्नतमिस्रचयं पुरः शिवमिवानुगतं गजचर्मणा ॥ २ ॥

लक्षणात् ॥ १ ॥ ●✱● ॥ ●✱● ॥ ●✱✱● ॥ ●✱✱● ॥ ●✱● ॥ ●✱● ॥

तपनेति । एकतः एकस्मिन्भागे सार्वविभक्तिकस्तसिः तपनमण्डलेन दीपितम्प्रकाशितं अन्यतोऽन्यस्मिन्भागे सततेन निविडेन नैशेन निशाभवेन तमसावृतं एकत्राह्ना रात्र्या चान्यत्र सङ्गतमित्यर्थः । अत एव पुरोऽग्रे हसितेनाट्टहासेन विभिन्नतमिस्रचयं निरस्ततमस्तोमं तथा गजचर्मणा अनुगतम्पश्चाद्व्याप्तं । पश्चात्सादृश्ययोरन्वित्यमरः । शिवमिवस्थितम् । तपनतेजःप्रसारेऽप्यन्धकारणमिव कुत्रचित्परिसमाप्यत इति महत्त्वातिशयोक्तिः ॥ २ ॥ ●●~● ●✱✱● ●~●● ॥

क्षितीति । परस्परे अन्योन्ये कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यात्परश

ह्रस्वाद्विर्भावः । समासवचनबहुलं यदा समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्यैव वक्तव्यत्वात्प्रथमैकवचनम् । सुसुहकस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सत्वम् [illegible] बहुवचन म्नान्योन्यम् [illegible] वत् । यथा माघे अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्तः इति । अदृष्टाः परस्प रायैस्तैरदृष्टपरस्परैस्तैस्तथोक्तैः । क्षितौ नभसि सुरलोके च निवसन्तीति तैस्तथो क्तैः भूर्भुवःस्वर्लोकवासिभिरित्यर्थः । कृतनिकेतं कृतालयं [illegible] अतएव शम्भुना विभुतां स्वसामर्थ्यं प्रथयितुं अभिनिर्मितं जगतां प्रतिनिधिं प्रतिकृतिमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यादित्यमरः । त्रैलोक्यस्याघ्योपमाप

क्षितिनभस्सुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः । प्रथ
यितुं विभुतामभिनिर्मितं प्रतिनिधिं जगतामिव शम्भुना ॥ ३ ॥
भुजगराजसितेन नभःश्रिया कनकराजिविराजितसानुना । समु
दितं निचयेन तडित्वतीं लघयता शरदम्बुदसंहतिम् ॥ ४ ॥
मणिमयूखचयांशुकभासुराः सुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः । द
धतमुच्चशिलान्तरगोपुराः पुर इवोदितपुष्पवना भुवः ॥ ५ ॥

रिच्छेद्यत्वमिति भावः ॥ ३ ॥ * * * ॥ * * * ॥ * * * ॥ * * * ॥

भुजगेति । पुनश्च भुजगराजसितेन [illegible] नभःश्रिया गगनस्पृशा कनकस्य राजिभिः रेखाभिः विराजिताः [illegible] सानवो यस्य तेन [illegible] शरदम्बु दसंहतिं लघयता लघूकुर्वता [illegible] । [illegible] निचयेन शिखरसमुच्चयेन समुदितं समुन्नतम् ॥ ४ ॥ * * ॥ * ॥ * * ॥

मणीति । पुनर्मणिमयूखचयान्येवांशुकानि [illegible] सुरवधूभिः परिभुक्ताः लतागृहाः [illegible] । [illegible] गोपुराणि [illegible]

ऋषिशिलान्तराणि शिलामध्यानि यासु ताः उद्दितान्यूर्ज्जितानि पुष्पाणां वनानि यासु ताः अत एव पुर इव नगराणीव स्थिताः भुवो दधतम् ॥ ५ ॥ ● ● ● ● ● ॥

अविरतेति । पुनश्च अविरतं अविच्छिन्नं उज्झितं वारि यैस्तेऽविरतोज्झितवारयो वृष्टिवन्त इत्यर्थः । अत एव विपाण्डवस्तैरविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः । अतो हिमवत्पक्षत्वं सम्भवतीति भावः । अचिरद्युतितेजसा विरहितैः । आरतनिःस्वनैः प्रशान्तगर्ज्जितैश्च अन्यथा पक्षत्वहानिः स्यादिति भावः । पृथुनितम्बविलम्बिभिः महाकटकसङ्गिभिः । कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेरित्यमरः । अम्बुदैरुद्दितपक्षं सञ्जातपक्षमिव स्थितम्प्राक्छिन्नपक्षस्यापि हिमाद्रेर्धवलाम्बुदसम्बन्धात्पुनः पक्षोत्थानमुत्प्रे

अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिर्विरहितैरचिरद्युतितेजसा । उ

दितपक्षमिवारतनिःस्वनैः पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ॥ ६ ॥

दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः समवतारसमैरसमैस्तटैः । विवि

धकामहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥ ७ ॥

क्ष्यते ॥ ६ ॥ ● ✱ ✱ ● ✱ ✱ ● ✱ ✱ ● ✱ ✱ ● ॥

दधतमिति । पुनश्च आकरः खनिरेषामस्तीति योनित्वेनेत्याकरिभिराकरजैः । खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः । करिभिर्गजैः कर्तृभिः क्षतैर्भग्नैः समवतारेषु तीर्थेषु समैरविषमैः असमैरसदृशैरनादृशैरनुपमैरित्यमर्थः । तटैरुपलक्षिताः तथा महिताम्भसः श्लाघ्योदकाः अत एव विविधेभ्यः कामेभ्यः अवगाहनाद्युपभोगेभ्यो हिताः अनुकूलाः । चतुर्थीतदर्थेत्यादिना समासः स्फुटानि विकसितानि सरोजवनानि यासु ताः जवना वेगवतीः कुपंकम्येत्यादिना युच् । नदीर्दधतम् । यमकवृत्त्यनुप्रासभेदत्वाद्द्वयमेवालंकारः । अर्थालङ्कारस्त्वसम्भव इत्युक्तस्तस्मादतिदुष्करत्वाद्

स्येषोपिनाद्रियते । तदुक्तम्प्रायशोयमकेचित्रेरसवृद्धिर्नमृग्यते ॥ ७ ॥ * ॥
नवेति । पुनश्चनवानिविनिद्राणिचयानिजपाकुसुमानिताम्रपुष्पिकाकुसुमानि
तेषांत्विषेवत्विषोयेषान्तेषाम् । ओड्रपुष्पञ्जपापुष्पंरूपिकाताम्रपुष्पिकाचेतिव
मरः । तेषांद्युतिमतांमहाश्मनांमणीनांपद्मरागाणांइत्यर्थः । विशेषणसाम
र्थ्यान्निकरेणसमूहेनहेतुनाक्वचित्निचिताःसंघट्टिताः । काञ्चनभित्तयोयेषुतेषुसा
नुषुविहिताःसांध्याःसंध्याकालभवाः । मयूखायस्मिन्तमिवस्थितङ्काञ्चनभित्तिषु
पद्मरागप्रभाप्रसरात् । उदितसंध्यारागइवभातीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥ ॥
पृथ्विति । पुनश्चपृथुभिःकदम्बकदम्बकैःनीपकुसुमसमूहैःस्तवकैराजितं । कद

नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषांद्युतिमतांनिकरेणमहाश्मनाम् । वि
हितसांध्यमयूखमिवक्वचिन्निचितकाञ्चनभित्तिषुसानुषु ॥ ८ ॥
पृथुकदम्बकदम्बकराजितंग्रथितमालतमालवनाकुलम् । लघु
तुषारतुषारजलश्च्युतन्धृतसदानसदाननदन्तिनम् ॥ ९ ॥

म्बमाङ्कःसिद्धार्थेनीपेचनिकुरंबकइत्युभयत्रापिविश्वः । ग्रथितमालैःवद्धपंक्तिभि
तमालवनैस्तापिच्छवनैराकुलमाकीर्णम् । कालस्कन्धस्तमालःस्यात्तापिच्छोपीत्य
मरः । लघुतुषारंअल्पसीकरंयत्तुषारजलंहिमोदकन्तत् । श्च्योततिवर्षतिय
न्तथोक्तम् । तुषारौहिमसीकराविति शाश्वतः । अन्येभ्योपिदृश्यतइतिक्विप्सदानाः
समदाःसदाननाःशोभनाननाश्चयेदन्तिनःतेधृतायेनतन्तथोक्तम् ॥ ९ ॥ * ॥
रहितेति । पुनश्चरहितरत्नचयान्रत्नराशिरहितान्शिलोच्चयान्शिखराणिनद
धतंअपलताभवनाःलतागृहरहिताःदरीभुवोगुहाप्रदेशानदधतम् । दरीतुक
न्दरोवास्त्रीदेवखातविलेगुहेत्यमरः । विगतानिपुलिनानिअम्बुरुहाणिचयासान्ताः

धरित्रीबध्व इव ताः सरिद्वधूर्नदधतं । अत्र सरितामन्थ्यौपम्यात्पुलिनाम्बुरुहाणामव दनजघनौपम्यं गम्यते । अकुसुमान्महीरुहो वृक्षान्नदधतं किन्तु रत्नादिसम्पन्नानेव शिलोच्चयान् दधतमित्यर्थः । मा हा किभावयानांच नञ्समासः ॥ १० ॥ ● ॥

व्यथितेति । पुनश्चानीरसनैश्चनिमैरखलैः स्वरसनैरित्यर्थः । घनैर्भिविडैः अमरलोकवधूजघनैः शनैर्मन्दं मन्दं व्यथितसिन्धुं क्षोभितनदीकं अयं अपरः स्वर्ग इति भावः । दयिताः प्रियाः रम्या लता वीरुधो बकुलाः केसरा अन्वयेषां तैः तथोक्तैः । विशारदो मधगन्धो बकुलः सर्वकेसर इति वैद्यकः । फणभृतां कुलैरभितस्ततं व्याप्तन्त

रहितरत्नचयान्नशिलोच्चयानपलताभवनानदरीभुवः । विपु
लिनाम्बुरुहान सरिद्वधूरकुसुमान्दधतन्न महीरुहः ॥ १० ॥
व्यथितसिन्धुमनीरसनैः शनैरमरलोकवधूजघनैर्घनैः । फण
भृतामभितो विततं ततं दयितरम्यलताबकुलैः कुलैः ॥ ११ ॥
ससुरचापमनेकमणिप्रभैरपपयोविशदं हिमपाण्डुभिः । अवि
चलं शिखरैरुपबिभ्रतं ध्वनितसूचितमम्बुमुचां चयम् ॥ १२ ॥

याविततं विस्तृतम् ॥ ११ ॥ ● ॥ ●*⁓*● ॥ ●*⁓*● ॥ ● ॥

ससुरेति । अनेका विचित्रा मणिप्रभा येषां तैस्तथोक्तैः हिमेन पाण्डुभिः शिखरैः ससुरचापं सेन्द्रचापं अपपयो निर्जलाः अत एव विशदः अतमपपयो विशदं अविचलं दैवान्निश्चलं अन्तः शिखरभङ्गाऽस्याभूदित्यर्थः । किन्तु ध्वनितेन गर्जितेन सूचितं ज्ञापितं अम्बुमुचां चयमुपबिभ्रतं अत्र कविकल्पितसादृश्यात् । शिखरे मेघसन्देहे मेघनिश्चयात् सन्देहालङ्कारः ॥ १२ ॥ ● *⁓* ●● *⁓* ● ॥

विकचेति । पुनश्च विकचवारिरुहं निर्व्यविकसितारविन्दमित्यर्थः । वृन्तिवामर्षोः

सकलहंसगणैः सह वर्त्तत इति सकलहंसगणम् । कादम्बः कलहंसः स्यादित्यमरः
। यद्वा । सकलाः सर्वे हंसगणा यस्मिन् तत्तथोक्तम् । शुचिनिर्मलं निर्मलं मानसं मान
साख्यं सरो दधतं शिवं कृतेर्ष्यया कृतत्रिपुरविजयजनिताहङ्कारयेति भावः । अगात्मजया पा
र्वत्या च सकलहंसविवादं सगणं सप्रमथम् । गणाः प्रमथसंख्यौघा इति वैजयन्ती ।
शुचिमानसम् । अविद्याविनिर्मुक्तशुचिमानसम् । एतेन सकलशैलवैल
क्षण्यमस्योक्तम् ॥ १३ ॥ ✱ ❧ ✱ ●●● ✱ ❧ ✱ ●●● ✱ ❧ ✱ ॥
अहेति । दिवमभितो दिवोऽभितः अभितःपरित इत्यादिना द्वितीया । याहास्वन्द्रा
दयो विमानानि देवयानानि । व्योमयानं विमानोऽस्त्रीत्यमरः । तेषाङ्गणान् ज्व

विकचवारिरुहं दधतं सरः सकलहंसगणं शुचिमानसम् । शिव
मगात्मजया च कृतेर्ष्यया सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥ १३ ॥
अहविमानगणानभितो दिवं ज्वलयतौषधिजेन कृशानुना । मुहु
रनुस्मरयन्तमनुक्षपं त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः ॥ १४ ॥

लयता प्रदीपयता मितां ह्रस्वः । औषधिजेन तृणविशेषजन्येन कृशानुना अनुक्षप
म्प्रतिक्षपं वीप्सायामव्ययीभावः । उमापतिसेविनः । प्रमथादीनामिति बुद्ध्यादि
नाद्विकर्मत्वम् । त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं तद्धितार्थेत्यादिना समासः । पा
त्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति स्त्रीलिङ्गप्रतिषेधः । तस्य दाहस्त्रिपुरदाहस्तमनुस्मर
यन्तम् । नाधिगर्थेत्यादिना दाहमित्यत्र षष्ठी किन्न स्यात् । तस्याः शेषार्थे
विधानात् शेषस्य विवक्षितत्वात् । अनेकार्थत्वसंमतत्वाद्दृश्यात् स्मृतिरिति स्मरणाल
ङ्कारः ॥ १४ ॥ ✱ ❧ ✱ ॥ ●●●● ॥ ✱ ❧ ✱ ॥ ●●●● ॥ ✱ ❧ ✱ ॥
वितनेति । वितताः शीकरराशिभिर्विततैः शीकरपुञ्जैर्लक्ष्यन्ते तत्पतितैः कुतः । उप

) रोधेनाविवर्तिभिरंबुभिर्हेतुभिः धृतवितत्यजनामिवगृहीतामच्चामरामिवस्थितां मित्युत्प्रेक्षा । उन्नतसानुसमुद्धतां वहन्तीं जाह्नवीं गङ्गां दधतम् ॥ १५ ॥ ० ॥
अनुचरेणेति । अथोऽनन्तरं । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेत्यमरः ॥ धनाधिपतेरनुचरेण यक्षेण नगविलोकनविस्मितमानसः सोऽर्जुनः । आदरा त्प्रियंवचनमूचगदे गदितः । गदतेर्गत्यर्थत्वाद् द्वादित्वात्प्रधानेकर्म्मणि लिट् । अ पृष्टपरिभाषणदोषं परिहरति । मुखरतावाचालत्वं अपृष्टपरिभाषित्वमिति यावत् । अवसरे श्रोतुराकांक्षासमये विराजते हि । आकांक्षितमपृष्टोपि ब्रूयादि

विततशीकरराशिभिरुच्छ्रितैरुपलरोधविवर्तिभिरम्बुभिः । द
धतमुन्नतसानुसमुद्धतां धृतसितव्यजनामिव जाह्नवीम् ॥ १५ ॥
कुलकम् ॥ अनुचरेण धनाधिपतेरथो नगविलोकनविस्मितमान
सः । सजगदे वचनम्प्रियमादरान्मुखरतावसरे हि विराजते ॥ १६
॥ अलमेष विलोकितः प्रजानां सहसा संहतिमंहसां विहन्तुम् । घ
नवर्त्मसहस्रधेव कुर्वन् हिमगौरैरचलाधिपः शिरोभिः ॥ १७ ॥

तिभावः ॥ १६ ॥ ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ० ॥
अलमिति । हिमेनगौरैः शुभ्रैः शिरोभिः शिखरैः घनवर्त्म खं सहस्रधा कुर्वन्वि
भजन्निवेत्युत्प्रेक्षा । एषोऽचलाधिपो हिमवान् विलोकितो दृष्टमात्र एव प्रजा
नामंहसां पापानां संघातं सहसा विहन्तुम् । अलं समर्थः । पर्याप्तिवचनेष्वल
मर्थेषु इति तुमुन् । औपच्छन्दसिकं वृत्तं । सस जा गौ पूर्वतः सस जा भा इति लक्षणा
त् । अर्यैस्तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तमिति लक्षणात् ॥ १७ ॥ *
इहेति । इह अस्मिन्पर्वते सुतरां नभसी अत्युत्तरं दुस्तरमिवार्थः । नरतेः स्वप्नय

त्यः। अन्तरं मध्यभागं पुरुषेवन्तरन्तत्वं दुरधिगमैः दुर्ग्रहैः दुःखेनाधिगन्तुमशक्यैः आगमैः पुराणादिभिः किञ्चिदेव सततं वर्णयन्ति। ननु कदाचित्प्रत्यक्षेणापिनिःशेषभावत्वादितिभावः। किन्तु अतिविपिनमतिगहनं दिग्व्यापिनममुं गिरिमग्ररं पुरुषम्परमात्मानमिव परङ्केवलम्। परमव्ययमिच्छन्ति केवल इति विश्वः। पद्मयोनिर्ब्रह्मैव वेदनान्य इत्यर्थः। विटोलटो वेति णलादेशः। अत्रोपमायमकयोः संसृष्टिः। क्षमावृत्तन्तुरगसयतिर्नौभरौगः क्षमा ॥ १८ ॥ * ~ * ॥

रुचिरपल्लवेति। अयं गिरिः। रुचिराणि पल्लवानि पुष्पाणि च येषान्ते तथाभूता लतागृहा येषु तैस्तथोक्तैः उपलसज्जलजैर्जलराशिभिः सदेभिः करणैः उपकान्तङ्का

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम्। अमुमतिविपिनवेददिग्व्यापिनम्पुरुषमिवपरम्पद्मयोनिः परम् ॥ १८ ॥
रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैरुपलसज्जलजैर्जलराशिभिः। नयति सन्ततमुत्सुकतामयम्धृतिमतीरुपकान्तमपि स्त्रियः ॥ १९ ॥

न्तसमीपे धृतिमतीर्धैर्यवतीरपि समीपस्थानपि प्रियान्गणयन्तीः मानिनीरित्यर्थः। स्त्रियः सन्ततं उत्सुकतां नयति तासां मानग्रन्थिं शिथिलयतीत्यर्थः। अथवा उपकान्तम्धृतमतीः सुष्टिमतीरपि सुरतनृप्ता अपि पुनरुत्सुकतां नयतीत्यर्थः। उभयत्रा प्युद्दीपकत्वातिशयोक्तिः। वृत्तमुक्तम् ॥ १९ ॥ * ● * ● * ● * ॥

सुलभैरिति। नयवता नीतिमता अयवता भाग्यवता च सदा सुलभैर्नान्यैरित्यर्थः। अयः शुभावहो विधिरित्यमरः। निधीनां महापद्मादीनां गुह्यकानां चाधिपं कुबेरं रमयन्तीति तथोक्तैः कर्मण्यण्परमैः उत्कृष्टैः धनैः करणैः अमुना क्षितिभृता हेतुना अक्षितिभृता पूर्णा सती जगती मही अगणितगणपाला यक्षाधिपवतीवभाति। अमानुवैरपि

दुर्लभाः सम्पदो न सम्भवन्तीति भावः । अत्र धनातिभृतेति पदार्थस्य विशेषणागत्या
जगदतिक्रमणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गं तस्य यमकेन संसृष्टिः । प्रमिताक्षरा वृत्तं ।
प्रमिताक्षरा सगजोजयाविति लक्षणात् ॥ २० ॥ * * ॥

अखिलमिति । अमुष्य गौरीगुरोर्हिमवत इदमखिलं त्रयाणां भुवनानां समाहा
रस्त्रिभुवनमपि तद्धितार्थेत्यादिना समासः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः । तुलां सा
म्यं नैति इति मन्ये । यत् यतो जनैरविदितविभवोऽज्ञातमहिमा भवानीपतिः सदास्य
नगरिम् अधिवसति । अस्मिन्वसतीत्यर्थः । उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वं अतो यत्स्य
मेरोस्त्वमिति भावः । प्रभावृत्तं । स्वरशरविरतिर्नरौ प्रभेति लक्षणात् ॥ २१ ॥

सुलभैः सदा नयवताऽयवतानिधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः । अमु
नाधनैः क्षितिभृताऽतिभृता समतीत्य भाति जगती जगतीम् ॥ २० ॥
अखिलमिदममुष्य गौरीगुरोस्त्रिभुवनमपि नैति मन्ये तुलाम् । अ
धिवसति सदा यदेनं जनैरविदितविभवो भवानीपतिः ॥ २१ ॥

वीतेति । वीते निवृत्ते जन्मजरसी यस्य तद्वीतजन्मजरसं जरया जरसन्यतरस्या
मिति जरसादेशः । अत्र तदन्तविधेरिष्टत्वात् परत्वेन स्यादेशबाधकत्वाच्च । तथा हि
। टाङसिङसामिनात्स्या इति स्यादेशबाधनात् । परत्वाज्जरसादेशं वभाषे भाष्य
कृत्स्वयम् । सूत्रकारमते यत्तु ज्ञापकात्परबाधनम् । भवेत्तदपि टाङसोर्न पुनर्ङ
सिसम्भवेत् । मतद्वयेऽपि तत्तुल्यं ङसिपत्पूर्वबाधनम् । परत्वाज्जरसादेशस्तत्स्या
त्स्यादेशबाधनात् । ज्ञापकञ्चात्र टाङसोर्यावादेशौ विनादिति । इकारदीर्घयोस्स
त्वैर्यर्थ्यश्रुतौ विना । एतेन सवर्णदीर्घस्वरूपसिद्धिर्भवेद्यतः । व्यर्थं तु नाक्षर
योगात्तेन मतज्ञापकस्फुरणी । स्मातंत्र्याज्जरसादेशे जगौ पूर्वस्य बाधनात् । समर्थन

प्रपञ्चस्तु भाष्यकैयटयोः स्फुटम् । एवञ्च वदन्नजरमिति केषाञ्चित्पाठान्तरक
ल्पनन्तदज्ञानविजृम्भितमेव । ब्रह्मणः परमात्मनः सम्बन्धि परमुत्कृष्टं शुचि निष्क
लङ्कम्पदमिति पदं स्थानन्तत्तादात्म्यलक्षणम् । मुक्तिरित्यर्थः । उपैतुम्प्राप्तुमि
च्छतां मुमुक्षूणाम् आगमात् शास्त्रादिव तमोऽपघ्नन्तीति तमोऽपहात् विज्ञानिवर्तकत्वा
त् । अपे क्लेशतमसोरिति डप्रत्ययः । इतोऽस्मादद्रेः भवं छिन्दन्तीति भवच्छि
दः संसारनिवर्तकाः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । मतयः तत्त्वज्ञानानि सम्भवन्ति ।
क्षेत्रविशेषस्यापि ज्ञानोपपादकत्वादित्याशयः । नच केवलम्भोगभूमिः किन्तु मुक्ति
क्षेत्रमपीति तात्पर्यार्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ २२ ॥ ॥

वीतजन्मजरसम्परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् । आगमा
दिव तमोऽपहादितः सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥ २२ ॥ दिव्य
स्त्रीणां सचरणलाक्षारागा रागायाते निपतितपुष्पापीडाः । पीडाभा
जः कुसुमचिताः साशंसं शंसन्त्यस्मिन्सुरतविशेषं शय्याः ॥ २३ ॥

दिव्येति । अस्मिन्गिरौ चरणलाक्षारागैः सहवर्तन्त इति सचरणलाक्षारागाः । धेनुकपुरुषायि
तादिबन्धेषु स्त्रियः पादतलस्पर्शान्नद्रागाङ्किता इत्यर्थः । निपतिताः व्यानतकरणेषु स्त्री
णामधोमुखत्वात् भ्रष्टाः पुष्पापीडाः कुसुमशेखरा यासु ता निपतितपुष्पापीडाः । शिखास्वापी
ड शेखरौ विष्वमरः । पीडाभाजो विमर्दभाजो भङ्गमाप्ता इत्यर्थः । भ्रमरप्रेङ्खोलिता
देः सर्वतः कटिपरिभ्रमणसम्भवादिति भावः । कुसुमैश्चिताः कुसुमचिताः । इभ
मार्जारादिकरणेषु स्तनभुजाद्यवयवानां व्याप्तत्वात्स्थानान्तराणि वायकुसुमचि
ताः कुसुमास्तृता इत्यर्थः । दिव्यस्त्रीणां सम्बन्धिन्यः शय्याः रते आलिङ्गितशय्या अन्यानि
सुरतानि समग्रगतानि पदेष्यादिना क्यप् । रागायाते सर्गेऽतिरेके वर्तिते य एवं साशंसः सतृष्णाः ।

सुरतविशेषसंज्ञातावेकवचनंसुरतविशेषाणीत्यर्थः । शंसन्तिसूचयन्तीत्यर्थः । अत्रलाक्षारागादिपदार्थानांसुरतविशेषशंसनम्प्रतिविशेषणगत्याहेतुत्वोक्त्याकाव्यलिङ्गमलङ्कारःयमकेनसंसृज्यते । जलधरमालावृत्तम् । मभ्सौमःस्याज्जलधरमालेतिलक्षणात् । धेनुकादिबन्धलक्षणान्सुरतिरहस्ये । न्यस्तहस्तयुगलानिजोपरिष्टेयोषिदेतिकटिरूढवल्लभा । अग्रतोयदिशनैरधोमुखीधेनुकंवृषवदुन्नतेप्रिये ॥ १ ॥ स्वेच्छयाभ्रमतिवल्लभेपियायोषिदाचरतिवल्लभायितम् । व्यानतंरतमिदंयदिप्रियास्यादधोमुखचतुष्पदाकृतिः ॥ २ ॥ तत्कटिंसमधिरुह्यवल्लभःस्यादूर्ध्वादिपशुसंस्थितिस्थितः । चक्रवक्रमतिकुञ्चितत्रिकाभ्रामरंनिगदितंसमुद्भवम् ॥ ३ ॥ सर्वतःकटिपरिभ्रमोयदिप्रेंखपूर्वमिदमुक्तमारतम् । भूगतस्त

गुणसम्पदासमधिगम्यपरंमहिमानमत्रमहितेजगताम् । नय
शालिनिश्रियइवाधिपतौविरमन्तिनज्वलितुमौषधयः ॥ २४ ॥

नमुजास्यमस्तकामुन्नतांस्वयमधोमुखींस्त्रियम् ॥ ४ ॥ क्रामतिस्वकरकृष्टमेहनेवल्लभेकरिरतन्तदुच्यते ॥ प्रसारितेपाणिपादेशय्यास्पर्शिमुखोरसि । उन्नतायाःस्त्रियाःकट्यांमार्जारकरणंविदुरितिग्रन्थान्तरे ॥ २३ ॥ *—* *—* ॥

गुणेति । जगतांमहितेजगद्भिःपूजितेपूज्यमाने । गतिबुद्धीत्यादिनावर्त्तमानेक्तःक्तस्यचवर्त्तमानइतिषष्ठी । अत्रहिमवतिनयशालिनिअधिपतौसम्पन्नेराज्ञिश्रियःसम्पदइवगुणसम्पदाक्षेत्रगुणसम्पत्त्याअन्यत्रसंध्यादिगुणसम्पदापरंमहिमानंउभयत्रापिप्रकाशसामर्थ्यंसमधिगम्यज्वलितुम्प्रकाशितुंनविरमन्तिअविरतंज्वलन्तीत्यर्थः । अन्यत्रराजादाववेतिभावः ॥ २४ ॥ *
कुररीति । इहाद्रौकुररीगणःउत्क्रोशसंघः । उत्क्रोशकुररौसमावित्यमरः ।

कृतरवः कृतारवास्तरवः कुसुमैरानताः कमलं जलं सकमलं सपद्मम् । कमलं जलकपद्मयोरिति विश्वः । वरणाः द्रुमाः आवरणं येषां तान्यावरणावरणाः । वरणो वृक्षः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारक इत्यमरः । सनलदाः सोशीराः । मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यमित्यमरः । अनलं सन्तापं द्यन्ति खण्डयन्तीत्यनलदाः समस्ताः नलदाः सनलदा अनलदाः सिन्धवो नद्यः करिणां मुदे भवन्तीति शेषः । न कुत्रापि ऋतुवैपरीत्यमिति भावः ॥ २५ ॥ *—* ● *—* ● *—* ॥

सादृश्यमिति । एतस्मिन्पर्वतेऽपनिद्रचूतगन्धैः सादृश्यं गतं प्राप्तमाम्रपुष्पसदृशं मदजलसेकजमामोदं परिमलं दधानो बिभ्राणः । लीना एकलीना अलिसन्ततभृङ्गः

कुररीगणः कृतरवस्तरवः कुसुमानताः सकमलं कमलम् । इह
सिन्धवश्च वरणावरणाः करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥ २५ ॥

सादृश्यङ्गतमपनिद्रचूतगन्धैरामोदं मदजलसेकजन्दधानः । एतस्मि-
न्मदयति कोकिलानकाले लीनालिः सुरकरिणां कपोलकाषः ॥ २६ ॥

सुरकरिणां कष्यतेऽनेनेति काषः । कपोलानां काषः कण्डूयनस्थानं द्रुमस्कन्धादि । अकालेऽवसन्तादितरस्मिन्काले कोकिलान्मदयति । मिलन्हृष्टः । अत्र वसन्तरूपकारणाभावेऽपि मदाख्यकार्योत्पत्तिकथनाद्विभावनालङ्कारः । तदुक्तम् । कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावनेति । चूतगन्धैः सादृश्यं इत्युपमया वा । आमोदं दधान इति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गेन चाङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यते । किञ्च । कोकिलानां मदजननं चूतगन्धभ्रान्त्येति भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । प्रहर्षिणी वृत्तम् । मनौ जरगाविति लक्षणात् ॥ २६ ॥ ● ॥ *—* ॥ ●*● ॥ *—* ॥ ● ॥

सनाकेति । पुनश्च सनाकवनितं साप्सरस्कं नितम्बैः कटकैः रुचिरम् । सुनिनदैः

त्युधौघैर्नदैः प्रवाहैर्वृतं अमुं गिरिमित्यर्थः । उपान्वध्याङ्वस इतिकर्मत्वम् । अव
तः अधोलोकरक्षकस्य फणवतो नागराजस्यामनागदृष्टा । गतिबुद्धीत्यादिनाकर्म
णोनेकः । तद्योगात् षष्ठी । रसेन परमोत्कृष्टा । परास्तवसुधा त्यक्तभूलोका सुधा अ
मृतं स्थिरमधिवसति । अतोऽन्यत्र भूमर्त्यलोके क्वापि सुधा नास्तीत्यर्थः । मेरुप्रभ
वोयङ्गिरिरिति भावः । अत्र प्रस्तुतविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतमेरुप्रतीतेः समासो
क्तिरलङ्कारः स चानेकेन संसृज्यते । रथोद्धतावृत्तम् । रसै रसाविति लक्षणा
त् ॥ २७ ॥ * ● ● * ● ● ** ● ● * ● ● * ॥

श्रीमदिति । अस्मिन्नद्रौ श्रीमत्समृद्धिमल्लता एव भवनम् । ओषधयस्तृणज्यो

> सनाकवनितन्निभं स्वरम्पि रम्पिरं सुमिनदैर्नदैर्वृतममुम् । मनाक्फण
> वतो वतो रसपरा परास्तवसुधा सुधाधिवसति ॥ २७ ॥ श्रीमल्लताभ
> वनमोषधयः प्रदीपाः शय्या नवानि हरिचन्दनपल्लवानि । अस्मिन्नतिश्र
> मनुदश्च सरोजवाताः स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ॥ २८ ॥

तीष्ध्य एव प्रदीपाः नवानि हरिचन्दनपल्लवानि सुरतरुकिसलयान्येव शय्याः । ह
रिचन्दनमाख्यातं गोशीर्षे सुरपादपे इति विश्वः । रतिश्रमनुदः सुरतश्रमहारिणः
सरोजवाताश्च सुरसुन्दरीभ्यः क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । दिवो दिवम् । अधिगर्थेत्या
दिना षष्ठी स्मर्तुं न दिशन्ति । विस्मारयन्तीत्यर्थः । स्वर्गादप्यतिरिच्यतेऽसावि
ति भावः । अत्र पूर्वार्द्धे रूपकत्रयं स्फुटमेव ॥ २८ ॥ ●● *—* ●● ॥
ईशार्थमिति । ईशाय इतीशार्थं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अर्थेन सह नित्य
समासः । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । चिराय चिरमभ्यसितं पञ्चरत्या अत एव यादोवि
संघनविलोडनविलोलनायाः जलजन्तुविघट्टितचलेक्षणायास्तपसोऽप्यधिकस्त्रुकित

याविलोभयान्त्याइतिभावः । यादांसिजलजन्तवइत्यमरः । भवान्याभवपत्न्याःप्र-
योगकालापेक्षोयंनिर्देशः । इन्द्रवरुणभवेत्यादिनाङीषानुगागमश्च । करेकटे
स्यापिकरत्वादयञ्चासौकरश्चेतिसमानाधिकरणसमासः । अतएववामनः । पु-
च्छायद्दस्तादयोगुणगुणिनोरभेदादिति । तमयंकरम्भवःशिवश्च्योतन्निदाघस-
लिलाङ्गुलिनास्ववत्स्वेदांगुलिनेतिसात्त्विकोक्तिः । करेणगिरिबालंवतगृहीतवान् ।
अत्राद्भुतातीतवृत्तान्तस्यप्रत्यक्षवदभिधानाद्भाविकालङ्कारः । अतीतानागतेयत्रप्र-
त्यक्षवल्लक्ष्यते । अत्यद्भुतार्थकार्यत्वाद्भाविकन्तदुदाहृतमितिलक्षणात् । वसन्त-
तिलकावृत्तम् ॥ २९ ॥ * * ॥ ●●● ॥ * * ॥ ●●● ॥ * * ॥

ईशार्थमम्भसिचिरायतपश्चरन्त्यायादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः । आ-
लम्बताग्रकरमत्रभवोभवान्याःश्च्योतन्निदाघसलिलाङ्गुलिनाकरेण ॥२९॥
येनापविद्धसलिलःस्फुटनागसद्मादेवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे । व्या-
वर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कःखंव्यालिखन्निवविभातिसमन्दराद्रिः ॥ ३० ॥

येनेति । देवाश्चासुराश्चतैर्देवासुरैःयेषांचविरोधःशाश्वतिकइतिनैकवद्भावः ।
एषांयतःकार्यतएवविरोधोनगोव्याघ्रादिवच्छाश्वतिकइत्याशयः । येनमन्दराद्रि-
णामन्थदण्डीकृतेनेतिभावः । अपविद्धसलिलःक्षिप्तजलःअतएवस्फुटनागसद्म-
पातालंयस्मिन्सोऽम्बुनिधिरमृतंममन्थेमथितम् । मन्थातेर्द्विकर्मकत्वात्दुहा-
दित्वात्प्रधानेकर्मणिलिट् । अहिपतेर्मन्थगुणीकृतस्यवासुकेरित्यर्थः । मन्थानंम-
न्दरंकृत्वानेत्रंकृत्वातुवासुकिमितिभारतवचनात् । व्यावर्तनैर्वेष्टनैराहिताङ्कःकृ-
तचिह्नःसोयंमन्दराद्रिःखंआकाशंव्यालिखन्व्यापाटयन्निवविभाति । अत्रोन्नत्यनु-
पादानेनैवखलेखनेनोत्प्रेक्षणादनुपात्तगुणनिमित्ताक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥३०॥ *

नीतेति । इहाद्रावशिशिररश्मेरुष्णांशोरुस्रैर्मयूखैः संक्रान्तैरिति भावः । नीतो च्छ्रायं । उच्छ्रायन्नीता विस्तारितेत्यर्थः । तथा आनीलाभैरसितप्रभैरश्मैरिन्द्रनीलैर्विरचितपरभागा तत्सन्निधानाल्लब्धोत्कर्षेत्यर्थः । हंस इव श्येनी श्वेतवर्णा विशदश्येतपाण्डुरा इत्यमरः । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति श्येतशब्दान्ङीप् । तकारस्य च नकारः । स्फटिकानां रजतानां च भित्तयस्तासां छाया कान्तिः अह्नां मध्ये मध्याह्नेऽपीत्यर्थः । मुकुन्द्यां ज्योत्स्नाशङ्कामिव तरति । ज्योत्स्नाकृतभ्रान्तिं जनयतीति भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३१ ॥ *—*—*—*—*—* ॥

नीतोच्छ्रायं मुहुरशिशिररश्मेरुस्रैरानीलाभैर्विरचितपरभागा रत्नैः । ज्यो
त्स्नाशङ्कामिह वितरति हंसश्येनी मध्येऽप्यह्नः स्फटिकरजतभित्तिच्छाया
॥ ३१ ॥ दधत इव विलासशालि नृत्यं मृदु पतता पवनेन कम्पितानि । इ
ह ललितविलासिनीजनभ्रूगतिकुटिलेषु पयःसु पङ्कजानि ॥ ३२ ॥
अस्मिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलीलमाबद्धवेपथुरधीरविलोचनायाः । वि
न्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ॥ ३३ ॥

दधत इति । इहाद्रौ मृदु पतता मन्दं वहता पवनेन कम्पितानि पङ्कजानि । ललितविलासिनीजनस्य भ्रूगतिवत् कुटिलेषु ईषत्तरङ्गितेष्वित्यर्थः । पयस्सु विलासशालि नृत्यं दधत इव सविलासं नृत्यन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ ३२ ॥ ● अस्मिन्निति । अस्मिन्नद्रौ पिनाकभृता शिवेन अधीरविलोचनायाश्चकितदृष्टेरुरगदर्शनादि[illegible] । ईश्वरायाः गौर्याः । स्थेशभासेत्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावान्न ङीप् । आबद्धवेपथुः प्राप्तकम्पा इति सात्त्विकोक्तिः । ड्वितो थुजित्यथुच् प्रत्ययः । विन्यस्ता मङ्गलमहौषधिर्यवाङ्कुरादिर्यस्मिन्स पाणिः स्रस्तो गलितः उरग एव प्रति

स्मरः कौतुकसूत्रं यस्य तेन । आकुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे मूल्ये च मण्डने इति विश्वः ॥
करेण सलीलमगृह्यतेति देवस्य पार्वतीपरिणयनवर्णनम् । ईशार्थमित्यत्रानुग्रह
मात्रोक्तिरित्यपौनरुक्त्यम् । भाविकमेवालङ्कारः ॥ ३३ ॥ ● * ● — ● * ● ॥

कामद्भिरिति । इहाद्रौ घनपदवीमाकाशं कामद्भिर्व्याप्नुवानैरनेकसंख्यैः परस
हस्रैरित्यर्थः । क्वचिदनेकवर्णैरिति प्रामादिकः पाठ इति वैयर्थ्यात्व्याघाताच्चेति ।
शुचिमणिभ्यः स्फटिकेभ्यो जन्म येषां तैः । जन्माद्युत्तरपदो बहुव्रीहिर्व्यधिकर
णोऽपीष्यत इति वामनः । तेजोभिर्विभिन्नो विमिश्रः अत एव पर्यस्तः प्रसर्पन्सप्तसप्ते
स्सवितुरुस्राणां किरणानां निचयो निकरः । सहस्रमिति संख्या सहस्रसंख्या तां स्व

कामद्भिर्घनपदवीमनेकसंख्यैस्तेजोभिः शुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः ।
उस्राणां व्यभिचरतीव सप्तसप्तेः पर्यस्यन्निह निचयः सहस्रसंख्याम्
॥ ३४ ॥ व्यधत्त यस्मिन्पुरमुच्चगोपुरं पुरां विजेतुर्धृतये धनाधिपः ।
स एष कैलास उपान्तसर्पिणः करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः ॥ ३५ ॥

नियतामिति शेषः । व्यभिचरति अतिक्रामतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥ ● ● ● ● ॥
व्यधत्तेति । यस्मिन्कैलासे धनाधिपः कुबेरः पुरां विजेतुः शिवस्य धृतये सन्तोषायोच्च
गोपुरमुन्नतपुरद्वारम् । पुरद्वारं तु गोपुरमित्यमरः । पुरमलकाख्यां पुरीं व्य
धत्त निर्मितवान् तत्सखित्वादिति भावः । स एष कैलास उपान्तसर्पिणः प्रान्तचारि
णो विवस्वतोऽकाले प्रसिद्धेतरकाले अस्तमयं करोतीवेत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु तत्कार
णाभावाद्व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्योत्प्रेक्षा । सा चोपान्तवर्तितयाऽसम्बन्धे सम्बन्धरू
पातिशयोक्त्युत्थापितेति विवेकः । अस्तमिति मकारान्तमव्ययम् । तस्य पचाद्यजन्ते
नायशब्देन षष्ठीसमासः । वंशस्थं वृत्तमुक्तम् ॥ ३५ ॥ ● * ● * ● * ॥

नानेति । अमुष्मिन्कैलासे अन्तःसानुसानुष्वित्यर्थः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । ना
नारत्नज्योतिषां सन्निपातैर्व्यतिकरैः छन्नेषु छादितेषु । वादान्तशान्तेत्यादिना निपा
तः । वप्रान्तरेषु कटकान्तरेषु वङ्कान्वङ्कानभीक्ष्णं वङ्कान् दृढोत्पादितानित्यर्थः ।
नित्यवीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः नित्यमभीक्ष्णमिति काशिकायाम् । एकपदञ्चै
तत् । भित्तिशङ्काभिर्भित्तिरिति सन्देहमावानावानभीक्ष्णमापतन् । आङ्पूर्वाद्वाधा
तोः शतृप्रत्ययः द्विर्भावादि पूर्ववत् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छति मातरिश्वा
वायुः इनि प्रत्ययः । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । निहन्ति निवर्तयति वायुरव
श्वासङ्क्रिच्यभावोऽवधार्यत इत्यर्थः । अतो निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः । शालिनी

नानारत्नज्योतिषां संनिपातैश्छन्नेष्वन्तःसानु वप्रान्तरेषु । वङ्कां वङ्कांभि
त्तिशङ्कामसुष्मिन्नवानावान्मातरिश्वा निहन्ति ॥ ३६ ॥ रम्या नवद्यु
तिरपैति न शाद्वलेभ्यः श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि । अस्मिन्विचि
त्रकुसुमस्तवकाचितानां शाखाभृतां परिणमन्ति न पल्लवानि ॥ ३७ ॥

वृत्तम् ॥ ३६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
रम्येति । अस्मिन्द्रौ शादाः शष्पाणि सन्त्येष्विति शाद्वलास्तेभ्यः । शाद्वलः शादह
रित इत्यमरः । नडशादाड्वलच् । रम्या नवद्युतिर्नापैति किन्तु नित्येत्यर्थः । न
लिनीवनान्यनुदिनं सर्वदा श्यामीभवन्ति न कदाचित्पाण्डरीभवन्तीत्यर्थः । विचि
त्रकुसुमस्तवकैराचितानां व्याप्तानां शाखाभृतां तरूणाम् । पल्लवानि न परिणम
न्ति । न जीर्णानि भवन्तीत्यर्थः सर्वदा नूतनान्येवेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतस्यैव तद्वस्तु
गतकान्तिस्थैर्यरूपकार्यस्य वर्णनात् । प्रस्तुतमिव कारणं कश्चिदसाधारणं कैला
सस्य महिमावगम्यत इति पर्य्यायोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम् । कारसंगम्यते यत्र

प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात्। प्रस्तुतत्वेन संबन्धात्पर्यायोक्तमुच्यत इति ॥ ३७ ॥ ● ॥ परिसरेति। इत्थाद्वैपरिसरविषयेषु पर्यन्तदेशेषु। विषयो देश इति निपातः। मृगीभिर्हरिततृणोद्गमशङ्कया नीलतृणांकुरभ्रान्त्येति भ्रान्तिमदलङ्कारः। लीढाश्च ते मास्त्रादिताः पश्चान्मुक्ता लीढमुक्ताः दग्धप्ररूढ इत्यादिवत्पूर्वकालेत्यादिना समानाधिकरणसमासः नवशुककोमलाः शुकसवर्णा इत्यर्थः। मणीनां मरकतमणीनाम्भासो रविकरैः सम्वलिताः मिश्रिताः सन्त्यः फलन्ति संमूर्च्छन्ति। वर्द्धत इतिवत् ॥ ३८ ॥ *⁓* ॥ ●●*●● ॥ *⁓* ॥ ●●*●● ॥ *⁓* ॥ उत्फुल्लेति। वात्याभिर्वातसमूहैः। वातादिभ्योऽयदिति यत्प्रत्ययः। अमुष्मात्

परिसरविषयेषु लीढमुक्ताः हरिततृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः। इह नवशुककोमला मणीनां रविकरसंवलिताः फलन्ति भासः ॥ ३८ ॥ उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मादुद्धूतः सरसिजसम्भवः परागः। वात्याभिर्वियति विवर्तितः समन्तादाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥ ३९ ॥

त्फुल्लस्थलनलिनीवनात्स्थलपतितस्य परागस्योत्थानासम्भवात्स्थलग्रहणम्। उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानान्निष्ठानत्वम्। उद्धूत उत्थापितो वियति समन्ताद्विवर्तितः परिमण्डलितः। अन्तराले तु दण्डायमान एवेति भावः। सरसिजसम्भवः पद्मोद्भवः परागः। रूढ्यभिप्रायेणात्र सरसिजशब्दप्रयोगो द्रष्टव्यः। कनकमयातपत्रलक्ष्मीमाधत्ते। अत्र परागस्यातपत्रलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात्। तत्सदृशीं लक्ष्मीमिति प्रतिबिम्बनाक्षेपादसम्भवद्धर्मसम्बन्धेयं निदर्शना। तदुक्तम्। असम्भवद्धर्मयोगादुपमानोपमेययोः। प्रतिबिम्बक्रियागम्यायत्र सास्यान्निदर्शनेति ॥ ३९ ॥ *⁓⁓⁓⁓* ॥ ●*● ॥ *⁓⁓⁓⁓* ॥

इहेति। इहाद्रौ उषसि प्रभाते सुरापगायां लक्षणया तत्कक्षे सयावका सालक्तका सव्यपादस्य लेखा वामचरणमुद्रा यस्यां सा। यावो लक्तो द्रुमामय इत्यमरः। तथा विषमाश्मसु हृद्दलानि पदानि यस्यां सा शिववर्त्तनेषु प्रदक्षिणक्रियासु पदवी शिवयोः प्रदक्षिणपङ्क्तिरित्यर्थः। सनियमयोः संध्यायां प्रणमतोरित्यर्थः। शिवा च शिवश्च तयोः शिवयोरुमाशङ्करयोः। पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः। शरीरयोगं अर्द्धाङ्गसंघटनारूपं कथयति। सनियमयोरिति नियमविषयेऽपि विरहासहाविति विरहतः शिवाविनिभावः। अत्र पदवीविशेषणपदार्थयोः कथनं प्रति हेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ ४०॥ * * ॥

इह सनियमयोः सुरापगायामुषसि सयावकसव्यपादलेखा। कथयति शिवयोः शरीरयोगं विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु॥ ४०॥ संमूर्च्छतां रजतभित्तिमयूखजालैरालोकपादपलतान्तरनिर्गतानाम्। घर्मद्युतेरिह मुहुः पटलानि धाम्नामादर्शमण्डलनिभानि समुल्लसन्ति॥ ४१॥

संमूर्च्छतामिति। इहाद्रौ रजतभित्तिमयूखजालैः संमूर्च्छतां व्याकुलीभवताम्। आलोकानां पादपलतानां तरुशाखानां अन्तरेषु रन्ध्रेषु निर्गतानां प्रसृतानां घर्मद्युतेरुष्णांशोर्धाम्नां तेजसां आदर्शमण्डलनिभानि दर्पणबिम्बसदृशानीत्युपमालङ्कारः। पटलानि मण्डलानि मुहुर्वारंवारं समुल्लसन्ति। पुनः पुनः स्फुरन्ति न तु सातत्येन लतानामालोलत्वाभावात्। तच्च नान्यमृत्पाषाणादि प्रायेण सम्भवतीति भावः॥ ४१॥ * * ॥

शुभ्रैरिति। शुभ्रैर्मयूखनिचयैः शुभ्रकिरणसमूहैः परिवीतमूर्त्तिर्व्याप्तदेहः। वप्राभिघातेन वप्रक्रीडया परिस्खलितो वर्तुलीकृतः ककुद्देशो वृहच्छरीरो यस्य तथाभूतो

॥कि०स०॥ भ्यस्तैः । क्षणं विमत्तमतङ्गजवर्ज्जितैर्मत्तमतङ्गजरहितैः । कुतः मदस्नपितैरैरा

॥सर्ग ५॥ वतमदसिक्तैरित्यर्थः । मितां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वम् । हरिचन्दनैश्चन्दनद्रुमैः सु

॥ ६२ ॥ रगजस्यैरावतस्य गतम्प्राप्तिरनुमीयते । हरिचन्दनविशेषणैः काव्यलिङ्गमुन्नी

यम् ॥ ४७ ॥ ●● ** ●● ** ●● ** ●● ** ●● ** ॥

जलदेति । इहास्मिन्नद्रौ जलदजालघनैर्मेघवृन्दसान्द्रैरसिताश्मनामिन्द्र

नीलानां मरीचिभिर्दीधितिभिः । भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियामि

त्यमरः । उपहतप्रचया विघट्टितसंघाता अत एवादीपितकन्दरा अप्रकाशितग

कथणाकम्पनिरस्तमहाहिभिः क्षणविमत्तमतङ्गजवर्ज्जितैः । इह

मदस्नपितैरनुमीयते सुरगजस्य गतं हरिचन्दनैः ॥ ४७ ॥ जल

दजालघनैरसिताश्मनामुपहतप्रचयेह मरीचिभिः । भवति दीप्ति

रदीपितकन्दरा तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥ ४८ ॥ भव्यो भवन्न

पि मुनेरिह शासनेन क्षात्रे स्थितः पथि तपस्य हतप्रमादः । प्रायेण सत्य

पि हितार्थकरे विधौ हि श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनान्तरायैः ॥ ४९ ॥

ह्वरा विवस्वतो दीप्तिस्तिमिरैः संवलिता व्यामिश्रितेव भवतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥ *

। भव्य इति । इहाद्रौ भव्यः साधुर्भवन्नपि मुनेर्व्यासस्य शासनेन इन्द्राराधनरूपेण

क्षात्रे पथि [illegible] इत्यर्थः । हतप्रमादोऽप्रमत्तः सन् त

पस्य तपश्चर्यां कुरु । तपसः [illegible] कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यप् । तदन्ता

[illegible] । नपुंसके [illegible]

र्थान्तरन्यासेनाह । प्रायेणेति । [illegible]

नेभृताः [illegible] । [illegible]

विचक्षणैर्विद्वद्भिर्विनाशोऽयं स्त्रिजध्युमस्तुरक्षणीयमानीयमित्यर्थः । अत एव शकधृषेत्यादिना समानकर्तृकेति तुमुन् । अकारस्य वैरिणः सर्वेऽप्यवश्यापि सन्तीति भावः ॥ ४९ ॥ * ॥

माभूवन्निति । तव इन्द्रियाण्येव अश्वास्ते अपथेन हरन्तीत्यपथहराः माभूवन् । वाम पथ्यानं मा निनीषुरित्यर्थः । माङि लुङि आशीरर्थे लुङ् । सन्तापे तपःक्लेशे सति शिवः शिवां साधीयसीम्प्रसक्तिम्प्रवृत्तिमुन्नाहन्दिशतु । किञ्चेति शेषार्थः । लोकपाला इन्द्रादयः त्वय्यसि विषये बलं शक्तिं रक्षन्तोवर्द्धयन्तः सन्तः कल्याणीं साध्वीं क्रियां अनुष्ठानमधिकफलां क्रियासु कुर्वन्तु । करोतेराशिषि लिङ् ॥ ५० ॥ * ॥ ● ॥ * ॥

माभूवन्नपथहरास्तवेन्द्रियाश्वाः संतापे दिशतु शिवः शिवाम्प्रसक्तिम् । र-
क्षन्तस्तपसि बलञ्च लोकपालाः कल्याणीमधिकफलां क्रियां क्रियासुः ॥
५० ॥ इत्युक्त्वा सपदि हितम्प्रियम्प्रियार्हे धाम स्वङ्गतवति राजराजभृत्ये ।
सोत्कण्ठं किमपि पृथासुतः प्रदध्यौ संधत्ते भृशमरतिं हि सद्वियोगः ॥ ५१ ॥

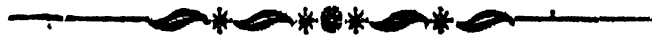
इतीति । प्रियार्हे राजराजभृत्ये इति पूर्वोक्तम् । हितम्प्रियं वचनमिति शेषः । उक्त्वा सपदि स्वं स्वकीयं धाम स्थानं गतवति सति पृथासुतोऽर्जुनः सोत्कण्ठं सौत्सुक्यं किमपि प्रदध्यौ चिन्तयामास । तथाहि । सद्वियोगः सुजनवियोगो भृशमरतिं व्यथां सन्धत्ते करोतीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥ * ● ● * ● ● * ॥

· तमिति । अकृशाः पूर्णाः लक्ष्म्यः शोभा यस्य सः अकृशलक्ष्मीरिति बहुवचनाश्रितो बहुव्रीहिः । एवमुरःप्रभृतिभ्यश्चेति कप्प्रत्ययानवकाशः । उरःप्रभृतिपाठसामर्थ्यादेव शैषिकस्तु वैभाषिक इत्यविरोधः । सोऽर्जुनः सर्वतः सर्वत्र सारयोगादुत्कृष्टवस्तुप्रयोगात् । सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबे वरे त्रिष्वित्युभयत्राप्यमरः । अन

तिशयनीयमनतिक्रमणीयम् । अनेकेनकनकाङ्कभाजासमीपङ्गतेनयोगभा
विनेतियावत् । फलेनकार्य्यसिद्ध्याविरहितमसम्पूर्णमकार्य्यसिद्धेरवश्यंसाधक
मित्यर्थः । अकृशमतनु । चेतसाआशंसितम्प्राप्तुमिष्टं शैलमिन्द्रकीलंत्वमात्मीय

तमनतिशयनीयंसर्वतःसारयोगाद्विरहितमनेकेनाङ्कभाजाफ
लेन । अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसाशंसितंस्वमिवपुरुषकारंशै
लमभ्यासवसाद ॥ ५२ ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविकृतौकि
रातार्ज्जुनीयेमहाकाव्येहिमवद्वर्णनंनामपञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

म्पुरुषस्यकारःकर्मतंपुरुषकारमुक्तविशेषणविशिष्टम्पौरुषमिवाभ्यासवसाद । मा
लिनीवृत्तम् ॥ ५२ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायांकि
रातार्ज्जुनीयव्याख्यायांघण्टापथसमाख्यायांपञ्चमस्सर्गः ॥ ५ ॥ * ॥ ● ॥ * ॥

रुचिराकृतिरिति । अथोऽत्रासादनानन्तरम् । रुचिराकृतिस्सौम्यविग्रहः । धृतसत्प

थोऽवलम्बितसन्मार्गः आकारानुरूपगुणवानित्यर्थः । यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ती

ति सामुद्रिकाः । उपमानेऽपि समानमेतत् । स पुरुहूतसुतोऽर्जुनः । कनकस्य

विकारास्सानवो यस्य तङ्कनकसानुम् । गरुडस्यावर्ण्यार्थे विशेषणमेतत् । समुदा

ये विकारषष्ठ्याश्चेति वक्तव्याद्बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चातङ्गृकोलम्परमःपुमान्विष्णुः ।

पतताम्पक्षिणाम्पतिङ्गरुडमिव । त्रिभिः पथिभिर्गच्छतीति त्रिपथगा भागीरथी । अ

न्येष्वपि दृश्यत इति डप्रत्ययः । उपपदसमासश्च । तामभितोऽभिमुखमारुरोह ।

समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिमुखेऽभित इत्यमरः । प्रमिताक्षरावृत्तम् । प्रमिता

रुचिराकृतिः कनकसानुमयो परमः पुमानिव पतिम्पतताम् । धृ
तसत्पथस्त्रिपथगामभितस्स तमारुरोह पुरुहूतसुतः ॥ १ ॥
तमनिन्द्यबन्दिन इवेन्द्रसुतं विहितालिनिक्वणजयध्वनयः । पवने
रिताकुलविजिह्मशिखा जगतीरुहोऽवचकरुः कुसुमैः ॥ २ ॥

क्षरा सजससैरुदितेति लक्षणात् ॥ १ ॥ *०*—*•*—*०*—*०* ॥

अथास्य कार्यसिद्धिनिमित्तानि सूचयन्मार्गं वर्णयति । तमिति । विहिताऽलि

निक्वणा जयध्वनय इव यैस्ते तथोक्ताः । पवनेरिताः पवनेन वायुना नुन्ना अत एवाऽऽ

कुला लोला विजिह्मा वक्राश्च शिखाः अग्राणि येषान्ते तथोक्ताः । शिखाज्वालाकेकिनो

र्योः शिखा शाखाग्रयोरिति वैजयन्ती । जगतीरुहो भूरुहः कर्त्तारोऽनिन्द्याऽनव

द्याये बन्दिनः स्तुतिपाठका इव तमिन्द्रसुतमर्जुनं कुसुमैरवचकरुः अभिववृषुरित्य

र्थः । ऋच्छत्यृतामिति गुणः । अवकिरते वृष्ट्यर्थत्वात्कुसुमानाङ्करणत्वं विक्षेपार्थत्वे तु

कर्मत्वमेव यथा कुन्दाञ्जलिमावाकिरतीति । दृश्यते च । धातूनामर्थभेदात्कारकव्य

ण्ययः यथा सिञ्चतेः क्षरणार्द्रीकरणयोरर्थयोर्द्विकर्मकत्वं यस्य कर्मत्वकरणत्वयोर्यथा मेघो ऽमृतं सिञ्चति गां पयसा सिञ्चति मेघ इत्यमृतैर्वर्षुरिति अत्र च वाक्ये समासगतयोरुपमयोः साध्यसाधनभावादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २ ॥ * ~ • ~ • ~ * ॥

अवधूतेति । अवधूताः पङ्कजपरागकणा यैस्ते तथोक्ताः । इति सौरभ्योक्तिः । तनूजाह्नव्याः सलिलवीचीर्भिन्दन्तीति तथोक्ताः । इति शैत्योक्तिः सुखयन्तीति सुखाः सुखस्पर्शाः इति मान्द्योक्तिः । पचाद्यच् । मरुतो वाताः तमर्जुनं सुहृदः सखायमिवाभिमुखमेत्यागत्य परिरेभिरे आलिङ्गितवन्तः ॥ ३ ॥ * * * * * * * * * ॥

उदितेति । उदितोपलेषून्नतपाषाणेषु स्खलनेन प्रतिघातेन संवलिता घूर्णिताः

अवधूतपङ्कजपरागकणास्तनुजाह्नवीसलिलवीचिभिदः । प-
रिरेभिरेऽभिमुखमेत्य सुखाः सुहृदः सखायमिव तं मरुतः ॥ ३ ॥
उदितोपलस्खलनसंवलिताः स्फुटहंससारसविरावयुजः । मु-
दमस्य माङ्गलिकतूर्यकृतां ध्वनयः प्रतेनुरनुवप्रमपाम् ॥ ४ ॥

अत एव तूर्यघोषा इव घुमघुमायमाना इत्यर्थः । स्फुटैर्हंससारसानां विरावैर्युज्यन्त इति तथोक्ताः । क्विप् । अनुवप्रमपामन्तःपतन्तीनामिति शेषः । ध्वनयोऽस्यार्जुनस्य मङ्गलसम्प्रयोजनमेषामस्तीति माङ्गलिकाः प्रयोजनमिति ठक् । तैस्तूर्यैः कृतां मुदं हर्षं प्रतेनुः । अत्रान्यस्यान्यकार्यकारित्वासम्भवात् तूर्यकृतामिव तत्सदृशीं मुदमिति प्रतिबिम्बनाक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अवरुग्णेति । सोऽर्जुनः पुरोऽग्रेऽवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ भग्नोन्नतदेवदारुद्रुमे वल्मीकमिव जलवत्तरे मत्वन्तादीयसुनिमनोऽलुक् । सुरसरित्पयसां निचये पूरे विषये वेतसवनैरवानीरवनैराचरितां । भग्नवेतसे । रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जु

वाङ्ग्यमरः। समृद्धिकरींश्रेयस्करींलोकेयथादृष्टामित्यर्थः। प्रणतिन्ददर्श। तांसर्वलोकदृष्टान्तभूतेतिभावः॥ ५॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

प्रबभूवेति। सोऽर्जुनः परितस्सरोजरजसाकमलरेणुनारुणितंउत्तरीयंकुसुमादिनारुणितंसंहतिमन्नीरंध्रन्तरङ्गभङ्गिवारितरङ्गशोभिसरित्। उत्तरीयंस्तनांशुकमिवस्थितंकलहंसकुलमवलोकयितुमलमत्यर्थन्नप्रबभूवनशशाकतत्सौन्दर्य्योद्रेकत्वादितिभावः॥ ६॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

दधतीति। क्षतीःक्षतानिदधतिकुतःपरिणतास्तिर्यग्दन्तप्रहारिणोद्विरदाय

अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौनिचयेपुरःसुरसरित्पयसाम्। स ददर्शवेतसवनाचरितांप्रणतिम्बलीयसिसमृद्धिकरीम्॥ ५॥

प्रबभूवनालमवलोकयितुम्परितःसरोजरजसाऽरुणितम्। सरिदुत्तरीयमिवसंहतिमत्सतरङ्गिभङ्गिकलहंसकुलम्॥ ६॥

दधतिक्षतीःपरिणतद्विरदेमुदितालियोषितिमदस्रुतिभिः। अधिकांसरोधसिबबन्धधृतिंमहतेरुजन्नपिगुणायमहान्॥ ७॥

स्मिन्तस्मिन्। तिर्यग्दन्तप्रहारस्तुगजःपरिणतोमतइतिहलायुधः। मदस्रुतिभिर्मुदितालियोषितिरोधस्यधिकान्धृतिंप्रीतिम्बबन्ध। निश्चलीकृतवानित्यर्थः। तथाहि। महान्जनःरुजन्पीडयन्नपिमहतेगुणायोत्कर्षायभवति। महद्भ्यःकृतापीडापिप्रभावहैवेत्यर्थः। तद्युक्तंगजरुग्णस्यापिरोधसःप्रीतिकरत्वमितिभावः॥ ७॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

अन्विति। सोऽर्जुनोऽनुहेमवप्रङ्कनकसानुसमीपे। समीपार्थेऽव्ययीभावः। अरुणैःकनककान्त्युपरञ्जनादितिभावः। पृथुभिरूर्म्मिभिःसमतान्नुस्वरूपताङ्गतम्

। सादृश्यात्तदुर्वचनीयमितिभावः । सहभूतं सहचरम्प्रियं सहग्रहस्य पचाद्युक्
त्तोमचरणेऽहेन समासः । करुणैर्दीनैः रुतैः कूजितैरनुबध्नतीमन्विष्यन्तीं रथा
ङ्गनामवनितां चक्रवाकीं अभिननन्द प्रकृष्टप्रेमदर्शनात्कस्य नानन्द इतिभावः । अ
त्र तावद्धर्मिणां स्वधावस्थ्यागेनारण्यस्त्रीकासम्भद्गुणालङ्कारः । तद्गुणः स्वगुण
त्यागादन्योत्कृष्टगुणाश्रयादिति लक्षणात्सम्मूलाच्चेयञ्चक्रवाक्याः स्वकान्तेन रङ्गभ्रा
न्तिरिति तद्गुणभ्रान्तिमतोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ८ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ॥
सितवाजिन इति । चलवीचीनां रागो रचनं तत्प्रापादनन्तस्य रचनाक्रियात्

अनुहेमवप्रमरुणैः समन्ततस्तमूर्मिभिः सहचरम्पृथुभिः । स
रथाङ्गनामवनिताङ्करुणैरनुबध्नतीमभिननन्द रुतैः ॥ ८ ॥
सितवाजिने निजगदू रुचयश्चलवीचिरागरचनापटवः । मणि
जालमम्भसि निमग्नमपि स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः ॥ ९ ॥
उपलाहतोद्धततरङ्गधृतञ्जविना विधूतविततम्मरुता । स द
दर्श केतकशिखाविशदं सरितः प्रहासमिव फेनमपाम् ॥ १० ॥

त्रपटवः समर्थाः रुचयः प्रभाः । अम्भसि निमग्नमपि मणिजालं स्वाश्रयभूतमितिभा
वः । मनोगतं स्फुरितं हर्षादिविकारमाकृतयो भ्रूभङ्गादिबाह्यविकारा इव सितवा
जिनेऽर्जुनाय निजगदुः ज्ञापयामासुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ॥
उपलेति । उपलैराहता अत एवोद्धता ऊर्ध्वगता ये तरङ्गास्तैर्धृतं जविना वेगवता मरु
ता वातेन विधूतं विततञ्च अत एव केतकशिखावद्विशदमपाम्फेनं डिण्डीरम् । डि
ण्डीरोऽब्धिकफः फेन इत्यमरः । सरितः प्रहासमट्टहासमिवेत्युत्प्रेक्षा । सोऽर्जुनो
ददर्श ॥ १० ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥

बर्हीति। बर्हिचन्द्रकनिभं मयूरमेचकसदृशं। समौ चन्द्रकमेचकावित्यमरः। वक्त्रमनेकधा दानपयसाम्पटलञ्जातावेकवचनं। बहवो मदाम्बुबिन्दव इत्यर्थः। अवगाढमन्तःप्रविष्टञ्जाह्नेःकर्तरि क्तः। इभपतिं द्रष्टुं क्षितुं विकसदुन्मिषन्तं सरितो विलोचनमपतमिवेत्युत्प्रेक्षा अस्य अर्जुनस्य धृतिम्प्रीतिं विदधे॥ ११॥ ● ● ● ●॥ प्रतिबोधेति। प्रतिबोधः स्फुटनन्निद्रापगमश्चानत्वयत् जृम्भणं उच्छूनतां जृम्भा च तेन विभिन्नमुखी विश्लिष्टाया विवृतास्या च। अतएव पतन् प्रसरन् अच्छो मौक्तिकमणीनाम्प्रकरःस्तोमो यस्याः सा अतएव गलदश्रुबिन्दुरिव स्थितेत्युत्प्रेक्षा। शुक्तिर्वधूरिव

बहुवर्हिचन्द्रकनिभम्विदधे धृतिमस्य दानपयसाम्पटलम्। अ
वगाढमीक्षितुमिवेभपतिम्विकसद्विलोचनशतं सरितः॥ ११॥
प्रतिबोधजृम्भणविभिन्नमुखी पुलिने सरोरुहदृशा ददृशे। पत
दच्छमौक्तिकमणिप्रकरा गलदश्रुबिन्दुरिव शुक्तिवधूः॥ १२॥
शुचिरप्सु विद्रुमलताविटपस्तनुसान्द्रफेनलवसम्वलितः। स्मर
दायिनः स्मरयति स्म भृशन्दयिताधरस्य दशनांशुभृतः॥ १३॥

पुलिने शय इति शेषः। सरोरुहदृशाऽर्जुनेन ददृशे दृष्टा। अत्र प्रतिबोधादि विशिष्टपदोपात्तानां प्रकृतानां शुक्तिवध्वोः श्लोपमारूपकयोः साधकबाधकाभावात्सन्देहालङ्कारस्तत्सापेक्षा चाश्रुगलनोत्प्रेक्षेति तयोरङ्गाङ्गिभावः॥ १२॥ ● ● ● ●॥ शुचिरिति। अप्सु शुचिः स्वच्छः तनुना सान्द्रेण च फेनस्य लवेन शकलेन सम्वलितः। सङ्गतो विद्रुमलतायाः विटपः पल्लवः। विटपः पल्लवे विङ्गे विस्तारे स्तम्बशाखयोरिति विश्वः। स्मरदायिनः कामोद्दीपकस्य दशनांशुभृतो दन्तकान्तिकलितस्येत्यर्थः। दयिताधरस्य। अधिगर्थेत्यादिना षष्ठी। भृशं स्मरयति स्म। लट्स्मेति भूतार्थे ल

इमितांझ्रस्वः । स्मरणाखंकारः ॥ १३ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
उपलभ्येति । सोऽर्जुनश्चञ्चलतरङ्गैर्धृतन्तत्संक्रान्तमित्यर्थः । मदगन्धमुपलभ्या
घ्रायपयसः । उत्थितवतांशेषादिति शेषः । करिणांयादसांशाकपार्थिवादिवद्द
ष्टव्यःप्रतिदन्तिनामिवाभिमुखानभियातानित्यर्थः । करिणःसम्बुबुधेददर्शेइ
त्यर्थः ॥ १४ ॥ ● ॥
सइति । सोऽर्जुनःपुरोग्रेसहसासमुत्पिपतिषोःसमुत्पतितुमिच्छोःपतेःसन्नन्ताद
प्रत्ययः । ततिपतिदरिद्राभ्यःसन् इड्वावक्तव्यः । इतिविकल्पादिडागमःफणि

उपलभ्यचञ्चलतरङ्गधृतंमदगन्धमुत्थितवतांपयसः । प्रतिद
न्तिनामिवससम्बुबुधेकरियादसामभिमुखान्करिणः ॥ १४ ॥
सजगामविस्मयमुदीक्ष्यपुरःसहसासमुत्पिपतिषोःफणिनः । प्रहि
तन्दिविप्रजविभिःश्वसितैःशरदभ्रविभ्रममपाम्पटलम् ॥ १५ ॥
सततारसैकतवतीरभितःशफरीपरिस्फुरितचारुदृशः । ललि
ताःसखीरिवबृहज्जघनाःसुरनिम्नगामुपयतीःसरितः ॥ १६ ॥

नःप्रजविभिरतिवेगवद्भिःश्वसितैःफूत्कारैर्दिविआकाशेप्रहितम्प्रेरितंशरदभ्रस्य
विभ्रमइवविभ्रमःसौन्दर्यंयस्यतत् । शुभ्रमभ्रव्यापकञ्चेत्यर्थः । अपाम्पटलम्पुरः
उदीक्ष्यविस्मयञ्जगाम । अत्रोपमानुप्राणितास्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १५ ॥ *
सइति । सोऽर्जुनःसैकतवतीःपुलिनवतीरभितःशफरीणांमत्स्यीनाम्परिस्फुरि
तान्येवचारवोदृशोयासान्ताः । सुरनिम्नगाङ्गङ्गामुपयतीर्भजन्तीःइणःशतुरु
गितत्वान्ङीप् । अतएवबृहज्जघनाललिताःसखीरिवस्थिताःसरितस्ततारभिच
क्रमे ॥ १६ ॥ * ॥

अधिरुह्येति । सोऽर्जुनोऽधिरुह्य आरुह्य गिरिमिति शेषः । पुष्पभरेणानम्राः शि
खा येषां तैस्तरुभिः परितः परिष्कृततलां भूषितस्वरूपाम् । अधःस्वरूपयोरस्त्रीत
लमित्यमरः । सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे सुडिति सुडागमः । शुचिं शुद्धां अत एव म
नसः प्रसत्तिमिव मूर्त्तां मनःप्रसादमिव स्थितान्तङ्केतैतद्भावोत्प्रेक्षा । गिरेर्मूर्ध्नि व
नान्तभुवमाससाद । अन्तशब्दः स्वरूपवचनः । अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे नि
श्चयेऽन्तिके इति वैजयन्ती ॥ १७ ॥ * * ● ● * * ● ● * * ॥
अनुसान्विति । अनुसानु प्रतिसानु वीप्सार्थेऽव्ययीभावः । पुष्पिताः संजातपुष्पाः ल

अधिरुह्य पुष्पभरनम्रशिखैः परितः परिष्कृततलान्तरुभिः । मन
सः प्रसत्तिमिव मूर्ध्नि गिरेः शुचिमाससाद स वनान्तभुवम् ॥ १७ ॥
अनुसानु पुष्पितलताविततिः फलितोरुभूरुहविविक्तवनः । धृति
माततान तनयस्य हरेस्तपसेऽधिवस्तुमचलामचलः ॥ १८ ॥
प्रणिधाय तत्र विधिनाथ धियन्दधतः पुरातनमुनेर्मुनिताम् । श्रम
मादधावसुकरन्न तपः किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ १९ ॥

ताविततयो यस्मिन्सः फलिताः उरुभूरुहाः येषु तानि विविक्तानि विजनानि पूतानि वा
वनानि यस्मिन्स तथोक्तः । विविक्तौ पूतविजनावित्यमरः । अचलः इन्द्रकीलः हरेस्त
नयस्यार्जुनस्य तपसे तपश्चर्यार्थमधिवस्तुमधिष्ठातुम् । क्रियापेक्षया समानकर्तृ
कत्वात्तुमुन् । अचलां धृतिमुत्साहमाततान । अत्राचलविशेषणपदार्थस्य धृतिका
रणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
प्रणिधायेति । अथ तत्राद्रौ विधिना योगशास्त्रानुसारेण धियं चित्तं प्रणिधाय
ध्येयविषये धियं नियम्य । नेर्गदेत्यादिना णत्वम् । मुनितान्दधतस्तपस्यत इत्यर्थः

। पुरातनमुनेरर्जुनस्येत्यर्थः । असुकरं दुःकरं तपः श्रमखेदनादधीनचकार । तथाहि आत्मवतामनखिलाश्रवसादकरमशान्तिजनकद्विमिवनकिञ्चिदित्य र्थः । इवशब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ १९ ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥ * ॥ ❁ ॥

शमयन्निति । धृतमिन्द्रियशमोविषयव्यावृत्तिरेवैकमुख्यंसुखंयेनसतथोक्तः आत्मारामइत्यर्थः । अन्यत्रधृतंकृतमिन्द्रियशमःसन्तापनिवर्तनमेकमद्वितीयंसुखमाह्लादश्चयेनसतथोक्तः । शुचिभिर्निर्मलैर्गुणैर्मैत्र्यादिभिरन्यत्रकान्त्यादिभिरघमयम्पापरूपन्तमःअज्ञानमन्यत्रान्धकारञ्चशमयन्निवर्तयन् । विमलोऽमलिनःशुभ्रोऽन्यत्रसोऽर्जुनःप्रतिवासरेसुकृतिभिःसुकृतैस्तपोभिरित्यर्थः । स्त्रियांक्तिन्कलाभिः

शमयन्धृतेन्द्रियशमैकसुखः शुचिभिर्गुणैरघमयं स तमः । प्रति
बासरं सुकृतिभिर्ववृधे विमलः कलाभिरिव शीतरुचिः ॥ २० ॥
अधरीचकार च विवेकगुणादगुणेषु तस्य धियमस्तवतः । प्रति
घातिनीं विषयसङ्गरतिं निरुपप्लवः शमसुखानुभवः ॥ २१ ॥

शीतरुचिश्चन्द्रइववववृधे ॥ २० ॥ ❁ * ~ * ❁ * ~ * ❁ * ~ * ❁ ॥

अधरीचकारेति । किञ्चेतिचार्थःविवेकस्तत्त्वावधारणंसएवगुणस्तस्मात्तेनहेतुनेत्यर्थः । विभाषागुणेस्त्रियामितिपञ्चमी अगुणेषुकामक्रोधादिदोषेषुविषयेतद्विरोधेननञ्समासःधियञ्चित्तवृत्तिमस्तवतोनिवारितवतस्तस्यार्जुनस्यनिरुपप्लवोनिर्बाधःशमसुखानुभवःशान्त्यानन्दानुभवः । प्रतिघातिनींसोपप्लवांविषयसङ्गरतिंशब्दाद्युपभोगरुचिमधरीचकारनिस्पृहाञ्चकारेत्यर्थः । उत्कृष्टसुखलाभस्यप्रकृष्टवैराग्यहेतुत्वादितिभावः ॥ २१ ॥ ❁ ~ ❁ * ❁ ~ ❁ * ❁ ~ ❁ ॥

मनसेति । प्रयतःअहिंसादिविशुद्धोमनसाध्यानेनअपौर्वैशिष्टमन्त्राभ्यासैःप्रश

तिभिर्नमस्कारैः एवं मनोवाक्कायकर्मभिर्दिवोऽधिपतिमिन्द्रं समुपेयिवानुपसेदि
वान्सोऽर्जुनः सहजेतरौ नैसर्गिकागन्तुकौ जीयतेऽनेनेति जयो वीररसः । एरच्
। शाम्यतेऽनेनेति शमः । जयशमौ वीरशान्तिरसौ दधती पुष्णती महसी तेजसी यु
गपद्बिभराम्बभूव बभार भृह्रीहुवामिति विकल्पादाम्प्रत्ययः । अत्र युगपद्वीरशा
न्ताधिकरणाभिधानादस्य लोकादद्भुतमहिमत्वं व्यज्यते ॥ २२ ॥ ✿*~*✿ ॥
शिरसेति । हरिन्मणिनिभो मरकतमणिश्यामः अभिषवणेन स्नानेन कृतजन्मनो
जनिताः अतः पिशङ्गीरिति भावः । जटाः शिरसा वहन् सोऽर्जुनोऽरुणस्यानूरोर्दी

मनसा जपैः प्रणतिभिः प्रयतः समुपेयिवानधिपतिं स दिवः । सह
जेतरौ जयशमौ दधती बिभराम्बभूव युगपन्महसी ॥ २२ ॥ शि
रसा हरिन्मणिनिभः स वहन्कृतजन्मनोऽभिषवणेन जटाः । उ
पमां ययावरुणदीधितिभिः परिमृष्टमूर्द्धनि तमालतरौ ॥ २३ ॥
धृतहेतिरप्यधृतजिह्ममतिश्चरितैर्मुनीनधरयन्शुचिभिः । र
जयाञ्चकार विरजाः स मृगान् कमिवेशते रमयितुं न गुणाः ॥ २४ ॥

धितिभिः परिमृष्टमूर्द्धनि व्याप्तशिरसि तमालतरौ उपमां तमालतरोः सादृश्यं ययौ ।
इत्यार्थीयमुपमा तरोरौपम्याधिकरणत्वमपेक्ष्य सप्तमी ॥ २३ ॥ ✿ ✿ ✿ ॥
धृतेति । धृतहेतिर्धृतायुधोऽपि अधृताजिह्ममतिः कुटिलमतिर्येन सः । शुचिभिश्च
रितैः मुनीनधरयन् तिरस्कुर्वन् । वेषेणैव भीषणो न तु कर्मणेति भावः । कुतो विर
जाः रजोगुणरहितः सोऽर्जुनो मृगान् रजयाञ्चकार रमयामास । रञ्जेर्णौ मृगरम
ण इति वक्तव्यादनुनासिकलोपः । तथाहि गुणाः दयादयः कमिव रमयितुं न ईशते
कमिव वशीकर्तुं न शक्नुवन्तीति भावः । शुद्धिरेव हि परं विश्वासः सर्वो जन्यः परस्य न वेषो ना

पिसंस्तवइतिभावः ॥ २४ ॥ * * ••• * * ॥

अथास्य त्रिभिः जपसिद्धिमाह । अनुकूलेत्यादिना । अनुकूलपातिनमनुप्रतिकूल-पातिनमचण्डगतिमन्दगामिनं सुगन्धिं गन्धस्येत्येतदेकान्तग्रहणेपि कवीनां निरंकुशत्वात्समासान्तः । अथवा केचिदागन्तुकत्वेप्येकवचने समासान्तमिच्छन्ति । पवनमभितः किरता प्रवर्त्तयतेत्यर्थः । ऋतुरस्य प्राप्तः आर्तवः समयः तदस्य प्राप्तमित्यण्प्रत्ययः स चासौ गुणस्तिग्मत्वरूपः सोऽवधीरितस्तिरस्कृतो यस्य तं अंशुमतो रुचान्निचयं सुखतां सुखस्पर्शतां नयता नयतेर्द्विकर्मकत्वम् ॥ २५ ॥ •• ॥

अनुकूलपातिनमचण्डगतिं किरता सुगन्धिमभितः पवनम् । अ-
वधीरितार्तवगुणं सुखतां नयता रुचां निचयमंशुमतः ॥ २५ ॥
नवपल्लवाञ्जलिभृतः प्रचये बृहतस्तरून्गमयता वनतिम् । स्तृण-
ता तृणैः प्रतिनिशं मृदुभिः शयनीयतामुपयतीं वसुधाम् ॥ २६ ॥
पतितैरपेतजलदान्नभसः पृषतैरपां शमयता च रजः । स द-
यालुनेव परिगाढकृशः परिचर्ययानुजगृहे तपसा ॥ २७ ॥

नवेति । प्रचये पुष्पावचयप्रसङ्गेन नवपल्लवा एवाञ्जलयस्तान् बिभ्रतीति तथोक्तान् बृहतः उच्चांस्तरून् नमनं नतिं गमयता । गतिबुद्धीत्यादिना तरूणां कर्मत्वम् प्रतिनिशं निशि निशि शयनीयतामुपयतीं शयनस्थानीभूतामित्यर्थः । वसुधां मृदुभिस्तृणैः स्तृणता आच्छादयता ॥ २६ ॥ *••••*•••••*••••* ॥

पतितैरिति । अपेतजलदान्निरभ्रान्नभसः पतितैरपां पृषतैर्बिन्दुभिः रजः शमयं-श्च तपसा कर्त्रा दयालुनेवानुप्रेक्षा । दयालुत्वं सूचयति । परिगाढकृशोऽतिक्षीणः सोऽर्जुनः परिचर्ययाऽविधया शुश्रूषया अनुजगृहेऽनुगृहीतः । अनुग्रहोऽनघ

हृत्कारित्वमेव सर्वभूतानुकूल्यविज्ञापयशैलमस्य तपोऽस्येति भावः । अत्र श्लोकत्रय
स्याप्येकवाक्यत्वादुत्प्रेक्षैव प्रधानालङ्कारः ॥ २७ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

महत इति । सोऽर्जुनो महते फलाय श्रेयसे अस्याय च विकसत्पूर्वोक्तं शिवं सन्निमित्त
मेव कुसुमं । पुरोऽग्रेऽवेक्ष्य विस्मयवशं न जगाम । तथा हि । वशिनामनुभावस्य गु
णाः स्वधैर्येन निहन्ति विस्मयादिविकारं न जनयन्तीत्यर्थः । तपः क्षरति विस्मयादिति
स्मरणादिति भावः ॥ २८ ॥ ●—● * ●—● * ●—● * ●—● ॥

तदिति । सुकृतैस्तपोभिः करणैरभूरिभिः कतिपयैरेव वासरैः कृतं तत्पूर्वोक्तं वैभव

महतेफलायतदवेक्ष्यशिवंविकसन्निमित्तकुसुमंसपुरः । नज
गामविस्मयवशंवशिनांननिहन्तिधैर्यमनुभावगुणाः ॥ २८ ॥
तदभूरिवासरकृतंसुकृतैरुपलभ्यवैभवमनन्यभवम् । उपत
स्थुरास्थितविषादधियःशतयज्वनोवनचरावसतिम् ॥ २९ ॥
विदिताःप्रविश्यविहितानतयःशिथिलीकृतेऽधिकृतकृत्यविधौ ।
अनपेतकालमभिरामकथाःकथयांबभूवुरितिगोत्रभिदे ॥ ३० ॥

मन्यस्य न भवतीत्यनन्यभवमन्यस्यासाध्यमित्यर्थः । पश्चाद्यजन्तोत्तरपदेन नञ्स
मासः । उपलभ्य निश्चित्य आहितविषादाः प्राप्तखेदाः धियो येषां ते वनेचराः । ब
कुलग्रहणाल्लुक् । तेन शतस्य वा यज्वनः शतक्रतोः अत्र संख्येयविशेषलाभायजिस
न्निधानादवगन्तव्यः । यज्वा तु विधिनेष्टवानित्यमरः । सुयजोर्ङ्वनिप् । वसतिमु
पतस्थुः प्रापुः ॥ २९ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

विदिता इति । वनचरा इत्यनुवर्तनीयम् । विदिताः ज्ञाताः अनुमतप्रवेशाः सन्त इत्य
र्थः । प्रविश्य विहितानतयः कृतप्रणामाः अधिकृतकृत्यस्य नियुक्तकर्मणः शैलरक्ष

णात्मकस्यविधावनुष्ठानेशिथिलीकृतेऽपिअनपेतकालमनतिक्रान्तकालंयथातथा गोत्रभिदेशक्रायइतिवक्ष्यमाणप्रकारेणअभिसमकथाः अथवाचः । चिन्तिपूजि कथिकुम्बिचर्चश्चेत्यप्रत्ययःकथयाम्बभूवुः ॥ ३० ॥ * * * * * * * * * ॥

शुचीति । शुचिनावल्केनवल्कलेनवीताच्छादितातनुर्यस्यसः । तिमिरच्छिदांसूर्य र्यादीनांमन्यतमइवस्थितइत्युत्प्रेक्षा । अनघःपुरुषःहेमघवन्भवतोगिरौइन्द्र कीलेजगतींभुवन्तपन्तापयन्महतेजयायतपस्यतितपश्चरति । कर्मणोरोमन्थेत्य दिनाक्यपिलट् ॥ ३१ ॥ *** ●●● *** ●●● *** ●●● ॥

शुचिवीतवल्कवपुरन्यतमस्तिमिरच्छिदामिवगिरौभवतः । मह
तेजयायमघवन्ननघःपुरुषस्तपस्यतितपन्जगतीम् ॥ ३१ ॥
सविभर्त्तिभीषणभुजङ्गभुजःपृथुविद्विषाम्भयविधायिधनुः । अ
मलेनतस्यधृतसच्चरिताश्चरितेनचातिशयितामुनयः ॥ ३२ ॥
मरुतःशिवानवतृणाजगतीविमलन्नभोरजसिवृष्टिरपाम् । गु
णसम्पदाऽनुगुणताङ्गमितःकुरुतेऽस्यभक्तिमिवभूतगणः ॥ ३३ ॥

जयायतपस्यतीत्युक्तन्तत्रहेतुमाह । सइति । भीषयतेइतिभीषणोनंद्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । तौचतौभुजङ्गौचताविवभुजौयस्यसतथोक्तः । पुरुषोविद्विषाम्भय विधायिपृथुधनुर्बिभर्त्ति अतोजयार्थीत्यर्थः । अमलेनतस्यपुरुषस्यचरितेनधृता निसच्चरितानियैस्तेमुनयोऽतिशयिताअतिक्रान्ताः ॥ ३२ ॥ ● ● ● ● ● ॥

अथास्यतपःसिद्धिंवर्णयति । मरुतइत्यादिना । मरुतोवाताःशिवाःसुखाःजगती पृथ्वीनवतृणाशयनासनाद्यनुकूलेत्यर्थः । नभोविमलम्मेघादिरहितंरजसि सतिअपांवृष्टिर्भवतीतिशेषः । किञ्चअस्यपुरुषस्यगुणसम्पदाभूतहितादि

गुणसम्पत्त्या अनुगुणतामनुकूलताम् इतो वशीकृत इत्यर्थः। भूतगणः पृथिव्या
दिपञ्चकः भक्तिं सेवां कुरुत इव इत्युत्प्रेक्षा ॥ ३३ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
इतरेतरेति। किञ्च मृगास्तं अन्तेऽन्तिके सीदन्तीत्यन्तसदोऽन्तेवासिनः सत्सूद्वि
षेति क्विप्। गुरुमिव इतरेतरेषामनभिभवेनाद्रोहेणोपासते। प्रचये पुष्पावचये
तरवोऽस्य विनमन्ति। करप्रचेया भवन्तीत्यर्थः। अस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी।
किम्बहुना। स नगइन्द्रकीलो भवने वने अपरवान् पराधीनः सात्त्विकस्यापि तपोवन
स्यातिशयो वर्तत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ * ~ * ॥ ●●● * * ●●● ॥ * ~ * ॥

इतरेतरानभिभवेन मृगास्तमुपासते गुरुमिवान्तसदः। वि-
नमन्ति चास्य तरवः प्रचये परवान्स तेन भवते वनगः ॥ ३४ ॥
उरुसत्त्वमाह विपरिश्रमतां परमं वपुः प्रथयतीव जयम्। श-
मिनोऽपि तस्य नवसङ्गमने विभुतानुषङ्गि भयमेति जनः ॥ ३५ ॥
ऋषिवंशजः स यदि दैत्यकुले यदि वान्वये महति भूमिभृताम्।
चरतस्तपस्तव वनेषु सदा न वयं निरूपयितुमस्य गतिं ॥ ३६ ॥

उर्विति। किञ्च विपरिश्रमता आयासेऽपि श्रमराहित्यं उरु महत् सत्त्वं अन्तःसारमाह
। दुर्बलस्य श्रमजयासम्भवादिति भावः। परमं वपुः जयम् प्रथयति च आकारेणैव
जिष्णुत्वं गम्यत इत्यर्थः। शमिनः शान्तस्यापि तस्य नवसङ्गमने पूर्वप्राप्तौ जनो वि
भुतायाः प्रभावस्यानुषङ्गि व्यापकं न तु हिंसत्वानुषङ्गीति भावः। भयमेति। शान्तो
ह्ययम्पराभवङ्गमयतीति भावः ॥ ३५ ॥ * ~ * ॥ * ~ * ॥ * ~ * ॥
अथेदृशोऽसौ क इति चेत्तन्न विद्म इत्याहुः। ऋषीति। स पुरुष ऋषिवंशजो वेति
शेषः काकुर्वा। यदि वा दैत्यकुले जात इति शेषः। यदि वा महति भूमिभृतामन्वये

ज्ञातः त्वद्वनेषु तपश्चरतो स्वर्गतिं स्वरूपं निरूपयितुं वयं सहन्ताः इति सहाः पचाद्यच् । न सहा असहा इति शेषः ॥ ३६ ॥ *⁓* ॥ ●*● ॥ ●*● ॥ *⁓* ॥

अपृष्टपरिभाषणापराधम्परिहरति । विगणय्येति । अनेकगुणं बहुफलं इन्द्रस्यानेकफलसाधकत्वेनयोग्यमित्यर्थः । कारणन्तपोरूपं विगणय्य विचार्य अथवा निजयानैसर्गिक्या अल्पतया वा लिङ्गेन वाक्यपितं नोऽस्माकं अदः इदं वचनमित्यर्थः असदसाध्वपि सहितुं सोढुन्नीवसहेत्यादिना विकल्पादिडागमः । अर्हसि । यदेवं किन्नो क्षन्तव्याः । वनेचराः क निपुणामतयो विवेकबुद्धयः कनो भयं सङ्ग

विगणय्य कारणमनेकगुणं निजयाथवा कथितमल्पतया । असदप्यदः सहितुमर्हसि नः क्व वनेचराः क्व निपुणा मतयः ॥ ३७ ॥
अधिगम्य गुह्यकगणादिति तन्मनसः प्रियम्प्रियसुतस्य तपः । निजुगोप हर्षमुदितं मघवा नयवर्त्मगाः प्रभवतां हि धियः ॥ ३८ ॥
प्रणिधाय चित्तमथ भक्ततया विदितेऽप्यपूर्व इव तत्र हरिः । उपलब्धुमस्य नियमस्थिरतां सुरसुन्दरीरिति वचोऽभिदधे ॥ ३९ ॥

च्छतइत्यर्थः । क्षमेनापसदतीतिभावः । अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः ॥ ३७ ॥ ●
अधिगम्येति । मघवा इन्द्र इति गुह्यकगणात्तन्मनसः प्रियम्प्रियसुतस्यार्ज्जुनस्य तपः अधिगम्य ज्ञात्वा गुप्त्यपेक्षया समानकर्तृकत्वात् क्त्वाल्यप् निर्देशः उदितं तत्तपसो देव कार्यार्थत्वादुत्पन्नं हर्षं निजुगोप । तथाहि । प्रभवतां प्रभूणां धियो नयवर्त्मगा नीतिमार्गानुसारिण्योहि । अन्यथा मन्त्रभेदे कार्यहानिः स्यादिति भावः ॥ ३८ ॥ ● ॥
प्रणिधायेति । अथ हरिरिन्द्रश्चित्तम्प्रणिधाय विषयान्तरपरिहारेण आत्मन्यव स्थाप्य तत्र तस्मिन्नर्ज्जुने भक्ततया विदितेऽप्यपि कृपलक्षणेतृतीया । अपूर्व इवावि

दितङ्वेत्यर्थः। पूर्वादिभ्योनवभ्योवेतिविकल्पात्स्मिन्नादेशः। अस्याऽर्जुनस्यम नसःस्थिरतान्दार्ढ्यमुपलब्धुम्परीक्षितुमित्यर्थः। लोकप्रतीत्यर्थमितिभावः। सुर सुन्दरीरितिवक्ष्यमाणप्रकारंवचोऽभिदधे॥ ३९॥ ॥

सुकुमारमिति। मर्मभिदांमर्मच्छेदिनामस्त्राणांमध्यइत्यर्थः। यतश्चनिर्द्धारण मितिषष्ठीअपरमन्यत्कृतमम्। वाबहूनाञ्जातिपरिप्रश्नेडतमच्। पूयमिवसुकु मारंनतुकठिनम्। अन्यत्तुकंठिनम्भवति। तथाएकंनबहुतनुअनेकम्भवतित थाऽणुसूक्ष्मन्नस्थूलम्। अलक्ष्यप्रवेशित्वादितिभावः। नतुलक्ष्यप्रवेशि। तथा अतिदूरगंदूरलक्ष्यभेदितन्नुसमीपलक्ष्यभेदि। तथाअमोघतयाअमोघत्वगुणेनयु

सुकुमारमेकमणुमर्मभिदामतिदूरगंयुतममोघतया। अवि
लक्ष्यमस्त्रमपरङ्कृतमंविजयायपूर्यमिवचित्तभुवः॥ ४०॥
भववीतयेहतबृहत्तमसामवबोधवारिरजसःशमनम्। परि
पीयमाणमिववोऽसकलैरवसादमेतिनयनाञ्जलिभिः॥ ४१॥

क्तंयुक्तन्नकदाचिद्व्यभिचरतीतिभावः। अन्यत्तुकदाचिदपिलक्ष्यादपराध्यति। त थाअविलक्ष्यमसत्प्रतिकारं। अन्यद्दिश्यमानप्रतीकारंअस्त्रञ्चित्तभुवःकामस्यकर्त्तृ रिषष्ठीविजयायअस्तीतिशेषःनकिञ्चिदस्तीत्यर्थः। अत्रोपमालङ्कारः। साभिप्राय विशेषणत्वात्परिकरालङ्कारश्च। तयोरुभयोःसङ्करः॥ ४०॥ ॥

असामर्थ्यशङ्काम्परिहरति। भवेति। भववीतयेसंसारनिवृत्तयेहतबृहत्तमसांनि रस्तमाहामोहानांयोगिनांसम्बन्धिरजोगुणःरजोधूलिरितिश्लिष्टरूपकम्। तस्य शमनन्निवर्त्तकंअवबोधस्तत्त्वज्ञानमेववारितद्वोयुष्माकमसकलैरसमग्रैर्नयनान्ये वाञ्जलयस्तैःपरिपीयमाणमिवेत्युत्प्रेक्षा। अवसादंतपःक्षयमेति। मुक्तानपिवध्न

सीनाम्वः कथमस्माभिः समर्थमिति भावः । अनयोः प्रेषरूपकयोः सङ्करः ॥ ४१ ॥ ** ॥

वकुधेति । किम्पुरुषजगति वकुधागतानां जनानां मुखेन विप्रकीर्णां कमनीयतां स्वर्गस्थानां उपमानत्वं गतया लावण्यं समभिहृत्य संगृह्य भवतीर्विदधता भूतलजा जनता समुदायो जना
नतां जनसमूहः । ग्रामजनेत्यादिना तल् । सुरसद्मयानसुमुखी स्वर्लोकयात्राप्र
वणा उपपादिना जनतास्वर्गस्यापि यत्प्रसादात्स्वर्लोकस्य प्राप्यत्वं तासां वः कथमसाम
र्थ्यमिति भावः । अत्राप्सरसां प्रकीर्णलावण्यसंग्रहात्सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानाद
तिशयोक्तिः ॥ ४२ ॥ * * ॥ * * ॥ * * ॥ * * ॥ * ॥

अथ कार्यमुक्तिमाह । तदिति । ततस्मात्समर्थत्वात्कलासु गीतवाद्यादिषु कृतिभिः

वकुधागताभुगतिभूतलजा कमनीयतां समभिहृत्य पुरः । उपपा
दिना विदधता भवतीः सुरसद्मयानसुमुखी जनता ॥ ४२ ॥

तदुपेत्य विघ्नयत तस्य तपः कृतिभिः कलासु सहिताः सचिवैः । हृत
वीतरागमनसां ननु वः सुखसङ्गिनं प्रति सुखावजितिः ॥ ४३ ॥

कुशलैः सचिवैर्गन्धर्वैः सहिता उपेत्य तस्य पुरुषस्य तपो विघ्नयत विघ्नवत्कुरुत विहत
नेत्यर्थः । विघ्नवच्छब्दान्मतन्ता तत्करोतीति णिचि लोट् । इष्ठवद्भावान्मतुपो लुक्
न चात्रासामर्थ्यशङ्का कार्येत्यर्थान्तरन्यासेनाह । ननु सम्बोधने हे अप्सरसो वो यु
ष्माकमप्सरसां सुखसङ्गिनं पुरुषं प्रति सुखाभिलाषिणं प्रत्यवजितिर्विजयः सु
खानत दुःकरा किं लक्षणानां वः हृतवीतरागमनसाम् । हृतानि वशीकृतानि वीतराग
णां निस्पृहाणां मुमुक्षूणां मनांसि चित्तानि याभिस्तासां तेनायं सुखार्थी न मुमुक्षुरित्यु
क्तम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥ ॥

अथ सुखसङ्गित्वलिङ्गमाह । अविमृष्येति । हे अप्सरसः एतद्विषयसकलं अवि

मृग्यमित्यर्थः। भवतीति न सन्दिग्धमित्यर्थः। सपुरुषो द्विषतां शत्रूणां वधेन शत्रुहननद्वारा विषयाभिरतिं विषयसुखमभिलष्यतीत्याह इति। वाभ्राश्रेत्यादिना श्य न्प्रत्ययः। अविमृश्यमिति ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेरिति क्यप्। हि यस्मात् विधिः सविमर्शिभीवरभुजङ्गभुजेत्यादिश्लोकोक्तोऽनुष्ठानप्रकारो भववीतये मुक्तये न भवति। कुत इत्याह। शासनम्। मुक्तिपथः स्वकपरस्परं विरुद्धमित्यर्थः। न खलु हिंसासाध्या मुक्तिरिति भावः। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥ ४४॥ *~~* ॥

नचशापभयमपि मम्मास्त्यमम्मादित्याह। पृथ्विति। पृथुधाम्नि महातेजसि तत्र तस्मिन्मुरुषविषये अन्यमुनिवदन्यस्मिन्मुनाविव तत्र तस्येवेति वतिप्रत्ययः। विरु

अविमृश्यमेतदभिलष्यति सद्विषतां वधेन विषयाभिरतिम्।
भववीतये न हि तथा स विधिः क्व शरासनं क्व च विमुक्तिपथाः॥ ४४॥
पृथुधाम्नि तत्र परिबोधि च माभवतीभिरन्यमुनिवद्विकृतिः।
स्वयशांसि विक्रमवतामवतां न वधूष्वघानि विमृषन्ति धियः॥ ४५॥

तिः कोपविकारश्च भवतीभिर्मा परिबोधि। मा विज्ञमा शङ्कीति यावत्। बुध्यतेः कर्मणि लुङ्माङ्योगादाशीरर्थे लुङ्। अडागमाभावश्च। तथाहि। स्वयशांसि अवतां रक्षतां यशोधनानामित्यर्थः। विक्रमवतां धियः चित्तानि वधूषु स्त्रीविषयेष्वघानि व्यसनानि दुःखैनो व्यसनेष्वघमिति वैजयन्ती। न विमृषन्तीत्यर्थान्तरन्यासः। स्त्रीहिंसायाः शूराणां यशोहानिकरत्वान्न सर्वथा वो हिनस्तीति स इत्यर्थः॥ ४५॥ *~* ॥

आशंसितेति। अमर्त्यवधूसमूहोऽप्सरसाङ्गणः। सुराणां पुरोऽग्रे आशंसितापचितिभिरपेक्षितसम्भावनाभिश्चारु यथा तथा। क्षयार्चयोरपचितिरित्यमरः। अभिमुखं समक्षं भर्तुः स्वामिनः इन्द्रस्य निघूर्णितां कामादेशनियोगं समवाप्य परां द्युतिं लेभे। त

यादि। अधिकृतस्य कस्यचिदधिकारे नियुक्तस्य सम्भावना स्वामिकृता पूजा तेजः कान्तिं तनोति ॥ ४६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

प्रणतिमिति। अथ प्रणतिं विधाय सद्मनः इन्द्रभवनात्प्रस्थिताः प्रचलिताः स्तनभरेण नमितानि अङ्गानि यासां तास्ताः अङ्गनाः कराठगा त्रैभ्यस्यैतिवक्तव्यात्स्वेदम्। प्रीतिभाजः स्वामिसम्भावनया सन्तुष्टास्ताः अङ्गनाः अचलनलिनानां स्थिरकमलानां लक्ष्मीं हरती

आशंसितापचितिचारुपुरःसुराणामादेशमित्यभिमुखं समवाप्य भर्तुः।
लेभे परां द्युतिममर्त्यवधूसमूहः सम्भावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेजः ॥ ४६ ॥
प्रणतिमथ विधाय प्रस्थिताः सद्मनस्ताः स्तनभरनमिताङ्गीरङ्गनाः प्रीतिभाजः।
अचलनलिनलक्ष्मीहारि नालं बभूव स्तिमितममरभर्तुर्द्रष्टुमक्ष्णां सहस्रम् ॥ ४७ ॥
इति महोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये युवतिप्रस्थानं नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

ति तत्तथोक्तम्। तद्वन्मनोहरमित्यर्थः। कुतः स्तिमितं विस्मयनिश्चलममरभर्तुरक्ष्णां सहस्रं कर्तृ द्रष्टुमलं समर्थं न बभूव। तासां सौन्दर्य्यसागरस्योद्वेलत्वादिति भावः अत्रोपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ ● ॥

श्रीमद्भिरिति । अथ प्रस्थानानन्तरं श्रीमद्भिः शोभावद्भिः सह रथगजैर्न सरथ गजास्तैः तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः । त्रयाणां लोकानां भर्तुस्त्रिलोकभर्तु रिन्द्रस्य । तद्धितार्थेत्यादिनोत्तरपदसमासः । सचिवैर्गन्धर्वैर्गुप्तानां सुरङ्गना नां प्रस्थानं गमनमलघुषु महत्सु विमानरन्ध्रेषु कुक्षिषु भिन्नः प्रतिध्वानैरनेकीभू तः । अत एव संमूर्च्छन् व्याप्नुवन् मृदङ्गनादः समभिदधे आचख्यौ । पौरेभ्य इति शेषः । अस्मिन्सर्गे प्रहर्षिणी वृत्तम् । म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयमिति ल क्षणात् ॥ १ ॥ * * * * ॥

श्रीमद्भिः सरथगजैः सुराङ्गनानां गुप्तानामथ सचिवैस्त्रिलोकभर्तुः । सं
मूर्च्छन्नलघुविमानरन्ध्रभिन्नः प्रस्थानं समभिदधे मृदङ्गनादः ॥ १ ॥
सोत्कण्ठैरमरगणैरनुप्रकीर्णान्निर्याय ज्वलितरुचः पुरान्मघोनः ।
रामाणामुपरि विवस्वतः स्थितानां नासेदे चरितगुणत्वमातपत्रैः ॥ २ ॥
धूतानामभिमुखपातिभिः समीरैरायासाद्विशदविलोचनोत्पलानां । आ
निन्ये मदजनितां श्रियम्वधूनामुष्णांशुद्युतिजनितः कपोलरागः ॥ ३ ॥

सोत्कण्ठैरिति । सोत्कण्ठैः प्रेक्षणोत्सुकैरित्यर्थः । अमरगणैरनुप्रकीर्णाद्व्याकी र्णान् ज्वलितरुचो दीप्तप्रभान्मघोनः इन्द्रस्य पुरादमरावत्याः निर्याय निर्गत्य । याते ल्यप् । विवस्वतः उपरि स्थितानां रामाणां आतपात् त्रायन्त इत्यातपत्रैः । सुपीति यो गविभागात्कप्रत्ययः । चरितगुणत्वं सार्थकत्वं नासेदे न प्राप । आतपत्राणां सम्भ वादिति भावः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धूतानामिति । अभिमुखपातिभिः समीरैः प्रतिकूलवायुभिर्धूतानामिति दुर्निमित्त सूचनं । आयासाद्गतिप्रयासाद्विशदलोचनोत्पलानां वधूनां उष्णांशुद्युतिजनि

नःआतपक्षतःकपोलात्रागःपाटलत्वंमदेनजनितांश्रियन्तन्वन्सदृशींश्रियमित्यर्थः। अतएवनिदर्शनालङ्कारः। आनिन्ये आनीतवान्। वधूरितिशेषः। आङ्पूर्वान्नयतेःकर्त्तरिलिट्। ञकारानुबन्धत्वादात्मनेपदम्॥ ३॥ ॥

तिष्ठद्भिरिति। कथमपिबाढं। कथमादितथाप्यन्तंयत्नगौरवबाढयोरितिवैजयन्ती। देवतानामनुभावात्तिष्ठद्भिरपतद्भिरित्यर्थः। रथविशेषणमेतत्। प्रजविभिर्वेगवद्भिस्तुरङ्गैरायतंदूरमाकृष्टैःरथौघैर्वियतिनेमीनाञ्चक्रधाराणां। चक्रधाराप्रधिर्नेमिरितियादवः। विवर्तनेभ्रमणेऽसत्यपिविमानवद्विमानानामिवेत्युपमा। तत्रतस्यैवेतिवतिप्रत्ययः। प्रवृत्तिर्गतिरासेदेप्राप्ता। सदेःकर्मणिलिट्॥ ४॥ ** ॥

तिष्ठद्भिःकथमपिदेवतानुभावादाकृष्टैःप्रजविभिरायतन्तुरङ्गैः।
नेमीनामसतिविवर्तनेरथौघैरासेदेनभसिविमानवत्प्रवृत्तिः॥ ४॥
कान्तानांकृतपुलकःस्तनाङ्गरागेवक्त्रेषुच्युततिलकेषुमौक्तिकाभः। स
म्पेदेश्रमसलिलोद्गमोविभूषारम्याणांविकृतिरपिश्रियन्तनोति॥ ५॥

कान्तानामिति। कान्तानांस्तनानामङ्गरागेकृतपुलकोजनितोद्भेदःकृतरोमाञ्चइत्यर्थः। च्युताःप्रमृष्टास्तिलकायेषान्तेषुवक्त्रेषुमौक्तिकाभः। श्रमसलिलोद्गमःस्वेदोद्भेदोविभूषाभूषणंसम्पेदेसंपन्नःकर्त्तरिलिट् यथासंख्यमिह। रम्याणांस्वभावसुन्दराणांविकृतिरपिश्रियन्तनोति। अतःस्वेदस्यापिविभूषणत्वमुपपद्यतइतिभावः॥ ५॥ ॥

राजद्भिरिति। मरुतांपथिआकाशेराजद्भिर्दीप्यमानैरभिन्नरूपैरविच्छिन्नाकारैः अतएवोल्कानामर्चींषितानीवस्फुटगतीनिदीप्तमार्गाणियेषान्तैः कनकस्यनिकषःकषणंतस्यराजीरेखातद्वद्गौरैररुणैः। गौरःपीतेऽरुणेश्वेतेइतिवि

श्वा । ध्वजांशुकानान्तेजोभिरायामस्तेषामेव दैर्घ्यं सातिरेकः सातिशयः क्रियते स्मेव कृत इव दीर्घा ध्वजपटाः स्वतेजःप्रसारेण दीर्घतमा इव लक्ष्यन्त इवेत्युत्प्रेक्षा अत्रो ल्काद्युपमा [illegible] पेक्षता ॥ ६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ●॥

रामाणामि[illegible] सौकुमार्यं [illegible]वमाल्यं तस्य सौकुमार्यमवजितं येन तस्मिन्कुसुमादपि मनो हर इत्यर्थः । रामाणां वपुषि आतपस्य कर्तृयोगे कर्मणि षष्ठी । सहत इति सहः क्ष मः पचाद्यच् तस्य भावः सहत्वम् । तत्सम्प्राप्ते सति अधिगतविस्मयैर्गन्धर्वैः विधातुर्विधि षु सृष्टिषु कल्याणी सर्वश्रेयसी उपकार[illegible]दिति भावः । विचित्रता नानावि

रजोभिः पृथिमरुतामभिन्नरूपैरुल्कार्चिःस्फुटगतिभिर्ध्वजांशुकानाम् ।
तेजोभिः कनकनिकाषराजिगौरैरायामः क्रियत इव स्म सातिरेकः ॥ ६ ॥

रमाणामवजितमाल्यसौकुमार्ये संप्राप्ते वपुषि सहत्वमातपस्य । गन्ध
र्वैरधिगतविस्मयैः प्रतीये कल्याणी विधिषु विचित्रता विधातुः ॥ ७ ॥

सिन्दूरैः कृतरुचयः सहेमकक्ष्याः स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः । सा
दृश्यं ययुररुणांशुरागभिन्नैर्वर्षद्भिः स्फुरितशतह्रदैः पयोदैः ॥ ८ ॥

धत्वम्प्रतीये अवगता ज्ञाता । प्रतिपर्वादिना कर्मणि लिट् ॥ ७ ॥ ● ● ॥

सिन्दूरैरिति । सिन्दूरैर्नागसम्भवैः रागद्रव्यैः । सिन्दूरं नागसम्भवमित्यमरः । कृतरुचयो अलंकृता इत्यर्थः । सह हेम्नः कक्ष्याभिर्मध्यबन्धनैः सहेमकक्ष्याः । तेन सहेति तुल्ययोग इति बहुव्रीहिः । कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्यबन्धन इत्यमरः । स्रोतोभिः सप्तभिर्मदनाडीभिः । करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मद च्युतिरिति पालकाव्ये । करमेढ्रनेत्रकटेभ्य इत्यर्थः । मदं क्षरन्तो वर्षन्तस्त्रिदश गजाः । अरुणस्यार्कस्यांशूनां रागेणारुण्येन भिन्नैः संसृष्टैर्वर्षद्भिः स्फुरितशतह्रदैः

स्फुरिततडिद्भिः पयोदैः सादृश्यं ययुरित्युपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

अत्यर्थमिति । बलानि सैन्यानि अत्यर्थं दुरुपसदाद्दुःसदादहिममयूखमण्डलस्य सूर्यबिम्बस्य पर्यन्तात्समीपाद्दूरमुपेत्यागत्य आशानामुपरि चितां गुम्फितामेकवेणीमिवास्थितामित्युत्प्रेक्षा । रम्या ऊर्मयस्तरङ्गभङ्ग्यश्च यस्यास्तां त्रिदशनदीं मन्दाकिनीं ययुः ॥ ९ ॥

आमत्तेति । आमत्तैर्भ्रमरकुलैराकुलानि उद्धूतानि उत्थापितानि अर्पितानि अन्योन्यसंरब्धानि च रजांसि येषु तानि पङ्कजानि धुन्वन्कम्पयन्सुरभिरित्यर्थः । गगनन

अत्यर्थं दुरुपसदादुपेत्य दूरम्पर्यन्तादहिममयूखमण्डलस्य । आशा
नामुपरि चितामिवैकवेणीं रम्योर्मिं त्रिदशनदीं ययुर्बलानि ॥ ९ ॥
आमत्तभ्रमरकुलाकुलानि धुन्वन्नुद्धूतग्रथितरजांसि पङ्कजानि । का
न्तानां गगननदीतरङ्गशीतः सन्तापं विरमयति स्म मातरिश्वा ॥ १० ॥
सम्भिन्नैरिभतुरगावगाहनेन प्राप्योर्वीरनुपदवीं विमानपङ्क्तीः । तत्पू
र्वं प्रतिविदधे सुरापगाया वप्रान्तःस्खलितविवर्तनम्पयोभिः ॥ ११ ॥

दीतरङ्गैः शीतो मातरिश्वा वायुः कान्तानां सन्तापं विरमयति स्म शमयामास मातर्यन्तरीक्षे श्वयतीति नैरुक्ताः ॥ १० ॥

सम्भिन्नैरिति । इभतुरगावगाहनेन हस्त्यश्वविलोडनेन सम्भिन्नैः संक्षुभितैः सुरापगायाः । पयोभिः कर्तृभिः पदवीमनुपदवीमित्यर्थः । लक्षणेत्थंभूतेत्यादिनाकर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । उर्वीर्विपुला विमानपङ्क्तीः प्राप्य तदेव पूर्वं तत्पूर्वमिदम्प्रथमं यथा तथा आकाशगङ्गायास्तटाभावादिति भावः । वप्रान्तेषु रोधोभूमिषु स्खलितानि तैर्विवर्तनं प्रत्यावृत्तिः । वप्रान्तःस्खलितविवर्तनं तटान्तःस्खलनप्रति

प्रवनं । वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधसोरिति वैजयन्ती । प्रतिविदधे चक्रे इत्यतिशयोक्तिः ॥ ११ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ●॥

कान्तानामिति । यदैश्चरितान्तूर्य्यादिभिरञ्चितात् । कर्मणिक्तः पथो मार्गात् । कान्तानां निष्क्रान्तानां अक्षाश्चक्रधारादारुविशेषास्तेषामग्रैः क्षताः दारिताः सुरवेश्मवेदिका येषां तेषां रथानां प्रधिभिर्नेमिभिश्चक्रान्तैः । चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुंसि इत्यमरः । सम्पीडेन नोदनेन क्षुभितानि जलानि येषान्तेषु तोयदेषु निःसङ्गमप्रतिघातं यथा तथा विवृत्तिः परिभ्रमणमुपाददे स्वीकृतम् । अतिशयोक्तिः स्वभावोक्त्या संसृज्यते ॥ १२ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ●॥

कान्तानां यदैश्चरितात्पथो रथानामक्षाग्रक्षतसुरवेश्मवेदिकानाम् । निःसङ्गं प्रधिभिरुपाददे विवृत्तिः सम्पीडक्षुभितजलेषु तोयदेषु ॥ १२ ॥

तप्तानामुपदधिरे विषाणभिन्नाः प्रह्लादं सुरकरिणां घनाः क्षरन्तः । युक्तानां खलु महतां परोपकारे कल्याणी भवति रुजत्स्वपि प्रवृत्तिः ॥ १३ ॥

तप्तानामिति । विषाणभिन्ना गजदन्तक्षताः अत एव क्षरन्तः स्रवन्तो घनास्तप्तानां सुरकरिणां प्रह्लादमुपदधिरे उपचक्रिरे तथाहि । परोपकारे युक्तानामासक्तानां रुजत्स्वपि पीडयत्स्वपि एकस्याखोहितकारिणी प्रवृत्तिर्व्यापारो भवतीत्यर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः मघोनः [illegible]घानाङ्गजदन्तक्षतानामपि तदाह्लादकत्वमितिभावः ॥ १३ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * * * * * ॥

संवातेति । संवाता संवहन्ता । वातेर्गत्यर्थत्वाच्छतृप्रत्ययः । अनिलेन कामिनेवेति भावः । दिव्यस्त्रीणां घनेषु वरं श्रेष्ठं यदंशुकं तस्मिन् विवृत्तिमपसारं मुहुर्नीयमाने वाजिपर्यस्तप्रसरत्पृथुविशालं मणिमेखलांशुजालमूर्वी युतकं चलनाख्यमिव । युत

कसंश्रयेयुग्मेयोन केचलनेपिचेतिविश्वः । अन्तरेभवं अन्तरीयमधोंशुकम् । अध्यो दिग्भ्यश्चेतिछप्रत्ययः । अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोंशुकइत्यमरः । संघ ह्लेषज्ञातं । जनिधातोःकर्त्तरिलिट् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १४ ॥ ●~~● ॥

घ्नतीति । तुषारपातैःशीकरवर्षैः । तुषारौहिमशीकराविति विश्वः । प्रत्याद्रींकृततिलकामार्जितविशेषका अपिशमितपरिश्रमाःप्रह्लादमानन्दन्दिशन्तःपयोदाःकान्तानां । कर्त्तरिषष्ठीबहुमतिंसम्मानमाययुः तथाहि । अल्पीयःस्वोपिदोषोबहुप्रभूतंसुकृतमुपकारंनहिनस्तिनहन्ति । अर्थान्तरन्यासोलङ्कारः ॥ १५ ॥ ● ॥

स्वैव तामुद्धुरनिलेननीयमानेदिव्यस्त्रीजघनवरांशुकेविवृत्तिम् । पर्येस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालंसञ्जज्ञेयुतकमिवान्तरीयमूर्वोः ॥ १४ ॥

प्रत्याद्रींकृततिलकास्तुषारपातैःप्रह्लादंशमितपरिश्रमादिशन्तः । कान्तानां बहुमतिमाययुःपयोदानाल्पीयान्बहुसुकृतंहिनस्तिदोषः ॥ १५ ॥

यानस्यग्रथिततरङ्गसैकताभेविच्छेदंविपयांसिवारिवाहजाले । यातेनुस्त्रिदशवधूजनाङ्गभाजांसन्धानंसुरधनुषःप्रभामणीनाम् ॥ १६ ॥

यानस्येति । ग्रथिततरङ्गंवद्धोर्मियत्सैकतन्तस्याभेवाभायस्यतस्मिन्विगतानिपयांसियस्मात्तस्मिन्निर्जलेशेषाद्विभाषेत्यादिनाविकल्पान्नसमासान्तः । उरःप्रभृतिपाठस्तुपयःशब्दस्यैकवचनान्तस्यैवेतिनकश्चिद्विरोधः । वारिवाहजाले मेघवृन्दे विच्छेदंत्रुटिंयातस्यसुरधनुषइन्द्रचापस्यत्रिदशवधूजनाङ्गभाजां मणीनान्तदङ्गसङ्गिविभूषामणीनामित्यर्थः । प्रभाःकान्तयःसन्धामनातेनुस्त्रकुः । अत्राभरणप्रभाणामिन्द्रधनुषोऽसम्बन्धेपिसम्बन्धाभिधानादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ १६ ॥ ●~~*~~● ** ●~~*~~● ॥

संसिद्धाविति। संसिद्धौ कार्य्यसिद्धिविषये इतीत्थंभाविनाप्रकारेण कर्त्तव्यमितिक रणीयन्तेनसन्निबद्धैः संयोजितैरित्यर्थः। आलापैराभाषणैरुपलक्षितया। स्या दाभाषणमालापइत्यमरः। दशशतानिसंख्यायेषुतानिलोचनानियस्यसः। सह स्रलोचनइत्यर्थः। तस्यध्वजिन्यासेनयापिपतिषतांपक्षिणांवीथीमार्गः। पित्स न्तोनभसंगमाइत्यमरः। तनिपतीत्यादिनाविकल्पादिडागमः विलंघ्य जीमूतैः जीवस्योदकस्यमूतः पटबन्धोयेषान्तैः पृषोदरादित्वात्साधुः अपिहितसानुरछादि ततटउन्नतइत्यर्थः। इन्द्रकीलआसेदेप्राप्तः सीदतेः कर्म्मणिलिट्॥ १७॥ *

संसिद्धाविति करणीयसन्निबद्धैरालापैः पिपतिषतांविलंघ्यवीथीम्। आसे
दे दशशतलोचनध्वजिन्याजीमूतैरपिहितसानुरिन्द्रकीलः॥ १७॥
आकीर्णामुखनलिनैर्विलासिनीनामुद्धूतस्फुटविशदातपत्रफेना। सा
तूर्यध्वनितगभीरमापतन्तीभूभर्त्तुःशिरसिनभोनदीवरेजे॥ १८॥
सेतुत्वन्दधतिपयोमुचांविताने संरम्भादभिपततोरथाञ्जवेन। आनिन्यु
र्नियमितरश्मिभुग्नघोणाःकृच्छ्रेणक्षितिमवनामिनस्तुरङ्गाः॥ १९॥

आकीर्णेति। विलासिनीनांमुखनलिनैः उपमितसमासः। आकीर्णाव्याप्ताउद्धूताः स्फुटान्यसंकुचितानिविशदानिआतपत्राणिश्वेतच्छत्राणिफेनाइवयस्यास्तथोक्ता तूर्यध्वनितैर्वाद्यघोषैर्गभीरंयथातथाभूभर्त्तुरिन्द्रकीलस्यशिरसिआपतन्तीसासे नानभोनदीवरेजे॥ १८॥ ●●●●●●●●●●●●●●● ॥

सेतुत्वमिति। पयोमुचांवितानेसेतुत्वन्दधतिसतिसंरम्भादाटोपाज्जवेनाभिपततोमे घवृन्दमधरीकृत्यधावतइत्यर्थः। तथाभूतान्रथान्नियमितैराकृष्टैरश्मिभिःप्रग्रहै र्भुग्नाकुञ्चिताःघोणाःप्रोथायेषान्ते। कुञ्चितन्नतमाविद्धंकुटिलम्भुग्नवेल्लिते। वक्र

मित्यमरः । किरणप्रग्रहौ रश्मी । घोणा तु प्रोथमस्त्रियामित्यमरः ॥ अवनमन्तो अवनामिनोऽवनतपूर्वकाया अत्र तुरङ्गाः । कष्टेषामहृता प्रबन्धेन क्षितिमानिन्युरिति स्वभावोक्तिः ॥ १९ ॥ ॥

माहेन्द्रमिति । माहेन्द्रं नगमभितः इन्द्रकीलाभिमुखं । अभितः परित इत्यादिना द्वितीया । दिवोऽन्तरीक्षात्पतन्तोऽवतरन्तः पर्यन्तस्थिताः पार्श्वस्थाः जलदा येषां ते करेणुवर्याः न निर्द्धारण इति षष्ठीसमासनिषेधात् । सप्तमीति योगविभागात्समासः । निलयने स्थाने निःप्रकम्पपक्षैर्निश्चलपक्षैर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैर्मैनाकादिभिः सादृश्यमाजग्मुरित्युपमा ॥ २० ॥ ॥

माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्याः पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः । सादृश्यं निलयननिःप्रकम्पपक्षैराजग्मुर्जलनिधिशायिभिर्नगेन्द्रैः ॥ २० ॥

उत्सङ्गे समविषमे समं महाद्रेः क्रान्तानां वियदभिपातलाघवेन । आमूलादुपनदि सैकतेषु लेभे सामग्र्यं खुरपदवी तुरङ्गमाणाम् ॥ २१ ॥

उत्सङ्ग इति । महाद्रेरुत्सङ्गे मूर्द्धि विषये यत्समविषमं समञ्च विषमञ्च निम्नोन्नतं तस्मिन् । द्वन्द्वैकवद्भावः । वियदभिपातलाघवेन गगनसञ्चारपाटवेन सममेकरूपमाक्रान्तानामवसेहरचितमित्यर्थः । कान्तानाङ्क्रान्तानां तुरङ्गमाणां खुरपदवी खुरपंक्तिः उपनदि नद्याः समीपे । अव्ययीभावश्चेति नपुंसकत्वात् ह्रस्वत्वं । सैकतेषु आमूलान्मूलमारभ्य समग्रस्य भावः सामग्र्यं लेभे । सैकतादन्यत्र निम्नेषु गगनचारेण समप्रदेशवद्विषमे खुरस्पर्शाभावाद्विच्छिन्ना खुरसरणिः सैकतेषु तु सर्वत्र समत्वादविच्छिन्नेत्यर्थः ॥ २१ ॥ ॥

सध्यानमिति । सध्यानं सशब्दं निपतिताः निर्झराः प्रवाहा यासु तासु । प्रवाहो निर्झरो

सोऽकर इत्यमरः । अधित्यकास्वूर्द्ध्वभूमिषु । भूमिरूर्द्ध्वमधित्यकेत्यमरः । उपा
धित्यास्तिनित्यकप्रत्ययः । मन्द्रैर्गम्भीरैः । कलो मन्द्रस्तु गम्भीर इत्यमरः । प्रतिनि
नदैः प्रतिध्वानैः संमूर्छन्वर्द्धमानः रथानां ध्वनिर्घनरवशङ्कया गर्जितभ्रमेणेति भ्रा
न्तिमदलङ्कारः । उद्ग्रीवैर्मयूरैः सोत्कण्ठमुपशुश्रुवे उपश्रुतः श्रूयते स्म कर्मणि
लिट् ॥ २२ ॥ ● * ● ॥ ● ~ ● ॥ ● * ● ॥ ● ~ ● ॥ ● * ● ॥ ● ~ ● ॥

सम्भिन्नामिति । अविरलपातिभिर्निरन्तरप्रसारिभिरुपमेखलं कटेष्वित्यर्थः । अ
थ मेखला । श्रोणिस्थाने इ कटकेऽकटिबन्धेऽसिबन्धन इति यादवः । नीलानां मणी

सध्वानं निपतितनिर्झरासु मन्द्रैः संमूर्छन्प्रतिनिनदैरधित्यकासु । उ
द्ग्रीवैर्घनरवशङ्कया मयूरैः सोत्कण्ठं ध्वनिरुपशुश्रुवे रथानाम् ॥ २२ ॥
सम्भिन्नामविरलपातिभिर्मयूखैर्नीलानां भृशमुपमेखलं मणीनाम् । वि
च्छिन्नामिव वनिता नभोऽन्तराले वप्राम्भःस्रुतिमवलोकयांबभूवुः ॥ २३ ॥
आसन्नद्विपपदवीमदानिलाय कुध्यन्तो धियमवमत्य धूर्गतानाम् । सव्याजं
निजकरिणीभिरात्तचित्ताः प्रस्थानं सुरकरिणः कथंचिदीषुः ॥ २४ ॥

नां मयूखैर्भृशं सम्भिन्नामेकीभूतामत एव नभोऽन्तराले विच्छिन्नामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा
। वप्राम्भःस्रुतिं वप्रोदकधारां वनिता अवलोकयाम्बभूवुः वप्राम्भःस्रुतेः स्वधवलिमन्या
गेनेन्द्रनीलानां नीलिमस्वीकाररूपतद्गुणो व्यापिता विच्छेदोत्प्रेक्षेति तयोरङ्गाङ्गि
भावेन सङ्करः । तेन च नैला विच्छेदभ्रमरूपो भ्रान्तिमानुच्यते ॥ २३ ॥ ● ● ॥
आसन्नेति । धुरं गतास्तेषां धूर्गतानां नियन्तॄणां धियमवमत्यागणयित्वा अवज्ञाये
त्यर्थः आसन्नायां द्विपपदव्यां वनगजमार्गे यो मदानिलस्तस्मै कुध्यन्तः तम्प्रति
कुप्यन्तः । क्रुधद्रुहेत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । सव्याजं सकपटं निजकरि

शोभिराचरिताः आकृष्टचिताः सुरकरिणः प्रस्थानङ्गमनङ्कर्थश्चिदीपुरभिलेषुः ॥ २४ ॥

नीरन्ध्रमिति । नीरन्ध्रं सान्द्रम्पथिषु रथाङ्गैश्चक्रैर्नुन्नं प्रेरितं । नुन्ननुन्नास्तनिष्ठ्यूतविद्धक्षिप्तेरिताः समा इत्यमरः । पर्य्यस्यत्प्रसरन्नवसलिलमिवारुणं रजो रञ्जयन्ती सावाहिनी सेना घर्म्मान्ते प्रावृषि क्षुभितजला कलुषोदकेत्यर्थः । जह्नुकन्या गङ्गेव वनानि फलकुसुमप्रधानानि गहनानि जीर्णानि आतेने व्याननशे । अत्र समासगतवाक्यगतोपमयोः सजातीययोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २५ ॥

सम्भोगेति । अथ वृत्रारेः शक्रस्य सहायाः सचिवाः गन्धर्वा उपगङ्गं गङ्गासमीपे ।

> नीरन्ध्रं पथिषु रजो रथाङ्गनुन्नम्पर्य्यस्यन्नवसलिलारुणं वहन्ती । आतेनेवनगहनानि वाहिनी सा घर्मान्तक्षुभितजलेव जह्नुकन्या ॥ २५ ॥
>
> सम्भोगक्षमगहनामथोपगङ्गं बिभ्राणां ज्वलितमणीनि सैकतानि । अध्यूषुश्च्युतकुसुमाचितां सहाया वृत्रारेरविरलशाद्वलां धरित्रीम् ॥ २६ ॥

अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वम् । सम्भोगक्षमगहनामुपभोगयोग्यवनां ज्वलिताः मणयो येषु तानि सैकतानि बिभ्राणां भृशं कर्णरि शानच् । च्युतैः स्वयम्पतितैः कुसुमैराचितां व्याप्तां अविरलाः सान्द्राः शाद्वलाः शादप्रायप्रदेशा यस्यां तां धरित्रीमध्यूषुरधितस्थुः वसतेर्यजादित्वात्सम्प्रसारणं । अत्र धरित्रीविशेषणार्थानामधिवासहेतुत्वादनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६ ॥

भूभर्तुरिति । तदा हरिसखवाहिनीनिवेशो गन्धर्वसेनाशिबिरम् । निवेशः शिबिरे उद्वाहे निःस्वाने षु प्रकीर्त्तित इति शाश्वतः । भूमर्तुः पर्वतस्य उर्व्याः समधिकम्पूर्वस्मादभ्यधिकं यथा तथा श्रीमत्तां श्रियमित्यर्थः । आदधे जनयामास । तथाहि । म

होदयानां महात्मनां संसत्तौ सम्यक् सेवायां किमसुलभं न किञ्चिद्दुर्लभमित्यर्थः। कार्त्तिकेयेन यदृच्छयादैवाद्योगोऽप्युच्छ्रायमुत्कर्षं नयति। अत्र प्रकृतयदृच्छयायोगस्योत्कर्षाभिधानादप्रकृतभक्तियोगस्योत्कर्षाधायकत्वे कैमुतिकन्यायेनार्थादापत्तिरिति प्राकरणिकादप्राकरणिकरूपार्थापत्तिरलङ्कारः। तदुक्तं। एकस्य वस्तुनो भावाद्यत्र वस्त्वन्यथापतेत्। कैमुत्येन यतः सास्मादर्थापत्तिरलंकृतेति॥ २७॥

सामोदा इति। सामोदाः ससौरभाः कुसुमप्रधानास्तरवः शाकपार्थिवादिषु द्रष्टव्याः। तेषां श्रियः समृद्धयः विविक्ताः विजनप्रदेशाः। विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाका

भूमन्तुः समधिकमादधेत दोर्व्यौः श्रीमत्तां हरिसखत्वाहिनोनिर्देशः। संसक्तौ किमसुलभं महोदयानामुच्छ्रायं नयति यदृच्छयापि योगः॥ २७॥

सामोदाः कुसुमतरुश्रियो विविक्ताः सम्पत्तिः किशलयशालिनी लतानाम्।
साफल्यं ययुरमराङ्गनोपभुक्ताः सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम्॥ २८॥
क्लान्तोऽपि त्रिदशवधूजनः पुरस्ताल्लीनाहिश्वसितविलोलपल्लवानाम्।
सेव्यानां हतविनयैरिवावृतानां सम्पर्कम्परिहरति स्म चन्दनानाम्॥ २९॥

सा धारयद्भ्रमरः। किशलयशालिनी लतानां सम्पत्तिः। यतः भ्रमराङ्गनोपभुक्ताः सन्तः साफल्यं ययुः। तथा हि यया लक्ष्म्या करणेन परेषामुपकुरुते लक्ष्मीवानिति शेषः सा लक्ष्मीर्नान्येति भावः। परेषामित्यत्रानुकरोति भगवते नारायणस्येत्यादिवन्न श्रियायोगे हि सम्बन्धसामान्ये षष्ठी॥ २८॥ ** ❀❀ ** ❀❀ ** ❀❀॥

क्लान्त इति। क्लान्तोऽपि त्रिदशवधूजनः पुरस्तादग्रे लीनानां संश्रितानामहीनां श्वसितैर्निश्वासैर्विलोलाः पल्लवाः येषां तेषां चन्दनानां सम्पर्कं हतविनयैर्दुर्जनैः खलैः आवृतानां संवृतानां सेव्यानां प्रभूणां सम्पर्कमिव परिहरति स्म। दुष्टसंसर्गदोषाद्गुणाढ्या

अपिध्याऽऽबाइति भावः ॥ २९ ॥ ●●~●●~●●~●●~ ॥

उत्सृष्टेति । उत्सृष्टाः आक्षिप्ताः ध्वजाः कुथाः आस्तरणानि कङ्कटाः तनुत्राणि येभ्यस्ते । प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोरित्यमरः । विदितनयैः शिक्षाभिज्ञैर्यन्तृभिः श्रमं विनेतुं श्रममपनेतुं धरित्रीमानीता निवेश्यमाना इत्यर्थः । द्विपा युगान्तवातैः आक्षिप्तानि स्कन्धानि द्रुमाणां गहनानि येभ्यस्ते पर्य्यस्ता विपर्य्यासिता गिरय इव विरेजुः ॥ ३० ॥ * ॥ *~* ॥ *~* ॥ *~* ॥ *~* ॥ * ॥

प्रस्थानेति । गजपतिना प्रस्थानश्रमेण जनितां निद्रां विहाय आमुक्ते सदानपङ्के

उत्सृष्टध्वजकुथकङ्कटा धरित्रीमानीता विदितनयैः श्रमं विनेतुम् । आक्षि
प्तद्रुमगहना युगान्तवातैः पर्य्यस्ता गिरय इव द्विपा विरेजुः ॥ ३० ॥
प्रस्थानश्रमजनितां विहाय निद्रामामुक्ते गजपतिना सदानपङ्के । शय्या
न्ते कुलमलिनां क्षणं विलीनं संरम्भच्युतमिव शृङ्खलं चकाशे ॥ ३१ ॥
आयस्तः सुरसरिदोघरुद्धवर्त्मा सम्प्राप्तुं वनगजदानगन्धिरोधः । मूर्द्धा
नं निहितशितांकुशं विधुन्वन्यन्तारं न विगणयाञ्चकार नागः ॥ ३२ ॥

शय्यान्ते शयनदेशे क्षणं विलीनं अलीनाकुलं संरम्भेण उत्थानसंभ्रमेण च्युतं भ्रष्टं शृङ्खलं निगडमिवेत्युत्प्रेक्षा । अथ शृङ्खले । अन्दुको निगडोऽस्त्रीस्यादित्यमरः । चकाशे शुशुभे ॥ ३१ ॥ ●●~●~●●~**~●●~●~●● ॥

आयस्त इति । वनगजदानस्य गन्धोऽस्यास्तीति तद्गन्धि रोधः परकूलमित्यर्थः । सम्प्राप्तुं आयस्तः उत्सुकः प्रयत्नं कुर्वाण इत्यर्थः । यसु प्रयत्ने इति धातोः कर्तरि क्तः । किन्तु सुरसरिदोघेन गङ्गाप्रवाहेन रुद्धं वर्त्म यस्य सः । नागो गजः निहितः शितस्तीक्ष्णोऽङ्कुशो यस्मिंस्तं मूर्द्धानं विधुन्वन् रोषादिति भावः । यन्तारं न विगणय

योञ्चकार ॥ ३२ ॥ ●●⁓●⁓●⁓●⁓●⁓●⁓●⁓●● ॥

आरोढुरिति । समवनतस्य जलपानार्थमानम्रपूर्वकायस्य करेणोर्गजस्य । करेणु
र्भ्यां स्त्रीनेभेइत्यमरः । करेणपीतस्य शेषे पयसि [illegible] साशङ्कं सभ
यं समीरिते क्षिप्ते सति इत्यर्थः । शीकरः करेणोर्मदस्रुती मदस्राविण्यौ कपोलौ सं
मार्जन् प्रमृजन् मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिष्यत इति वृद्धिः । मद इव सस्यन्दे स
घन्मदसम्पृक्तस्य मदसादृश्यान्मदोपमा ॥ ३३ ॥ ●●⁓●⁓●⁓●● ॥

आघ्रायेति । अतितृष्यतापि अतिपिपासतापि क्षणमाघ्राय रोषादुत्तीर्णं तीरे । विभ

आरोढुः समवनतस्य पीतशेषे साशङ्कं पयसि समीरिते करेण । संमा
र्जन्नरुणमदस्रुती कपोलौ सस्यन्दे मद इव शीकरः करेणोः ॥ ३३ ॥
आघ्राय क्षणमतितृष्यतापि रोषादुत्तीर्णं निहितविवृत्तलोचनेन । सम्पृ
क्तं वनकरिणां मदाम्बुसेकैर्नाचेमे हिममपि वारि वारणेन ॥ ३४ ॥
प्रश्च्योतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः क्रीडन्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा । कि
ञ्जल्कव्यवहितताम्रदानलेखैरुत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥ ३५ ॥

र्थेऽव्ययीभावः । निहिते विवृत्ते लोचने यस्य तेन प्रतिगजदिदृक्षयेति भावः वा
रणेन हिमं शीतलमपि वनकरिणां मदाम्बुसेकैर्दानधाराभिः सम्पृक्तं वारि नाचेमे
पीतम् आङ्पूर्वाच्चमु अदने इति धातोः कर्मणि लिट् ॥ ३४ ॥ ●●⁓●⁓●⁓●●

प्रश्च्योतदिति । क्रीडन्तो विहरन्तो गजपतयः निम्नगाया गङ्गायाः पयांसि प्रश्च्यो
तद्भिः क्षरद्भिर्मदैः सुरभीणि कृत्वा किञ्जल्कैः केसरैर्व्यवहितास्तिरोहितास्ताम्रा
रुणा दानलेखा मदराजयो येषु तैः अत एव सरसिजगन्धिभिः कपोलैरुपलक्षिताः
सन्तः उत्तेरुः निर्जग्मुः । अत्र मदसरसिजगन्धयोः समयोर्विनिमयोक्त्या समप

 भृभिरलङ्कारः । तेनमज्जनानिमग्नायाम्बपरिमवमवयान्तरखरम्भोरुत्थमा
 से ॥ ३५ ॥ * ●—● * * ●—● * * ●—● * * ●—●
 आकीर्णमिति । घनारुणेनसान्द्रलोहितेन । विशेषणसमासवलरजसासेना
परागेणाकीर्णं सपदिप्रक्षोभैर्जलोडनैस्तटेषुतीरेषुतरङ्गितंसञ्जाततरङ्गन्तार
कादित्वादितच् पद्मा । तरङ्गवत्कृतं मत्वन्तात्तत्करोतीतिणिचि कर्मणि क्तः पा
पिष्ठवद्भावात्मतुपोलुक् । तथामातङ्गैरुन्मथितानांलुलितानांसरोजानांरेणुभिः
पिशङ्गमम्बुमञ्जिष्ठेनमञ्जारङ्गेनारक्तंमाञ्जिष्ठं वसनमिवनिर्बभासे । तेनरक्तमि
त्यण् । माञ्जिष्ठमित्यत्रकौशेयमितिवापाठः तत्रकोशशब्दात्ठक् । कौशेयंकृमिको

आकीर्णं बलरजसा घनारुणेन प्रक्षोभैः सपदि तरङ्गितं तटेषु । मात
ङ्गोन्मथितसरोजरेणुपिङ्गं माञ्जिष्ठं वसनमिवाम्बु निर्बभासे ॥ ३६ ॥
श्रीमद्भिर्नियमितकन्धरापरान्तैः संसक्तैरगुरुवनेषु साङ्गहारम् । सम्प्रा
पे निसृतमदाम्बुभिर्गजेन्द्रैः प्रस्यन्दिप्रचलितगण्डशैलशोभा ॥ ३७ ॥

शोत्थमित्यमरः ॥ ३६ ॥ ●● ** ●● ** ●● ** ●● ** ॥
श्रीमद्भिरिति । श्रीमद्भिः शोभावद्भिः नियमिताः कन्धरः अपरान्तांश्चरमपादाया
गात्रयेयान्तैः । अपरः पश्चिमः पाद इति वैजयन्ती । अगुरुवनेषु साङ्गहारं साङ्गवि
क्षेपं यथातथासंसक्तैः निःसृतानि प्रस्नुतानि मदाम्बूनि येषां तैर्गजेन्द्रैः प्रस्यन्दिनो ज
लस्राविणः प्रचलिताये गण्डशैलास्तेषां शोभा सम्प्रापे प्राप्ता कर्मणि लिट् । गण्डशैला
स्तुच्युताः स्थूलोपलागिरेरित्यमरः । अत्रान्योन्यशोभाप्राप्त्यसम्भवात्तत्सदृशीं शोभा
मिति प्रतिबिम्बाक्षेपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ३७ ॥ ●●—●●●—●● ॥
निःशेषमिति । गत्वंप्रहृतोनिगत्वमप्ताबायुः कर्मण्यण् । निःशेषं यथातथाप्रस्न

रेणुर्येन तमन्मदजलं स्रोतोभिर्मदनाडीभिः अजस्रमुज्झतां वर्षतां वारणानां प्राप्त

आमोदं व्यवहितं स्थिरः स्कन्नो भूरिपुष्पगन्धो येन सः भिन्नाः फुल्ला एला लता विशेषाः

पृथ्वीका चन्द्रबाला चैलेत्यमरः । तस्याः स्पर्शिनः । पुष्पेभ्यो जातो प्रभृतयः स्वविज्ञा

हीत्यमरः । अत्रैषां वासुरभिघ्राणेन्द्रियतर्पणमित्युपमा । आमोद

परिमलमुवाहवहतिस्म ॥ ३८ ॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

सादृश्यमिति । गम्भीरैर्मेघघोषैर्गर्जितैः सादृश्यन्दधन्नित्युपमा । दधातेः शतृप्रत्य

यः वा नपुंसकस्येति विकल्पान्नुमभावः । अनिद्रावृंहितं अतएव प्रबुद्धाः क्षुभि

निःशेषम्प्रशमितरेणुवारणानां स्रोतोभिर्मदजलमुज्झतां प्रजाशम् । आ
मोदं व्यवहितभूरिपुष्पगन्धो भिन्नैलासुरभिमुवाह गन्धवाहः ॥ ३८ ॥
सादृश्यन्दधतगभीरमेघघोषैरुन्निद्रक्षुभितमृगाधिपश्रुतानि । आ
तेनुश्चकितचकोरनीलकण्ठान्कच्छान्तानमरमहेभवृंहितानि ॥ ३९ ॥
शाखावसक्तकमनीयपरिच्छदानामध्वश्रमातुरवधूजनसेवितानाम् । ज
ज्ञे निवेशनविभागपरिष्कृतानां लक्ष्मीः पुरोपवनजा वनपादपानाम् ॥ ४० ॥

ताः संरब्धाश्चये मृगाधिपास्तैः श्रुतानि आकर्णितानि न तु प्रबुद्धानीति भावः । अमर

महेभवृंहितानि महान्तश्चासौ इभागजाश्चेति महेभाः अमराणां महेभाः तेषां वृंहि

तानि गर्जितानि कच्छान्तान् अनूपप्रदेशान् । जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथा वि

धेइत्यमरः । चकिता गर्जितशङ्कया संभ्रान्ताश्चकोराः पक्षिविशेषा नीलकण्ठा मयूरा

श्चयेषु तांस्तथाभूतान् । आतेनुः । भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ३९ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

शाखेति । परिच्छाद्यतेऽनेनेति परिच्छदः परिकरो वसनाभरणादिः पुंसि संज्ञायां

घः प्रायेणेति घप्रत्ययः । छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्येति ह्रस्वत्वं । शाखास्ववसक्ताः कमनीयाः

॥कि०स०॥ परिच्छदायेयान्तेऽध्वनिश्रमखेदेनातुरैः पीडितैर्बधूजनैः सेवितानान्निवेशनभूमि

॥सर्ग ७॥ गैरावसतिकावच्छेदैः परिस्तृतानां च्छवंक्रतानां । सम्पर्युपेद्यर्थादिनासुरङ्गम

॥ ८० ॥ पादपानामरण्यवृक्षाणाम्पुरेयदुपवनं कृत्रिमवनन्तमजातापुरोपवनजा लक्ष्मी.

अलङ्कृता । अत्रान्योन्यलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात्तत्सदृशीतिसादृश्याक्षेपादसम्भ

इतिमहोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किराता-
र्जुनीयेमहाकाव्येसप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

वेतदुदस्तु सम्बन्धे यन्निदर्शना । वसन्ततिलकावृत्तं । उक्तावसन्ततिलका तभजौ गौ । इतिलक्षणात् ॥ ४० ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

न्नरेण । अथ प्रविवेशमानमथ पुरं सुराङ्गना अप्सरसः स्वमायया स्वेच्छाविशेषेण कृतैर्निर्मितैर्मन्दिरैरुज्ज्वलं दीप्तं ज्वलन्तो मणयो यस्मिन् तद्व्योम सदा गन्धर्वाणां सनातनं सदातनं । सायंचिरमित्यादिना भावार्थे ट्युप्रत्ययः । गीर्वाणेन्द्रस्तत्पतिरिन्द्रस्तस्य चापवर्णानि गोपुराणि यस्य तत्तथोक्तमित्युपमा । पुरं नगरं वनानां विजिहीर्षया वनानि विहर्तुमिच्छया कर्मणि षष्ठी जगुः गतवत्यः जहातेर्लिट् । ज्वलज्ज्वलं ज्वलमिति पुरं पुरमिति चासकृद्व्यञ्जनद्वयस्य वृत्त्याच्छेकानुप्रासः । अन्यत्र तद्द्वैपरीत्यावृत्त्यनुप्रास इति तयोरुपमायाश्च संसृष्टिः । अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम् ॥ १ ॥ ❁ ❁ ❁ ॥

यथायथमिति । यथायथं यथास्वं स्वकीयमनतिक्रम्येत्यर्थः । यथास्वे तु यथायथमि

अथ स्वमायाकृतमन्दिरोज्ज्वलं ज्वलन्मणि व्योम सदां सनातनम् । सुराङ्गनागोपतिचापगोपुरं पुरं वनानां विजिहीर्षया जगुः ॥ १ ॥

यथायथं ताः सहिता नभश्चरैः प्रभाभिरुद्भासितशैलवीरुधः । वनं विशन्त्यो वनजायतेक्षणाः क्षणद्युतीनां दधुरेकरूपताम् ॥ २ ॥

त्यमरः । नपुंसकनिपातनन्तु ह्रस्वार्थम् । नभश्चरैर्गन्धर्वैर्मेघैश्च सहिताः प्रभाभिः स्वदीप्तिभिरुद्भासिताः शैलवीरुधो याभिस्ताः पूर्वोक्ता वनजायतेक्षणाः पद्मलोचनाः स्त्रियः वनं विशन्त्यः क्षणद्युतीनां सौदामनीनां विद्युतामेकरूपतां समानरूपतां दधुः । मुहुर्दृश्यमानत्वेनासां स्फुरणस्य क्षणिकत्वादिति भावः । श्लेषानुप्राणितेयमुपमा श्लेषवदिति केचित् । उभयथाप्यनुप्रासेन संसर्गः ॥ २ ॥ ❁ ❁ ॥

निवृत्तेति । निवृत्त आगतः वृत्तस्य वर्त्मनः स्य उद्रूप पयोधरस्य क्रमो यस्मिन्स्तःपादप्रक्षेपे सुविश्रान्तिसम्भवादिति भावः । किञ्च प्रवृत्ता जाता निर्ह्रादि विभूषणानां नूपुरादीनामारवो यस्मिन्सः । अवनौ पृथिव्यां परिक्रमः सञ्चारो नितम्बिनीनां नभःप्रयाणात्

भृशमधिकम्यञ्चमीविभक्तेरितिपञ्चमी । धृतिंसन्तोषमादधे । अत्रविशेषोक्तिरि
क्रमस्यधृत्यादानहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ३ ॥ ●●〰●●〰●● ॥
घनानीति । घनानिसान्द्राणिनतुविरलानिकरप्रचेयानिहस्तग्राह्याणिअनुचानि
अहस्त्येरधिकार्थवचनेइतितृतीयासमासःकामंकुसुमानिबिभ्रतःनवकुसुमितान्शा
खिनस्तरुन्अपहायसुरसुन्दरीजनैःपुरोऽग्रेअभिसस्रेअभिगतम्भावेलिट् । तथा
हिकामिनोगुणेष्वतिशयेषुविषयेषुउत्तरमुत्तरं । वीप्सार्थेऽव्ययीभावः । येषा
मुत्तरमिच्छायेषान्तेयथोत्तरेच्छाः उत्तरोत्तराभिलाषुकाहि । अत्रपरिकरोत्थापितोऽ

निवृत्तवृत्तोरुपयोधरक्लमःप्रवृत्तनिर्ह्रादिविभूषणारवः । नित
म्बिनीनाम्भृशमादधेधृतिन्नभःप्रयाणादवनौपरिक्रमः ॥ ३ ॥
घनानिकामंकुसुमानिबिभ्रतःकरप्रचेयान्यपहायशाखिनः । पु
रोभिसस्रेसुरसुन्दरीजनैर्यथोत्तरेच्छाहिगुणेषुकामिनः ॥ ४ ॥
ततूरलक्तारुणपाणिपल्लवाःस्फुरन्नखांशूत्करमञ्जरीभृतः । वि
लासिनीवाहुलतावनालयोविलेपनामोदहृताःसिषेविरे ॥ ५ ॥

र्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥
ततूरिति । विलेपनामोदैर्हृताआकृष्टावनालयोवनभृङ्गास्ततूःलक्षाःअलक्तैररु
णाःपाणयएवपल्लवायासान्ताःस्फुरन्तोनखांशूनामुत्कराःपुञ्जाएवमञ्जर्य्यस्ता
बिभ्रतीतितथोक्ताःक्विप् । विलासिनीनांबाहवएवलतास्ताःसिषेविरे । अत्रसम
स्तवस्तुविषयरूपकालङ्कारः । बाहुवयवानांलतावयवानाम्पल्लवादीनामेणिनि
रूपणादिति ॥ ५ ॥ ●〰〰✱〰〰● ✱ ●〰〰✱〰〰● ॥
निपीयमानेति । शिलीमुखैरलिभिः । अलिबाणौशिलीमुखाविन्यमरः । निपीयमा

न्तःस्तवकोगुच्छोयस्यास्ता चलावालपल्लवायस्याःसा अतएवामन्ददष्टःओष्ठोयस्मि
न्निकरोवधूननङ्करकम्पनन्तत् विडम्बयन्तीस्तवककपानेनैोष्ठदंशनम्पल्लवचल
नेनकरावधूननञ्चकुर्वतीत्यर्थः। धूञोण्यन्तात्ल्युट्। णिचिधूञोनेकक्रव्यः अशो
कयष्टिरशोकशाखेत्यर्थः। वधूजनैर्ददृशेदृष्टा। अत्रविडम्बयन्तीतिप्रस्तुता
शोकशाखाविभूषणाभूतोपमामहिम्ना अप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेःसमासोक्तिःउत्तिष्ठ
मानतयैवोपमयाङ्गाङ्गिभावेनसङ्कीर्य्यते ॥ ६ ॥ ॥

अथकश्चिन्मधुकराकान्ताङ्काश्चिदाह। करविति। मानपरिहारेणमधुपाश्रय
णेनुनकश्चिद्बाधइत्याशयेनसम्बोधयतिहेमानिनीति। नवपल्लवस्यआकृतिरि

निपीयमानस्तवकाशिलीमुखैरशोकयष्टिश्चलबालपल्लवा। वि
डम्बयन्तीददृशेवधूजनैरमन्ददष्टोष्ठकरावधूननम्॥ ६ ॥
करौधुनानानवपल्लवाकृतीवृथाकृथामानिनिमापरिश्रमम्। उ
पेयुषीकल्पलताभिशङ्कयाकथंन्वितस्त्रस्यतिषट्पदावलिः॥ ७ ॥

वाकृतिर्ययोरित्युपमानौकरौधुनानाधूञःक्रियादिकात्कर्तरिशानच्। वृथाव्यर्थम्परि
श्रमंमाकृथाःमाकुरुष्व। करोतेराशीरर्थेमाङिलुङ्। वृथात्वेहेतुमाह। कल्पल
ताभिशङ्कयाकल्पवल्लीभ्रमेणेतिभ्रान्तिमदलङ्कारः। उपेयुषीउपगताषट्पदा
वलिःकथंनुइतस्त्रस्यतिबिभेतिनत्रस्यत्येवेत्यर्थः। वाभ्राशेत्यादिनाविकल्पेनश्यन्प्र
त्ययः। अत्रकान्तापरिश्रमवैयर्थ्यरूपकार्यस्यषट्पदावलेःकल्पवल्लीभ्रमेणानि
बन्धनविनासरूपकारणेनकार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोभ्रान्तिमदङ्गाङ्गिभा
वेनसङ्कीर्णःसन्नुपमयासंसृज्यते॥ ७ ॥ ॥
अथकाचित्सखीकाञ्चित्प्रणयकुपितामाह। जहीहीति। प्रियमुपैतुंस्वयमेवानु

सतामच्छताम्। आद्यानद्यानुमानातावकल्पनानुमभावःकाम्यमानायकानपुरानुत
ज्ञः सखीजनः कोपञ्जहीहित्यज । आवद्याविति विकल्पादीकारादेशः । दयितोऽ
नुगम्यतामनुश्रियताम् । उभयथापि प्रार्थनायां लोट् । अन्यथा चञ्चलमस्थिर
न्तव मनः पुरोऽनुशेते अग्रेऽनुशयिष्यते अनुतप्स्यत इत्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण पुर
पूर्वमेवानुनिन्ये प्रसादयामास ॥ ८ ॥ ●✱✱✱● ॥
अथ चतुर्भिः श्लोकैः कलापकमाह । समुन्नतैरिति । समुन्नतैः काशान्यब्बालकुसु
मानि तानि दुकूलानीव तैः शालन्त इति तथोक्तैः सारसपंक्तयो मेखला इव ताः परिक्व

जहीहि कोपं दयितोऽनुगम्यतां पुरानुशेते तव चञ्चलं मनः । इति
प्रियं कञ्चिदुपैतुमिच्छतीं पुरोऽनुनिन्ये निपुणः सखीजनः ॥ ८ ॥
समुन्नतैः काशदुकूलशालिभिः परिक्वणत्सारसपंक्तिमेखलैः । प्रती
रदेशैः स्वकलत्रचारुभिर्विभूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः ॥ ९ ॥
विदूरपातेन भिदामुपेयुषश्च्युताः प्रवाहादभितः प्रसारिणः । प्रि
याङ्कशीताः शुचिमौक्तिकत्विषो वनप्रहासा इव वारिबिन्दवः ॥ १० ॥

णन्त्यो येषु तैः स्वेषां कलत्राणि श्रोण्यस्तद्वच्चारवस्तैः । कलत्रं श्रोणिभार्ययोरित्यमरः
। प्रतीरदेशैः विभूषिताः तटप्रदेशैर्भूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितो वननद्य इत्यर्थः ।
अत्र नदीनां कलत्राद्युपम्योपमेयाभ्यां योषिच्छब्दसामर्थ्याच्च नदीनां योषिदौ
पम्यं गम्यते ॥ ९ ॥ ●✱●✱●✱●✱●✱●✱●✱●✱ ॥
विदूरेति । विदूरपातेन भिदां भेदं । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । उपेयुष उपगतान्
प्रवाहान् च्युताः अत एवाभितः प्रसारिणः प्रसर्पन्त इति प्रियायाः अङ्के उत्सङ्ग इव शी
ताः शीतलाः शुचीनां मौक्तिकानां त्विष इव त्विषो येषां ते वनस्य प्रहासा इव स्थिता

दृष्ट्युपेक्षावारि विस्तृतश्च । अनेन प्रत्ययेन भ्रमरोरुपेक्षायाश्च संवृद्धिः ॥ १० ॥ *

सखीजनमिति । स्थिरैः फलवर्णविशेषैः स्थितैर्विरेफैः भ्रमरैः रुद्धैरेव तदर्थैः यत्तलोद्यश्च

दृष्टमुपमितिद्विदधातीति भावकर्म । स्थिराश्चनिश्चलाश्च द्विरेफाश्चमरास्तान्येवाञ्जनानि

तैः शारितानि कृष्णीकृतानि उदराणि येषान्तैः । शार इति शबलपीतयोरिति विश्वः । विसारि

भिर्विस्तृतैः पुष्पाण्येव विलोचनानि तैः प्रेमगुरुकृतादरं प्रेमत्वाद्गुरुतया कृतादरं

सखीजनं निरीक्षमाणा इव स्थिता । कुतः नम्रमूर्त्तयोऽवनताङ्गाश्च

लताः । अनेन उत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ११ ॥ *** ॥

उपेयुषीणामिति । मदेनारुणैरव्यक्तरागैः । अव्यक्तरागस्त्वरुणइत्यमरः । करि

सखीजनं प्रेमगुरूकृतादरं निरीक्षमाणा इव नम्रमूर्त्तयः । स्थिरद्विरे
फाञ्जनशारितोदरैर्विसारिभिः पुष्पविलोचनैर्लताः ॥ ११ ॥ उपेयुषी
णां बृहतीरधित्यका मनांसि जह्रुः सुरराजयोषिताम् । कपोलकाषैः
करिणां मदारुणैरुपाहितश्यामरुचश्च चन्दनाः ॥ १२ ॥ कलापकम् ॥

णां कपोलानां काषैः कषणैः उपाहितश्यामरुचो जनितकृष्णवर्णा इति तद्रूपणाल

ङ्कारः । चन्दना मलयजाः । गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियामित्यम

रः । बृहतीरधित्यका ऊर्द्ध्वभूमीरुपेयुषीणां सुरराजयोषितां मनांसि जह्रुः अ

पजह्रुः लताचन्दनादीनां विशिष्टानामेवाप्सरसे मनोहरणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्ग

मुन्नेयम् ॥ १२ ॥ ● ॥

स्वगोचर इति । चित्रहारिणां मनोहरे सर्वासां खिन्नानां प्रसवेन पुष्पजातेन विलोभ्य

माना आकृष्यमाणा योषितः स्वगोचरे स्वविषये एकपरप्रचये समपील्यर्थः । प्रसव

इति विषयः । उपकण्ठमरिकमरिन्तुन्नकण्ठामभमन्दांगच्छतीशां प्रणयेन सहायत्वेन

नाप्रियाणि चक्रुः । स्वकरग्राह्यमपि प्रसवं स्वकान्तप्रियार्थं तैर्दीयमानमेव जगृहुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ ●✽● ●⁓● ●✽● ●⁓● ●✽● ●⁓● ●✽● ॥

प्रयच्छतेति । कुसुमानि प्रयच्छता दयितेन उच्चैरत्यन्तं विपक्षगोत्रं सपत्नीनामधेयं लम्भिता प्रापिता तन्नाम्ना आहूतेत्यर्थः । नाम गोत्रं कुलं गोत्रमित्यभिधानात् । मानिनी जन एव न किञ्चिदूचे कर्तरि लिट् । किन्तु केवलं बाष्पाकुललोचना सती चरणेन भुवं विलिलेख । गोत्रस्खलनजनितेर्ष्यानिमित्तनिर्वेदस्तदिति भावः । मानिनी जन एव न किञ्चिदित्युक्तम् । तदुक्तं दशरूपके । तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमान

स्वगोचरे सत्यपि चित्तहारिणा विलोभ्यमानाः प्रसवेन शाखिनाम् । न
भस्वतामुपकर्तुमिच्छतां प्रियाणि चक्रुः प्रणयेन योषितः ॥ १३ ॥
प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता । न
किञ्चिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम् ॥ १४ ॥
प्रियेऽपरा यच्छति वाचमुन्मुखी निबद्धदृष्टिः शिथिलाकुलोच्चया । स
मादधे नांशुकमाहितं वृथा विवेद पुष्पेषु न पाणिपल्लवम् ॥ १५ ॥

नावनिःश्वसत्यविवर्णा ह्रीमदाननता इति ॥ १४ ॥ ● ●⁓● ✽ ●⁓● ● ॥

प्रिय इति । वाचं यच्छति ददति समालपतीत्यर्थः । दाणः शतृप्रत्ययः पाघ्रेत्यादिना यच्छादेशः । प्रिये निबद्धदृष्टिः अत एवोन्मुखी शिथिलः श्लथः आकुलश्चलितश्च तादृश उच्चयो नीविबन्धो यस्याः सा । नारीकट्यंशुकग्रन्थौ नीविः स्यादुच्चयोऽप्ययमिति मा[illegible]सडः । अपरा अन्या स्त्री अंशुकं न समादधे न बबन्ध रागपारवश्यादिति भावः । पुष्पेषु वृथा व्यर्थं आहितमारोपितं अस्थाने प्रसारितमित्यर्थः । पाणिपल्लवं च न विवेद प्रियासक्तचित्तत्वादिति भावः । एषा च प्रगल्भा नायिका पाणिपल्लवमित्यत्र अन्यतरता

यथापुष्पावचयप्रमाणामाबाहुपामारूपकयोः सन्देहसङ्करः ॥ १५ ॥ ❁ ❁ ❁ ॥

सलीलमिति । आसक्तान्यासञ्जितानि लतान्तानि पल्लवा भूषणं यस्य तल्लतान्तपल्लवैः सह ग्रथितमित्यर्थः । कुसुमावतंसकं पुष्पशेखरं कर्णान्तस्थमिति भावः । सलीलं समासजन्त्या शिरसि प्रति बध्नत्या दर्शयन्त्या ... । कान्तया कश्चित्स्तनाभ्यामुपपीड्य स्तनोपपीडं सप्तम्यां वैपाद्दिना णमुल्प्रत्ययः । नितम्बिना प्रशंसायामिनिः घनेन निबिडेन जघनेन । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुर इत्यमरः । नुनुदे नुन्नः संमुखानिरेकादिति भावः । एषाप्यप्रगल्भैव ॥ १६ ॥ ❁ ❁ ❁ ॥

अथ युग्मेनाह । कलत्रेति । विलोलनीविना गाढालिङ्गनादिश्लिष्टवस्त्रग्रन्थिनाक

सलीलमासक्तलतान्तभूषणं समासजन्त्या कुसुमावतंसकम् । स्तनो
पपीडं नुनुदे नितम्बिना घनेन कश्चिज्जघनेन कान्तया ॥ १६ ॥
कलत्रभारेण विलोलनीविना गलद्दुकूलस्तनशालिनोरसा । व
लिव्यपायस्फुटरोमराजिना निरायतत्वादुदरेण ताम्यता ॥ १७ ॥

लत्रभारेण श्रोणिभारेण तथा गलत्संसमानन्दुकूलं याभ्यां ताभ्यां स्तनाभ्यां शालत इति तथोक्तेनोरसा तथा वलिव्यपायेन भङ्गनिवृत्त्या स्फुटा रोमराजिर्यस्मिन् तेन निरायतत्वाद्प्रसारितत्वात् ताम्यता तनूभवता उदरेण चोपलक्षितया । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १७ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

विलम्बमानेति । विलम्बमानो विस्रंसमान आकुलो विलुलितश्च केशपाशो यस्यास्तया आविःकृतबाहुमूलया दर्शितकक्षप्रदेशया एकया चिरकान्तया तरुप्रसूनान्यपदिश्य प्रसूनग्रहणव्याजीकृत्येत्यर्थः । व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं चेत्यमरः । सादरं साभिलाषं मनोधिनाथस्य प्रियस्य मनः समाददे आचकर्षे कर्मैकलिङ्ग । सर्वाङ्गसौ

ष्टवदर्शनात् । [illegible] । [illegible] कान्ताविशेषणपदार्थैः [illegible] र्थेते ॥ १८ ॥ ० [illegible] व्यपोहितुमिति । [illegible] दिनाक्षेप् । [illegible] तैः व्यपोहितुं अपनेतुं अपारयन्तं [illegible] । [illegible] र्शनाभावादपारयन्तमित्यर्थः । [illegible] पयोधरेणोरसि [illegible]

विलम्बमानाकुलकेशपाशया कयाचिदाविष्कृतबाहुमूलया । तरु
प्रसूनान्यपदिश्य सादरं [illegible] मनः समाददे ॥ १८ ॥
युग्मं ॥ व्यपोहितुं लोचनतो [illegible] पुष्पजं रजः ।
पयोधरेणोरसि [illegible] ॥ १९ ॥
इमान्यमूनीत्यपवर्जिते [illegible] कुसुम [illegible] पल्लवे । विहा
यनिस्सारतयेव भूरुहान्पदं वनश्रीर्वनितासु सन्दधे ॥ २० ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] निसप्तमी । [illegible] ॥ १९ ॥ [illegible] इमानीति । यथाभिरामं [illegible] । [illegible] पल्लवे तस्मिन् [illegible] मूनीति [illegible] र्देशपूर्वकमित्यर्थः । [illegible] तिवनश्रीर्निःसारतयेवेति हेतूत्प्रेक्षा । भूरुहान् तरून् [illegible] । अत्र वनितागताचाः पुष्पप्रसाधनसम्भावनायाः [illegible] विषयभूतायाः निगरणो

न विषयेणातिशयो वनितागतत्वोत्प्रेक्षया ऽसम्बन्धे सम्बन्धरूपा भेदेऽभेदरूपा वातिश
योक्तिरलङ्कारः । विषयस्यानुपादानाद्विषय्यप्युपपाद्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्या
त्कविप्रौढोक्तिजीवितेति लक्षणात् ॥ २० ॥ **—*०*—*०*—** ॥

प्रवालेति । प्रवालभङ्गेन पल्लवलवेनारुणाः पाणिपल्लवाः नखरञ्जनादित्यर्थः ।
परागेण पुष्परजसा पाण्डूकृतौ पीवरौ स्तनौ यस्य सः पुष्पैः सुगन्धिः सुरभिः अङ्गना
जनो महीरुहो वृक्षजातात् वपुर्गुणस्य देहगुणस्य उच्छ्रायः पाणिपल्लवारुण्या
देरुत्कर्षं तमाददे लब्धवानिवेत्युत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु स्वाभाविक एव प्रवाल
भङ्गादिभिरभिव्यज्यत इति भावः । उत्कर्षः आयः उच्छ्राय इति घञन्तेन प्रादिसमा

प्रवालभङ्गारुणपाणिपल्लवः परागपाण्डूकृतपीवरस्तनः । मही
रुहः पुष्पसुगन्धिराददे वपुर्गुणोच्छ्रायमिवाङ्गनाजनः ॥ २१ ॥
वरोरुभिर्वारणहस्तपीवरैश्चिराय खिन्नान्नवपल्लवश्रियः । समे
ऽपि यातुं चरणाननीश्वरान्मदादिव प्रस्खलतः पदे पदे ॥ २२ ॥

सः । ननूपसृष्टात् घञ्प्रत्ययः श्रीणीभुवोऽनुपसर्ग इति प्रतिषेधात् ॥ २१ ॥ ● ॥
षड्भिः कुलकमाह । वरोरुभिरिति । अनुसानु सानुषु यद्धर्म ततः सकाशात् गुरु
णा खेदेन मन्थरमलसं विनिर्यतीनां निष्क्रामन्तीनां सुराङ्गनानां सम्बन्धिभिर्वारणह
स्तपीवरैः करिकरस्थूलैः वराश्च ते ऊरवश्चेति तैः चिराय खिन्नान् । किं च नवपल्लवा
नां श्रीरिव श्रीर्येषां तान् नवमृदूनित्यर्थः । अत एव समे समस्थलेऽपि किम्पुनर्वि
षम इति भावः । यातुं गन्तुमनीश्वरान् अशक्तान् अत एव मदादिव पदे पदे वीप्सा
यां द्विर्भावः । प्रस्खलतः स्खलतः । मदादिवेत्युपमा ॥ २२ ॥ *—* ॥
विसारीति । विसारिभिः काञ्चीमणिरश्मिभिः लब्धया तज्जनितयेत्यर्थः । मनोहर

उच्छ्रायः उत्सेधो येषां तेषां नितम्बानां शोभया करणेन नवसैकतानां द्युतिं शोभां जि-
त्वा स्थितानि तत्तुल्यानीत्यर्थः । अत एवोपमालङ्कारः । श्रमेणातिरिक्तैरतिशयितैः
गौरवैर्गुरुत्वैरुपलक्षितानि नितराम्भारोपमस्थितानि तत्तुल्यानीत्यर्थः । जघनानि
च । उच्छ्रायो व्याख्यातः ॥ २३ ॥ ॥

समुच्छ्वसदिति । समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैरुल्लसत्कमलमुकुलैर्मुग्धैरित्यु-
पमानाभिभिः प्रतारिकाख्यैः । अथ नाभिसंज्ञमवाङ्गं यस्य संज्ञा प्रतारिकेति केश-
वः । पुल्लिङ्गतायान्तु कविरेव प्रमाणम् । उपनीवि नीवी समीपे । उपाहित

विसारिकाञ्चीमणिरश्मिलब्धया मनोहरोच्छ्रायनितम्बशोभया ।
स्थितानि जित्वा नवसैकतद्युतिं श्रमातिरिक्तैर्जघनानि गौरवैः ॥ २३ ॥
समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीवि नाभिभिः । द-
धन्ति मध्येषु वलीविभङ्गिषु स्तनातिभारादुदराणि नम्रताम् ॥ २४ ॥
समानकान्तीनि तुषारभूषणैः सरोरुहैरस्फुटपत्रपंक्तिभिः । चिता-
नि घर्माम्बुकणैः समन्ततो मुखान्यनुत्फुल्लविलोचनानि च ॥ २५ ॥

श्रीणि जनितशोभानि तथा वलीविभङ्गिषु ऊर्मिमत्सु मध्येषु जघनस्थलेषु स्तना-
तिभारान्नम्रत्वन्दधन्ति । बिभ्राणानि । वा नपुंसकस्येति विकल्पान्नुमागमः । उद-
राणि च ॥ २४ ॥ ॥

समानेति । किञ्च घर्माम्बुकणैः स्वेदोदकबिन्दुभिः समन्ततश्चितानि व्याप्तानि अनु-
त्फुल्लविलोचनानि अविकसदक्षीणि । अत एव तुषारभूषणैः सीकरपरिवृतैः ।
तुषारौ हिमसीकराविति शाश्वतः । अस्फुटपत्रपंक्तिभिः । अविकचदलावलि-
भिः । व्याकोशविकचस्फुटा इत्यमरः । सरोरुहैः समानकान्तीनीत्युपमा । मुखा-

नियं ॥ २५ ॥ ●●⁓●●⁓●●⁓●●⁓●●⁓●●⁓●● ॥

विनिर्य्यतीनामिति । सविस्मयं रूपयतः पूर्वोक्तचरणादीनिवर्णयतो नभश्चरान्ग
न्धर्वान् तत्पूर्वमिव तदेव प्रथमं यथाङ्गुत्प्रेक्षाईक्षणादरः आलोकनकौतुकं विवेश
। पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । अत्र कुलकेस्वभावोक्तिरुत्प्रेक्षाङ्गम् ॥ २६ ॥ ** ** ॥
सम्प्रतिसलिलक्रीडावर्णनमारभते । अथेति । अथ पुष्पावचयानन्तरं स्फुरद्भि
स्खलद्भिर्मीनैर्विधूतपङ्कजेति सदृक्समुखवीक्षणोक्तिः विपङ्कम्पङ्करहितं विहारयोग्य
मितियावत् । तत्र तीरे स्खलिता विचलिता ऊर्म्मिसंहतिर्य्यस्यां सेति हस्तसंज्ञोक्तिः ।

विनिर्य्यतीनां गुरुखेदमन्थरं सुराङ्गनानामनुसानुवर्त्मनः । सवि
स्मयं रूपयतो नभश्चरान्विवेश तत्पूर्वमिवेक्षणादरः ॥ २६ ॥ कुल
कम् ॥ अथ स्फुरन्मीनविधूतपङ्कजा विपङ्कतीरस्खलितोर्मिसंहतिः
। पयोवगाढुं कलहंसनादिनी समाजुहावेव वधूः सुरापगा ॥ २७ ॥
प्रशान्तघर्माभिभवः शनैर्विवान्विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः । द
दौ भुजालम्बमिवात्तशीकरस्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥ २८ ॥

कलहंसनादिनी कादम्बशब्दवतीति वाग्व्यापारोक्तिः । अत एव सुरापगा गङ्गा वधूर
प्सरसः पयोऽवगाढुमवगाहितुं ह्रादेरुदितत्वादिड्विकल्पः समाजुहावेव आकारया
मासेवेत्युत्प्रेक्षा इति । हूतिराकारणाह्वानमित्यमरः । ह्वयतेर्लिट् । अभ्यस्तस्य चे
ति सम्प्रसारणम् ॥ २७ ॥ ●● ●● ●● ●● ●● ●● ●● ●● ●● ॥
प्रशान्तेति । प्रशान्तघर्माभिभवः प्रशान्तोष्मबाधः । वादान्तशान्तेत्यादिना निपा
तनात्साधुः । शनैर्विवान् मन्दं वहन् वातेः शतृप्रत्ययः । परिमृष्टपङ्कजः पद्मगन्धोत्क
र्षः । आत्तशीकरः कृतः तरङ्गमालानामन्तरे मध्ये गोचरः स्थानं यस्य सोऽनिलो वि

सालिनीभ्यो भुजाभ्यां च सम्बन्धादिवेत्युत्प्रेक्षा। विशिष्टवायुसम्पर्कात्तयोः कम्पस्तु शिथि र्यैः ॥ २८ ॥ *** ●●● *** ●~● *** ●●● *** गतैरिति। सुरस्त्रियोऽप्सरसः सहावैः सविलासैर्गतैर्गतिभिः नपुंसके भावे क्तः। कलहंसानां विक्रमं गतिविलासविधुरमिति शेषः। तथा नितम्बिभिः कलत्रभारैर्जघनभारैः पुलिनं तथा दीर्घलोचनैर्मुखैः सरोजानि च साम्यगुणान्निरासिरे निरस्तवत्यः। गुणवदगुणयोः कुतः साम्यमिति भावः। अस्यतेः कर्तरि लिट्। उपसर्गादस्यत्यूह्यो र्वेति विकल्पादात्मनेपदम् ॥ २९ ॥ ●*●~●*●~●*●~●*● ॥

गतैः सहावैः कलहंसविक्रमं कलत्रभारैः पुलिनं नितम्बिभिः। मुखैः
सरोजानि च दीर्घलोचनैः सुरस्त्रियः साम्यगुणान्निरासिरे ॥ २९ ॥
विभिन्नपर्यन्तगमीनपङ्क्तयः पुरो विगाढाः सखिभिर्मरुत्वतः। कथ
ञ्चिदापः सुरसुन्दरीजनैः सभीतिभिस्तत्प्रथमं प्रपेदिरे ॥ ३० ॥
विगाढमात्रे रमणीभिरम्भसि प्रयत्नसंवाहितपीवरोरुभिः। वि
भिद्यमाना विससार सारसानुदस्य तीरेषु तरङ्गसंहतिः ॥ ३१ ॥

विभिन्नेति। विभिन्ना विच्युतसङ्घाताः पर्यन्तगाः प्रान्तगताः मीनानां पङ्क्तयो यासां ताः कुतः मरुत्वतः सखिभिरिन्द्रसचिवैर्गन्धर्वैः पुरः पूर्वमवगाढाः प्रविष्टास्तासां विश्वासार्थं गम्भीराहादिपरीक्षार्थं चेति भावः। सभीतिभिः अप्रविष्टविषयत्वात् भयैर्वैधादिभिरिति पाठेऽप्ययमेवार्थः सुरसुन्दरीजनैः तद्देवाङ्गनाजनैः प्रथमं यथा तथा। अनन्यवत्कथंचिद्भयात् कष्टेन आपः प्रपेदिरे अगाहिरे ॥ ३० ॥ ● ● ● ● ॥

विगाढेति। प्रयत्नेन संवाहिताः सञ्चारिताः पीवरा ऊरवो याभिस्ताभिः रमणीभिः अम्भसि विगाढमात्रे प्रविष्टे एवं सति सुप्सुपेति समासः। मात्रङ्कार्त्स्न्येऽवधारणे

यमरः । विभिद्यमानानाञ्चयंविशीर्य्यमाणानां कर्म्मकर्त्तरि शानच् । तरङ्गसंहतिस्तो
रेषु सारसान् पक्षिविशेषान् । सारसो मैथुनी कामी गोनर्द्दः पुष्कराह्वय इत्याद
वः । यद्वा । सारसान् हंसान् चक्राङ्गः सारसो हंस इति शब्दार्णवे । उदस्थान्सा
र्थ्वैर्विससार वितस्तार ॥ ३१ ॥ ॥

शिलेति । शिलावत् घनैः कठिनैः नाकसदाङ्गनानामुरःस्थलैर्वृहन्निवेशैर्महा
संस्थानैरतिस्थूलैरित्यर्थः । वधूपयोधरैश्च तटमभितः नीतेन प्रापितेन अतएव वि
भिन्नवीचिना भग्नोर्म्मिणाम्भसा कर्म्मणा रुषेवेति हेतूत्प्रेक्षा । कलुषत्वमाविलत्वमन्तः
क्षोभं च लक्ष्यते । भेजे कर्म्मणि लिट् । यथा कश्चिन्मृदुस्वभावः केनचित्कठिनादि

शिलाघनैर्नाकसदामुरस्थलैर्वृहन्निवेशैश्च वधूपयोधरैः । तटा
भिनीतेन विभिन्नवीचिना रुषेव भेजे कलुषत्वमम्भसा ॥ ३२ ॥
विधूतकेशाः परिलोलितस्रजः सुराङ्गनानां प्रविलुप्तचन्दनाः । अ
तिप्रसङ्गाद्विहितागसो मुहुः प्रकम्पमीयुस्सभयादिवोर्म्मयः ॥ ३३ ॥

नासांगभङ्गन्ताडयित्वा निष्कासितः क्षुभ्यति तद्वदिति भावः । कलुषत्वमित्यत्र वा
च्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायः । अन्यथा प्रसिद्धवाच्यस्याविलत्वस्य रोषहेतुकत्वा
दुत्प्रेक्षानुविधानादिति ॥ ३२ ॥ ॥

विधूतेति । विधूता विक्षिप्ताः केशा यैस्ते परिलोलिताः स्रजो यैस्ते प्रविलुप्तचन्दनाः प्रमृ
ष्टाङ्गरागाः अतिप्रसङ्गादविच्छेदात्सुराङ्गनानां विहितागसः कृतमण्डनखण्डन
रूपापराधाः । अतएवोर्म्मयः सभया इव स्त्रीभ्यो भीता इव मुहुः प्रकम्पमीयुः स्वाभा
विकस्य कम्पस्य भयहेतुत्वमुत्प्रेक्ष्यते । यद्वा सुराङ्गनानां विधूतकेशा इत्यादियोज
नासापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः । स्त्रीसंग्रहणात् सच समपराधः भयन्तु राजादिभ्य

इति || ३३ || ** ●● ** ●● ** ●● ** ●● ** ●● ** ●●||
विपक्षेति। विपक्षस्य सपत्नीजनस्य चित्तानामुन्मथनाः व्यथकाइत्यर्थः। व कुसुम
श्वयात्कर्मणिरिस्युट्। येनखव्रणाःनखक्षतानि। व्रणोऽस्त्रियामित्यमरः। विभ्रमस्य
सौन्दर्य्यस्यमण्डनत्वादर्थेचतुर्थीयाघासादिवत्षष्ठीसमासः। ननुचतुर्थी समासस्थू
णयदारवादिवत्प्रकृतिविकारभावादिति। तेनकुङ्कुमलेपादिनातिरोहिताःछन्नाःकृ
तस्यक्षालितस्यकुङ्कुमस्यशेषानिवावशिष्टलेशानिवस्थिताःनिःपुनःश्लाविकत्थनीयान
भर्तृत्वाज्ञम्भ्यस्यव्यञ्जकत्वेनश्लाघनीयान् तान्नखव्रणान्स्त्रियोऽन्यथादधुःप्रकाश

विपक्षचित्तोन्मथनानखव्रणास्तिरोहिताविभ्रममण्डनेनये। हृत
स्यशेषानिवकुंकुमस्यतान्विकत्थनोयान्दधुरन्यथास्त्रियः॥ ३४ ॥
सरोजपत्रेनुविलीनषट्पदेविलोलदृष्टेःस्विदमूविलोचने। शिरोरु
हाःस्विन्नतपक्ष्मसन्ततेर्द्विरेफवृन्दंनुनिशब्दनिश्चलम् ॥ ३५ ॥
अगूढहासस्फुटदन्तकेसरंमुखंस्विदेतद्विकसन्नुपङ्कजम्। इतिप्र
लीनांनलिनीवनेसखींविदांबभूवुःसुचिरेणयोषितः ॥३६॥ युग्मं ॥

न्दधुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ●॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥
अथयुग्मेनाह। सरोजेत्यादिना। अमूपुरोवर्त्तिनी विलीनषट्पदेसंसक्तभृङ्गेसक
मीनिकात्वमक्ष्णोरर्थसिद्धिरित्युपमानविशिष्यते। सरोजपत्रेनुयद्वाविलोलदृष्टे
श्चञ्चलाक्ष्याःविलोचनेस्वित्। नुस्वित्शब्दौवितर्कौ। किञ्चनतपक्ष्मसन्ततेःचञ्चला
क्ष्याःशिरोरुहाःस्वित् निःशब्दंनीरवञ्चतत् निश्चलञ्चतन्द्विरेफवृन्दंनु॥ ३५॥ *
अगूढेति। किञ्च अगूढहासंव्यक्तस्मितन्तेनास्फुटाःदन्ताःकेसराइवदन्तकेसराय
स्यतत्मुखंस्वित्। यद्वाविकसत्पङ्कजंनुइतिइत्थंसंशयेनेतिशेषः। नलिनीवनेप्रली

नानिगूढां सखीभिः स्थितः सुचिरेणापि किं न विदांबभूवुः विदुः निश्चिक्युरित्यर्थः । उ
षविदजागृभ्योऽन्यतरस्यामिति विकल्पादाम्प्रत्ययः । अत्र युग्मे निश्चयान्तः सन्दे
हालङ्कारः ॥ ३६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

प्रियेणेति । काचित्प्रियेण संग्रथ्य स्वयमेव रचयित्वा विपक्षसंनिधौ सपत्नीजनसमक्ष
म्पीवरस्तने वक्षसि उपाहितां तां स्रजं मालां जलाविलां मृदितामपीत्यर्थः । तां न विज
हौ न तत्याज । ननु निर्गुणतायां तत्र का प्रीतिरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासेनाह गु
णाः प्रेम्णि वसन्ति न वस्तुनि नैव वसन्ति हि । यत्प्रेमास्पदं तदेव गुणवत् । अन्यत्तु गुण
वदपि निर्गुणमेव प्रेम तु न वस्तुपरीक्षामपेक्षत इति भावः ॥ ३७ ॥ ● ● ● ● ॥

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने । स्रजं
न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥ ३७ ॥
असंशयं न्यस्तमुपान्तरक्ततां यदेव रोद्धुं रमणीभिरञ्जनम् । हृते
पि तस्मिन् सलिलेन शुक्लतां निरास रागो नयनेषु न श्रियम् ॥ ३८ ॥

असंशयमिति । स्त्रीणां नेत्रशोभार्थमञ्जनधारणमम्बुविहारादुपरमाद्रक्तवर्णत्वञ्च
स्नानान्ततः शुक्लत्वतिरोधानञ्च निश्चितमित्युत्प्रेक्षते । रमणीभिर्यदञ्जनं न्यस्तं तदि
ति शेषः यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । तदञ्जनमुपान्तयोः रक्ततां रोद्धुं प्रतिबद्धुमेव न्यस्तं
न तु शोभार्थमित्यर्थः । अन्यथा रागाभिव्याप्त्या शुक्लत्वतिरोधानं स्यादित्यर्थः । असंश
यमित्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकसंशयस्याभावः । नात्र संशयोऽस्तीत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययी
भावः । कुत एतदिति चेत् । यतस्तस्मिन्नञ्जने सलिलेन हृते क्षालिते सत्यपि रागः
पूर्वोक्तस्त्वोपान्तरक्ततां किन्तु प्रतिबन्धाभावादभितो व्याप्येत्यसंशयः । नयनेषु शु
क्लतां निरास निरस्तवान् । अस्यतेर्लिट् । श्रियं शोभान्तु न निरास अतः शुक्लत्वविरोधि

रागविरोधार्थमेवेदमञ्जनं स्यान्नतु शोभार्थं तस्यास्तदभावेपि सत्त्वादित्यर्थः । अ
ञ्जनापगमेपि तन्नयनानां राग एवालङ्कारीभूदितिभावः । अथवाञ्जनं न्यासमनूद्य
तस्य शोभार्थत्वनिषेधेन रागरोधार्थत्वोत्प्रेक्षणं उदितं उत्तरार्द्धेन तस्य समर्थनात् ।
एवमुपरोद्धं यदञ्जनं न्यस्तमित्येकान्वये विध्यनुवादविरोधः स्यात् ॥ ३८ ॥ ● ● ॥
द्युतिमिति । द्युतिं शोभां तेजश्च वहन्तः वेगिभिः जविभिर्जलैः शैवलचयोरभेदा
त् । यद्वा जलं गोकलले नीरे ह्रीबेरे च जडेऽन्यवदिति विश्वः । प्रलोभात् मोहात्
हृता गृहीता उपप्लुता मृदिताः । यद्वा कर्मेरिकाः प्लवमाना इत्यर्थः । अन्यच्च धनय
ञ्च घनबन्धनादिना पीडिता वा वनितावतंसकाः च्युताधिकाराः भ्रष्टाधिकाराः सचिवा इव तत्

द्युतिं वहन्तो वनितावतंसका हृताः प्रलोभादिव वेगिभिर्जलैः । उ
पप्लुतास्तत्क्षणशोचनीयतां च्युताधिकाराः सचिवा इवाययुः ॥ ३९ ॥
विपत्त्रलेखा निरलक्तकाधरा निरञ्जनाक्षीरपि बिभ्रतीः श्रियम् । नि
रीक्ष्य रामा बुबुधे नभश्चरैरलंकृतं तद्वपुषैव मण्डनम् ॥ ४० ॥

तत्क्षणशोचनीयतामाययुः ॥ ३९ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
विपत्रेति । विगताः पत्त्रलेखा यासां ता विपत्त्रलेखाः निरलक्तकाः क्षालितरागा अ
धरा यासां ता निरञ्जनाक्षीरपि । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच् । षिद्गौरादि
भ्यश्चेति ङीष् । तथापि श्रियं बिभ्रतीः शोभाकारणाभावेपि शोभमाना इति विभावना
लङ्कारः । रामा निरीक्ष्य नभश्चरैर्गन्धर्वैः तासां वपुषैव मण्डनमलंकृतं न तु मण्ड
नेन तद्वपुरित्यक्षरार्थः इति बुबुधे । कर्मणि लिट् । स्वभावरमणीयानां किमलंकर
णैरिति भावः ॥ ४० ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
तथेति । विलासिनीजनः पूर्वं जलविहारात्प्राक् कृतो भूयसा प्रादरः यास्सक्रियेन

सः अनुरक्तप्रियतमात । सम्यक्प्रसाधितःसन्नपीत्यर्थः । प्रियस्यानुरागेणचविपक्षयोषितांसपत्नीनांदृष्टीश्चक्षूंषितथानददाहनदुःखीचकार यथाजलार्द्रैःसनननखघृष्टेननखक्षतानिविवध्यन्ततान्येवमण्डनन्तस्यश्रियाकृतशोभयेत्यर्थः । विपक्षयोषितांसपत्नीनांदृष्टीःचक्षूंषियथाददाहतापयामासमण्डनान्नुरागादपिनखमण्डनानुरागादपितदनुभावएवसपत्नीनान्दुःखहेतुरितिभावः । जलार्द्रादहो हि निर्विरुद्धकार्य्योत्पत्तिरूपोविषमालङ्कारः । विरुद्धकार्योत्पत्तिश्चयथार्थस्वभावोभवेत् । विरूपघटनावास्याद्विषमालंकृतिस्त्रिधेतिलक्षणात् ॥ ४१ ॥ ● ●॥

शुभेति । शुभाननाविलोलहारानित्यान्तगौर्य्योऽरुणाः । गौरोरुणोसितेपीतइ

सम्यनपूर्वेकृतभूषणादरम्प्रियानुरागेणविलासिनीजनः । यथा जलार्द्रैनखमण्डनश्रियाददाहदृष्टीःप्रतिपक्षयोषिताम् ॥ ४१ ॥

शुभाननाःसाम्बुरुहेषुभीरवोविलोलहाराश्चलफेनपङ्क्तिषु । नितान्तगौर्य्योहृतकुङ्कुमेष्वलन्नलेभिरेताःपरभागमूर्म्मिषु ॥ ४२ ॥

तिवैजयन्ती । भीरवःताःस्त्रियःसाम्बुरुहेषुचलाःफेनपङ्क्तयोयेषुहृतानिकुङ्कुमानियैस्तेषुकुङ्कुमसंक्रमारुणेष्वित्यर्थः । ऊर्मिषुविषयेषुअलमत्यर्थम्परभागङ्गुणोत्कर्षेनलेभिरे । परभागोगुणोत्कर्षइतियादवः । तासामूर्म्मीणाञ्चारुत्वादिगुणसाम्यात्नकश्चिद्विशेषोलक्ष्यतइत्यर्थः । अतएवसामान्यालङ्कारः । सामान्यंगुणसाम्येनयत्रवस्त्वन्तरैकतेतिलक्षणात् अनयोरङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः ॥ ४२ ॥ ● ॥

हृदेति । [illegible] विपर्य्यासिताभ्यामधूकराभ्यां आहते एकेनकरेणोत्तार्यान्येनताडितइत्यर्थः । हृदाम्भसिमृदङ्गध्वनिवत्धीरङ्गम्भीरंरवमुज्झन्निसतितथाध्वनतिस्मतीत्यर्थः । मुञ्जस्तनैस्तावेगीतवाद्यन्त्याानाङ्कावपरिच्छेदः । तालःका

लक्षियामानमित्यमरः। तस्याप्रमनुरूपंमनोरमंन्वयमिवप्रवेपितम्यकम्पित मावेक्तःसमाददेस्वीकृतं। उपमालङ्कारः॥४३॥ * * * ॥
श्रियेति। श्रियाशोभयाकमलानिहसद्भिःकमलसदृशैरित्यर्थः। हसतीपर्यायस्य यतीतिदर्शितनासदृशपर्यायपराः सस्मितैःप्रतिमागतैःप्रतिबिम्बगतैरित्यर्थः। प्रतिमानम्प्रतिबिम्बमित्यमरः। मुखैरलंकृतान्यम्बूनियस्याःसा। किञ्चसुरराज योषितांकृतमानुकूल्यंविहारादुपकारोययासाइत्यर्थोविद्भिःसम्यकृतास्वयञ्चताराभुपचिकीर्षुःजाह्नवीगङ्गाप्रसादस्यसाफल्यमर्थगौरवंयथासमासनिवेचहः

हृदाम्भसिव्यस्तवधूकराहतेरवंमृदङ्गध्वनिधीरमुज्झति। मुहुःस्तनैस्तालसमंसमाददेमनोरमंन्वयमिवप्रवेपितम् ॥ ४३ ॥
श्रियाहसद्भिःकमलानिसस्मितैरलंकृताम्बुःप्रतिमागतैर्मुखैः। कृतानुकूल्यासुरराजयोषितांप्रसादसाफल्यमवापजाह्नवी ॥ ४४ ॥
परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवःसुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः। उपाययुःकम्पितपाणिपल्लवाःसखीजनस्यापिविलोकनीयताम्॥ ४५ ॥

। अवाप। अत्राम्भसिविहारविम्मयहर्षयोरसम्भवादित्यर्थः। स्वच्छाएवहिपरैरुपक्रियन्तेस्वयञ्चोपकुर्वतेतेषामितिभावः। कृतानुकारेतिपाठेऽनुकारोऽनुकूलकरणमुपकारइत्येवंव्याख्येयं। अत्रजाह्नवीविशेषणपदार्थस्यसाफल्यम्प्रतिहेतुभत्वात्काव्यलिङ्गमलङ्कारः॥ ४४ ॥ *** ॥ ●●● ॥ * ॥ ●●● ॥ *** ॥
परीति। परिस्फुरद्भिर्विवर्तमानैर्मीनैर्विघट्टिताऊरवोयासान्ताअतएवत्रासविलोलदृष्टयः। कम्पितपाणिपल्लवाश्चसुराङ्गनाःसखीजनस्यापिविलोकनीयतामुपाययुः। किमुतप्रियजनस्येतिभावः। स्वभावोक्तिरलङ्कारः॥ ४५ ॥ * ● * ॥

भयादिति। मानिनीदुर्लभस्वयंग्रहणेतिभावः। श्मश्रुविरूपेण मत्स्येनग्राहितेन

ति। पृथुलोमाऽऽरूपेमत्स्यइत्यमरः। भयादिवक्तुस्तुनतथेतिभावः। किन्तुमु

दासक्तैःस्तुकेनैवाश्लिष्यप्रियमानन्दयतिस्म तथाहि। रामाःस्त्रियः स्वर्कृत्रिमोऽनारो

पितोयःप्रेमैवरसस्तेनाहितैर्जनितैःकनकैःकृत्रिमैरपिईहितैश्चेष्टितैर्मनोहरन्ति

आरोपितमपिभयप्रेममूलत्वान्मनोहरंबभूवेत्यर्थः। अत्राल्पानुभवेनभयेनसद्भ्ज

गर्भनिगूहनोऽत्र मीलनालङ्कारः। मीलनंवस्तुनायत्रवस्त्वन्तरनिगूहनमितिलक्ष

णान्तरसम्भवादर्थान्तरन्यासेनसंसृज्यते॥ ४६॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ●॥

भयादिवाश्लिष्यझषाहतेम्भसिप्रियंमुदानन्दयतिस्ममानिनी। अ

कृत्रिमप्रेमरसाहितैर्मनोहरन्तिरामाःकनकैरपीहितैः॥ ४६॥ १

तिरोहितान्तानिनितान्तमाकुलैरपांविगाहादलकैःप्रसारिभिः। य

युर्वधूनांवदनानितुल्यतांद्विरेफवृन्दान्तरितैःसरोरुहैः॥ ४७॥

करौधुनानान्नवपल्लवाकृतीपयस्यगाधेकिलजातसंभ्रमा। सखीषु

निर्वाच्यमधार्ष्ट्यदूषितम्प्रियाङ्गसंश्लेषमवापमानिनी॥ ४८॥

तिरोहितेति। अपांविगाहान्नितान्तमाकुलैःविकीर्णैःप्रसारिभिस्तैरलकैःकेशैस्ति

रोहितान्तानिछन्नप्रान्तानिवधूनांवदनानिद्विरेफवृन्दैरन्तरितानितैःसरोरुहैःतु

ल्यतांययुरित्युपमालङ्कारः॥ ४७॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ●॥

करावित्ति। मानिनीपयस्यगाधेसतिकिलेत्यलीकेमज्जनभयादिवेत्यर्थः। जातसं

भ्रमानवपल्लवाकृतीकरौधुनानाकम्पयन्ती। धुनोतेःक्रियादिकात्कर्मणिशानच्।

सखीषुविषयेनिर्वाच्यमवाच्यमनिंद्यमित्यर्थः। धार्ष्ट्यदूषितत्वनभवतीत्यधार्ष्ट्यदूषि

तं। वस्तुतोऽसगममूलत्वमवापभयमूलत्वारोपादितिभावः। प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप

अत्रापितुल्याङ्गेनभयेनागन्तुकेनसहजानुरागनिगूहनान्मीलनमलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । समानलक्ष्मणांवस्तु तस्तुनायन्निगूह्यते । निजेनागन्तुनावापि तन्मीलनमुदाहृतम् ॥ ४८ ॥

प्रियैरिति । प्रियैःसलीलंकरवारिभिरंजलिजलैर्वारितोवसद्धःसिक्तइत्यर्थः । प्रवृद्धैःसन्ततैर्निश्वासैर्विकम्पितौस्तनौयस्यसःसविभ्रमंसविलासमाधूतानिकम्पितानिपल्लवानिपाणिपल्लवानियेनसः । विलसनशीलाविलासिनी । ऊर्ध्वकषलसकत्थस्रम्भइतिघिनुण्सैवजनःजातावेकवचनम् । यथार्थतामपत्राकारत्वे अनेकविलासवत्तायायथार्थनामकत्वमवापेत्यर्थः । कश्चिद्गम्यमानार्थस्यप्रयोगः । यथाऽघे

प्रियैःसखीलङ्करवारिवारितःप्रवृद्धनिःश्वासविकम्पितस्तनः । सविभ्रमःधूतकाराग्रपल्लवोययार्थतामापविलासिनीजनः ॥ ४९ ॥
उदस्यधैर्य्यन्दयितेनसादरम्प्रसादितायाःकरवारिवारितम् । मुखन्निमीलन्नयनन्नतभ्रुवःश्रियंसपत्नीवदनादिवाददे ॥ ५० ॥

चिराययाथार्थमलंभिदिग्गजैरिति । कप्रयुज्यतेचयथारघुवंशे । परस्ययेनामयथार्थनामेति । नैषधेपिसजयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामाकिलभीमभूपतिरिति । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४९ ॥

उदस्येति । दयितेनधैर्य्यङ्काठिन्यमुदस्यापनीयअनुनीयेत्यर्थःसादरंयथातथा । प्रसादितायाःसौमनस्यङ्गमितायाःनतभ्रुवःस्त्रियःसम्बन्धिकरवारिभिर्वारितमवरुद्धमतएवनिमीलतीनयनेयस्यतन्मुखंसपत्नीवदनादिवश्रियंशोभामाददेजग्राह । तदानीन्तद्वदनस्यनिःश्रीकत्वात्तदीयश्रीग्रहणमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ५० ॥

विहस्येति । धृताम्भसिप्रियसेचनार्थंगृहीतजलेपाणौअञ्जलावित्यर्थः । प्रियेणावि

हस्तविधृते अथच म्भसि सति अतएव मदनार्द्रचेतसः मदनपरवशाया इत्यर्थः । वध्वाः सम्बन्धि वीतोच्चयबन्धमंशुकं नीविग्रन्थिस्खलनमित्यर्थः । अंशुकम्पयसा घनीकृता काञ्ची सखीव बभार जग्राह । सखी यथा किल सखीं प्रपतन्तीं लज्जारक्षणमिति भावः ॥ ५१ ॥ ●॥

निरञ्जने इति । नतभ्रुवोऽङ्गनायाः विग्रहे वपुषि निरञ्जनेन निर्धौतकज्जलेन दृशा नेत्रेण साचि विलोकितं तिर्यगीक्षणं कर्तृ मण्डयति स्म । तिर्यगर्थे साचितिर इत्यमरः । अयावकं क्षालितलाक्षारागमोष्ठपल्लवं वेपथुः कम्पो मण्डयति स्म । द्वितीयार्थे जित्यथ

> विहस्य पाणौ विधृते धृताम्भसि प्रियेण वध्वा मदनार्द्रचेतसः । सखीव काञ्ची पयसा घनीकृता बभार वीतोच्चयबन्धमंशुकम् ॥ ५१ ॥
>
> निरञ्जने साचि विलोकितं दृशा वयावकं वेपथुरोष्ठपल्लवम् । नतभ्रुवो मण्डयति स्म विग्रहे बलिक्रिया चातिलकं तदास्पदम् ॥ ५२ ॥
>
> निमीलदाकेकरलोलचक्षुषां प्रियोपकण्ठं कृतगात्रवेपथुः । निमज्जतीनां श्वसितोद्धतस्तनः श्रमो नु तासां मदनो नु पप्रथे ॥ ५३ ॥

वपुष्यम् । अतिलकं तदास्पदं स्थानं ललाटम् आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः । बलिक्रिया रेखाबन्धश्च मण्डयति स्म तदा निरलङ्कारस्याङ्गनाशरीरस्य तच्छरीरविकारैरेवालङ्कारः समजनीत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥

निमीलदिति । प्रियोपकण्ठं प्रियसमीपे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । निमज्जतीनां गाहमानानाम् अतएव निमीलन्ति निमिषन्ति । आकेकराणि आकेकरवन्ति लोलानि चक्षूंषि यासान्तासां । आकेकरश्चक्षुषः अनुन्मेषविकासे । दृष्टिराकेकरा किञ्चित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्द्धपुटालोके ताराव्यावर्तनोत्तरेति । तासां स्त्रीणां

हृतोगात्राणांवेपथुःकम्पोयेनसःश्वसितैर्निःश्वासैरुद्धतावुत्थितौस्तनौयेनसःश्रमः खेदोनुमदनोनुपप्रथेप्रादुर्बभूव। निमज्जनप्रियसन्निधानरूपोभयकारणसम्भवान्नेत्रनिमीलनगात्रकम्पनिःश्वासधारणाच्चसन्देहःसङ्करएवालङ्कारः ॥ ५३ ॥

प्रियेणेति। काचित्प्रियेणविपक्षतःसपत्नीतश्चरमम्पश्चात्सिक्तासतीचुकोप। पश्च न्दरमन्तनोरित्यमरः। सान्त्वनैरनुनयैर्नतुतोष। तथाहिरूढप्रणयस्यगाढ प्रेम्णोजनस्यसम्बन्धीचेतसोमर्षोमनसःप्रकोपःकिमपिकुतोवहितोऽनुनयेसति भृशायतेगाढोभवति। भृशादिभ्योभुव्यच्वेर्लोपश्चहलइतिक्यङ्। अन्यत्रशान्ति हेतुरनुनयः। अत्रप्रकोपायैवभवतितत्रकारणन्तुनज्ञायतइत्यर्थः। प्रमादादि

प्रियेणसिक्ताचरमंविपक्षतश्चुकोपकाचिन्नतुतोषसान्त्वनैः। जनस्य
रूढप्रणयस्यचेतसःकिमप्यमर्षोऽनुनयेभृशायते ॥ ५४ ॥ इत्थंविहृ
त्यवनिताभिरुदस्यमानम्पीनस्तनोरुजघनस्थलशालिनीभिः। उत्स
र्पितोर्मिचयलङ्घिततीरदेशमौत्सुक्यनुन्नमिववारिपुरःप्रतस्थे ॥५५॥

दंश्लोकद्वयंव्यत्ययेनलिखितम् ॥ ५४ ॥

इत्थमिति। पीनैस्स्तनैरूरुभिर्जघनस्थलैश्चशालन्तइतितथोक्ताभिःसविलासोद नसामर्थ्योक्तिःस्थलस्यसाक्षादप्राण्यङ्गत्वान्नद्वन्द्वैकवद्भावः। वनिताभिरित्थंविहृ त्योदस्यमानंनुद्यमानंउत्सर्पितैरुपरिभावम्प्रापितैरूर्मिचयैर्लङ्घितस्तीरदेशोयेन तद्वारिऔत्सुक्यंविहारसहिष्णुत्वन्तेननुन्नम्प्रेरितमिवेत्युत्प्रेक्षा। उदविदेत्यादिना निष्ठानत्वम्पुरोऽग्रेप्रतस्थेस्वजनवदितिभावः ॥ ५५ ॥

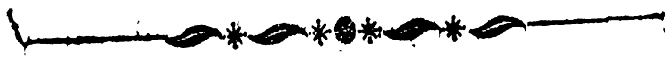
तीरान्तरमिति। रथांगनाम्नोर्मिथुनानिचक्रवाकद्वन्द्वानिअन्यानितीराणितीरान्त राणिनीतानियोज्येत्यर्थः। अविच्छिन्नबन्धस्यास्तपुरुषोमयूरव्यंसकादिषुद्रष्टव्यः

विलोलिता विलुलिताः सरोजवनश्रियो याभिस्ताः सुरसरिज्जलेन धौतहाराः क्षालितमु
क्तावलयस्ताः तारावितानेन उडुगणेन तरलाभासुराः । तरलो भासुरे हीरे चञ्चलेऽपी
ति वैजयन्ती । यामवत्यो रात्रय इव संरेजिरे ॥ ५६ ॥ ●━●＊●━● ॥

संक्रान्तेति । संक्रान्तैश्चन्दनरसैर्मलयजद्रवैः सहितो वर्णभेदो रूपान्तरं यस्य तत्
विच्छिन्नानि त्रुटितानि यानि विभूषणानि तेषां ये मणिप्रकराः मणिगणास्तेषामंशुभि

तीरान्ते ऽर्णामिथुनानि रथाङ्गनाम्नां नीत्वा विलोलितसरोजवनश्रिय
स्ताः । संरेजिरे सुरसरिज्जलधौतहारास्तारावितानतरला इव याम
वत्यः ॥ ५६ ॥ संक्रान्तचन्दनरसाहितवर्णभेदं विच्छिन्नभूषणमणि
प्रकरांशुचित्रम् । बद्धोर्मि नाकवनितापरिभुक्तमुक्तं सिन्धोर्बभार
सलिलं शयनीयलक्ष्मीम् ॥ ५७ ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविकृतौ
किराताऽर्जुनीये महाकाव्ये सुराङ्गनाविहारो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

श्चित्रं नानावर्णं बद्धोर्मि नरलत्तरंगि नाकवनिताभिः परिभुक्तमुक्तं पूर्वं परिभुक्त
मपश्चान्मुक्तं पूर्वकालेत्यादिना तत्पुरुषः सिन्धोर्गङ्गायाः सलिलं शेरते । अत्रेति शयनी
यं तल्पं तस्य लक्ष्मीम् हृतत्वाधुः तस्य लक्ष्मीं बभारेत्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः ।
लक्षणमुक्तम् ॥ ५७ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिवि
रचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ * ॥

वीक्ष्येति । अथ जलक्रीडानन्तरम्भानुमानंशुमान् । आत्तचित्रपरिधानविभूषाः स्वीकृतविविधवस्त्राभरणाः सुरतसन्नाहं वहन्तीरित्यर्थः । अत एव रन्तुमनसः स्नानकर्तृषु तुमुन् । लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपीति मकारलोपः । सुरनारीः वीक्ष्य तासां प्रियार्थं तासामर्थमिव अवसरदानरूपं प्रियं कर्तुमिवेत्यर्थः फलोत्प्रेक्षेयम् । अस्तमदर्शनं मकारान्तमव्ययमेतत् । यातुम्पयोधिमुपपयोधि पयोधिसमीपे ललम्बे सस्रंसे । अस्मिन्सर्गे स्वागतावृत्तम् । स्वागतेति रनभागुरुयुग्मं इति लक्षणात् ॥ १ ॥ *●*—*●*—*●○●*—*●—*●* ॥

मध्येति । मध्यमोपलनिभे नायकमणिसदृशे । निभसङ्काशनीकाशप्रतिरूपोप

वीक्ष्य रन्तुमनसः सुरनारीरात्तचित्रपरिधानविभूषाः । तत्प्रियार्थमिव यातुमथास्तम्भानुमानुपपयोधि ललम्बे ॥ १ ॥
मध्यमोपलनिभे लसदंशावेकतश्च्युतिमुपेयुषि भानौ । द्यौरुवाह परिवृत्तिविलोलां हारयष्टिमिव वासरलक्ष्मीम् ॥ २ ॥

मादय इत्यमरः । हारांशुयोर्दृष्टान्ते नायकमन्युपलोमणाविति वैजयन्ती । लसदंशौ प्रसरद्रश्मौ भानौ एकतः एकस्मिन्भागे च्युतिं स्खलनामुपेयुषि प्राप्ते सति द्यौः परिवृत्त्या मध्याच्च्युतिकारणेन विलोलाञ्चलरीं अन्यत्र गामस्य तिर्यग्गावृत्त्या मुक्तस्खलन्तीं वासरलक्ष्मीं हारयष्टिं मुक्तावलीमिवोवाह । वहति स्म ॥ २ ॥ ● * ● * ● * ॥

अंशुपाणिभिरिति । पतङ्गः सूर्यः । पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ चेत्यमरः । अतीव निर्भरं । अत्यतीव च निर्भरमित्यमरः । पातुमिच्छुः पिपासुः तृषितः सन्पिबते सन्नतादुप्रत्ययः । अंशव एव पाणयस्तैः पद्मेषु जातम्पद्मजं मधु मच्छिव मर्क्षितिः श्लिष्टरूपकं मकरन्दमयमित्यर्थः । मधु मद्यं पुष्परस इत्यमरः । भृशं सुष्ठु रसयित्वा आस्वादयित्वा अङ्घ्री

वताम्मन्नमिवागतइवेत्युत्प्रेक्षा । मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाइत्यमरः । क्षितिमेष्यन् गमि-
ष्यन् लोहितं रक्तं वपुरुवाह । यथा मत्तः क्षितौ लुठति रज्यते च तद्वदिति भावः ।
सूर्यस्य क्षितिविलयनमस्तमयइत्यागमः अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वादङ्गाङ्गि-
भावेन सङ्करः ॥ ३ ॥ ॥

गम्यतामिति । सहस्रमरीचौ सूर्ये लोहितो भवतीति लोहितायति । लोहितडा-
ज्भ्यः क्यष् । वाक्यषइति परस्मैपदे शतृप्रत्ययः नयनानाङ्गम्यतामुपगते दर्शनीय-
तां प्राप्ते सति अभितापः धरित्रीं विरहय्य विहाय ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः चक्र-
वाकहृदयान्यास सादप्राप । अत्र धरित्र्यायादृशस्तीव्रार्ककरकृतसन्तापस्तादृक्

अंशुपाणिभिरतीवपिपासुः पद्मजं मधु भृशं रसयित्वा । क्षी-
वतामिव गतः क्षितिमेष्यल्लोहितं वपुरुवाह पतङ्गः ॥ ३ ॥
गम्यतामुपगते नयनानां लोहितायति सहस्रमरीचौ । आ-
ससाद विरहय्य धरित्रीं चक्रवाकहृदयान्यभितापः ॥ ४ ॥

चक्रवाकहृदयेषु विरहसन्तापः सञ्जातइति परमार्थः । परन्तु तदुपक्रमानन्तर-
मेतस्याविर्भावात्स एवात्र संक्रान्तइत्यभेदाध्यवसायेनोपदेशः । अतएव भेदे अभेद-
रूपातिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ४ ॥ ॥

मुक्तेति । रवौ सामि मज्जति अर्द्धास्तमिते सति । अर्द्धगुप्तमाने सतीत्यर्थः । सामित्व-
र्द्धे जुगुप्सायामित्यमरः । मुक्तान्यक्तप्रायं मूलमाश्रयभूतो रविरन्यत्र सामीप्येन सः
अतएव लघुरल्पकश्च मुक्तमूललघुः उज्झितपूर्वः त्यक्तपूर्वदिक्कः अन्यत्र त्यक्तपू-
र्वजनः । पांशुमनभसि नभोभागेऽन्यत्र कचिन्नीचस्थले सम्भृतः संहृतः सन् अतएव
वसान्द्रस्वर रश्मिसमूहः । आश्रितजनस्य ध्वन्यते दुःखेन खिन्नः जिह्मोदीनइव न वि

रेजे। अत्र मुक्तत्वादिप्रस्तुतविशेषणसाम्यादप्रस्तुताश्रितजनप्रतीतेः समासोक्तौ तत्त्ववाच्यस्य रश्मिसमूहस्याचेतनस्यापि प्रतीयमानेन चेतनेनाभेदाभिमानात् दुःखित्वाद्युत्प्रेक्षेति तयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥ ❀❀—❀—❀—❀❀ ॥

कान्तेति। कुंकुमवत्कुङ्कुमेनवाताम्राः सायंसायङ्कालस्य। सायंसाये प्रगे प्रातइत्यमरः। सायंयन्मण्डनं तदभितद्दिदृश्यत्वरयन्त्यस्त्वरांकारयन्त्यः। सौधानां जालैर्गवाक्षैः पतिताः प्रविष्टाः। जालङ्गवाक्षमानाय इति वैजयन्ती। रविभासः कान्तानाम्प्रियसान्दूत्य इव वनिताभिः सादरं यथा तथा दृशिरे ददृष्टाः सायन्तनार्कभासाम्प्रि

मुक्तमूललघुरुज्झितपूर्वः पश्चिमे नभसि सम्भृतसारः। सा
भिवज्जतिरवैनविरेजे खिन्नजिह्म इव रश्मिसमूहः ॥ ५ ॥
कान्तदूत्य इव कुङ्कुमताम्राः सायमण्डनमभित्वरयन्त्यः। सा
दरन्ददृशिरे वनिताभिः सौधजालपतिता रविभासः ॥ ६ ॥
अथ सानुषु नितान्तपिशङ्गैर्भूरुहान्मृदुकरैरवलंब्य। अस्त
शैलगहनन्नु विवस्वानाविवेश जलधिन्नु महीन्नु ॥ ७ ॥

यसमागमसूचकत्वात् दूत्या इव तासु स्त्रीणामादरोऽभवदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ❀ ❀ ॥

अथेति। विवस्वान् अथ अस्तशैलशिखरे ये सानवस्तेषु ये भूरुहास्तान् नितान्तपिशङ्गैरत्यन्तारुणैर्मृदुभिः करैरिव। करैरंशुहस्तैरिति श्लिष्टरूपकम्। बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः। यद्वा। करैर्मृदुस्पर्शमवलंब्यास्त इति शैलोऽस्तशैलः। अस्तस्तु चरमः क्ष्माभृदित्यमरः। तस्य गहनं काननं नु जलधिं नु। महीं नु आविवेश। तपनस्य पतनसन्देह एव दृष्टः। पतनं तु क्व चास्य तन्न ज्ञायते शीघ्रगमनादित्यर्थः। अत्र तपनपतनस्यारोप्यमानस्य गहनाद्यनेकविषयत्वेन सन्देहात् सन्देहालङ्कारः। उत्प्रे

श्चेति केचित्॥ ७ ॥ ॥

आकुल इति। चलानां कुलायेभ्यः कुलायान्प्रति चलतां पतत्रिकुलानामारवैः शब्दैरा
कुलः व्याप्तः। अनुदितशब्देनाभावमात्रमुषःशब्देन संध्यामात्रञ्च विवक्ष्यते। उष
सि भवः औषसः संधिवेलेत्यादिना योगविभागादण्प्रत्ययः अन्यथा कालाट्ठञ् स्यात्
। तथा चानुदितौषसराग इत्यविद्यमानसंध्याराग इत्यर्थः। एकत्रापगमादन्यत्रा
नुदयाच्चेति भावः। अहरिदश्वो विद्यमानसूर्यः एकत्रानुदयादन्यत्रास्तमयाच्चे
ति भावः। अत एव विपाण्डुः तिमिरानुदयाच्चेति विशेषः दिनान्तः सायङ्कालो दिनमु
खेन प्रातःकालेन तुल्यतामाययौ सदृशो बभूवेत्यर्थः। अत एवोपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

आकुलश्चलपतत्रिकुलानामारवैरनुदितौषसरागः। आय
यावहरिदश्वविपाण्डुस्तुल्यतां दिनमुखेन दिनान्तः ॥ ८ ॥
आस्थितः स्थगितवारिदपङ्क्त्या संध्यया गगनपश्चिमभागः। सो
र्मिविद्रुमवितानविभासा रञ्जितस्य जलधेः श्रियमूहे ॥ ९ ॥

आस्थित इति। स्थगितवारिदपङ्क्त्या पिहितमेघवृन्दया संध्यया आस्थितः आक्रान्तो
व्याप्तः। गगनपश्चिमभागः सोर्मिः ऊर्मिसंक्रान्त इत्यर्थः। तया विद्रुमवितानविभासा
प्रवालप्रकरकान्त्या रञ्जितस्य स्वसावर्ण्यं प्रापितस्य जलधेः श्रियमूहे संध्यायारक्तव
र्णत्वादिति भावः। वहतेः कर्तरि लिट्। तत्सदृशीं श्रियमुवाहेत्यर्थः। अत एव निद
र्शनालङ्कारः ॥ ९ ॥ ॥

प्राञ्जलाविति। प्रबद्धः अञ्जलिर्येन तस्मिन्प्राञ्जलौ। तौ युतावञ्जलिः पुमानित्यम
रः। प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोप इत्यनेन तमूर्ध्नि नमस्कुर्वाणे तत्प्रवणं
तत्र संध्यायामेवाहितचेतो यस्य तस्मिन् एवंविधेऽपि जने विषये प्रेम हित्वा विहाय

विरमन्त्यानिवर्त्तमानया। व्याङ्परिभ्योरमइतिपरस्मैपदम्। संध्ययाचापलेना
स्थैर्य्येणयुवादित्वादण्प्रत्ययः। सुजनादितरोदुर्जनस्तस्यमैत्रीसख्यमनुविदधे
अनुचक्रे। कर्म्मणिलिट्। यथादुर्जनमैत्रीसन्तमपिजहातितद्वत्संध्यापिसवित्रक
ञ्जनमहासीदित्यर्थः। मित्रस्यकर्ममैत्रीष्यञन्तान्ङीप्। अत्रसंध्यादुर्जनमैत्र्यो
श्चापलंसमानधर्मः अनुविधानमतएवार्थरूपेणेयमुपमा ॥ १० ॥ ●✱✱✱● ॥
औषसेति। औषसात्प्राभातिकादातपाद्भयन्तस्मादिवेत्युत्प्रेक्षा। अपलीनंक्वचिद्गूढं
वासरच्छेदात्तपस्यविरमात्हेतोःपटीयःप्रभविष्णुतरमन्धयतीत्यन्धकारोध्वान्तं।

प्राञ्जलावपिजनेनतमूर्द्धिप्रेमतत्प्रवणचेतसिहित्वा। संध्या
यानुविदधेविरमन्त्याचापलेनसुजनेतरमैत्री ॥ १० ॥
औषसातपभयादपलीनंवासरच्छविविरामपटीयः। सन्नि
पत्यशनकैरवनिम्नादन्धकारमुदवापसमानि ॥ ११ ॥
एकतामिवगतस्यविवेकःकस्यचिन्नमहतोप्युपलेभे। भास्व
तानिदधिरेभुवनानामात्मनीवपतितेनविशेषाः ॥ १२ ॥

अन्धकारोस्त्रियांध्वान्तमित्यमरः। अथसंध्यापगमनानन्तरंशनकैर्निम्नात्सन्निपत्या
गत्यसमानिसमस्थलानिउदवापव्यानशे। अत्रप्रस्तुतान्धकारविशेषणसाम्याद
प्रस्तुतार्थप्रतीतेःसमासोक्तिरलंकारः। उत्प्रेक्षाव्यङ्गःस्यात् ॥ ११ ॥ ●●●● ॥
एकतामिति। एकतामभेदङ्गतस्येवतमसाव्याप्ततयाप्रतीतेरियमुत्प्रेक्षा। महतः
शैलादेरपिकस्यचित्कस्यापिपदार्थस्यविवेकोभेदोनोपलेभेनगृहीतः। अतएवोत्प्रे
क्षतेःपतितेनास्तमितेनभास्वतासूर्येणभुवनानाम्भुवनस्थपदार्थानामित्यर्थः। वि
शेषाभूधरादिभेदाःआत्मनिस्वस्मिन्नेवनिदधिरेइवनिहिताइव। कथमन्यथानो

मूलस्येरङ्गित्यर्थः । अनयोरुत्प्रेक्षयोः सजातीययोः सापेक्षत्वादङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्व इत्यमरः ॥ १२ ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥

इच्छतामिति । वधूभिः स्वकामिनीभिः सहाभेदमवियोगमिच्छताम् । तथा संकल्प वतामपीत्यर्थः यामिनीसुविरहिणां नियतवियोगानां तु रतेरभोक्तॄणां पक्षिणामिति यद्वा निन्द्रायामिति । तेषां विहगानां चक्रवाकानामित्यर्थः । मिथुनानि वियोगमापुरे वन तु तानि पुरि व्याप्य योगव्यवच्छेदः तथाहि । कालनियोगो दैवाज्ञा न लंघ्यते खलु दुर्वार इत्यर्थः ॥ १३ ॥ ●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●● ॥

यच्छतीति । शकुन्तौ चक्रवाकपक्षिणि शिखामात्यस्वप्राकरणिकविशेषपर्यवसाना

इच्छतां सह वधूभिरभेदं यामिनी विरहिणां विहगानाम् । आ
पुरेव मिथुनानि वियोगं लंघ्यते न खलु कालनियोगः ॥ १३ ॥
यच्छति प्रतिमुखं दयितायै वाचमन्तिकगतेपि शकुन्तौ । नी
यते स्म नतिमुज्झितहर्षं पङ्कजं मुखमिवाम्बुरुहिण्या ॥ १४ ॥

त् । शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजा इत्यमरः । अन्तिकगते समीपस्थेपि दयितायै चक्रवाक्यै प्रतिमुखमभिमुखं यथा तथा वाचं यच्छति वाचमेव ददाने । न तु सङ्गच्छमाने सतीत्यर्थः । पाघ्राध्मेत्यादिना दाणो यच्छादेशः । अम्बुरुहिण्या नलिन्या उज्झितहर्षं चक्रवाकदुर्दशादर्शनादिव व्यक्तविकासं पङ्कजं मुखमिव नतिं नम्रत्वं नीयते स्म नीतम् । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति नीयतेर्द्विकर्मकात्प्रधाने कर्मणि लिट् । प्रायेण दुःखदर्शनात् स्त्रियः खिद्यन्ते विशेषेण विरहदर्शनादिति भावः । अत्र पङ्कजावनते चक्रवाकविक्रोशनान्तरीयकत्वाद्धेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । तच्च मुखोपमेयं । अम्बुरुहिण्याः कामिनीसामान्यमपन्यानिरूह्यत इत्युपमा

त्प्रेक्षयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः। व्यञ्जकाद्यप्रयोगात्प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥ *
रञ्जिता इति। तिमिरेण विविधास्तरवः शैलाश्च रञ्जिताः स्वसावर्ण्यमापादिता नु
। अन्यथा कथमेषां नीलत्वमिति भावः। तथा गगनं नामितं नु। आभूतलादितिशे
षः। मितां ह्रस्व इत्यनुवाद ह्रस्वानुवृत्त्या केषाञ्चिद्विकल्पान्न ह्रस्वः। यद्वा गगनं स्थगि
तमाच्छादितं नु। उभयत्रापि तमसावृतत्वान्न दृश्यत इति भावः। तथा धरित्री विष
मेषु निम्नोन्नतेषु पूरिता समीकृता नु। अन्यथा तद्विवेकः कथं न स्यादिति भावः। क
कुभो दिशः संहताः नु प्राप्ताः किं। दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता इत्यम
रः। कथमन्यथा न दृश्यन्त इति भावः। अत्र तिमिरेण तरुशैलाद्यनेकविषयरञ्ज

रञ्जितानु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु। पू
रितानु विषमेषु धरित्री संहतानु ककुभस्तिमिरेण ॥ १५ ॥
रात्रिरागमलिनानि विकाशं पङ्कजानि रहयन्ति विहाय। स्प
ष्टतारकमियाय नभः श्रीर्वस्तुमिच्छति निरापदि सर्वः ॥ १६ ॥

नत्वादिकमारोप्य सन्दिग्ध इति सन्देहालङ्कारः। अन्ये तु नुशब्दस्य सम्भावनाद्यो
तकत्वमत्रोत्प्रेक्षाप्रकारमित्यलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ १५ ॥ ॥
रात्रीति। श्रीः शोभाकर्त्री रात्रेः संध्याया रागेण स्वच्छायोपरञ्जनेन मलिनानि। अ
त एव विकाशं रहयन्ति त्यजन्ति। रहयतेः स्त्यागार्थाच्छतृप्रत्ययः। पङ्कजानि विहा
य त्यक्त्वा स्पष्टतारकं नभः खमियाय प्राप तथाहि। सर्वो निरापदि निर्बाधस्थल एव
स्तुं स्थातुम्। एकाचउपदेशे नुदात्तादितीट्प्रतिषेधः। श्रेयसी नेषु वसिः प्रणारि
णीति वचनात्। इच्छति ॥ १६ ॥ ॥
अस्तादिसंध्यान्तं वर्णयित्वा चन्द्रोदयवर्णनमारभते। व्यानश इति। शशधरेण

चन्द्रेण विमुक्तः क्षिप्तः केतकीकुसुमकेसर इव पाण्डुः लम्भिता प्रापिता कान्तिर्येन स
अंशुसमूहः चूर्णस्य कर्पूरक्षोदस्य मुष्टिरिव मुष्टिशब्दस्य द्विलिङ्गत्वेऽप्यत्र पुल्लिङ्ग
तैव ग्राह्या । उपमेयानुसाराद्वासवस्येन्द्रस्य दिशं प्राचीं व्यानशे व्याप । अनेन दि
शानिशाकरयोर्नायिकानायकौपम्यं गम्यते ॥ १७ ॥ ************ ॥
उज्जृम्भतीति । इन्द्रस्येयमैन्द्री दिक् प्राची तारकराजे नक्षत्रनाथे । कनीनिकायां न
क्षत्रे तारकं तारकेति विश्वः । अन्तिकं व्रजति सति अश्रुतमिस्रामन्धतमसां । त
मिस्रा स्त्री ध्वान्ते निशि निशान्धतमसेन नेति वैजयन्ती । अश्रु चमिव विरहदुःखमि

व्यानशे शशधरेण विमुक्तः केतकीकुसुमकेसरपाण्डुः । चूर्णमु
ष्टिरिव लम्भितकान्तिर्वासवस्य दिशमंशुसमूहः ॥ १७ ॥
उज्जृम्भतीश्रु चमिवाश्रुतमिस्रामन्तिके व्रजति तारकराजे । दि
क्प्रसादगुणमण्डनमूहे रश्मिहासविशदं मुखमैन्द्री ॥ १८ ॥
नीलनीरजनिभे हिमगौरं शैलरुद्धवपुषः सितरश्मेः । खे
रराज निपतत्करजालं वारिधेः पयसि गाङ्गमिवाम्भः ॥ १९ ॥

वेत्यर्थः । उज्जृम्भती विजहती प्रसादो नैर्मल्यमेव गुणः स एव मण्डनं यस्य तत् । र
श्मयो हास इव तैर्विशदं मुखमिव मुखमग्रभागं । श्लिष्टोपमेयम् । ऊहे वहति
स्म । अत्र दिक्चन्द्रयोर्नायिकानायकौपम्यं गम्यते ॥ १८ ॥ ❁*❁*❁*❁* ॥
नीलेति । शैलरुद्धवपुषः उदयगिरितिरोहितमण्डलस्य सितरश्मेरिन्दोः सम्ब
न्धि नीरजनिभे श्यामकमलतुल्ये खे आकाशे निपतत् प्रसरत् । हिमवद्गौरं शुभ्र
करजालमंशुसमूहं वारिधेः पयसि निपतद् गाङ्गमम्भ इव रराज । उपमानेऽपि वि
शेषणं योज्यम् ॥ १९ ॥ ❁❁~❁❁~❁❁~❁❁~❁❁~❁❁ ॥

द्यामिति। द्यां निरुन्धदाकाशमावृण्वत् अतिनीलघनाभमुद्यताः करा अंशवो यस्य तेनो-
दयस्थेन। असितान्यद् इतरः शुभ्रा भा यस्य तेन शम्भुना पुरस्तात्प्राच्याम्। अपे-
क्षिप्यमाणं नुद्यमानं ध्वान्तं शम्भुना क्षिप्यमाणं गजचर्मेव चकासे। लुप्तोपमायामपि वि-
शेषणानि योज्यानि ॥ २० ॥ ●●●—●●—●●—●●—●●● ॥

अन्तिकेति। अन्तिकान्तिके ऽतिसमीपे। प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः कर्मधारय-
वद्भावात्सुपो लुक्। अन्तिकान्तिकगतेनेन्दुना विसृष्टे मुक्ते दीधितिजाले जिह्मतां
सङ्कोचं जहति त्यजति सति तिमिरभारैस्तमःस्तोमैर्निरोधादुपरोधान्निःसृतो निर्गतः

द्यां निरुन्धदतिनीलघनाभं ध्वान्तमुद्यतकरेण पुरस्तात्। क्षि-
प्यमाणमसितेतरभासा शम्भुनेव करिचर्म चकासे ॥ २० ॥
अन्तिकान्तिकगतेन्दुविसृष्टे जिह्मतां जहति दीधितिजाले। निः-
सृतस्तिमिरभारनिरोधादुच्छ्वसन्निव रराज दिगन्तः ॥ २१ ॥
लेखया विमलविद्रुमभासा सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे। दं-
ष्ट्रया कनकटङ्कपिशङ्ग्या मण्डलं भुव इवादिवराहः ॥ २२ ॥

दिगन्तः उच्छ्वसन्प्राणन्निव रराजेत्युत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २१ ॥ ** ॥ ** ॥
लेखयेति। इन्दुर्विमलविद्रुमभासा स्वच्छप्रवालसवर्णया लेखया कलया सन्ततं
सान्द्रतिमिरम्। आदिवराहः कनकस्य टङ्कः शिलाभेदकं शस्त्रम्। टङ्कः पाषाण-
दारण इत्यमरः। तद्वत्पिशङ्ग्या लोहितवर्णया। पिशङ्गाद्वेति वक्तव्यमिति ङीप्।
दंष्ट्रया भुवो मण्डलमिव उदासे उत्क्षिप्ते अस्यतेः कर्मणि लिट्। उपसर्गादस्य-
तेरात्मनेपदं विकल्पात् ॥ २२ ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥
दीपयन्निति। अथोदयानन्तरमिन्दुरौर्वैर्नभो दीपयन्प्रकाशयन्। कुङ्कुमेना

स्त्रीयः पयोधरः कुचः कनककुम्भे स्तनः कुङ्कुमरागादिति भावः । तुहिनांशुश्चन्द्रः प्र-
भातेऽपूर्वपयोधेः पूर्वसागरात् । हेमकुम्भो हेमकुम्भ इवोन्ममज्ज उद्गगामेत्युत्प्रे-
क्षा ॥ २३ ॥ ●*●–●*●–●*●–●*●–●*●–●*● ॥

उद्गतेन्दुमिति । लोको जनोऽवितृप्तः सन्नुद्गतेन्दुमुदितचन्द्रामविभिन्नतमिस्रामनिःशेषनिरस्ततमसं रजनीं व्यंशुकस्फुटमुखीमतिजिह्मां व्रीडया नववधूमिव पश्यति स्म । नववधूपक्षे व्यंशुकस्फुटमुखीं व्रीडयातिजिह्मां नववधूमिव लोकोऽवितृप्तः सन् पश्यति स्म । नववधूरिवेति रजन्या अपि तादृशत्वमुपमयेत्यर्थः ।

दीपयन्नथ नभः किरणौघैः कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः । हे-
मकुम्भ इव पूर्वपयोधेरुन्ममज्ज शनकैस्तुहिनांशुः ॥ २३ ॥
उद्गतेन्दुमविभिन्नतमिस्रां पश्यति स्म रजनीमवितृप्तः । व्यं-
शुकस्फुटमुखीमतिजिह्मां व्रीडया नववधूमिव लोकः ॥ २४ ॥
न प्रसादमुचितं गमिता द्यौर्नोद्धृतं तिमिरमद्रिवनेभ्यः । दि-
ङ्मुखेषु न च धाम विकीर्णं भूषितैव रजनी हिमभासा ॥ २५ ॥

॥ २४ ॥ ●–● ॥ *–* ॥ ●○●–●○● ॥ *–* ॥ ●–● ॥

नेति । हिमभासा चन्द्रेण द्यौराकाशमुचितं योग्यं प्रसादं न गमिता । अद्रयो वनानि च तेभ्यस्तिमिरं नोद्धृतं नोत्सारितम् दिशां मुखेषु धाम तेजश्च न विकीर्णं न पर्यस्तं तथापि रजनी भूषितैव किमुतोक्तगुणसम्पत्ताविति भावः । अत्र प्रसाधनकारणाभावेऽपि तत्कार्य्यभूषणोक्त्या विभावनालङ्कारः ॥ २५ ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥

मानिनीति । उदितः शीतमयूखश्चन्द्रो येन विरहतप्तेन बाष्पेण कलुषा आविला अन्या
निमीलनमस्य करस्पर्शनान्तरितनार्थितया नेत्रविलोचनपानान्मानभङ्गजनितरोदनस्य

भीवद्यानितिभावः । कोपात्कान्तान्प्रत्युष्णबाष्पसमन्विता । कलुषान्मलिनान्
प्रेक्षानायिकानयनाग्निभिरिति दाहरूपके । प्रतिगृह्णन्स्वीकुर्वन् अपराधसंस्कारप
रिहारार्थमित्यादि भावः । अतएव भीतभीतो भीतप्रकार इवेत्युत्प्रेक्षा । मन्दमन्दं म
न्दप्रकारम् । उभयत्रापि प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावे कर्मधारयवद्भावात्सुलो
पः । समासान्तप्रत्ययौ ॥ २६ ॥ ●●✱●●—●●✱✱●●—●●✱●● ॥
श्लिष्यत इति । ततः प्रसारिताः करा एव कराः अंशवो हस्ताश्च येन तस्य ततकरस्य । तार
काः एव प्रियवधूः उपकण्ठं अन्तिके कण्ठे वा । अव्ययन्तं संयोगे द्वितीया विभक्त्यर्थेऽव्य

मानिनीजनविलोचनपातानुष्णबाष्पकलुषान्प्रतिगृह्णन् । म
न्दमन्दमुदितः प्रययौ खं भीतभीत इव शीतमयूखः ॥ २६ ॥
श्लिष्यतः प्रियवधूरुपकण्ठं तारकास्ततकरस्य हिमांशोः । उ
द्वमन्नभिरराज समन्तादङ्गराग इव लोहितरागः ॥ २७ ॥
प्रेरितः शशधरेण करौघः संहतान्यपि नुनोद तमांसि । क्षीर
सिन्धुरिव मन्दरभिन्नः काननान्यविरलोच्चतराणि ॥ २८ ॥

यीभावः । श्लिष्यतः प्रत्यासीदतः आलिङ्गतश्च हिमांशोः सम्बन्धी समन्तात् उद्वम
न्नुत्सर्पन् । अर्थान्तरवादकर्मकत्वं । धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति वचनात् । लोहितरा
गो रक्तप्रभा अङ्गराग इवाभिरराज आलिङ्गनाद्रागो गलतीति प्रसिद्धिः । अत्र रू
पकोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २७ ॥ ●●✱●—●✱●—●✱●● ॥
प्रेरित इति । शशधरेण चन्द्रेण प्रेरितो विसृष्टः करौघः संहतानि सान्द्राण्यपि तमां
सि मन्दरेण मन्दराचलेन भिन्नो नुन्नः क्षीरसिन्धुः अविरलाः सान्द्राः उच्चा उन्नताश्च त
रवो येषु तानि काननानीव नुनोद चिक्षेप दूरीचकार ॥ २८ ॥ ✱——✱ ॥

आरतामिति । शशिपादैश्चन्द्ररश्मिभिः । पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशा इत्यमरः । आरुतां शबलतां गमितया । आरः शबलपीतयोरिति विश्वः । विटपिनां तरूणां छायया न्यस्तैर्निःक्षिप्तैर्मुक्तावलिभिः श्वेतपुष्पाद्युपहारैश्चित्राणि तलानिऽपरिभागा यासां ताभिः । करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियामित्यमरः । वसतिवेश्ममहीभिस्तुल्यतां साम्यं प्रतिपेदे कर्मणि लिट् । आर्थीयमुपमा ॥ २९ ॥ * ॥ * ॥

आतपइति । आतपे दुःकरे ऽपीति भावः । वध्वा चक्रवाक्या सह अत एव धृतिमता सन्तोषवता यामिनीषु विरहिणा नियतविरहेणात एव विहगेन चक्रवाकेन हिमर-

आरताङ्गमितया शशिपादैश्छायया विटपिनां प्रतिपेदे । न्य-
स्तमुक्तविचित्रतलाभिस्तुल्यता वसतिवेश्ममहीभिः ॥ २९ ॥
आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन । से-
हिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥ ३० ॥
गन्धमुद्धतरजःकणवाही विक्षिपन्विकसतां कुमुदानाम् । आ-
दुधाव परिलीनविहङ्गा यामिनीमरुदपां वनराजीः ॥ ३१ ॥

श्मेश्चन्द्रस्य किरणा न सेहिरे । तथा हि । दुःखिते जातदुःखे मनसि सर्वं मनोहरमपीति भावः असह्यं सोढुमशक्यं शकि सहोश्चेति यत्प्रत्ययः । पूर्वं च आतप इति पेठुस्तत्र वध्वा सह आतपा अपि सेहिरे तेन विरहिणा तु शशिकिरणा अपि न सेहिर इति योज्यम् । फलं तु समानम् ॥ ३० ॥ * ॥

गन्धमिति । अपां कणवाही योऽस्यान्वये व्यवधानमपि सोढव्यम् । विकसतां कुमुदानां गन्धं सौरभं उद्धतं रजः परागो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा शेषाद्विभाषेति विकल्पात्कप् विक्षिपन् विकिरन् । इत्थं शिशिरः सुरभिर्यामिनीमरुद्वायुः परितो लीनाः श

यिताः विहङ्गा यासु तावनराजी दृष्टा वद्दर्यवकम्पवीमाव वनराजीः किञ्चित्कम्पिताङ्ग
त्यर्थः । विहङ्ग शब्दस्यात्र विशेषेनेत्यर्थः । आकीवदर्थे मिथ्यात्वाविल्यमरः । यद्यप्यत्र
किञ्चिन्मलीनीगन्धोदकादिनासिञ्चन्नाकर्षयतिनद्धदिनिर्माणः ॥ ३१ ॥ ● ● ● ॥

संविधातुमिति । यामिनीवनितेवतयाविरूपयाकामथामन्मथस्याभिषेकस्त्रिभु
वनजैत्रयात्राभिषेकंसंविधातुंसम्यक्कर्तुंशशेऽशनानीवनेवामोघःपूरः सम्यन्त
भिन्नः तनचिह्नः स्फुटलाञ्छनइन्दुः सोत्पलोरजतकुम्भइवउदासेउद्दिमः उक्ष
तः । असनेः कर्मणिलिट् । अपर्मविधातुमितितुमुनाप्रतीयमानोत्प्रेक्षयानुप्राणि
तोयंउपमोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ३२ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

संविधातुमभिषेकमुदासे मन्मथस्य लसदंशुजलौघः । या
मिनीवनितयाततचिह्नः सोत्पलोरजतकुम्भइवेन्दुः ॥ ३२ ॥
ओजसापिखलुनूनमनूनंनासहायमुपयातिजयश्रीः । यद्वि
भुः शशिमयूखसखः सन्नाददेविजयिचापमनङ्गः ॥ ३३ ॥

ओजसेति । ओजसाअनूनंसम्पूर्णमपिअसहायंसहायरहितंपुरुषमितिशेषः ।
जयश्रीर्नोपयातिखलुनूनंकुतोयस्माद्विभुः । समर्थोप्यनङ्गः शशिमयूखानांसखा
सहचरस्तयोक्तः सन्सहायः सन्नित्यर्थः । विजयिविजयशीलं जिधृक्षीत्यादिनाइ
निप्रत्ययः । चापमाददे । विशेषेणसामान्यसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः ॥ ३३ ॥
इत्यमुद्दीपनसामग्रीमुपवर्ण्यसम्प्रतितत्कार्यभूतंरतिवर्णनमारभते । सद्मनामित्या
दि । सन्निकृष्टरतिभिः सन्नरतोत्सवैरमरवद्युरदारैः सुरवधूभिः सहितैः प्रेमिभिः प्रा
गेवविहितकेलिगृहमण्डनैरपिपुनः सद्मनांकेलिगृहाणांविरचनामण्डनमीषेऽभि
लषे । इषेः कर्मणिलिट् । आगतप्रियकथैः प्राप्तप्रियजनवृत्तान्तैरपिदूत्यस्तक

भैर्दूत्यं दूतिव्यापार ईषे । दूतस्य भावकर्मणोर्यत्प्रत्ययः । तथा भूषितैरपि विभूषणं प्रसाधनमीषे । औत्सुक्यातिरेकादिति भावः ॥ ३४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

नेति । विरहे वियोगावस्थायां स्रजो माल्यानि चन्दनानि गन्धाः मदिरा मद्यानि वा रमणीभ्यः रुच्यर्थानां प्रियमाण इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी न रुरुचिरे न रोचन्ते स्म । हि यस्मात् प्रियसमागम एव रतेः साधनेषु स्रगादिषु रम्यतां मनोहरत्वं रुचिरत्वमिति यावत् उपधत्ते आधत्ते । तदभावाद् रुचिर्युक्तैवेत्यर्थः । अत एव वैधर्म्येण कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । रम्यन्ते एष्विति रम्याणि पोरदुपधादिति यत्प्र

सद्मनां विरचनाहितशोभैरागतप्रियकथैरपि दूत्यम् । सन्नि
कृष्टरतिभिः सुरदारैर्भूषितैरपि विभूषणमीषे ॥ ३४ ॥
न स्रजो रुरुचिरे रमणीभ्यश्चन्दनानि विरहे मदिरा वा । सा
धनेषु हि रतेरुपधत्ते रम्यतां प्रियसमागम एव ॥ ३५ ॥
प्रस्थिताभिरधिनाथनिवासं ध्वंसितप्रियसखीवचनाभिः । मा
निनीभिरपहस्तितधैर्य्यः सादयन्नपि मदोऽवललम्बे ॥ ३६ ॥

ययः कृत्यल्युटो बहुलमित्यधिकरणार्थः ॥ ३५ ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥

प्रस्थिताभिरिति । अधिनाथनिवासं प्रियगृहं प्रति प्रस्थिताभिः प्रचलिताभिर्ध्वंसि
तानि खण्डितानि प्रियसखीवचनानि स्वयं प्रस्थानं लाघवायेत्येवंरूपाणि याभिस्ताभि
र्मानिनीभिः कोपनाभिः । स्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये इति ल
क्षणात् । अपहस्तितन्निरस्तं धैर्य्यं येन सः । तथा सादयन्मानं शिथिलीकर्षयन्न
पीत्यर्थः । स मदो वा पीत्यर्थे मदोऽवललम्बे स्वीकृतः अज्ञानव्याजेन लाघवनापह्नवसौ
कर्यादिति भावः ॥ ३६ ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥

कान्तेति । रतयेसुरतायवक्तुसन्दिशतीभिरनेकंवाचिकङ्कथयन्तीभिःसन्देशव
सनादुक्तव्यमप्यजानतीभिरित्यर्थः । रमणीभिःकान्तवेश्मयानम्प्राप्तमेवनतुमा
र्गेमध्येनिवृत्तमित्यर्थः । तथाहिमन्मथेनपरिलुप्तमतीनांभ्रष्टमतीनांस्खलितंवि
रुद्धाचरणमपिप्रायशउपकारिभवति ॥ ३७ ॥ *०*—*०*—*०* ॥
आश्विति । आशुकान्तमभिसारितवत्यःअभिगतवत्यःस्वार्थेणिच् । योषितःसम्ब
न्धिपुलकैरुद्धावावृतौकपोलौयस्यतत् । खण्डाप्रमृष्टापत्राणांपत्रलेखानांतिलकस्य
चाकृतिःसन्निवेशोयस्यतत्तथोक्तंमुखकान्त्याऽखण्डंपूर्णइन्दुनिर्जिगायजयतिस्म

कान्तवेश्मबहुसन्दिशतीभिर्यातमेवरतयेरमणीभिः । म
न्मथेनपरिलुप्तमतीनाम्प्रायशःस्खलितमप्युपकारि ॥ ३७॥
आशुकान्तमभिसारितवत्यायोषितःपुलकरुद्धकपोलम् । नि
र्जिगायमुखमिन्दुमखण्डंखण्डपत्रतिलकाकृतिकान्त्या ॥ ३८॥
उच्यतांसवचनीयमशेषंनेश्वरेपरुषतासखिसाध्वी । आन
यैनमनुनीयकथंवाविप्रियाणिजनयन्ननुनेयः ॥ ३९ ॥

इत्यार्थीयमुपमा । जयतिद्वेष्टीतिदण्डिनातस्यादृश्यार्थेषुगणनात् ॥ ३८॥ ●
अथयुग्मेनसखीनायिकासम्वादमाह । उच्यतामिति । तत्रनायिकाह । सधूर्तःअ
शेषमखिलंवचनीयंवक्तव्यमुच्यतान्निःशंकमुपलभ्यतामित्यर्थः । क्रुधोद्रुहादिना
टप्रधानेकर्मणिलोट् । अथसख्याह । हेसखिनायकेईश्वरेभर्त्तरिविषयेपरुषता
पारुष्यंनसाध्वीनहिता । अथनायिकाह । हेसखितर्हिएनमनुनीयसान्त्वयि
त्वाआनय । पुनःसखीआह । विप्रियाणिजनयन्अप्रियाणिकुर्वन्सकथंवाऽनुनेयः
अनुनयार्हः॥ ३९ ॥ ●●● ॥ ●●● ॥ ●●● ॥ ●●● ॥ ●●● ॥ ●●● ॥

किमिति । पुनर्नायिकाह । तर्हि गतेन तत्प्रतिगमनेन किं कोर्थ इत्यर्थः । उत उपै
तु युक्तं हि । पुनः सख्याह । हे सुभगमानिनि सौन्दर्यमानिनि सुभगमात्मा
नं मन्यत इति आत्ममाने खश्चेति णिनि प्रत्ययः । तस्मिन्प्रिये विषये को मानः । यद्वा न
हीत्यादि सखीवाक्यम् । न हीत्येकं वाक्यं तद्युक्तं न हीत्यर्थः । हे सखि किन्तु उपैतुं यु
क्तम् । कुतः सुभगमानिनि प्रिये को मानस्तादृक्जनस्य दुर्लभत्वादिति भावः । इत्येवं
रूपासु योषितां कथासु विषये समेतैः समीपमागत्याकर्णयद्भिरित्यर्थः । कामिभिर्वे
कुरसाऽनेकस्वादा धृतिः सन्तोषः ऊहे ऊढा । अत्र रौक्ष्योत्सुक्यनिर्वेदनाद्यनेक
भावशावल्यपरिपूर्णाकान्ताकर्णनादुत्तरमपूर्वं हृदयानन्दनिष्यन्दमानसन्दोहम

किङ्गतेन न हि युक्तमुपैतुं कः प्रिये सुभगमानिनि मानः । योषिता
मिति कथासु समेतैः कामिभिर्बहुरसा धृतिरूहे ॥ ४० ॥ युग्म
म् ॥ योषितः पुलककरोधि दधत्या घर्मवारि नवसङ्गमजन्म ।
कान्तवक्षसि बभूव पतन्त्या भूषणं लुलितमण्डनतैव ॥ ४१ ॥

विन्दन्नित्यर्थः । प्रायेणात्र प्रौढाः कलहान्तरितास्तु नायिकाः ॥ ४० ॥ ❁*❁ ॥
योषित इति । पुलकरोधि रोमाञ्चव्यापि नवसङ्गमेन जन्म यस्य तत् । घर्मवारि स्वे
दोदकं दधत्या इति साविकोक्तिः । कान्तवक्षसि पतन्त्या इत्यौत्सुक्योक्तिः । योषितो
या लुलितमण्डनता उत्सृष्टप्रसाधनत्वं भावे क्तल् । सैव मण्डनं बभूव । तादृश
फलत्वात्तस्येति भावः ॥ ४१ ॥ ❁❁~❁~❁~❁~❁~❁~❁❁ ॥
शीध्विति । शीध्यतेऽनेनेति शीधुपक्केक्षुरसविकारो मद्यविशेषस्तस्य पानेन विधु
रासु विमूढासु । तथा दयितैः सङ्गतासु च कामिनीषु आत्मुमानङ्कोपन्निगृह्णन्विव
र्तयन् । शिथिलोकृता लज्जा येन सः मदनोऽनुमदो नु उपलेभे लभ्यते स्मेत्यर्थः । प्रि

यसमागमसौख्यमानरूपोभयप्रकारस्य मदनमदोभयथाभानविषयत्वादनुभावसाधार
ण्याच्च सन्देहः सन्देहालङ्कारः ॥ ४२ ॥
द्वारीति । द्वारि त्वदागमनमार्ग एव चक्षुरित्यौत्सुक्योक्तिः । अधिपाणि पाणौ क
रे कपोलाविति चिन्तोक्तिः । किमत्र जीवितं त्वयि त्वदधीनम् । त्वां विना न जीव
तीत्यर्थः इति गाढानुरागोक्तिः । अतोऽस्याः कलहो विग्रहः कुत इत्येवं कामिनां प्री
तये पुनरुक्तं पुनरुच्यमानं वचो दूतीवाक्यं नवनवत्वं नवप्रकारत्वमपूर्ववद्भावमिया
य । प्रकारार्थे द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । कान्तानुरागप्रकटना

शीधुपानविधुरासु निगृह्णन्मानमाशु शिथिलीकृतलज्जः । सं
गतासु दयितैरुपलेभे कामिनीषु मदनो नु मदो नु ॥ ४२ ॥
द्वारि चक्षुरधिपाणि कपोलौ जीवितं त्वयि कुतः कलहोऽस्याः ।
कामिनामिति वचः पुनरुक्तं प्रीतये नवनवत्वमियाय ॥ ४३ ॥
साचि लोचनयुगं नमयन्ती रुन्धती दयितवक्षसि पातम् । सु
भ्रुवो जनयति स्म विभूषां सङ्गतावुपरराम च लज्जा ॥ ४४ ॥

त्कामिनः प्रहृष्यन्तीति भावः ॥ कलहान्तरितेयम् ॥ ४३ ॥
साचीति । लोचनयुगं साचि तिर्यक् नमयन्ती प्रियेण नयन्ती । न तु ह्रियेत्यर्थः । द
यितवक्षसि पातं रुन्धती इष्टमपि प्रतिबध्नती लज्जा सुभ्रुवो नायिकाया विभूषां शो
भां जनयति स्म । सङ्गतौ सुरतप्रसङ्गे तु उपरराम च । एवं यतस्तदा न दूषणमेवे
ति भावः । विभाषाकर्मकादिति परस्मैपदम् ॥ ४४ ॥
सव्यलीकमिति । सव्यलीकं सापराधमत एवावधीरितः अवज्ञातः सन् खिन्नस्तम् । पूर्व
कालेत्यादिना तत्पुरुषः सपदि कोपस्य पदेन व्याजेन प्रस्थितं निर्गच्छन्तं प्राणनाथं प्रि

योषितः सम्बन्धी अभिबाष्पनिपातः आभिमुख्येनाश्रुमोक्षः सुहृदिव रुणद्धिस्म रुरोध। बाष्पपातस्य मन्युमोक्षलिङ्गतया प्रस्थानप्रतिबन्धकत्वात् सुहृदौपम्यं। इयमधीरखण्डिता। ज्ञातेऽन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायिता। अधीरास्तु विमुञ्चन्ती विज्ञेया चात्र नायिकेति दशरूपके ॥ ४५ ॥ ●●—●—●● ॥ शङ्कितायेति। शङ्किताय भयकाय अविश्वस्ताय दयिताय ईर्ष्यया विमुखितां विमुखीकृताम्। अतएव कृतबाष्पनिपातां मानिनीं घनरोमविभेदः सान्द्रपुलकोदयः अभिमुखं स्थितमाश्लिष्टवांस्तु यथा तां निःकोपामित्यर्थः। सान्त्वयति स्म यत्ननिस्मे

सव्यलीकमवधीरितखिन्नम्प्रस्थितं सपदि कोपपदेन। योषि
तः सुहृदिव स्म रुणद्धि प्राणनाथमभिबाष्पनिपातः ॥ ४५ ॥
शङ्कितायकृतबाष्पनिपातामीर्ष्यया विमुखितान्दयिताय। मा
निनीमभिमुखस्थितचित्तां सान्त्वयति स्म घनरोमविभेदः ॥ ४६ ॥
लोलदृष्टि वदनन्दयितायाश्चुम्बति प्रियतमे रभसेन। व्रीड
या सह विनीवि नितम्बादंशुकं शिथिलतामुपपेदे ॥ ४७ ॥

इत्यर्थः। अन्यथा सात्त्विकानुदयादिति भावः। अत्रापि पूर्वोक्तैव नायिका ॥ ४६ ॥ ● अथ सम्भोगशृङ्गारमाह। संभ्रमसेवा ह्यक्रमबाह्यरतमाह। लोलेति। प्रियतमे लोलदृष्टि चञ्चलेक्षणं दयिताया वदनं रभसेन बलात्कारेण चुम्बति सति विनीवि निर्गतबन्धनमंशुकं नितम्बात्। व्रीडया सह शिथिलतामुपपेदे। उभयमपि शिथिलमासीदित्यर्थः। अत्र व्रीडांशुकरूपप्रस्तुतसम्बन्धिभेदेऽभिन्नक्रियासंसर्गरूपशैथिल्यस्याभेदाध्यवसायनिबन्धनातिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलङ्कारः। अत एव व्रीडांशुकोपन्यासचमत्कारश्च। अत्र वात्स्यायनः बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति द्विविधं रत

मुच्यते। तत्राद्यं चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम्। द्वितीयं सुरतं साक्षान्नानाका-
रेण कल्पितमिति ॥ ४७ ॥ ●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●● ॥

ह्रीतयेति। गलिता नीवि र्गलितबन्धनम्। तथाप्यवलम्बिता काञ्ची येन तत्। का-
ञ्चीलग्नमित्यर्थः। तदन्तरीयमधोंऽशुकम्। अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधों-
ऽशुक इत्यमरः। निरस्यन्नाक्षिपन् हृदयेशः प्रियः। ह्रीतया वस्त्रापगमाल्लज्जित-
या। ह्रीधातोः कर्त्तरि क्तः दयितया मण्डलीकृतः वर्त्तुलीकृतः पृथुस्तनभारो यस्मिन् क-
र्मणि तद्यथा तथा गाढमित्यर्थः। सस्वजे आश्लिष्टः। प्रियदृष्टेः प्रतिबन्धार्थमित्य-
र्थः ॥ ४८ ॥ *●*●*●*●*●*●*●*●*●*●*●*●*●* ॥

ह्रीतया गलितनीवि निरस्यन्नन्तरीयमवलम्बितकाञ्चि। म-
ण्डलीकृतपृथुस्तनभारं सस्वजे दयितया हृदयेशः ॥ ४८ ॥
आदृता नखपदैः परिरम्भाश्चुम्बितानि घनदन्तनिपातैः। सौ-
कुमार्य्यगुणसम्भृतकीर्त्ति र्वाम एव सुरतेष्वपि कामः ॥ ४९ ॥

आदृता इति। परिरम्भा आलिङ्गनानि नखपदै र्हेतुभिरादृता अभिमताः। हेताविति तृतीया। तथा चुम्बनानि घनदन्तनिपातै र्हेतुभिरादृतानीति लिङ्गविपरिणामः। सुरतसुखोद्दीपकत्वान्नखदन्तक्षतपूर्वकेष्वालिङ्गनचुम्बनेष्वादरः संवृत्त इत्यर्थः। ननु सुकुमारे कामतन्त्रे कथम्पीडाकरेष्वादर इति न वाच्यमित्याह। सौकुमार्य्येति। सौकुमार्य्यमेव गुणस्तेन सम्भृतकीर्त्तिः लब्धयशाः कामः सुरतेषु भोगेष्वपि न केवलं विप्रलम्भेष्विति भावः। वामः क्रूर एव। सुकुमारः काम इति वादमात्रम्। वस्तुतस्तु पीडयन्नेव सुखमावहतीति भावः। सामान्येन विशेषणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४९ ॥ ●⁓●⁓●⁓●⁓●⁓●⁓●⁓● ॥

अथाभ्यन्तररतमाह । पाणीति । रहस्येकान्ते इ विश्रम्भातिशयोक्तिः गद्गदवाचां स्खलद्गिरां योषितां सम्बन्धीनि पाणिपल्लवयोर्विधूननङ्कम्पनमन्तः सीत्कृतानि सीत्काराः एतेन कुट्टमिताख्यो भाव उक्तः । अधरपीडनादौ सुखेऽपि दुःखवदुपचारः कुट्टमितमिति लक्षणात् । नयनानामर्द्धनिमेषा अर्द्धनिमीलितानि । रहस्येकान्ते गद्गदवाचां योषितामिति विशेषणसामर्थ्यात् । गद्गदवाक्त्वेन्यैतानि मदनस्यास्त्रतामुपययुरस्त्रवत्पुंसामुद्दीपनान्यासन्नित्यर्थः । अत्र सीत्काराद्र्द्धनिमेषादिना सुखपारवश्यव्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये । स्रस्ततावपुषि मीलनं दृशो मूर्छना च रतिलाभलक्षणं । स्वेदयेत्खजघनं मुहुर्मुहुः सीत्करोति गलगद्गदाकुलेति ॥ ५० ॥ *** ॥

पाणिपल्लवविधूननमन्तःसीत्कृतानि नयनार्द्धनिमेषाः । यो
षितां रहसि गद्गदवाचामस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ ५० ॥
पातुमाहिततरतीन्यभिलेषुस्तर्षयन्त्यपुनरुक्तरसानि । सस्मि
तानि वदनानि वधूनां सोत्पलानि च मधूनि युवानः ॥ ५१ ॥

अथ मधुपानवर्णनमारभते । पातुमित्यादिना । युवानश्चाहिततरतीनि वर्द्धितरागाणि अत एवापुनरुक्तरसानि पुनःपुनःपानेनाप्यपूर्वस्वादानि । अत एव तर्षयन्ति तृष्णोत्पादकानि अतृप्तिकराणीत्यर्थः । सस्मितानि वधूनां वदनानि सोत्पलानि मधूनि च पातुमभिलेषुरिच्छन्ति स्म । अत्र प्रस्तुतानामेव वदनानां मधूनाञ्च पानक्रियौपम्यस्य गम्यत्वात्केवलं प्राकरणिकविषयस्तुल्ययोगितालङ्कारः । प्रस्तुतानान्तथान्येषां केवलन्तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगितेति लक्षणात् ॥ ५१ ॥ ॥

कान्तेति । कान्तसङ्गमेन पराजितमन्यौत्युत्कर्षेण तद्वधिकत्वात्तस्येति भावः । कि

वारुणीरसने मद्यास्वादेन शान्तो विवादो वाक्कलहो यस्मिन् तस्मिन् । अत उपा-
हितसन्धौ प्रियैः सङ्घटितसन्धौ तथा मानिनीजने विषयेऽनङ्गो धनुषि इषुं न सन्दधे । जि-
ते साध्ये साधनवैयर्थ्यादिति भावः ॥ ५२ ॥ ●⁓⁓⁓●⁓⁓⁓● ॥

कुप्यतेति । यूनः प्रियान् कुप्यत कोपं भजत । यत्तेनात्र क्रुधद्रुहेत्यादिना यूनां सम्प्रदान-
त्वे चतुर्थी न स्यात्प्रति कोप इति नियमात् कोपस्याबुद्धिमत्त्वादिति । आशु आनतचि-
त्ता अनुकूलचित्ता भवत । किञ्च । कोपितान् वरिवस्यत परिचरत । नमोवरिवश्चि-
त्रङः क्यच् । वरिवसः परिचर्याया इत्यर्थः । नियमस्त्वन्येषामनेकोऽनेकप्रकारो य उपदे-

कान्तसङ्गमपराजितमन्यौ वारुणीरसनशान्तविवादे । मा-
निनीजन उपाहितसन्धौ सन्दधे धनुषि नेषुमनङ्गः ॥ ५२ ॥
कुप्यताशु भवतानतचित्ताः कोपितांश्च वरिवस्यत यूनः । इत्य-
नेकउपदेश इव स्म स्वाद्यते युवतिभिर्मधुवारः ॥ ५३ ॥
भर्तृभिः प्रणयसंभ्रमदत्तां वारुणीमतिरसां रसयित्वा । ह्री-
विमोहविरहादुपलेभे पाटवं नु हृदयं नववधूभिः ॥ ५४ ॥

शः प्रवर्तकवाक्यं सन्देश इव मधुवारो मधुपानावृत्तिः । मधुवारा मधुक्रमा इत्यमरः
। युवतिभिः स्वाद्यते स्म । मधुवारस्य कोपादिकार्यप्रवर्तकत्वसाम्यादुपदेश इवेत्यु-
त्प्रेक्षा । अनियताः खलु मत्तचेष्टा इति भावः ॥ ५३ ॥ ●⁓●⁓●⁓● ॥

भर्तृभिरिति । भर्तृभिः प्रणयसंभ्रमाभ्यां प्रेमादराभ्यां दत्तां । संभ्रमः साध्वसेऽपि स्या-
त्संवेगादरयोरपीति विश्वः । अतएवातिरसामधिकस्वादां वारुणीं वरुणात्मजां ।
सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद्वरुणात्मजा इत्यमरः । रसयित्वा आस्वाद्य वधूभिः ह्री-
विमोहविरहात् मदेन लज्जाज्ञानापगमाद्धेतोः पाटवं नु हृदयं नु ज्ञानविशेषमुपले-

ने। अत एव हृदयस्य तत्कार्यज्ञानसामर्थ्यात् हृदयमेव प्रागसत्यस्याद्धिमितिस

न्देहः। अन्यथा कथं प्रियं प्रतिवक्रोक्त्याद्यर्थेषु प्रवृत्तिरितिभावः। सन्देहालङ्कारः

॥ ५४ ॥ ●~●*●~●*●~●*●~●*●~●*●~● ॥

स्वादितइति। स्वयं स्वादितमाद्दौ स्वयमेव पीतोऽथानन्तरम्प्रियतमैरेधितमानं व

र्द्धितवक्रसन्मानं यथातथा लम्भितो ग्राहितः सह तेन प्रापितइत्यर्थः। ततः प्रियत

मैः सह पीतः युगपदेकपात्रेणपीतइत्यर्थः। आसवः प्रमदानाम्प्रतिपदम्प्रतिक्षणं नै

करूपरसतामनेकविधत्वादुत्वमनन्यर्थस्तनशब्दस्य सुप्सुपेति समासः। नञ्समा

सेन लोपः स्यात्। भेजेइव प्रापेव। प्रायेणोपचारविशेषाद्भोज्येषु रसविशेषः

स्वादितः स्वयमथैधितमानं लम्भितः प्रियतमैः सह पीतः। आ

सवः प्रतिपदम्प्रमदानान्नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ ५५ ॥

भ्रूविलाससुभगाननुकर्तुम्विभ्रमानिव वधूनयनानाम्। आ

ददे मृदुविलोलपलाशैरुत्पलैश्चषकवीचिषु कम्पः ॥ ५६ ॥

स्यादितिभावः। आस्वादनादिपदार्थानामनेकरसताप्राप्तिहेतुत्वात्काव्यलि

ङ्गन्तावदेकं स्वादनादीनामनेकाधर्म्माणामेकस्मिन्नेव सर्वकमेण सम्बन्धात्पर्य्या

यभेदस्तयोस्संसृष्टयोरनेकरसत्वाद्युत्प्रेक्षाबीजत्वात्तया सहाङ्गाङ्गिभावेन स

ङ्करः ॥ ५५ ॥ ● ● ● * * ● ● * * ● ● * * ● ● * * ● ● ● ॥

भ्रूविलासेति। भ्रूविलासैः सुभगान् सुन्दरान् वधूनयनानां विभ्रमाननुकर्तुं तैः तुल्यत्वं

समीकर्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षार्थत्वात्। मृदुविलोलपलाशैरीषच्चलदलैरुत्पलैश्च

षकेषु या वीचयो मधूर्मयस्तासु यः कम्पः स आददे स्वीकृतः। ननु चषकस्य वि

लोलविशेषणेनैव कम्प्यमानत्वोकारस्य तद्योगपूर्वेनेव...मुत्पलानां क

म्यमानवीचिर्योगात्तद्भ्रूत्वमस्तनेत्रसाम्यं जातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥ ०*० ॥ ०*० ॥
ओष्ठेति । ओष्ठस्तु रपल्लवस्तस्य विदंशो दंशनेन रुचिरभिलाषो येषां तेषां मुखस्पुरा
णानमिषेणाधरस्यापि पासतामित्यर्थः । रमणानां फुल्लानि लोचनान्येव विनीलसरोजा
नि येषु तैः अङ्गनास्यचषकानि पानपात्राणि । चषकोऽस्त्री पानपात्रमित्यमरः । तैर्मधु
वारो मधुपानावृत्तिर्हृद्यतां हृदयप्रियतामुपययौ हृदयस्य प्रेमेतीयत्प्रयः हृदय
स्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति हृद्भावः । रमणा विशेषार्थहेतुकत्वाद्व्यलिङ्गसङ्कीर्णरू
पकालङ्कारः ॥ ५७ ॥ ०० ॥ ०*० ॥ ०*० ॥ ०*० ॥ ०*० ॥ ०० ॥

ओष्ठपल्लवविदंशरुचीनां हृद्यतामुपययौ रमणानाम् । फु
ल्ललोचनविनीलसरोजैरङ्गनास्यचषकैर्मधुवारः ॥ ५७ ॥
प्राप्यते गुणवतापि गुणानां व्यक्तमाश्रयवशेन विशेषः । तत्त
थाहि दयितानन्ददत्तं व्यानशे मधु रसातिशयेन ॥ ५८ ॥
वीक्ष्य रत्नचषकेष्वतिरिक्तां कान्तदन्तपदमण्डनलक्ष्मीम् ।
जज्ञिरे बहुमताः प्रमदानामोष्ठयावकनुदो मधुवाराः ॥ ५९ ॥

प्राप्यत इति । गुणवतापि आश्रयवशेन गुणानां विशेषः प्रकर्षः प्राप्यते व्यक्तं तत्तथा
यद्गुणान्वयेनैवार्थः । हि यस्मात् दयितया आननेन करणेन दत्तं मधु रसातिशयेन
स्वादुप्रकर्षेण आकर्णाद्व्यानशे व्याप्तम् । व्याप्तिविशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्त
रन्यासः ॥ ५८ ॥ ***~***~****~***~*** ॥
वीक्ष्येति । रत्नचषकेषु स्फाटिकादिमणिपात्रेषु अतिरिक्तां बाह्यापगमात्पूर्वाभ्यधि
कां कान्तस्य वदनापदमण्डनस्य लक्ष्मीं शोभां प्रतिबिम्बितामिति शेषः वीक्ष्य ओष्ठ
यावकनुदोऽधरलाक्षारागहारिणो मधुवारा मधुपानाभ्यासाः प्रमदानां बहुमता अ

भिमताः वर्त्तमाने क्तः तद्योगात् षष्ठी । जृम्भितैर्जाताः प्रेमानुरागचिह्नप्रकाशकत्वा
दितिभावः ॥ ५९ ॥ ॥

मधुपानाद्विलोचनेषु रागोऽप्यधरेभ्यस्तत्राक्षसंगमिकृतिर्मुखाननयोश्चान्योन्यग
न्धसंक्रान्तिरिति स्थिते सत्युत्प्रेक्षते । लोचनेति । लोचने चाधरश्च लोचनाधरं सम
द्वाभ्यामृत्यइत्यव्यभिचारज्ञापकान्नाचाधरशब्दस्य पूर्वनिपातः । कृतस्त्वासावाहृत
श्चेति विशेषणसमासः लोचनाधरस्य कृताहृतो रागो याभ्यां तयोः कालोचनयोः कृतरा
गा अधरदासस्तत्राहृतरागा चेत्यर्थः । षष्ठ्याः सम्बन्धात् सामान्यस्य प्रेमवि
शेषे पर्यवसाननियमेनाधिकरणापादानार्थयोगक्षेपात् । तथा चाधरलोचन
गुणयोः रागतद्विरहयोः स्थानविपरीतवृत्तिं कृतवतीत्यर्थः । तथा वासितेन स्वगन्धसं

लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितगन्धा । वा
रुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने ॥ ६० ॥

क्रान्तिसुरभितेनाननेन विशेषितोऽतिशयितो गन्धो यस्याः सा । यद्वा वासिताननाश्चा
सौ आर्थादाननैव विशेषितगन्धा चेति कृतवद्बहुव्रीहिविशेषणसमासः उभयथापि स्वा
ननसंक्रान्तस्वगन्धा स्वसंक्रान्ताननगन्धा चेत्यर्थः । एवंभूता वारुणी मदिरा परगुणा
त्मगुणानां परयोर्लोचनाधरयोः स्वगुणौ च परस्याननस्य गुणश्चात्मनो वारुण्या गु
णाः परगुणात्मगुणास्तेषां परगुणानामात्मगुणानां व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितेने वि
स्तारयामास । विनिमयेन प्रामादिकं वस्तुपरिवृत्तिर्व्यत्ययः । बुद्धिपूर्वा तु वस्तुपरिवृत्ति
र्विनिमयः । अत्र तन्त्रोच्चरितस्य परगुणशब्दस्यावृत्त्या परगुणात्मगुणोपमेयपरगु
णौ स्वपरगुणात्मगुणौ चेति विग्रहः कथञ्चिदगत्या बोद्धव्यः । उपमानपूर्वपदवद्बहु
व्रीहिवत् । तथा चायमर्थः परगुणयोरधरलोचनयोर्गुणयो रागतद्विरहयोर्व्यत्य

यन्नु विनिमयन्नु वितेने तयोः परगुणात्मगुणयोः आननगन्धात्मगन्धयोः व्यत्ययं वि
निमयं नु वितेने । अन्यथा कथमन्यस्मिन्नन्यधर्मोपलम्भः सम्भवतीति भावः ।
अत्र लोचनाधररागयोस्तद्भावयोर्वा भेदेऽप्यभेदाध्यवसायादेकत्ववाचोयुक्तिः तस्मा
त्तन्मूलातिशयोक्त्यनुप्राणितान्वेयं व्यत्ययविनिमययोरन्यतरकरणोत्प्रेक्षेति संक्षेपः
। सा च प्रतीयमानव्यंजकप्रयोगात् । नुशब्दस्तु संशये ॥ ६० ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥
तुल्येति । अक्ष्णा तुल्यरूपमक्षितुल्याकृतियोषितः कर्णगं कर्णावतंसीकृतमसितो
त्पलं निरूपकारि अनुपकारकं विदित्वा ज्ञात्वा तत्कार्य्यशोभायाः कर्णान्तविश्रान्तेना
क्ष्णैव कृतत्वादिति भावः । मदरागः सुहृदिव उत्पलस्य बन्धुरिवानिष्टवारकत्वादि

तुल्यरूपमसितोत्पलमक्ष्णोः कर्णगं निरुपकारि विदित्वा । यो
षितः सुहृदिव प्रविभेजे लम्भितेक्षणरुचिर्मदरागः ॥ ६१ ॥
क्षीणयावकरसोऽप्यतिपानैः कान्तदन्तपदलम्भितशोभः । आ
ययावतितरामिव वध्वाः सान्द्रतामधरपल्लवरागः ॥ ६२ ॥

ति भावः । लम्भितेक्षणरुचिः आवृतनयनकान्तिः सन् प्रविभेजे वर्णान्तरापादनेन प्र
विभक्तः । अवैलक्षण्यकरादक्ष्णः व्यावर्त्तयामास । ततो विच्छित्तिकरत्वादिति भा
वः ॥ ६१ ॥ ●*●~●*●~●*●~●*●~●*●~●*● ॥
क्षीणेति । अतिपानैः क्षीणयावकरसः क्षीणलाक्षारागोऽपि कान्तस्य दयितस्य दन्त
पदेन दन्तक्षतेन सम्भृतशोभायस्य सः वध्वा अधरपल्लवरागोऽतितराम् अतिमात्रं अति
शब्दात्तरप्प्रत्यये किमेत्तिङव्ययेत्यादिनाऽऽम्प्रत्ययः तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्यय
संज्ञा । सान्द्रतां घनत्वमाययाविव प्रियोपभोगचिह्नमण्डितानां कामिन्यवयवानां
किमन्यैर्मण्डनैरिति भावः । तत्र क्षीणस्यापि सान्द्रत्वे तिविरोधात् कान्तदन्तेत्यादिवि

श्लेषणागत्यः चान्द्रत्वे हेतूक्त्या काव्यलिङ्गानुसङ्कीर्णोऽयं च प्रश्नः ॥ ६२ ॥ ✻●✻ ॥

रागेति । वनितानां सर्वगापि सर्वाङ्गगतापि अन्तःस्य न्तेत्यादिना ऽङ्गः मदश्रीः रागेणाक्तानि नयनानि येषु तेषु विद्रुमवदरुणानि कपोलतलानि येषु तेषु मुखेषु दर्पणेष्विव नितान्तं ददृशे तेषां नयनादिनैर्मल्येन रागाभिव्यक्तिसम्भवादिति भावः । अत्र मदश्रीः सर्वगतापि मुखेष्वेव ददृशे इति विरोधः तस्य मुखविशेषणैः समाधानात् काव्यलिङ्गानुप्राणितो विरोधवदाभासोऽलङ्कारः । स चोपमया संसृज्यते ॥ ६३ ॥ ● ॥

वक्रेति । वक्राकोपेन विकृतिर्याभिस्ता स्तथाभूता अपि समाः कर्म्मं चारुतातासां सौन्द

रागकान्तनयनेषु नितान्तं विद्रुमारुणकपोलतलेषु । सर्वगापि ददृशे वनितानां दर्पणेष्विव मुखेषु मदश्रीः ॥ ६३ ॥

वक्रकोपविकृतीरपि रामाश्चारुताभिमततामुपनिन्ये । वश्यतां मधुमदो दयितानामात्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ६४ ॥

वाससां शिथिलतामुपनाभि ह्रीनिरासमपदे कुपितानि । योषितां विदधती गुणपक्षे निर्ममार्ज्ज मदिरा वचनीयम् ॥ ६५ ॥

र्य्यं कर्त्री अभिमततां प्रियवाल्लभ्यमुपनिन्ये । सौन्दर्यं हि विकृतिमपि रोचयत इति भावः । मधुमदो दयितानां वश्यतां विधेयत्वमुपनिन्ये । तथा हि । सर्वं आत्मवर्गे हितमिच्छति अतश्चारुतास्त्रीणामुपचकार मधुमदस्तु पुंस्त्वात्पुंसां वश्यताविधेयत्वमुपनिन्ये । इति युक्तमित्यर्थः । अत्र विकृता अप्यभिमताः कुपिता अपि वश्या इति विरोधस्य चारुतामदाभ्यां समाधानादुभयथापि विरोधाभासो भवन्नर्थान्तरन्यासेन संसृज्यते ॥ ६४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

वाससामिति । उपनाभि नाभिसमीपे वाससां शिथिलतां ह्रीनिरासं लज्जात्यागम

पदे कुर्वित्र मिश्र ख्यान कोपाश्रं गुणपक्षे गुणकोटौ विदधती स्थापयती गुणकोटौ।
निवेशयन्ती दोषान् एतान् गुणान् कुर्वतीत्यर्थः । मदिरापयोषितां वचनीयम् । न
नाभिन्दर्शयेदिति शास्त्रनिषिद्धाचरणनिन्दां निर्ममार्ज्ज । तयादोषाणामपि वस्तु
श्रैष्यस्त्रीणां तदानीं गुणत्वान्न कश्चिद्वचनीयावकाश इत्यर्थः ॥ ६५ ॥ *
भर्तृष्विति । उपसखि सख्याः समीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावः । आत्मनः स्वदेहान् ।
आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनीति वैजयन्ती । भर्तृषु निक्षिपतीनां निपात
यन्तीनां भर्तृणामुपरि पतन्तीनामित्यर्थः । आच्छीनद्योर्नुमिति विकल्पान्नुमभावः
कुतः । मधुमदेनोद्यमितानां प्रेरितानां न तु स्वेच्छयेति भावः । वनितानामनुरक्त

भर्तृषूपसखि निक्षिपतीनामात्मनो मधुमदोद्यमितानाम् । व्री
डया विफलया वनितानां न स्थितं न विगतं हृदयेषु ॥ ६६ ॥
रुन्धती नयनवाक्यविकासं सादितोभयकरा परिरम्भे । व्री
डितस्य ललितं युवतीनां क्षीबता बहुगुणैरनुजह्रे ॥ ६७ ॥

स्त्रीणां । वनिताजनिताव्यर्थानुरागयोषितीति विश्वः । हृदयेषु विफलया अनुचिता
चरणादिति भावः । व्रीडया न स्थितं न विगतं वैफल्यात्तस्य मदोपाधिकत्वाच्चेति भा
वः । अत एव नोभयनिषेधविरोधः ॥ ६६ ॥ ●—● ॥ *●* ॥ ●—● ॥
रुन्धतीति । नयनानां वाक्यानाञ्च विकासम्प्रागल्भ्यं रुन्धती प्रतिबध्नती । तथा परि
रम्भे आलिङ्गने सादितौ स्तम्भितावुभौ करौ यया सा युवतीनां सम्बन्धिनी क्षीबता मा
त्ता । कर्तरि क्तः । अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघा इति निपातनात् मधुः क्षीबा
मत्तास्तस्या भावः क्षीबता । क्षीबत्वे गुणाः कषनस्य पुंबद्भावो वक्तव्यः । बहुगुणैर्दृष्टिस
ङ्कोचादिभिर्व्रीडितस्य व्रीडायाम् आवेशः । ललितं विलासं म नुजह्रे अनुचक्रे । चकारा

नकर्णेरिविद्वद्वीडाकार्यकरत्वाद्व्रीडानुकरणमित्युपमालङ्कारः ॥ ६७ ॥

योषिदिति । उद्धतउत्कटोमनोभवेनयोरागःस्वयस्याःसायोषिन्मानवत्यपि द यितस्याङ्कंययौयतोमानाद्रागोबलीयानितिभावः । लाघवदोषम्परिहरति । कार यतीति । अनिभृवाचपलानकार्यकारिणीत्यर्थः । वारुणीमदिरागुणेषुदोषेषु च विषये । सर्वोहंदोविभाययैवकद्भवतिरहस्यविभेदंरहस्यभङ्गङ्कारयतिखलु । नि गूहितावपिगुणदोषौप्रकाशयतीत्यर्थः । अतोनिगूढरागप्रकटनम्प्रकटमान त्यागश्चप्रमत्तायानलाघवमावहति ॥ अबुद्धिपूर्वकत्वादितिभावः ॥ ६८ ॥

योषिदुद्धतमनोभवरागामानवत्यपिययौदयिताङ्कम् । कार

यत्यनिभृतागुणदोषेवारुणीखलुरहस्यविभेदम् ॥ ६८ ॥

आहितेनुमधुनामधुरत्वेचेष्टितस्यगमितेनुविकाशम् । आ

बभौनवइवोद्धतरागःकामिनीष्ववसरःकुसुमेषोः ॥ ६९ ॥

मागमन्मदविमूढधियोनःप्रोज्झयरन्तुमितिशङ्कितनाथाः । यो

षितोनमदिराम्भृशमीषुःप्रेमपश्यतिभयान्यपदेपि ॥ ७० ॥

आहितेइति । मधुनामद्येनचेष्टितस्यव्यापारस्यमधुरत्वेआहितेनुप्राकत्येवमनोह रत्वेसम्प्रयुक्तादितेवा । विकाशङ्गमितेनुप्राकत्येवमाधुर्यप्रकर्षम्प्रापितेवाउद्धत रागउद्रिक्तरागः । अतएवकुसुमेषोःकामिनीष्ववसरःप्रवेशोमवइवावभौनित्य सन्निहितोपिमदनः । कामिनीषुमदकृतंतात्कालिकचेष्टामाधुर्याद्रागोद्रेकेसत्य पूर्ववदुद्दीप्तोभूदित्यर्थः । संशयानुप्राणितेयमुत्प्रेक्षा ॥ ६९ ॥ ●●●●●● ॥

मागमन्निति । शंकितनाथाअविश्वस्तपुरुषायोषितोमदेनविमूढधियःसत्युद्ध योनोऽस्मान्प्रोज्झ्यविहायअन्यत्र ... पूर्वोदुक्ततेःसमासेनसपूर्वोल्लोकान्यपरन्तुमागम

न्नगच्छन्निति सन्नीयर्थे निषेधः । ममेमेति जङ्गन्नगाङ्गनाङ्गस्य सङ्गमप्रतिषेधः । मदिरम्भृशमतिमात्रं नेयुर्नैच्छन्तिस्म किन्तु भर्तृवियोगभयाद्दीपदेव पपुरित्यर्थः । तथा हि । प्रेमस्नेहः स्वपदेऽस्थानेऽपि भयान्यनिष्टानि पश्यतीत्युत्प्रेक्षते शङ्कत इति यावत् । शङ्काहेतौ प्रेम्णि कर्तृत्वोपचारः ॥ ७० ॥ ● ● ● ● ● ● ● ॥

चित्तेति । चित्तस्य निर्वृतिविधायि सुखकरं विविक्तं रहः । विविक्तं रहसि स्मृतमिति विश्वः । मन्मथो मधुमदः मद्यमदः शशिभासश्चन्द्रिकाः दयितैः सङ्गमश्च वृद्धाय नेति विपातनाम्रहस्त्रहस्ता प्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया । एतानि प्रमदानां प्रेमवियोगासह्याविस्थां सम्भोगं कामपि भुवं काञ्चिद्दशां नयन्ति स्म रत्यवस्थामप्यतिक्रम्य शृङ्गारैकाव

चित्तनिर्वृतिविधायि विविक्तं मन्मथो मधुमदः शशिभासः । सं
गमश्च दयितैः स्म नयन्ति प्रेम कामपि भुवं प्रमदानाम् ॥ ७१ ॥
धार्ष्ट्यलङ्घितयथोचितभूमौ निर्दयं विलुलितालकमाल्ये । मा
निनीरतिविधौ कुसुमेषुर्मत्तमत्त इव विभ्रममाप ॥ ७२ ॥

स्थां क्रीडामपि निन्युरित्यर्थः । प्रेमाभिलाषो रागश्च स्नेहः प्रेम रतिस्तथा । शृङ्गारश्चेति सम्भोगः सप्तावस्थः प्रकीर्तितः इत्युक्तं रसरत्नाकरे । प्रेमादिलक्षणमन्येषु तच्चित्ताद्यभिलाषकः । रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात्स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया । तद्वियोगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्तनं । शृङ्गारस्तत्समं क्रीडासम्भोगः सप्तधाक्रम इति ॥ ७१ ॥ ● ॥

क्रीडावस्थामाह । धार्ष्ट्येति । धार्ष्ट्येन प्रागल्भ्येन लङ्घितायथोचितायोग्या भूमिर्मर्यादा यस्मिन् तथोक्ते । चुम्बनताडनमणितसीत्कारपुरुषायितादौ स्वयमुच्छृङ्खलवृत्तिरिति भावः । निर्दयं यथा तथा विलुलितानि आकर्षणाकुलितान्यलकमाल्यानि यस्मिंस्तस्मिन्मानिनीरतिविधौ सुरते कुसुमेषुर्मत्तमत्तो मत्तप्रकार इव विभ्रमं वि

जृम्भणमापप्राप। मनः किन्न करोतीति भावः। कारयितरि कर्तृत्वोपचारादुत्प्रे
क्षा ॥ ७२ ॥

शीधुपानेति। शीधुनः पानेन मद्यपानेन विधुरेषु विह्वलेषु। मैरेयमासवः शीधु
रित्यमरः। अतएव पुःषु अङ्गेषु निघ्नतां प्रियपराधीनतामुपगतेषु सत्सु। अ
धीनो निघ्न आयत्त इत्यमरः। वधूनां सम्बन्धि रतिरसेषु सुरतरसास्वादेषु आ
हितभाववन्तर्नीचनं कामिषु विषयेषु ईहितं चुम्बनताडनादिचेष्टितं वीतलक्ष्यं निर्वि
षयमस्थानकृतमपीत्यर्थः। रेजे रागिणां स्खलितमपि शोभत इति भावः। विरो
धालङ्कारः ॥ ७३ ॥

शीधुपानविधुरेषु वधूनां निघ्नतामुपगतेषु वपुःषु। ई
हितं रतिरसाहितभावं वीतलक्ष्यमपि कामिषु रेजे
॥ ७३ ॥ अन्योन्यरक्तमनसामथ विभ्रतीनां चित्तोद्भुवः
सुरसखाप्सरसां निदेशम्। वैबोधिकध्वनिविभावित
पश्चिमार्द्धा सा संहृतेव परिवृत्तिमियाय रात्रिः ॥ ७४ ॥

अन्योन्येति। अथ सुरसखा इन्द्रसचिवा गन्धर्वास्तेषामप्सरसां च अन्योन्यरक्त
मनसां परस्परानुरक्तचित्तानां चित्तोद्भुवः कामस्य निदेशमाज्ञां विभ्रतीनां अरविधे
यानां तासु रममाणानामेवेत्यर्थः। षष्ठी चानादरे इति षष्ठी। विबोधनशीलमेषामस्ती
ति वैबोधिका वैतालिकाः। तच्छीलमिति ठक्। तेषां ध्वनिभिर्मङ्गलरवैर्विभावितो
ऽभ्यूहितः ज्ञातः पश्चिमार्द्धं अपरभागो यस्याः सा नयोक्ता सा रात्रिः संहृता संक्षिप्तेवेत्यु
त्प्रेक्षा। सुखिनां भूयानपि कालो लघीयानिव भवतीति भावः। परिवृत्तिं
विवर्तिमियाय प्रभातकल्पाभूदित्यर्थः ॥ ७४ ॥

निद्रेति । निद्रया विनोदितेऽपनीते नितान्तं रत्यर्थे योरत्याः क्लमः खेदो येषां तेषां श्रायामिभिर्दीर्घैर्मङ्गलनिनादैर्वैबोधिकध्वनिभिर्विबोधितानाम् । यूनां रामासु । सुन्दरी रमणी रामेत्यमरः । भाविविरहेणाकुलितासु सतीषु रतानि तान्येवपूर्वाणि प्रथमानि तत्पूर्वाणि तेषां भावस्तत्पूर्वता । भावे तल्प्रत्ययः । समादधिरे प्रापुरित्युत्प्रेक्षा आद्यसुरतवदादरात्प्रवर्तितइत्यर्थः । यदुत्तरकालं दुर्लभं तदतितृष्णयानुभूयतइत्यर्थः ॥ ७५ ॥ ॥

कान्तेति । सुरतखेदेन निमीलितान्यक्षीणि येन तं कान्ताजनं स्त्रीसमूहं संवाहितुं संवाहयितुमिव खेदापनोदार्थमङ्गमर्दनं कर्तुमिवेत्यर्थः । संवाहनं बाहनेपि न स्या

निद्राविनोदितनितान्तरतिक्लमानामायामिमङ्गलनिनादविबोधितानाम् । रामासु भाविविरहाकुलितासु यूनां तत्पूर्वतामिव समादधिरे रतानि ॥ ७५ ॥ कान्ताजनं सुरतखेदनिमीलिताक्षं संवाहितुं समुपयाविव मन्दमन्दम् । हर्म्येषु माल्यमदिरापरिभोगगन्धानाविष्कारररजनीपरिवृत्तिवायुः ॥ ७६ ॥

देरङ्गमर्दनइतिविश्वः । वाह प्रयत्नइति धातोरण्यन्तात्तुमुन् । अन्यथा संवाहयितुमिति णिजन्यथा स्यात् । मन्दमन्दम्मन्दप्रकारं प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावे कर्मधारयवद्भावात्सुपो लुक् । समुपयान्सम्यान् रजनीपरिवृत्तिवायुर्निशावसानमरुत् । हर्म्येषु माल्यानि च मदिरा च परिभोगो विमर्दश्च तेषां गन्धानाविष्कार बहिः प्रसार्य्ययामासेत्यर्थः । अत्र संवाहितुमिवेत्युत्प्रेक्षा । मान्द्यगुणमूलत्वाद्गुणनिमित्तक्रियाफलोत्प्रेक्षा ॥ ७६ ॥ ॥

आमोदेति । आमोदेन मद्यगन्धेन वासिताः सुरभिताश्चवा दृष्टमुक्तत्वा स्फुरन्तश्चा

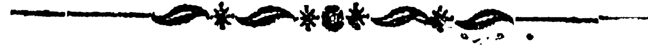
धरपल्लवायेषुतेषुनिद्रयाकषायितान्यपटुहतानिविपाटलानिलोचनानियेषुते-
षु। कषायस्तुवरेनस्त्रीनिर्यासेरञ्जकादिके। सुरभावपटोरक्तेसुन्दरेलवनें
पित्तेतिकेशवः। व्यामृष्टानिप्रमृष्टानिपत्राणितिलकाश्चयेषान्तेषुविलासिनीनांव
दनेषुमदावशेषःशोभाम्बबन्ध। मण्डनाभावेऽपायेमदशेषएवमण्डनंबभूवेत्य
र्थः। स्त्रीणांमदएवभूषणमितिभावः॥ ७७॥ ●●●●●●●●●●●●●●● ॥
गतवतीति। अङ्गरागेऽङ्गविलेपनेनखरेखासुनखपदेषुलक्ष्यतांदृश्यताङ्गतव
त्सुतिविमर्दात्तन्मात्रावशेषेसतीत्यर्थः। किञ्च विम्बतुल्याअधराःविम्बाधराःशाक-

आमोदवासितचलाधरपल्लवेषुनिद्राकषायितविपाटललोच-
नेषु। व्यामृष्टपत्रतिलकेषुविलासिनीनांशोभाम्बबन्धवदने-
षुमदस्यशेषः॥ ७७॥ गतवतिनखलेखालक्ष्यतामङ्गरागेस-
मददयितपीताताम्रविम्बाधराणाम्। विरहविधुरमिष्टासत्स-
खीवाङ्गनानांहृदयमवललम्बेरात्रिसम्भोगलक्ष्मीः॥ ७८॥
॥ * ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविकृतौकिरातार्जुनीयेमहा-
काव्येसुरसुन्दरीसम्भोगवर्णनंनामनवमःसर्गः॥ ९॥ * ॥

पार्थिवादित्वात्मध्यमपदलोपीसमानाधिकरणसमासइतिवामनः। समदैर्द-
यितैःपीताःपीडिताःअतएवानिपीडनादाताम्राआसमन्ताद्रक्ताविम्बाधरायासां-
न्तासामङ्गनानांसम्बन्धिविरहेणाङ्गिकेनवियोगेनविधुरम्विह्वलंहृदयंरात्रिस-
म्भोगलक्ष्मीःनखपदादिशोभेत्यर्थः। इष्टाआप्तासत्सखीवनिपुणसहचरीवा
वललम्बेधारयामास। प्रियसम्भोगचिह्नशोभासृष्टावभूवेत्यर्थः। प्रियोपभोग-
चिह्नशोभावलोकनलालसाःकथंविरहंसहन्तइत्यर्थः। श्रुतिपूर्णोपमालङ्कारः

। मालिनीवृत्तम् । लक्षणन्तूक्तम् ॥ ७८ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिराताऽर्जुनीयव्याख्यायाङ्घण्टापथसमाख्यायां नवमःसर्गः ॥ ९ ॥

॥ समाप्तश्चायंपूर्वार्द्धः ॥

अथागन्तुकसहजशोभासम्पन्नतया स्मरसाधनाः स्त्रियो मुनिमनःप्रलोभनार्थं प्रा
स्थितेत्याह । अथेति । अथ प्रभाते परिमलजां सम्भोगसम्भूतां शोभामवाप्य ।
सम्भोगे स्यात्परिमल इति वैजयन्ती । सम्भोगात्स्त्रियः शोभन्त इति भावः । एते
नागन्तुकशोभासम्पत्तिरुक्ता । अत एव सुरतादिवर्णनं प्रस्तुतोपयोगित्वज्ञापकम् ।
अथ सहजशोभासम्पत्तिमाह । अवयवेति । अवयवैः स्तनादिभिर्दीपिता मण्डिता
मण्डनश्रीः प्रसाधनशोभा याभिस्ताः । रम्यहावा मनोहरविलासास्ताः स्त्रियः वसतिं
शिविरं अभिविहाय सर्वतस्त्यक्त्वा सुरपतिसूनोरर्जुनस्य विलोभनाय जग्मुः ।
अत्रावयवदीपकतया प्रसिद्धस्य मण्डनस्य तद्दीप्यत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभिधाना

अथ परिमलजामवाप्य लक्ष्मीमवयवदीपितमण्डनश्रियस्ताः ।
वसतिमभिविहाय रम्यहावाः सुरपतिसूनुविलोभनाय जग्मुः ॥ १ ॥
द्रुतपदमभियातुमिच्छतीनां गगनपरिक्रमलाघवेन तासाम् । अव
निषु चरणैः पृथुस्तनीनामलघुनितम्बतया चिरं निषेदे ॥ २ ॥

दवयवसौन्दर्य्यातिशयद्योतनार्थत्वादतिशयोक्तिरलङ्कारः । अस्मिन्सर्गे पुष्पि
ताग्रावृत्तम् । अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा इति ल
क्षणात् ॥ १ ॥ *●●*●●*●●*●●*● ॥
द्रुतेति । गगनपरिक्रमलाघवेन गगनगमनवेगेन च द्रुतपदं यथा तथाऽभिया
तुङ्गन्तुमिच्छतीनां किञ्च । पृथुस्तनीनान्तासामप्सरसाम् । किञ्च । अलघुनित
म्बतयाऽलघवो नितम्बा यासां तासां भावस्तत्तया चरणैरवनिषु चिरन्निषेदे स्थि
तम् । अभ्यासपाटवेन नभस्सञ्चरमाणानामपि तासां स्तनजघनभाराच्चरणानाम
स्युरित्यर्थः ॥ २ ॥ ●●●●●●●●●●●●●●●●●● ॥

निचितेति । निचिताः आरोपिताः सरसयावकाः सार्द्रलाक्षारागा येषु तैर्वधूनां चर णतलैः चरणन्यासैः कृतपद्धतिः कृतरेखा । अत एव अरुणिता अरुणीकृता नीलास्तृणोलपास्तृणानि दूर्वादीनि उलपा वल्लजास्तृणोलपा यस्यां सा । उलपा वल्लजाः प्रोक्ता इति हलायुधः । उलपाः कोमलतृणानीति धूर्तस्वामी । आश्रमपरिव्राजकवत् उलपानां पृथङ्निर्देशः । धरित्री शक्रगोपैः इन्द्रगोपाख्यैः कीटकैः । इन्द्रगोपस्त्वग्निरज इति हेमः । अविरलं निरन्तरं यथा तथा वितता व्याप्तेवेत्युत्प्रेक्षा । बभासे ॥ ३ ॥ ॥

ध्वनिरिति । अगविवरेषु नगरन्ध्रेषु गुहास्वित्यर्थः । प्रतिरवैः प्रतिध्वनिभिः विततः

निचितसरसयावकैर्बभासे चरणतलैः कृतपद्धतिर्वधूनाम् । अ
विरलविततेव शक्रगोपैररुणितनीलतृणोलपा धरित्री ॥ ३ ॥
ध्वनिरगविवरेषु नूपुराणां पृथुरशनागुणशिञ्जितानुयातः । प्र
तिरवविततो वनानि चक्रे मुखरसमुत्सुकहंससारसानि ॥ ४ ॥

संमूर्छितः पृथुभिः रशनागुणानां शिञ्जितैः स्वनितैरनुयातोऽनुगतो मिलित इति यावत् । अश्नोतेर्युच् स्यात् रशादेशश्च रशना काञ्ची तालव्यशकारवतीति सिद्धान्तकौमुदी । काञ्ची सप्तकी रशना तथेत्यमरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितमित्यमरः । नूपुराणां ध्वनिभिः ध्वानैः वनानि मुखराः शब्दायमानाः समुत्सुकाः उत्कण्ठिताश्च हंसाः सारसाश्च येषां तानि चक्रे । अत्र हंसादिमुखरसमुत्सुकीकरणरूपेण वस्तुना तेषां नूपुरादिध्वनौ सादृश्याद्धंससारसान्तरकूजितभ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते ॥ ४ ॥ ॥

अवचयेति । अवचयः पुष्पफलादिच्छेदनम् परिभोग उपभोगः । तद्वन्ति हिंस्राः

घातुकाः व्याघ्रादयः। शरारुर्घातुको हिंस्र इत्यमरः। तैः सहचरिताः सहचरन्तः हिंस्रा इत्यर्थः। मतिबुद्धीत्यादिसूत्रेण चकारात् तुल्यत्वयितत्वादि वर्तमानार्थता अन्ये हिंस्रेतरे मृगाः हरिणादयो येषु तानि सहचरितान्यमृगाणि काननानि। तथा समुदितेन साध्वसेन विक्लवं विवशं चेतः स्वबधूभ्यः क्रियायहणमपि कर्तव्यमिति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। अभितो मुनिमभिदधुः। सूचयामासुरित्यर्थः। स्वबधूयादिचिह्नदर्शनेनासन्नो मुनिरित्यनुमीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ●*●〰●*● ॥

नृपतिमुनिपरिग्रहेणेति। सा भूः नृपतिरेव मुनिः तस्य परिग्रहेणाधिष्ठानेन हे

स्वबधूयपरिभोगवन्ति हिंस्रैः सहचरितान्यमृगाणि काननानि ।
अभितस्तु रभितो मुनिं वधूभ्यः समुदितसाध्वसविक्लवं च चेतः ॥ ५ ॥
नृपतिमुनिपरिग्रहेण सा भूः सुरसचिवाप्सरसां जहार तेजः । उ
पहितपरमप्रभावधाम्नां न हि जयिनां तपसामलंघ्यमस्ति ॥ ६ ॥
सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः ।
क्षितिषु ददृशिरे पदानि जिष्णोरुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥ ७ ॥

तुना सुरसचिवानाङ्गन्धर्वाणामप्सरसाञ्च तेजो जहार। तदाश्रमप्रवेशादेव निस्तेजस्का अभूवन्नित्यर्थः। कथं मानुषेण मानुषतेजो निरस्तमिति च न वाच्यम्। हि यस्मादुपहितेष्वाहितेपरमे प्रभावधाम्नी सामर्थ्यतेजसी यैस्तेषाञ्जयिनाञ्जयनशीलानां। महतामिति पाठे महतामुत्कटानान्तपसामलंघ्यं नास्ति ॥ ६ ॥ ●〰● ॥

सचकितमिति। विस्मयाकुलाभिस्ताभिः स्त्रीभिः शुचयः सिकता यासु तासु मादरेखाभिव्यक्तियोग्यास्वित्यर्थः। क्षितिषु उपहितानि विन्यस्तानि केतुरथाङ्गलाञ्छनानि रेखास्वरूपध्वजचक्राख्यचिह्नानि येषु तानि अत एवातिमानुषाणि जिष्णोर

ऽर्जुनस्य पदानि स्खलितमिव ददृशिरे दृष्टानि । अद्भुतवस्तुदर्शनाद्भयविस्मयौ ऽभवतइतिभावः ॥ ७ ॥ ●●● *** ●●● ●●● *** ●●● ॥

अतिशयितेति । अतिशयिता अतिक्रान्ता वनान्तराणां द्युतिर्याभिः तासां कुतः फलानां कुसुमानां चावचये ऽपि लवने ऽपि स एव विधा प्रकारो यासां तास्तद्विधानां तथैव सम्यगाणामित्यर्थः । तरूणां वीरुधां च समृद्ध्या लिङ्गेन युवतिजनैर्मुनिप्रभावो ऋतुरिव जगृहे निश्चितः कारणतयेतिशेषः ॥ ८ ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥

मृदितेति । ससलिलमार्द्रं यद्वल्कलं तदेव भारस्तेन भुग्नशाखेन नम्रशाखः अत एव

अतिशयितवनान्तरद्युतीनां फलकुसुमावचये ऽपि तद्विधानाम् । ऋतुरिव तरुवीरुधां समृद्ध्या युवतिजनैर्जगृहे मुनिप्रभावः ॥ ८ ॥
मृदितकिसलयः सुराङ्गनानां ससलिलवल्कलभारभुग्नशाखः । बहुमतिमधिकां ययावशोकः परिजनतापि गुणाय सद्गुणानाम् ॥ ९ ॥
यमनियमकृशीकृतस्थिराङ्गः परिददृशे विधृतायुधः स ताभिः । अनुपमशमदीप्तितागरीयान्कृतपदपङ्क्तिरथर्वणेव वेदः ॥ १० ॥

मृदितकिसलयो विलुलितपल्लवः कश्चिन्नेति प्रतिषेधान्न मृदे गुणाः अशोको वृक्षविशेषः सुराङ्गनानामप्सरसां सम्बन्धिनीमधिकां बहुमतिं सज्जनसेवी धन्यो ऽयमिति ययौ । ननु सेवकेषु कास्था येन्यत्राह । सद्गुणानां परिजनतापि अनुचरत्वमपि । भावे तल् । गुणाय उत्कर्षाय भवतीति शेषः । एतेन तासां मुनेः प्रभावदर्शनादेव पारवश्यं गम्यते ॥ ९ ॥ ●*************************● ॥

यमेति । यमो देशकालाद्यनपेक्षया शुद्धिहेतुरहिंसादिः । नियमस्तदपेक्षया शुद्धिहेतुः तपःस्वाध्यायादिः ताभ्यां कृशीकृतान्यपि स्थिराणि दृढानि अङ्गानि यस्य सः ।

विधृतायुधः। अतएव तपश्चान्वयुक्तः सोऽर्जुनः शमः शान्तिरभ्युदयकाण्डे दीप्तिना [illegible] अभिचारकाण्डे ताभ्यामनुपमाभ्यां गरीयाननुदयः। अथर्वणा वशिष्ठेन कृतार चितापदानाम्पङ्क्तिरानुपूर्वी यस्य स वेदश्चतुर्थवेद इत्यर्थः। अथर्वणस्तु मन्त्रोद्धारो वशिष्ठकृत इत्यागमः। सइ वताभिः स्त्रीभिः परिदहृशे दृष्टः ॥ १० ॥

अथ चतुर्भिस्तमेव विशिनष्टि। शशधरेत्यादिभिः। शशधरश्चन्द्र इव लोचनाभिरामैर्गगनविसारिभिरंशुभिस्तेजोभिः। परीतो व्याप्तोऽम्बरवत् एकं सानु सद्म यस्य स एकदेशस्थोऽपीत्यर्थः। महीधरस्येन्द्रकीलस्य सकलं शिखरनिचयमपिदधदावृण्वन्निवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥

शशधर इव लोचनाभिरामैर्गगनविसारिभिरंशुभिः परीतः। शिखर
निचयमेकसानुसद्मा सकलमिवापिदधन्महीधरस्य ॥ ११ ॥
सुरसरिति परन्तपोऽधिगच्छन्विधृतपिशङ्गबृहज्जटाकलापः। ह
विरिव विततः शिखासमूहैः समभिलषन्नुपवेदि जातवेदाः ॥ १२ ॥

सुरेति। पुनः सुरसरिति गङ्गाकूले परन्तपोऽधिगच्छन्नर्ज्जयम्। फलाभिलाषेणेति शेषः। हविरभिलषन्नित्युपमानविशेषणसामर्थ्यात्। तथा विधृतः पिशङ्गबृहज्जटाकलापो येन सः। अतएवोपवेदि वेद्यां विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। शिखासमूहैर्ज्वालाजालैर्विततो हविराज्यादिकं समभिलषन्। जातवेदो हिरण्यं यस्मादिति जातवेदा वह्निरिव स्थितः ॥ १२ ॥

सदृशमिति। पुनराकृतेर्वपुषः। आकृतिः कथिता रूपे सामान्यवपुषोरपीति विश्वः। सदृशन्तुल्यमतनुं महान्तम्प्रयत्नमुद्योगन्दधत्। तथा तदनुगुणाम्प्रयत्नानुगुणामपरैरन्यैरसंभाव्यां कर्तुमशक्यामित्यर्थः। क्रियां व्यापारं दधत्। तथा क्रियानुरूपम

लघुगुरु तपोदधत्। तथा विजयवतीं सर्वोत्कर्षवतीं विजयफलां वा तपःक्रियानुरू-
पां तपःसमां समृद्धिमैश्वर्य्यन्दधत्। अत्र पूर्वम्पूर्वमुत्तरस्य विशेषणतया स्थापना-
धमेकावल्यलङ्कारः। यथापूर्वम्परस्य विशेषणतया स्थापने एकावलीति सू-
त्रात्॥ १३॥ ॥

चिरनियमेति। पुनश्च चिरनियमेन दीर्घकालतपसा कृशः क्षीणाङ्गोपि शैलसारः
। उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः। शमनिरतोपि प्रकृत्या दुरासदो दुर्द्धर्षः निर्जने वि-
जने देशे तिष्ठन्नपि ससत्त्व इव सपरिवार इव। किञ्च मुनिरप्यैश्वर्यरहितोपीत्यर्थः

सदृशमतनुमाकृतेः प्रयत्नन्तदनुगुणामपरैः क्रियामलंघ्याम्। दध-
दलघु तपः क्रियानुरूपां विजयवतीं च तपःसमां समृद्धिम्॥ १३॥
चिरनियमकृशोपि शैलसारः शमनिरतोपि दुरासदः प्रकृत्या। सस-
त्त्व इव निर्जनेपि तिष्ठन्मुनिरपि तुल्यरुचिस्त्रिलोकभर्त्तुः॥ १४॥
तनुमवजितलोकसारधाम्नीं त्रिभुवनगुप्तिसहां विलोकयन्त्यः। अव-
ययुरमरस्त्रियोस्य यत्नं विजयफले विफलन्तपोधिकारे॥ १५॥

। त्रयाणां लोकानाम्भर्त्तुरिन्द्रस्य तद्धितार्थेत्यादिना उत्तरपदसमासः। तुल्यरुचिः
समानतेजाः अपिशब्दः सर्वत्र विरोधद्योतनार्थः स च मुनेरतर्क्यमहिमत्वेन निरस्त
इति विरोधालङ्कारः। विरोधाभासत्वं विरोध इति सूत्रात्॥ १४॥ ॥
तनुमिति। अवजिते तिरस्कृते लोकानां सारधाम्नी सत्त्वतेजसी यया तां अन उपधे-
त्यादिना ङीप्। त्रयाणाम्भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं। तद्धितार्थेत्यादिना समा-
हारार्थे तत्पुरुषः पात्रादित्वात्स्त्रीत्वप्रतिषेधः तस्य गुप्तेः रक्षणे सहां समर्थाम्पचाद्य-
च्। तनुं मूर्तिं विलोकयन्त्योऽमरस्त्रियो विजयार्थे तपोधिकारे तपोनु-

ष्ठानेऽप्यर्जुनस्य यत्नं विफलमवययुर्मेनिरे । त्रैलोक्याधिपत्यादिमहाफलसाधनस्य तपसोऽर्थे स्वतुच्छफलाभिलाषा मत्तमातङ्गमांसभोगोचितस्य करालोरगस्य जीर्णतृणचर्वणोत्कण्ठेव न शोभामावहतीति भावः । अत्र विशिष्टतनुविलोकनस्य स्त्रीविशेषणवैफल्यजननहेतुत्वोक्त्या पदार्थहेतुकः काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १५ ॥ * ॥

मुनीति । प्रतनुबलानि उत्कृष्टसाराणि तपांस्यधितिष्ठतोऽनुतिष्ठतो मुनेर्दनुतनयान् दानवानुद्यम्य उत्सवाच्चिरात् विलोभ्याकृष्य चिरात् क्लिशभूताः शकेनापि लघूनिपदे स्थाने विहितं दत्तं स्वकीयं नियोगमधिकारं ताः स्त्रियो लघुं यथा तथा मेनिरे । निकृष्टपदवृत्तीनामुत्कृष्टपदलाभो महद्बहुमानमूला[illegible] । विलोभ्य

मुनिदनुतनयान्विलोभ्य सद्यः प्रतनुबलान्यधितिष्ठतस्तपांसि । अलघुनि बहु मेनिरे च ताः स्वं कुलिशभृता विहितं पदे नियोगम् ॥ १६ ॥

अथ कृतकविलोभनं विधित्सौ युवतिजने हरिसूनुदर्शनेन । प्रसभमवततार चित्तजन्मा हरति मनो मधुरा हि यौवनश्रीः ॥ १७ ॥

मेनिर इत्यन्वयः । यद्वा । विलोभ्य लोभं कारयित्वा विहितं शक्रेणेत्यन्वयात्समानकर्तृत्वनिर्वाहः ॥ १६ ॥ • • • • • • • • • • • • • • • • • ॥

अथेति । अथानन्तरं कृतकविलोभनं कृत्रिमं विलोभनं विधित्सौ विधातुमिच्छौ विति विपूर्वाद्धधातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । युवतिजने हरिसूनोरर्जुनस्य दर्शनेन चित्तजन्मा कामः प्रसभं बलादवततार । देवतत्परं विषयितुमागतस्य मे[illegible]ऽभवदित्यर्थः । स्वयं मुनिवञ्चनप्रवृत्ताः स्त्रियस्तेन वञ्चिता इत्यर्थः । युक्तं चैतत् । हि यस्मान्मधुरा मनोहरा यौवनश्रीः मनो हरति बलादित्यर्थः ॥ १७ ॥ • • • • • • • • • ॥

सपदीति । वधूर्नानिदेशान्[illegible]त्वनि[illegible]नादितामनोरमा वल्ल[illegible]मृग

ङ्गाद्यैस्तैर्हरिसखैर्गन्धर्वैर्वियत्याकाशे वने च युगपत्। ऋतुगणस्य ऋतुषट्कस्य सन्निधानमाविर्भावो यथायथं यथास्वमसङ्करेणेत्यर्थः। यथास्वन्तु यथायथमिति निपातः। वितेने वितस्तारे। उद्दीपनसामग्रीसम्पादनायेत्यर्थः॥ १८ ॥ ⊛ ॥ अथ वर्षाक्रमेण ऋतून्वर्णयति। सजलेत्यादि। सजला जलधरा यस्मिंस्तन्नभो विरेजे। तडितो लता इव तासां रुचिः प्रभा विहृतिं विजृम्भणमियाय। तथा व्यवहितरतिविग्रहैः प्रकल्पितप्रणयकलहैर्जलगुरुभिर्जलभाराद्गम्भीरैरित्यर्थः। स्तनितैः गर्जितैर्दिगन्तरेषु वितेने विततैरभावि। भावे लिट्। अकर्मकत्वं वैवक्षिकमत

सपदि हरिसखैर्वधूनिदेशाद्ध्वनितमनोरमवल्लकीमृदङ्गैः। यु
गपदृतुगणस्य सन्निधानं वियति वने च यथायथं वितेने॥ १८ ॥
सजलजलधरं नभो विरेजे विहृतिमियाय रुचिस्तडिल्लतानाम्।
व्यवहितरतिविग्रहैर्वितेने जलगुरुभिः स्तनितैर्दिगन्तरेषु॥ १९ ॥
परिसुरपतिसूनुधाम सद्यः समुपदधन्मुकुलानि मालतीनाम्।
विरलमपजहार बद्धबिन्दुः सरजसतामवनेरपां निपातः॥ २० ॥

एवं दिगन्तरेष्वित्यधिकरणे प्रयोगः अन्यथा कर्मत्वमेव स्यात्॥ १९ ॥ ⊛ ॥ ⊛ ॥ परीति। परिसुरपतिसूनुधाम अर्जुनाश्रमम्प्रति परीति लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीयस्य योगाद्द्वितीया। यद्वा। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। विवर्जनार्थस्य तस्यात्र विरोधात्। तथा च सुरपतिसूनुधाम्नीत्यर्थः। सद्यो मालतीनां जातीलतानां। सुमनाः मालती जातिरित्यमरः। मुकुलानि समुपदधत् जनयत्। विरलं यथा तथा बद्धबिन्दुरपां निपातो वृष्टिरवनेः सम्बन्धिनी सरजसतां सरजस्कत्वं अचतुरेत्यादिसूत्रेण साकल्यार्थेऽव्ययीभावः। समासान्तनिपातः बहुव्रीह्यर्थस्तु लक्ष्यते। अव्ययीभाव

दर्शनमनुप्रायिकमितिकेचित् । अपजहारधूलिंशमयामासेत्यर्थः ॥ २० ॥ *
प्रोन्मिदिशमिति । दिशिदिशिप्रतिदिशंयथार्थेऽव्ययीभावः । शरत्प्रभृतित्वात्समा
न्तः अभिगच्छतासंवाताककुभान्यर्जुनकुसुमानि । इन्द्रद्रुःककुभोऽर्जुनइत्यम
रः । तेषांविकासेनसुगन्धिनामनोज्ञगन्धेन । गन्धस्येत्वेतदेकान्तग्रहणम्प्रायि
कं । अनिलेनाभिमृष्टःसंस्पृष्टः । अतएवसचित्तजन्माकामाक्रान्तइत्यर्थः । अत
एवगतधृतिर्गतधैर्यःआकुलितःक्षोभितश्चरतिंप्रतिइतिभावः । एवम्भूतोजीवलो
कोनवइवावस्थान्तरप्राप्त्या अपूर्वइवविबभौभातिस्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥ ❀❀❀❀ ॥
व्यथितमिति । व्यथितंदुःखितमपिमनोहरन्तीकिमुतसुखितमितिभावः । जं

प्रोन्मिदिशमभिगच्छताभिमृष्टःककुभविकाससुगन्धिनानिलेन । न
वइवविबभौसचित्तजन्मागतधृतिराकुलितश्चजीवलोकः ॥ २१ ॥
व्यथितमभृशंमनोहरन्तीपरिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टाः । प
रभृतयुवतिःस्वनंविचक्रेनवनवयोजितकण्ठरागरम्यः ॥ २२ ॥

म्बाविकारःफलञ्जम्बु । वार्हतश्चफलेजंबाजम्बूःस्त्रीजम्बुजाम्बवमित्यमरः । जंबा
चेतिलुक् । लुक्तद्धितलुकीतिह्रस्वः । जम्बुचतत्फलञ्चेतिसामान्यविशेषयोःस
हनिर्देशः । यद्वा । जंबाफलमितिविग्रहःइकोह्रस्वोऽङ्योगालवस्येतिह्रस्वः । तस्य
परिणतस्योपभोगेनहृष्टाः । अतएवपरभृतयुवतिःकोकिलाङ्गनानवनवंनवप्रका
रं । यथातथायोजितेनसम्पादितेनकण्ठरागेणकण्ठमाधुर्येणरम्यंसौम्यमित्यर्थः
। स्वनंवितेनेवर्षास्वपिमधुराःस्वराःकोकिलायाइतिप्रसिद्धिः ॥ २२ ॥ ❀❀❀❀ ॥
अभिभवतीति । कदम्बवायैःकदम्बसम्बन्धिनिमारुतेमदमधुरेशिखण्डिनांनिना
देचमनोऽभिभवतिअभिहरतिसतिजिष्णुर्जयनशीलोऽर्जुनः । जनःपृथक्ज

नड्वधूतेर्धैर्याभ्रंशाच्च । वर्षास्वपि तदुद्दीपनाय समर्थानामुद्दिष्टार्थः । प्रियसमा-
न्महतां समाधिभङ्गः सुकरोऽनेन केनापि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ●●✱●●
धृतेति । बिसानि बलयानीव तेषां आवलिं धृता यया सा । कुमुदवनमेकमुख्यं दुकूलमिव वहन्ती । आत्तानि गृहीतानि बाणानि नीलझिण्टीनि यया सा आत्तबाणा धृतशरा च । गृह्णीयात् क्षत्रियः शरमिति स्मरणात् । बाणो कानीलाझिण्टी चेति वैजयन्ती । शरद्वधूर्जायेव घनसमयेन वर्षर्तुना वरेणेति शेषः । अमलतले निर्मलतले सरोजं पाणिरिव तस्मिन्नमलजलरूपे अजगृहे । कर्मणि लिट् वधूवरसमागमवदृ-

अभिभवति मनः कदम्बवायौ मदमधुरे च शिखण्डिनां निनादे । ज-
नइव न धृतेश्चचाल जिष्णुर्न हि महतां सुकरः समाधिभङ्गः ॥ २३ ॥
धृतबिसवलयावलिर्वहन्ती कुमुदवनैकदुकूलमात्तबाणाम् । शर-
दमलतले सरोजपाणौ घनसमयेन वधूरिवाललम्बे ॥ २४ ॥
समदशिखिरुतानि हंसनादैः कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या । श्रि-
यमतिशयिनीं समेत्य जग्मुर्गुणमहतां महते गुणाय योगः ॥ २५ ॥

तुसन्धिरशोभतेत्यर्थः । अत्रात्तबाणेति झिण्टीशरयोर्बाणयोरभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिरुपमाङ्गमित्यनयोः सङ्करः ॥ २४ ॥ ●●●●●●●●●● ॥
अथ ऋतुसन्धिं वर्णयति । समदेति । समदशिखिरुतानि मत्तमयूरकूजितानि हंसनादैः समेत्य तथा कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या समेत्यातिशयिनीमतिशयवतीं श्रियं जग्मुः । तथाहि । गुणमहतां गुणाधिकानां योगः परस्परसमागमो महते गुणायोत्कर्षाय भवतीति शेषः । अत्र त्रिपाद्यां समालङ्कारः । समालंकृतियोग्यवस्तुनोरुभयोरिति लक्षणात् । सोऽपि चतुर्थेनार्थान्तरन्यासेन सयमनङ्गेनाङ्गाङ्गि

भावेनसङ्करः ॥ २५ ॥ * ॥

सजलमिति । प्रियमधुरिष्टमकरन्दः । अनित्यत्वान्नसमासान्तःपुल्लिङ्गोनरप
दोबहुव्रीहिरितिकेचित् । नपुंसकलिङ्गस्यैवमधुशब्दस्याङ्कुरःप्रभृतिषुपाठात् ।
मकरन्दस्यमद्यस्यमाक्षिकस्यापिवाचकोऽर्द्धर्चादिगणेपाठात्पुन्नपुंसकयोर्मधु
रिति । षट्पदालीषट्पदावलिःउपान्तिकस्थानिनीपानिकदम्बकुसुमानितेषांरे
णुभिःकीर्णंव्याप्तं । किञ्च स्वतोपिसजलरजसासरजसंनत्वरजस्कमितिभावः । अच
तुरेत्यादिनानिपातनःकेतकीनाम्प्रसवमपहायविनीलबन्धनानिनलिनवृन्तानिअ
सनानिप्रियकपुष्पाणिमकरंदभरितानीतिशेषः । सर्जकासनबन्धूकपुष्पंप्रिय

सजलसमपहायकेतकीनाम्प्रसवमुपान्तिकनीपरेणुकीर्णम् । प्रिय
मधुरसनानिषट्पदालीमलिनयतिस्मविनीलबन्धनानि ॥ २६ ॥
मुकुलितमतिशय्यबन्धुजीवन्धृतजलबिन्दुषुशाद्वलस्थलीषु । अवि
रलवपुषःसुरेन्द्रगोपाविकचपलाशचयश्रियंसमीयुः ॥ २७ ॥

कजीवकाइत्यमरः । मलिनयतिस्मयथावृन्तादन्यत्रापिमालिन्यंस्यात् । तथाम
धुलोभात्छादयामासेत्यर्थः । नहिमध्वासक्तोमधुलाभेविभूतिष्वासज्जतीतिभा
वः ॥ २६ ॥ * ॥

मुकुलितमिति । धृताजलबिन्दवोयासुतासुशाद्वलस्थलीषुशाद्वलहरितप्रदेशेषु
अविरलवपुषःस्थूलमूर्त्तयःसुरेन्द्रगोपाःकीटविशेषाःमुकुलितबन्धुजीवमबन्धु
जीवकमुकुलमित्यर्थः । बन्धूकोबन्धुजीवकइत्यमरः । अतिशय्यातिक्रम्यविकच
पलाशचयंविकसितकिंशुकराशिः । पलाशेकिंशुकःपर्णइत्यमरः । तस्यश्रियन्त
त्सदृशश्रियमित्यर्थः । अतएवनिदर्शनालङ्कारः । समीयुःप्रापुः ॥ २७ ॥ * ॥

अथ हेमन्तवर्णनमाह । अविरलेति । अविरलानि घनानि फलिनीवनानां प्रियङ्गुवनानां प्रसूनानि यस्मिन्सः । प्रियङ्गुः फलिनी फली इत्यमरः । कुसुमितैः कुन्दैर्माघ्यकुसुमैः सुगन्धिर्गन्धवाहो यस्मिन्सः । माघ्यं कुन्दमित्यमरः । शैशिराणामपि कुन्दानां हेमन्ते प्रादुर्भावाद्विरोधः । विरलतुषारकणा इति प्रारम्भोक्तिः । तुषारकालो हेमन्तः श्रियायासमयज्ञमकालसम्भवं गुणमुत्कर्षं लेभे ॥ २८ ॥ ● ॥

निचयिनीति । निचयिनि उपचयवति लवलीलतानां विकाशे पुष्पविजृम्भणे तथा लोध्रसमीरणे च हर्षं प्रसादं जनयति सति पाण्डुसूनुर्विहृतिं नोपपयौ । कुतः हि

अविरलफलिनीवनप्रसूनः कुसुमितकुन्दसुगन्धिगन्धवाहः । गुणमसमयजं श्रियायलेभे विरलतुषारकणस्तुषारकालः ॥ २८ ॥

निचयिनि लवलीलताविकाशे जनयति लोध्रसमीरणे च हर्षम् । विकृतिमुपययौ न पाण्डुसूनुश्चलति नयान्न जिगीषतां हि चेतः ॥ २९ ॥

कतिपयसहकारपुष्परम्यस्तनुतुहिनोऽल्पविनिद्रसिन्दुवारः । सुरभिमुखहिमागमान्तशंसी समुपययौ शिशिरः स्मरैकबन्धुः ॥ ३० ॥

यस्माज्जीगीषतां जेतुमिच्छतां चेतो नयान्नीतेर्न चलति न हि क्रोधाक्रान्ते चेतसि शृङ्गाररसस्य विकाशः सद्भिरक्तत्वाद्रायस्येति भावः ॥ २९ ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥

कतिपयेति । कतिपयैरेव सहकारपुष्पैश्चूतकुसुमैः रम्यो न तु वसन्तवत्समग्रैर्नापि हेमन्तवत्तद्रहितैरिति भावः । तनुतुहिनः तनु हेमन्तवद्बहुतुहिनो नापि वसन्तवद्विरलतुहिन इति भावः । अल्पानि कतिपयानि विनिद्राणि सिन्दुवाराणि विकासितानि निर्गुण्डीकुसुमानि यस्मिन्सः अत्रापि सहकारवदभिप्रायो द्रष्टव्यः । सिन्दुवारे न्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपीत्यमरः । इत्थं सुरभिमुखम्वसन्तप्रारम्भं हिमागमा

ष्टंहेमन्तावसानंचशंसतिसूचयतीतितथोक्तः। स्मरस्यैकबन्धुःसहकारीउभ
यत्तुधर्मसम्पत्तेरितिभावः। शिशिरःसमुपययौ॥ ३०॥ ● ● ● ● ● ● ●॥
अथवसन्तप्रारम्भमाह। कुसुमेति। कुसुमप्रधानानान्नगानांवृक्षाणांकुसुमानान्न
गावृक्षावातेषांवनान्युपैतुङ्कामोस्येतुङ्कामोयस्याःसा। शैलवृक्षौनगावगाविन्यम
रः। लुम्पेदवश्यमःकृत्येतुङ्काममनसोरपीतिमकारलोपः। वसन्तलक्ष्मीःकिस
लयिनीम्पल्लविनीञ्चूतयष्टिञ्चूतशाखामिवेतिभावः। अवलंब्यावष्टभ्यान्यथारो
ढुमशक्यत्वादितिभावः। कणन्निःस्वनमानमलिकुलंनूपुरमिवयस्याःसातथोक्तास
ती। अन्यत्रालिकुलवन्नूपुरन्नलिनवनेषुपदन्निरासेनिदधे। तेषुप्रथमम्प्रादुरा

कुसुमनगवनान्युपैतुकामाकिशलयिनीमवलंब्यचूतयष्टिम्। क्व
णदलिकुलनूपुरान्निरासेनलिनवनेषुपदंवसन्तलक्ष्मीः॥ ३१॥
विकसितकुसुमाधरंहसन्तींकुरवकराजिवधूंविलोकयन्तम्। द
दृशुरिवसुराङ्गनानिषण्णंसशरमनङ्गमशोकपल्लवेषु॥ ३२॥

सीदित्यर्थः। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वेतिवचनादात्मनेपदम्। अत्रप्रक्रान्तवसन्त
लक्ष्मीविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तुतनायिकाव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिरलङ्का
रः॥ ३१॥ * * ——— * ——— * ——— * ——— * ——— * ——— * ——— * ——— * *॥
विकसितेति। विकसितोविश्लिष्टःकुसुममेवाधरोयस्मिन्कर्मणितद्यथातथाह
सन्तींस्मयमानांकुरवकराजिरेववधूस्तांविलोकयन्तंकामुकतयेतिभावः। अतए
वाशोकपल्लवेषुपल्लवसंस्तरेषुनिषण्णंस्थितमित्यर्थः। रिरंसयेतिशेषः। सशर
न्नित्यंविजयित्वादितिभावः। इत्थंशृङ्गारवीरयोरेकाधिकरणभूतमनङ्गंसुराङ्ग
नाददृशुरित्युत्प्रेक्षा। अशोकाद्यवलोकनान्मदनसाक्षात्कारादिवमहात्मनःक्षोभ

स्तासामासीदित्यर्थः। अत्ररूपकोत्प्रेक्षयोःसंसृष्टिः॥ ३२ ॥ * ॥ ● ॥ * ॥
मुहुरिति। अनुपतताऽनुधावतादक्षिणानिलेनमलयमारुतेनमुहुर्विधूयमानंवि
रचितासंहतिर्येनतत्सम्भूतमित्यर्थः। पङ्कजिन्यायन्नलिनंमुखमिवतस्यान्तवि
सर्प्पिप्रान्तचारिअलिकुलङ्कर्तृअलकाकृतिमलकसादृश्यंप्रपेदे॥ ३३ ॥ ● * ॥
श्वसनेति। षट्पदेनशालकतासर्जतरुशाखावधूरिवशाललतावधूः। प्राकारोवर
णःशालःसर्जतरुस्मृतःइतिशाश्वतः। श्वसनेनवायुनानिःश्वासेनचलितःपल्लवो
ऽधरोष्ठइवयत्रतस्मिन्। ओत्वोष्ठयोःसमासेवापररूपंवक्तव्यम्। मधुनाम कर

मुहुरनुपततावि‌धूयमानंविरचितसंहतिदक्षिणानिलेन। अलि
कुलमलकाकृतिम्प्रपेदेनलिनमुखान्तविसर्प्पिपङ्कजिन्याः॥ ३३ ॥
श्वसनचलितपल्लवाधरोष्ठेनवनिहितेर्ष्यमिवावधूनयन्ती। मधु
सुरभिणिषट्पदेनपुष्पेमुखइवशाललतावधूश्चुचुम्बे॥ ३४ ॥
प्रभवतिनतदापरोविजेतुम्भवतिजितेन्द्रियतायदात्मरक्षा। अव
जितभुवनस्तथाहिलेभेसिततुरगेविजयंनपुष्पमासः॥ ३५ ॥

न्देनमद्येनचसुरभिणिपुष्पेमुखइवतंयथातथानिहितेर्ष्यं कृतकोपमिवेतिक्रिया
विशेषणंयथातथाऽवधूनयन्तीकम्पयन्ती। धुञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यइतिणिचिनुमाग
मःचुचुम्बेचुम्बिताः। अत्रश्वसनशब्दार्थमधुरशब्दार्थयोरभेदाध्यवसायस्तेय
मूलातिशयोक्तिः। साचोपमाङ्गमित्यनयोःसङ्करः॥ ३४ ॥ * ~ * ~ ** ॥
प्रभवतीति। परःशत्रुस्तदातस्मिन्कालेविजेतुन्नप्रभवतिनशक्नोति। यदाजि
तेन्द्रियताइन्द्रियजयत्वंआत्मरक्षाभवतिविद्यते। तथाहि। अवजितभुवनःत्रैलो
क्यविजयीपुष्पमासोवसन्तःसिततुरगेऽर्जुनेविषयेविजयन्नलेभे। अतोजितेन्द्रि

यादुर्जयाद्वत्यर्थः । विशेषेण सामान्यार्थसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः॥ ३५॥

अथ ग्रीष्मं वर्णयति । कथमिति । विरचितमल्लिकाविकाशो निदाघकालो ग्रीष्मः ऋतुभिर्वर्षादिभिः समं मुनिनावधीरितस्य तिरस्कृतस्य नवसंमतिर्लोकेष्वाग्यत्वेनानुमतिः कथमिव कथञ्चिदपि वित्रीनभविष्यतीत्यर्थः । इतीत्थं मधुर्वसन्तः । चैत्रे दैत्यै च वसन्ते च जीवे कोशे मधुः स्मृत इति विश्वः । स्मयते स्मेव जहासकिमुइत्युत्प्रेक्षा । लट स्मे इति भूतार्थे लट् । प्रहासस्य शुभ्रत्वेनकविप्रसिद्धेर्मल्लिकाविकाशेहासत्वाध्यवसायः । अत्र ऋतुभिः समवधीरितस्येत्यत्राभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिरलङ्कारः

कथमिव नवसंमतिर्भवित्री सममृतुभिर्मुनिनावधीरितस्य । इति वि
रचितमल्लिकाविकाशः स्मयत इव स्म मधुर्निदाघकालः ॥ ३६॥
बलवदपि बलंमिथोविरोधिप्रभवतिनैवविपक्षनिर्ज्जयाय । भुवन
परिभवीनयत्तदानीन्तमृतुगणःक्षणमुन्मनीचकार ॥ ३७ ॥

। सम्बन्धभेदभिन्नस्यावधीरणस्याभिन्नतयाध्यवसायात्तदेवावधीरणमसंमतिहास्ययोरुत्प्रेक्षामित्यनयोरङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः ॥ ३६ ॥ * *॥

बलवदिति । बलवत्प्रबलमपिप्रकृष्टगामीतियावत् । मिथो विरोधि परस्परस्पर्द्धि बलं सैन्यम् । वरूथिनीबलंसैन्यमित्यमरः । विपक्षनिर्जयाय शत्रुविजयाय न प्रभवति न शक्नोत्येव । अलमर्थयोगे चतुर्थी शत्रून्जेतुमित्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्कारणा द्भुवनानां परिभवी जेतापि । जिदृक्षीत्यादिनाइनिप्रत्ययः । ऋतुगणस्तदानींतमर्जुनं क्षणमपि नोन्मनीचकार अनुन्मनसमुन्मनसम्भवनन्नचकार । अरुर्मनश्चक्षुरित्यर्द्दनाअभूततद्भावे च्विप्रत्ययःसलोपश्च । विशेषेण सामान्यसमर्थन

रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

एवमृतुषट्कस्योद्दीपनसामग्री विफलेत्युक्तं सम्प्रति विपरीता जातेत्याह । श्रुतीति । सहायैस्तासां सहचरैर्गन्धर्वैः कृतमिति शेषः । नलोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः कर्तरि तृतीया । श्रुतिसुखं श्रोत्रमधुरमुपवीणितं वीणया गानम् । सत्यापपाशेत्यादिना णिच् । तस्माद्भावे क्तः । अविरलैर्भूयोभिर्लाञ्छनैः । पूर्वोक्तैः फलकुसुमादिभिश्चिह्नैर्हारिणो मनोहराः कालाः वसन्तादिऋतवोऽविहिताऽकृता हरिसूनोरर्जुनस्य विक्रिया मनोविकृतिर्यैस्तानि तथाभूतानि सन्ति । नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिना नपुंसकैकशेषः । त्रिदशवधूषु मनोभवं वितेनुः विस्तारयामासुः । सोय-

श्रुतिसुखमुपवीणितं सहायैरविरललाञ्छनहारिणश्च कालाः । अ-
विहितहरिसूनुविक्रियास्ते त्रिदशवधूषु मनोभवं वितेनुः ॥ ३८ ॥
न दलति निचये तथोत्पलानां न च विषमच्छदगुच्छयूथिकासु । अ-
भिरतिमुपलेभिरे यथासां हरितनयावयवेषु लोचनानि ॥ ३९ ॥

मपरप्रहारार्थमुद्यतं स्वायुधं स्वात्मानमेव प्रहरतीति न्यायवज्जातमिति भावः । अत्र मुनिविक्रियार्थे स्त्रीणां विक्रियारूपानर्थोत्पत्तिकथनाद्द्वितीयो विषमालङ्कारः । तथा च सूत्रम् । विरूपकार्यानर्थयोरुत्पत्तिरूपसंघटनाद्विषमालङ्कार इति ॥ ३८ ॥

तटस्थवदालम्बनगुणोऽपि विपरीतोऽभूदिति श्लोकद्वयेनाह । नेत्यादि । आसां लोचनानि हरितनयावयवेषु यथा तथा दलति विकसति उत्पलानां निचयेऽभिरतिं नोपलेभिरे न प्रापुः । विषमच्छदगुच्छाः सप्तपर्णस्तवका यूथिका मल्लिकाश्च तासु अभिरतिं नोपलेभिरे । सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छद इत्यमरः । तथा रमणीयत्वात्तदवयवानामित्यर्थः । इति चक्षुःप्रीतिरुक्ता ॥ ३९ ॥

अथ मनःसङ्गं सूचयति । मुनिमिति । याः स्त्रियः कमनीयता सौन्दर्यं सैव गुणस्ते
नमुनिमर्ज्जुनमभिमुखतां निनीषवो नेतुमिच्छवः समुपययुः । तासां मुनिरेवमद
नमुपदधे जनयामास । तथाहि । प्रयोजनानामुद्देश्यानाङ्गतिः परिणतिः दुरधि
गमा हि दुर्ज्ञेया खलु यतः । क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवतीति भावः ॥ ४० ॥ ●*● ॥
अथासामनुरागमेव कार्यतः प्रपञ्चयति । प्रकृतमिति । विलासि सविलासं नर्तकी
नां सम्बन्धि । शिल्पिनि ष्वुन्निति ष्वुन्प्रत्ययः नृतिखनिरञ्जिभ्य एवेति नियमः । च
क्षुः कर्तृ । प्रकृतं प्रक्रान्तमभिनेयमभिनेतव्यं रसभावादिकं नानुससार । तद्रूप
णान्तरादानुगुण्येनैव दृष्टिप्रयोगनियमादिति भावः । तथा प्रविकसदंगुलिपाणिप

मुनिमभिमुखतां निनीषवो याः समुपययुः कमनीयतागुणेन । मद
नमुपदधे स एव तासां दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥ ४० ॥
प्रकृतमनुससार नाभिनेयं प्रविकसदंगुलिपाणिपल्लवं वा । प्रथ
ममुपहितं विलासि चक्षुः सिततुरगे न चचाल नर्तकीनाम् ॥ ४१ ॥

ल्लवं वा नानुससार । स च दोषः यतो हस्तस्ततो दृष्टिरिति नियमादिति भावः । प
ल्लवोऽस्त्रीत्यमरः । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चय इति विश्वः । किन्तु ।
प्रथमं प्रवेश एव सिततुरगेऽर्ज्जुन एवोपहितं सन्न चचाल तत्रैव लग्नं तस्थौ । सगा
नीनां किञ्चित्करणीयमनुसन्धेयमवययुरिति भावः ॥ ४१ ॥ ●●●●●●●●● ॥
अभिनयेति । अभिनयो रसभावादिव्यञ्जकचेष्टाविशेषः । व्यञ्जकाभिनयौ समा
वित्यमरः । तत्र मनो यस्यास्तस्याः । व्यासंगात् भृङ्गापातमजानन्त्या इत्यर्थः । सुराङ्ग
नायाः सम्बन्धि अलक्तकवर्त्तनेन लाक्षारसरञ्जनेनाभिताम्रं निहितं न्यस्तञ्चरणं पद
पदालोकवर्त्ती । धृतावर्त्ताचितपङ्कजानां शङ्काप्रत्ययकोकनदभ्रमो यया साऽभिन

पानधावति स्म अत्र च षट्पदावल्याः सीधुरसोपंकजभ्रमाभिधानाद्भ्रान्तिमदलङ्का
रः । तेन चोपमाव्यज्यते इत्यलङ्कारध्वनिः ॥ ४२ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
अविरलमिति । नमितशिखानि नर्तकीपादपीडनान्नमिताग्राणि कदम्बकेसराणि र
गपूजार्द्रनानीनिशेषः । अविरलं सान्द्रं यथा तथा द्रुतः सरागोऽश्रावितीनोतए
व परिषिक्तः प्रस्तुतस्तं परितविततर्नकीनाम मलसेषु पदेषु पादन्यासेषु अलक्तकला
क्षारागं स्ववपुषम्मूर्तिमन्तम्भिन्नरागमुत्कण्ठाङ्गाया द्बहिर्निःसृतं मुनिविषयकं रागमि
वेत्युत्प्रेक्षा । ऊहुर्वहन्तिस्म ॥ ४३ ॥ ● ● * * * * * * * * * ● ● ॥

अभिनयमनसः सुराङ्गनाया निहितमलक्तकवर्तनाभिताम्रम् । चर
णमभिपपात षट्पदाली धृतनवलोहितपङ्कजाभिशङ्का ॥ ४२ ॥
अविरलमलसेषु नर्तकीनान्द्रुतपरिषिक्तमलक्तकम्पदेषु । स्ववपु
षमिव विचित्ररागमूहुर्नमितशिखानि कदम्बकेसराणि ॥ ४३ ॥
नृपसुतमभितः समन्मथायाः परिजनगात्रतिरोहिताङ्गयष्टेः । स्फु
टमभिलषितम्बभूव वध्वाः कथयति संवृतिरेव कामितानि ॥ ४४ ॥

अथासां शृङ्गारचेष्टां कथयति । नृपेति । नृपसुतमर्जुनमभितः सम्मुखम्परिज
नस्य सखीजनस्य गात्रेण तिरोहिता लज्जया स्वाकारगोपनयान्तर्हिताङ्गयष्टिर्य
स्यास्तस्याः समन्मथायाः । वध्वा अभिलषितम्मुनिम्प्रत्यनुरागः स्फुटं बभूव । न च सं
वृतेरस्याभिव्यक्तिर्विरुद्धेति वाच्यमित्याह । यतः संवृतिः सम्यग्गोपनमेव कामिता
न्यनुरागान् कामयते भावेक्तः वदति प्रकटयतीत्यर्थः । अयमनुरागस्य स्वभावोक्
क्तः । यया च चेष्टया संवीयते सैवास्य प्रकाशिकेति भावः ॥ ४४ ॥ ● ● ● ● ॥
अभिमुनीति । अभिमुनि मुनिसमक्षं घनेन मरुता जवनांशुकैरस्यैकदेशे सहसा हृते

त्रपायाःस्वसज्जायाः । परस्याःसम्बन्धि अवसनोहनिरावरणे ऊरूयस्मिन्तच
कितम्भयसंभ्रमःआश्चर्य्यं । प्रतियुवतीरपिसपत्नीरपिविस्मयंनिनाय । किमुता
न्यजनमित्यपिशब्दार्थः । नतंमुनिमित्याशयः ॥ ४५ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ॥
धृतेति । अपरास्त्रीस्मराभितापाद्धेतोःधृतानिविसान्येवबलयानियेनतस्मिन् । पा
णौअधिरूपितेचंदनादिचर्चितेपाण्डुगण्डलेखङ्गण्डस्थलेयस्यतन्मुखंनिधायारो
प्यामधुमदेमधुमदरहितेतथाप्यलसेलोचनेयस्मिन्कर्मणितद्यथातथातंम्ह
षस्तुतंनिदध्यौपश्यतिस्म । निर्वर्णनन्तुनिध्यानन्दर्शनालोकनेक्षणमित्यमरः

अभिमुनिसहसाहृतेपरस्याघनमरुताजघनांशुकैकदेशे । च
कितमवसनोरुसत्रपायाःप्रतियुवतीरपिविस्मयन्निनाय ॥ ४५ ॥
धृतविसवलयेविधायपाणौमुखमधिरूपितपाण्डुगण्डलेखम् । न्य
षस्तुतमपरास्मराभितापादमधुमदालसलोचनन्निदध्यौ ॥ ४६ ॥
सखिदयितमिहानयेतिसामाम्प्रहितवतीकुसुमेषुणाभितप्ता । हृ
दयमहृदयानमपूर्वम्भवदुपकण्ठमुपागतंविवेद ॥ ४७ ॥

॥ ४६ ॥ * * ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● * * ॥
अथपञ्चभिर्मुनिम्प्रतिदूतीवाक्यमाह । सखीति । कुसुमेषुणाकामेनाभितप्ता
पीडितासानायिका । हेसखिदयितंमुनिमिहानयेतिमाम्प्रहितवतीभवदन्तिक
म्प्रेषितवती । किन्तुअविमृश्यकारिणीयमित्याह । हृदयमिति । अहृदयाअम
नस्कातस्यान्यद्गतत्वादितिभावः । अतएवसापूर्वंप्रागेवभवदुपकण्ठन्त्वत्समीपमु
पागतंहृदयम्मनोनविवेदनामसम्भावनायांअतोमत्प्रेषणंव्यर्थन्तस्यान्तरङ्ग
त्वाद्वहिरङ्गस्यदुर्बलत्वादितिभावः । एतेनमनःसङ्गउक्तः । चक्षुःप्रीतिस्तुप्रा

गेवसर्वासामुक्तेतिन पृथगुच्यते ॥ ४७ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥
दृग्मनःसङ्गसङ्कल्पौ जागरः कृशतारतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा
दशेति । तत्राद्यमवस्थाद्वयमभ्यधायि । संप्रतिकाचित्क्रमनैरपेक्ष्येणाह्वयच्य
ति । चिरमिति । चिरंकलितान्यपिसन्देशार्थबुद्ध्यायोजितान्यपिवचनानीतिशे
षः । परिशुष्यतामुखेनेतिजागरोक्तिःपरिगदितुमपारयन्त्याऽशक्नुवन्त्यातया।
ऽगतघृणयाऽद्यापितानानुकम्पयसेइतिभावः । सत्सखीनांमनांसिनयनयुगैःस
ममार्द्रतांगमितानिरूपचयंगमितानीत्यर्थः । शोकवाष्पाम्बुभिरितिभावः । अथ
सखीशोकोक्त्यामूर्च्छावस्थासूच्यते । अथशोकवाष्परूपकारणभेदात्प्रतियोगि

चिरमपिकलितान्यपारयन्त्यापरिगदितुम्परिशुष्यतामुखेन । ग
तघृणगमितानिसत्सखीनांनयनयुगैःसममार्द्रतांमनांसि ॥ ४८ ॥
अचकमतसपल्लवान्धरित्रींमृदुसुरभिंविरहय्यपुष्पशय्याम् । भृ
शमरतिमवाप्यतत्रचास्यास्तवसुखशीतमुपैतुमङ्कमिच्छा ॥ ४९ ॥

भेदादार्द्रत्वभेदेप्यभेदाध्यवसायस्तन्मूलाचेयंनयनयुगैःसममितिसहोक्तिरल
ङ्कारः ॥ ४८ ॥ ●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●● ॥
अचकमतेति । मृद्वींसुरभिंयापुष्पशय्यांविरहय्यविहायसपल्लवान्धरित्रीम
चकमत । तस्यास्ततोपिशीतलत्वादितिभावः । कमेर्णिजन्ताल्लुङिणिश्रिद्रुस्रु
भ्यःकर्तरिचङीतिद्विर्भावइतिकेचित् । नन्वचीकमतेतिप्रसङ्गादतोणिङभावप
क्षेकमेश्लेश्चङ्वक्तव्यइतिवक्तव्याच्चङिरूपमेतत् । अस्यानायिकायास्तवधरित्र्या
मपिभृशमरतिंदुःखमवाप्य । सुखयतीतिसुखःशीतःशीतलस्तंसुखशीतन्त
वाङ्कमुत्सङ्गमुपैतुमिच्छावर्ततइतिशेषः । अस्याश्चौत्सुक्यंकथितंअत्रारतिजागरौ

सुव्यक्ताविति । अस्याः नायिकायाः क्रमेण पुष्पशय्याद्यनेकाधारसम्बन्धकथनात्प्रथमः पर्यायालङ्कारः । तदुक्तम् । क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि । एकस्मिन्नथवानेके पर्यायालंकृतिर्द्विधेति लक्षणात् ॥ ४९ ॥ *~*~*~* ॥

तदिति । तत्तस्मात्कारणात् तस्याः दुःखस्थत्वाद्धेतोः हे अनघ निष्पाप तनुः कृशेति कार्श्यावस्थाकथनम् । सा नायिका सकामा सफलमनोरथाऽस्तु । हि यस्मात्त्वमेवार्थः प्रयोजनं [illegible] । तस्मिन् त्वदर्थे निमित्ते सतीति शेषः त्वामुद्दिश्येत्यर्थः । परासुतां [illegible] यावत्पुरा व्रजति व्रजिष्यति मरिष्यतीत्यर्थः । तथा च ते निमित्तहत्यया न घटितव्या । घातः स्यादिति भावः । यावत्पुरानिपातयोर्लडिति भविष्यदर्थे लट् । इ

तदनघ तनुरस्तु सा सकामा व्रजति पुरा हि परासुतां त्वदर्थे । पुन
रपि सुलभं तपोऽनुरागी युवतिजनः खलु नाप्यतेऽनुरूपः ॥ ५० ॥
जहिहि कठिनतां प्रयच्छ वाचं ननु करुणामृदु मानसं मुनीनाम् ।
उपनतमवधीरयन्त्यभव्याः स निपुणमेत्य कयाचिदेवमूचे ॥ ५१ ॥

इति दशमावस्थाप्रदर्शनम् । न च तपोनिष्ठत्वाद्भङ्क्तव्यमित्याह । पुनरिति । पुनः अपि पश्चादपि । पुनरप्रथमे भेद इति विश्वः । तपः सुलभं अनुरागी अनुरूपो योग्यश्च युवतिजनस्तु नाप्यते न लभ्यते खलु ॥ ५० ॥ *●●●●●●●●●●●●* ॥

एवं प्रलोभितस्यापि मुनेर्मौनभङ्गमित्याह । जहिहीति । कठिनतां निःस्पृहतां [illegible] त्यजेत्यर्थः । जहातेश्च ह्यादिनि ईकारः । वाचं प्रयच्छ सम्भाषस्वेत्यर्थः । मुनीनां मानसं मनः करुणामृदु ननु दयार्द्रं खलु । स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः । किञ्च । अभव्याः निर्भाग्याः उपगतं प्राप्तं विषयमिति शेषः । अवधीरयन्ति अवमन्यन्ते । एवमुक्तप्रकारेण सोऽर्जुनः कयाचिदेत्य समीपमागत्य निपुणं चतुरं यथा स्यात्तथा

उपेक्षकः । अत्रापरस्त्रीष्वयं विप्रलम्भशृङ्गारस्यौत्सुक्यनाम्नो व्यभिचारिभावस्य
चापुनरुक्तिः । अनौचित्येन नायिकायाः प्रवृत्तेराभासत्वमनुसन्धेयम् । तदुक्तं एक(
त्रैवानुरागश्चेत्तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि वा । योषितामन्तरासक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मत
इति । तन्निबन्धनादूर्जस्वलमलंकारः । तथा चोक्तम् । रसभेदतदाभासतत्प्र
शमानामनिबन्धनेन रसवत्प्रेयऊर्जस्वलालङ्कारा इति । तत्प्रशमानवंधने
समाहितालङ्कारः । इति सूत्रार्थः ॥ ५१ ॥ ॥
सललितेति । सललितं सविलासं यथा तथा चलितेन विवर्तितेन त्रिकेण कटिभागे
न । पृष्ठवंशाधरे त्रिकमित्यमरः । अभिरामाः शिरसिजाः ताः । शिरसिजाः सप्त

सललितचलितत्रिकाभिरामाः शिरसिजसंयमनाकुलैकपाणिः । सु
रपतितनये परा निरासे मनसिजजैत्रशरं विलोचनार्धम् ॥ ५२ ॥
कुसुमितमवलम्ब्य चूतमुच्चैस्तनुरिभकुम्भपृथुस्तनानताङ्गी । तद
भिमुखमनङ्गचापयष्टिर्विसृतगुणेव समुन्ननाम काचित् ॥ ५३ ॥

म्याञ्जनेर्डः । अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे इत्यलुक् । उपपदमतिङिति समा
सः एतेन मनसिजो व्याख्यातः । तेषां संयमने बन्धने आकुलो व्यग्रः एकः पाणिर्यस्याः
सा परा स्त्री सुरपतितनयेऽर्जुने जैत्रं जेतृ तृन्नन्तात्प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण्प्र
त्ययः । मनसिजस्य जैत्रः शरस्तं तथाभूतं विलोचनस्यार्धमेकदेशं कटाक्षमित्य
र्थः । निरासे विससर्ज ॥ ५२ ॥ ●●● *** ●●● *** ●●● *** ॥
कुसुमितमिति । इभकुम्भवत्पृथुभ्यां स्तनाभ्यामानतमङ्गं यस्याः सा । अङ्गगा
त्रकण्ठेभ्यश्चेति ङीप् । काचित्तनुः तन्वी । वोतो गुणवचनादिति विकल्पा
न्न ङीप् । कुसुमितमुच्चैरुन्नतं चूतमवलम्ब्य । अत एव चूतलतायोगात् । वि

स्तृतो विस्तृतो गुणो ज्या यस्याः सा । विस्तृतं विस्तृतं ततम् । मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः इत्यमरः । अनङ्गचापयष्टिरिवाकृष्टमुक्तेति भावः । तदभिमुखं समुन्नताम समुज्जृम्भे अङ्गभङ्गस्वकारेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

सरभसमिति । अन्याविगलितनीविस्रस्तबन्धनमतएव विलोलं स्थानचलितमनीत्यारक्तं नीलं नील्या अक्ताव्यइत्यन्प्रत्ययः । अनारीयम्परिधानमवलंब्यहस्तेन गृहीत्वा सरभसं त्वरमभिपतितुं मनो यस्याः साऽपगन्तुमुद्युक्तेत्यर्थः । तथापि सखी व्यस्तेनतु वस्तुतः ससाध्वसा किन्तु च्युतेनगलितेन रशनागुणेन संदितावद्धा सती अवतस्थे स्थिता । बद्धे सन्दानितं मूतमुद्दितं सन्दितं सितमित्यमरः । कार्मणिकः श्लिष्टिरस्य

सरभसमवलंब्य नीलमन्याविगलितनीवि विलोलमन्तरीयम् । अभिपतितुमनाः ससाध्वसेव च्युतरशनागुणसन्दितावतस्थे ॥ ५४ ॥

यदि मनसि शमः किमङ्ग चापं शठविषयास्तव वल्लभा न मुक्तिः । भवतु दिशति नान्यकामिनीभ्यस्तव हृदये हृदयेश्वरावकाशम् ॥ ५५ ॥

तिमास्थामितीकारः ॥ ५४ ॥ ●●●●●●●●●●●●● ॥

काचिद्वुंम्मेनाह । यदीत्यादि । तव मनसि शमः शान्तिर्यदि अस्तीति शेषः । भो अङ्ग चापं किं किमर्थमित्यर्थः । किन्तु शठ अस्तु तव विषयाः शब्दादयो वल्लभाः प्रियाः नतु मुक्तिः । तदेव द्रढयितुमाह । भवतु को दोष इति शेषः । यद्यहं रागी तर्हि किमिति भवतीं न गच्छामीति शंकां निवारयति । तव हृदये मनसि हृदयेश्वरा काचित्तव प्रेयसी अन्यकामिनीभ्यः स्त्र्यन्तरेभ्योऽवकाशं न दिशति न प्रयच्छति । स्त्र्यन्तरासक्त्या नास्मान्गाणयसि न तु वैराग्यात् । तदर्थमेवायं तेसकलः प्रयासोपीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ●●●●●●●●●●●●●●●●●●●● ॥

इतीति । इतीत्थमसूयया मत्सरेण स्फुरन्नधरोष्ठो यस्मिन्कर्मणि तदभिधाय विषमितचक्षुषा कुटिलीकृतदृष्ट्या अगणितागुरवश्वाचार्य्यादयो मनोभिमानो लज्जा च यया तया कयाचिदसौ मुनिरुरसि स्वयं स्वहस्तेनैव श्रवणोत्पलेन जघ्ने हतः ॥ ५६ ॥ ॥

सविनयमिति । अपरा सविनयमनौद्धत्येन साचि तिर्यगभिसृत्य समीपङ्गत्वा स्मितेन मन्दहासेन सुभगाः एकस्य लसतः कपोलस्य लक्ष्मीर्यस्याः सेति । बहुवचनपदोत्तरोऽत्र बहुव्रीहिः अन्यथा कप्प्रत्यय इत्युक्तं प्राक् । श्रवणनियमितेन निरुद्धप्रसरे

इति विषमितचक्षुषाभिधाय स्फुरदधरोष्ठमसूयया कयाचित् । अ
गणितगुरुमानलज्जयासौ स्वयमुरसि श्रवणोत्पलेन जघ्ने ॥ ५६ ॥
सविनयमपराभिसृत्य साचि स्मितसुभगैकलसत्कपोललक्ष्मीः । श्र
वणनियमितेन तं निदध्यौ सकलमिवासकलेन लोचनेन ॥ ५७ ॥
करुणमभिहितं त्रपा निरस्ता तदभिमुखञ्च विमुक्तमश्रु ताभिः । प्रकु
पितमभिसारणेऽनुनेतुं प्रियमियती ह्यबलाजनस्य भूमिः ॥ ५८ ॥

ण कर्णान्तप्रापितेन तावदायतेनेत्यर्थः । असकलेनासम्पूर्णेन कटाक्षेणेति यावत् लोचनेन तं मुनिं धनञ्जयम् । सकलमिव समग्रप्रायं यथा तथा निदध्यौ पश्यतिस्म । कटाक्षेणावगाढमद्राक्षीदित्यर्थः । एषु श्लोकेषु भावाभासनिबन्धनत्वादूर्जस्वलालङ्कारः । औत्सुक्यमत्र भावः । आभासत्वञ्चास्य विरक्ते मुनावनौचित्यादित्युक्तम्प्रागेवेति ॥ ५७ ॥ ॥

अथ तासां मुनिविलोभनमुपसंहरति । करुणमिति । ताभिः स्त्रीभिस्तदभिमुखं मुनिसमक्षं करुणं दीनमभिहितमुक्तं त्रपा निरस्ता त्यक्ता किञ्च तु नाश्रु च विमुक्त

न्ततःपरं न किञ्चिद्विधेयमासीदिति भावः। कुतः हि यस्मादबलाजनस्याभिसार
स्य समागमविषये प्रकुपितमनुकूलं प्रियमनुनेतुमनुकूलयितुमियती भूमिरित्ये
तावती सीमा साधनानां परमावधिरिति भावः। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः
॥ ५८ ॥ ❁✽❁ ✽ ✽ ✽ ✽ ✽ ✽ ✽ ❁✽❁ ॥

अथासामनुरागदार्ढ्यं निगमयति। असकलेति। असकलनयनेक्षितानि नयना
र्द्धविलोकितानि लज्जा अलसङ्गतं मन्थरगमनं परिपाण्डुता पाण्डुरवर्णत्वं विषादः
इष्टानवाप्तिनिमित्तश्चेतोभङ्गः इत्येवंप्रकारं विविधं नानाविचेष्टितं नपुंसकमनपुं
सकेनेत्यादिना नपुंसकैकत्वं तासां भूषामियायेति भावप्राधान्येन योज्यम्। तथा हि

असकलनयनेक्षितानि लज्जागतमलसं परिपाण्डुता विषादः। इ
ति विविधमियाय तासु भूषां प्रभवति मण्डयितुं वधूरनङ्गः ॥ ५९ ॥
अलसपदमनोरमं प्रकृत्या जितकलहंसवधूगति प्रयातम्। स्थित
मुरुजघनस्थलातिभारादुदितपरिश्रमजिह्मितेक्षणाभिः ॥ ६० ॥

अनङ्गो वधूर्मण्डयितुं प्रभवति सर्वावस्थास्विति शेषः। अतस्तासामनङ्गभूषितानां
मखिलं भूषणमेवेति भावः ॥ ५९ ॥ ✽✽✽ ✽✽✽ ✽✽✽ ✽✽✽ ॥

इदानीं तासां त्रिभिर्मुनिविलोभनप्रयासवैफल्यमाह। अलसेति। वधूनां सम्ब
न्धि प्रकृत्याऽलसैः पदैर्मनोरमं मनोज्ञम्। अत एव जिता कलहंसवधूनां गतिर्येन
तत् प्रयातं गमनम्। कर्मणि क्तः। तथा उरु महदतिविपुलस्य जघनस्थलस्य अति
भारादतिगौरवादुदितपरिश्रमेण उद्गतश्रमेण जिह्मानि घूर्णितानि ईक्षणानि यस्मिन् त
त् स्थितं वा स्थितिः च सर्वं वृथाभूत् वाशब्दः समुच्चये। वा समुच्चय एवार्थे उपमानविकल्पयो
रिति हेमचन्द्रः ॥ ६० ॥ ✽ ✽ ✽ ✽ ✽ ✽ ✽ ✽ ॥

भृशेति । तथाभृशेनगाढेनकुसुमशरस्यकामस्येषोर्निपातेनयोमोहोमूर्च्छातस्मा
द्धेतोःअनवसितार्थैःअस्फुटोच्चारणादनवधारिताभिधेयैःपदैःक्षुभितशब्दैराकुलः
सङ्कीर्णःअभिलापोवाक्यप्रयोगस्तथाधिकविततेऽधिकविस्तृतेलोचनेयस्मिन्तत्अ
युगपत्पर्य्यायेणोन्नमितेभ्रुवौयस्मिन् ह्रस्वोनपुंसकस्येतिह्रस्वः । वीक्षितंवीक्षण
ञ्च ॥ ६१ ॥ ❀* ॥ ❀*❀ ॥ ❀*❀ ॥ ❀*❀ ॥ ❀*❀ ॥ ❀*❀ ॥ ❀*❀ ॥
रुचिकरमिति । पूर्वोक्तंरुचिकरंस्पृहाजनकमपि । रुचिःकान्तिरुचोभासिस्त्रि
यांशोभास्पृहार्थयोरितिवैजयन्ती । स्तिमितेनस्थिरेणसमाधिनातपोयोगेनसु

भृशकुसुमशरेषुपातमोहादनवसितार्थपदाकुलोभिलापः । अ
धिकविततलोचनम्वधूनामयुगपदुन्नमितभ्रुवीक्षितंवा ॥ ६१ ॥
रुचिकरमपिनार्थवद्बभूवस्तिमितसमाधिशुचौपृथातनूजे । ज्व
लयतिमहतांमनांस्यमर्षेनहिलभतेवसरंसुखाभिलाषः ॥ ६२ ॥
कुलकम् ॥ स्वयंसंराध्येशंशतमखमखण्डेनतपसापरोच्छित्त्यालभ्यो
मभिलषतिलक्ष्मींहरिसुते । मनोभिःसोद्वेगैःप्रणयविहतिध्व
स्तरुचयःसगन्धर्वाधामत्रिदशवनिताःस्वम्प्रतिययुः ॥ ६३ ॥

चौशुद्धेनिर्विकारचेतसीत्यर्थः । पृथातनूजेऽर्जुनेविषयेअर्थवत्सप्रयोजनन्नब
भूवतथाहि । महतांधीराणांमनांसिअमर्षेक्रोधेज्वलयतिसतिसुखाभिलाषोऽव
सरमवकाशंनलभतेकिन्तुरौद्रस्यशृङ्गारविरोधित्वादितिभावः । अस्मिन्कुलकेऽर्थान्त
रन्यासोऽलङ्कारः ॥ ६२ ॥ ❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀ ॥
स्वयमिति । एवंहरिसुतेऽर्जुनेस्वयमखण्डेनाविच्छिन्नेनतपसाशतमखमिन्द्रंसं
राध्यप्रीणयित्वापरोच्छित्त्याशत्रुवधेनलभ्यांसाध्यांलक्ष्मींराज्यलक्ष्मींसमभिलष

निसोद्वेगैःकार्य्यसिद्ध्यभावात्सनिर्वेदैर्मनोभिरुपलक्षिताः । किञ्च । प्रणयविह
त्या प्रार्थनाभङ्गेनध्वस्तरुचयोनष्टकान्तयः । सगन्धर्वाःगन्धर्वैःसहिताःत्रिदश
वनिताःस्वधामस्वस्थानंप्रतिययुः । शिखरिणीवृत्तमेतत् । रसैरुद्रैश्छिन्नायम

॥ ❁ ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविकृतौकिराताऽर्जुनीये महा
काव्येऽर्जुनविलोभनप्रस्थानोनामदशमःसर्गः ॥ १० ॥ ❁ ॥

नसभलागःशिखरिणीतिलक्षणात् ॥ ६३ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाच
लमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिराताऽर्जुनीयव्याख्यायाङ्घण्टापथसमाख्यायां
दशमःसर्गः ॥ १० ॥

अथेति । अथाप्सरसां प्रतियानानन्तरम् । पाको नाम कश्चिद्राक्षसस्तस्य शासन इ
न्द्रः नंद्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । तया अप्सरोमुखात् श्रुतया आमर्षात् रोषान्निसर्गाच्च
या जितेन्द्रियता तया आगन्तुकानागन्तुको भयविधत्वहेतुकया प्रतीतो हृष्टः सन् ।
ख्यातो हृष्टः प्रतीत इत्यमरः । जिष्णोरर्जुनस्य । जिष्णुः शक्रे धनञ्जय इत्यमरः
। आश्रमं आजगाम आमर्षनिसर्गयोर्जितेन्द्रियताहेतुकत्वाल्लिङ्गं श्लोके स्फुटम
वगम्यते ॥ १ ॥ ● ॥
इन्द्रो मुनिरूपेणैवाजगामेत्याह । मुनिरूप इति । मुनेः रूपमिव रूपं यस्य स मुनि
रूपो मुनिवेषधारीत्यर्थः । स इन्द्रोऽनुरूपेण दर्शनप्रदानयोग्येनेत्यर्थः । सूनु

अथामर्षान्निसर्गाच्च जितेन्द्रियतया तया । आजगामाश्रमं जिष्णोः
प्रतीतः पाकशासनः ॥ १ ॥ मुनिरूपोऽनुरूपेण सूनुना ददृशे पुरः ।
द्राघीयसा वयोतीतः परिक्लान्तः किलाध्वना ॥ २ ॥ जटानां कीर्णया के
शैः संहत्या परितः सितैः । पृक्तयेन्दुकरैरह्नः पर्यन्त इव संध्यया ॥ ३ ॥

ना पुत्रेणार्जुनेन ददृशे दृष्टः किम्भूतो वयो यौवनादिकमतीतो वृद्धः द्वितीया श्रिते
त्यादिना द्वितीयासमासः । द्राघीयसा अतिदीर्घेण प्रियस्थिरेत्यादिना दीर्घशब्द
स्य द्राघादेशः अध्वना अध्वगमनेनेत्यर्थः । परिक्लान्तः परिश्रान्तः । किलेत्यली
के । किल सम्भाव्यवार्तयोः । हेत्वरुच्योरलीके चेति हेमचन्द्रः । वृद्ध इव दूराध्व
श्रान्त इव ददृशे दृष्टः इत्यर्थः । इवेति पाठे स्पष्टार्थः ॥ २ ॥ ● ● ● ॥
अथ चतुर्भिरिन्द्रं विशिनष्टि । जटानामिति । परितः सितैः केशैः कीर्णया व्याप्तया
जटानां संहत्या उपलक्षितः । अत एव इन्दुकरैरिन्दुकिरणैः पृक्तया युक्तया संध्य
या उपलक्षितः । तस्यापि परिणतरूपत्वात् वृद्धोपमानत्वं जटानां संहतेरित्युक्त

त्वार्त्तिष्यासाम्यम् ॥ ३ ॥ ॥

विशदेति । पुनश्च विशदेन प्रचलितपाण्डुरेण भ्रूयुगेन च्छन्नेन वलितापाङ्गेन वलितम
ग्राम्लोचने यस्य स तथोक्तः । अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तावित्यमरः । पामादित्वाल्लोमा
दित्वाच्च शनप्रत्ययः । प्रालेयावतत्या हिमसंहत्या म्लानपलाशानि क्लान्तदलानि श
ष्पाणि यस्मिन्स हृद इव स्थितः ॥ ४ ॥ ॥

आसन्नेति । पुनश्च परितः सर्वतः परिकृशैरत्यासक्तभरनीकाशैर्भाराक्रान्तसदृशैः
सभारवद्गुरूभवद्भिरित्यर्थः । इकः काश इति दीर्घः । अङ्गैरुपलक्षितः काश्यो
लघून्यपि स्वाङ्गानि स्वयं वोढुमसमर्थ इत्यर्थः । अत एवाद्यून औदरिकः आद्यूनः

विशदभ्रूयुगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः । प्रालेयावततिम्लानपलाशा
ब्ज इव ह्रदः ॥ ४ ॥ आसन्नभरनीकाशैरङ्गैः परिकृशैरपि । आद्यू
नः सद्गृहिण्येव प्रायो यष्ट्यावलम्बितः ॥ ५ ॥ गूढोऽपि वपुषा राजन्धा
म्नालोकाभिभाविना । अंशुमानिव तन्वभ्रपटलच्छन्नविग्रहः ॥ ६ ॥

स्यादौदरिको विजिगीषाविवर्जिते इत्यमरः । आङ्पूर्वाद्दिवो भावे क्तः । च्छ्वोः शूडनुना
सिके चेति ऊठादेशः । दिवो विजिगीषायामिति निष्ठानत्वं सद्गृहिण्येवानुकूल
कलत्रेणेव प्रायः प्रांशुर्यष्ट्यावलम्बनदण्डेनावलम्बितो धारितोऽननुरूपस्य ज्ञाने
भावः ॥ ५ ॥ ॥

गूढ इति । वपुषा गूढोऽपि छन्नरूपोऽपीत्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृती
या । तन्वभ्रपटलच्छन्नविग्रहः सोऽंशुमान्सूर्य इव अंशुमानिव लोकाभिभावि
ना लोकधर्षिणा धाम्ना तेजसा । धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोरिति वि
श्वः । राजन्दीप्यमानो दृष्ट इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥

जरतीमिति । जरतीं जीर्णाम् । जीर्णो गीर्णो जरन्नपीत्यमरः । जीर्यतेरतृन्निति भूतार्थेऽतृन्प्रत्ययः उगितश्चेति ङीप् । तनुं शरीरं बिभ्राणोऽपि दधदपि अप्राकृताऽलोकसामान्याऽऽकृतिर्मूर्तिर्यस्य स इन्द्र आक्रान्ताऽभिभूता लक्ष्मीराश्रमशोभा येन सः आक्रान्तलक्ष्मीकः । अत्र नित्यमुरःप्रभृतिभ्यः कबिति नित्यकबाश्रयेण एकवचनान्तरस्य लक्ष्मीशब्दस्यैकवचनान्तस्यैव नित्यमुरःप्रभृतिषु पाठाच्छेषाद्विभाषेति विकल्पात्प्रायेण बहुवचनोत्तरपदो बहुव्रीहिरिति विवेकः । आश्रमं ससाध्वसमिव चकार । तेजस्विदर्शनाद्भयम्भवतीति । तत्पुनर्दुःखजनकन्तस्यामानुषत्वादिति सूचयितुमिवशब्दः ॥ ७ ॥ ●●● *** ●●● *** ●●● *** ●●● *** ॥

जरतीमपि बिभ्राणस्तनुमप्राकृताकृतिः । चकाराक्रान्तलक्ष्मीकः ससाध्वसमिवाश्रमम् ॥ ७ ॥ अभितस्तम्पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे । अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात्प्रह्लादते मनः ॥ ८ ॥ आतिथेयीमथासाद्य सुतादपचितिं हरिः । विश्रम्य विष्टरे नाम व्याजहारेति भारतीम् ॥ ९ ॥

अभित इति । पृथासूनुरर्जुनस्तमिन्द्रमभितस्तं प्रति स्नेहेन परितस्तरे । तद्गोचरेण प्रेम्णा पर्यावृतः स्तृणोतेः कर्मणि लिट् । ऋतश्च संयोगादेर्गुण इति गुणः । नन्वज्ञातसम्बन्धविशेषस्य कथं स्नेहोदय इत्यत आह । अविज्ञात इति । बन्धौ सुहृदि अविज्ञातेऽयं बन्धुरित्यज्ञातेऽपि बलाद्वासनावशादेव मनः प्रह्लादते हि सुखीभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ●*●~●~●~●*●~●~●~●*● ॥

आतिथेयीमिति । अथ हरिरिन्द्रः सुतादर्जुनादातिथेयीमतिथिषु साध्वीम् । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् । अपचितिम्पूजामासाद्य प्राप्य । पूजा नमस्यापचितिरित्यमरः । विष्टरे आसने । वृक्षासनयोर्विष्टर इति

त्वम् । विश्राम्यनामविश्रम्यकिलश्रमापनयायेत्यर्थः । इतिवक्ष्यमाणप्रकाराम्भारतींव्याजहारउक्तवान् । व्याहारउक्तिर्लपितमित्यमरः ॥ ९ ॥ *✻*✻* ॥

अथप्रथमंतावन्मुनिवदेनंमुमुक्षुंकृत्वाऽऽह । त्वयेति । त्वयासाधुसमारम्भिसम्यगुपक्रान्तंरभेःकर्मणिल्टइ । कुतःयद्यस्मान्नवेवयसियौवनेतपश्चर्यतइतिशेषः । तथाहि । अहमिवदृश्यतेमादृशोवर्षीयानतिवृद्धोपि । प्रियस्थिरेत्यादिनावृद्धशब्दस्यवर्षादेशः । प्रायोविषयैर्ह्रियतेआकृष्यतेकिमुभवादृशोयवीयानितिभावः ॥ १० ॥ ●⁓●●⁓●●⁓●●⁓●●⁓●●⁓●● ॥

अथैवमनारम्भितस्याकारलाभोपिविफलःस्यादित्याशयेनाह । श्रेयसीति । त

त्वयासाधुसमारम्भिनवेवयसियत्तपः । ह्रियतेविषयैःप्रायोवर्षीयानपिमादृशः ॥ १० ॥ श्रेयसीतवसम्प्राप्तागुणसम्पदमाकृतिः । सुलभारम्यतालोकेदुर्लभंहिगुणार्जनं ॥ ११ ॥ शरदम्बुधरच्छायागत्वर्योयौवनश्रियः । आपातरम्याविषयाःपर्यन्तपरितापिनः ॥ १२ ॥

वाकृतिमूर्त्तिःरम्येतिशेषःश्रेयसीश्रेष्ठागुणसम्पत्तपःसमारम्भरूपाप्राप्ताऽतोननिःफलेतिभावः । नचस्वाकारमात्रादगुणाःक्रियन्तेनसन्तीतिवाच्यमित्याह । लोकइति । लोकेरम्यतारम्याकारतासुलभागुणाऽर्जनंगुणसम्पादनन्दुर्लभन्त्वयितुभयंसम्पन्नमितिभावः ॥ ११ ॥ * ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ✻ * ॥

यदुक्तन्त्वयासाधुसमारम्भीतितदेवसाधुत्वंसंसारनिःसारताख्यापनाययुग्मेनोपपादयति । शरदिति । यौवनश्रियस्ताःशरदम्बुधरच्छायाइवगत्वर्यःचञ्चलाःगत्वरश्चेतिगत्वरन्तोनिपातःटिड्ढाणञित्यादिनाङीप् । विषयाःशब्दादयस्तुआपातरम्यास्तत्कालेमरणीयाः । तत्कालेपातआपातइतिवैजयन्ती । पर्यन्तेऽ

वसानेपरितापयन्तिदुःखंकुर्वन्तीतितयोक्ताः ॥ १२ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ॥

अन्तकइति। किञ्च। सन्तता अनवच्छिन्ना आपदः क्लेशा यस्य तस्य जन्मिनः प्राणि नः। प्राणीतुचेतनोजन्मीत्यमरः। श्रीह्यादित्वादिनिः अन्तकोमृत्युः पर्य्यवस्थातापर्य्यवसाता प्रथमन्तावत् जन्मिनोदुःखमेवदुस्तरं ततो जातस्य जीवनमपि सन्ततदुःखसन्निभमतयाविषयुक्तान्नप्रायन्तदपि मृत्युपर्यवसानमिति सोयं काकमांसं शुनोच्छिष्टं स्वल्पन्तदपि दुर्लभमिति न्यायात् इति भावः। इत्युक्तहेतोस्त्याज्ये मव संसारे भवतीतिभव्यो योग्यो जनो भवादृश इति शेषः। भव्यस्तु खे शुभे चापि सत्ये च योग्यभाविनोरिति विश्वः। भव्यगेयादिना कर्त्तरि यत् निपातः। मुक्तौ मोक्षे उत्तिष्ठते उद्युक्तो भवति। उदोनूर्द्ध्वकर्म्मणि इत्यात्मनेपदम् ॥ १३ ॥ ** ●*● ** ॥

अन्तकः पर्य्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः। इति त्याज्ये भवे भव्यो मुक्तावुत्तिष्ठते जनः ॥ १३ ॥ चित्तवानसि कल्याणी यत्त्वां मतिरुपस्थिता। विरुद्धः केवलं वेषः सन्देहयति मे मनः ॥ १४ ॥

संप्रति प्रशंसापूर्वकं स्वाभिसन्धिं दर्शयति। चित्तवानिति। चित्तवान् प्रशस्तचित्तो ऽसि प्रशंसायां मतुप्। कुतो यतस्त्वां कल्याणी साध्वी बह्वादिभ्यश्चेति ङीप्। मतिरुपस्थिता सङ्गता। किन्तु केवलमेकं यथा तथा विरुद्धो वेषो मे मनः सन्देहयति संशययुक्तं करोति। यद्वा वेषः केवलमेव एव वेत्यर्थः। केवलः कृत्स्न एकेषु केवलश्चावधारितइत्युभयत्रापि शाश्वतः ॥ १४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

वेषविरोधमेवाह। युयुत्सुनेति। यथा युयुत्सुना योद्धुमिच्छुनेव त्वया सर्व्वतः सन्नाद्ध प्रत्ययः। किमिदं त्वं वक्षसि किमाभुक्तं किमपि। तच्चको विरोध इत्यन्वाह। हि यस्मात्तपस्विनः केवलेएकेकवचाद्यसद्दश्यरितेइतियावत् तेचते ऽजिनवल्कले च। निर्ली

तेकेवलमितित्रिलिङ्गन्त्वेककृत्स्नयोरित्यमरः । वसते आच्छादयन्ति । अतस्तप
स्विनस्तेकवचधारणंविरुद्धमित्यर्थः ॥ १५ ॥ * ~ * ~ * ~ * ~ * ॥
प्रपित्सोरिति । किञ्चमुक्तिंप्रपित्सोः । प्रयन्तुम्प्राप्तुमिच्छोः । सनिमीमेत्यादिना
इसादेशः अत्रलोपोभ्यासस्येत्यभ्यासलोपः । अतोमुमुक्षुत्वादेवकलेवरेशरीरे
निःस्पृहस्यगतस्पृहस्य अतोनात्मरक्षार्थंधनुर्धारणमित्यर्थः । नापिपरहिंसार्थ
मित्याह । भूतानांजन्तूनाम् । क्ष्मादौजन्तौचभूतानीतिवैजयन्ती । क्रुधद्रु
होरुपसृष्टयोःकर्मेतिकर्मसंज्ञयाकर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्तरिषष्ठी । अनभिद्रु
होऽहिंसकस्यसत्सूद्विषेत्यादिनाक्विप् । तेनतवमहेषुधीमहानिषङ्गौभीमन्त्रास

युयुत्सुनेवकवचङ्किमामुक्तमिदन्त्वया । तपस्विनोहिवसतेकेवला
जिनवल्कले ॥ १५ ॥ प्रपित्सोःकिञ्चतेमुक्तिन्निःस्पृहस्यकलेवरे । म
हेषुधीधनुर्भीमम्भूतानामनभिद्रुहः ॥ १६ ॥ भयङ्करःप्राणभृता
मृत्योर्भुजइवापरः । असिस्तवतपस्यस्यनसमर्थयतेशमम् ॥ १७ ॥

जनकन्धनुश्चनसमर्थयतेशममित्युत्तरेणान्वयः । समर्थयेतइतिवचनविपरि
णामःकार्यः ॥ १६ ॥ * * ~ * ~ * ~ * ~ * ~ * ~ * ~ * * ॥
भयङ्करइति । तथामृत्योरपरोभुजइवप्राणभृतांप्राणिनाम्भयङ्करोतीतिभयङ्करः
मेघर्तिभयेषुकृञइतिखच्प्रत्ययः अरुर्द्विषदित्यादिनामुमागमः असिःखड्गःतपस्विनि
ष्ठुनीतितपस्यस्तपश्चरणमित्यर्थः । सुपिस्थइतिकप्रत्ययःतस्यतवशमंशान्तिंनसम
र्थयतेनसम्भावयतिकिंशान्तस्यशस्त्रेणेतिभावः ॥ १७ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ॥
अशान्तस्यकिन्तपसेत्याशङ्क्यजयार्थमित्याह । जयमिति । अत्रभवान्पूज्यइत्य
र्थः । इतरेभ्योपिदृश्यतइतिप्रथमार्थेप्राग्दिशीयस्त्रल्प्रत्ययः । सुप्सुपेतिस

मासः । त्रिषुतत्रभवान्पूज्यस्तथैवात्रभवानपीतियादवः । अरातिषुविषयेजयम
भिलाषुकोजय्यमिच्छुः लषपतेत्यादिनाउकञ्प्रत्ययः । नलोकेत्यादिनाषष्ठीप्रति
षेधः नूनमितिनिश्चयः । नूनन्तर्केपिनिश्चयेइत्यमरः । क्रोधस्यलक्ष्मचिह्नमायु
धंक्व । क्षमावन्तः शान्तास्तपोधनाः क्वक्रोधशान्त्योर्विरोधात् । तत्कार्ययोः शस्त्र
तपसोरप्येकत्रासङ्गतेः शस्त्रिणस्तेतपोजयार्थेनतुमोक्षार्थमितिनिश्चयइत्यर्थः
॥ १८ ॥ *●●●~●●●~●●●~●●●~●●●~●●●* ॥

तपसोजयार्थत्वेदोषमाह । यइति । यःपुमान्निःश्रेयसंमुक्तिःअचतु
रेत्यादिनासमासेनिपातः निःश्रेयसंकुर्वन्तीतिनिःश्रेयसकरीनिःश्रेयसहेतवइत्य
र्थः । कृञोहेतुताच्छील्यानुलोम्येष्वितिहेत्वर्थेटप्रत्ययः टित्वान्ङीप् । क्रियास्त

जयमत्रभवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः । क्रोधलक्ष्मक्षमावन्तः क्वा
युधंक्वतपोधनाः ॥ १८ ॥ यः करोतिवधोदर्कानिःश्रेयसकरीः
क्रियाः । ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः समूढः पङ्कयत्यपः ॥ १९ ॥

पोदानादिकर्माणिवधोदर्काहिंसाफलकाः करोति । उदर्कः फलमुत्तरमित्यमरः
। अतएवमूढः सपुमान्ग्लानिरेवदोषस्तंछिन्दन्तीतिग्लानिदोषच्छिदः पिपासा
हारिणीः क्विप् । स्वच्छाः निर्मलाआपः पङ्कयतिपङ्कवतीः करोति । णाविष्ठवद्भा
वेविन्मतोर्लुगितिमतुपोलुक्महाफलसाधनस्यतपसस्तुच्छफलेविनियोगः स्वच्छा
म्बुनः पङ्कनिकरवत्प्रेक्षावद्भिर्गर्हितामित्यर्थः । अत्रयत्तपसोवधोदर्कीकरणन्त
न्निर्मलस्यपयसः पङ्कसङ्करीकरणमितिवाक्यार्थयोरारोप्यप्रतिबिम्बकरणाक्षेपा
दसम्भववस्तुसम्बन्धाद्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः ॥ १९ ॥ ●●~●● ॥
नन्वर्थकामयोरपिमोक्षवत्पुरुषार्थत्वात्तपसस्तदर्थेनकोदोषस्तत्राह । मूलमिति ।

हिंसादेरितितद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः आदिशब्दादनृतस्तेयादीनांसंग्रहः दो षस्यावगुणस्यमूलंकारणभूतौ । स्त्रीकामाधनकामाश्चकिन्नकुर्वन्तिपातकमितिभा वः । अर्थकामैर्मास्मपुषःनोपचिनुयः स्मोत्तरे लङ्चेतिलुङ् । पुषादीत्यादिनाच्ले रङादेशः । हियस्मात्तावर्थकामौतत्त्वावबोधस्यतत्त्वज्ञानस्यमोक्षसाधनस्येतिशेषः । दुरुच्छेदौदुर्वारावुपप्लवौहिंसादिप्रवर्तकत्वादन्तकावतःपुरुषार्थपरिपन्थिना वेतौनपुरुषार्थावित्यर्थः ॥ २० ॥ ॥

मुक्तिप्रतिबन्धकत्वादपुरुषार्थावर्थकामावित्युक्तंतत्रार्थस्यदुःखैकनिदानत्वादप्य पुरुषार्थत्वमितिपञ्चभिःप्रपञ्चयति । अभिद्रोहेणेत्यादि । भूतानामभिद्रोहेण हिंसयागत्वरीरस्थिराः । श्रियःसम्पदोऽर्जयन्जनःउदकमस्त्यस्मिन्नित्युदन्वानुद

मूलन्दोषस्यहिंसादेरर्थकामौस्ममापुषः । तौहितत्त्वावबोधस्य
दुरुच्छेदावुपप्लवौ ॥ २० ॥ अभिद्रोहेणभूतानामर्जयन्गत्व
रीःश्रियः । उदन्वानिवसिन्धूनामापदामेतिपात्रताम् ॥ २१ ॥

धिः । उदन्वानुदधौचेतिनिपातनात्साधुः । सिन्धूनान्नदीनामिवापदाम्पात्र तांमूलत्वमेति ॥ २१ ॥ ॥

आपत्पात्रतामेवव्यनक्ति । याइति । याःसम्पदःसत्सहायानांविद्यमानसाधनाना मेवपुंसाङ्गम्याःप्राप्याःविपदोपिसत्सहायानामेवगम्यानिस्तीर्याइत्यर्थः । कृत्यानां कर्तरिचेतिषष्ठी । यास्तुसतीषुखेदोरक्षणादिक्लेशःविपत्सुस्वतएवेतिविशेषःय तोर्थेभ्यःसम्पद्भ्योभयमनेकार्थमूलत्वादितिभावः । विपद्भ्यस्तुस्वरूपतएवेतिभा वः । किंबहुना । विपदामिवतासांसम्पदांसम्बन्धोनकिमस्तीतिशेषः । यत्दुःखा यनभवतिसर्वंदुःखावहमेवेतिभावः । यदाहुः । अर्थानामर्जनेदुःखमर्जिता

नाश्वरक्षणे। नाशेदुःखंव्ययेदुःखंधिगर्थोदुःखभाजनमितिअतोहेयइतिभावः
। अत्रयन्नदुःखायेत्युत्तरवाक्यस्ययच्छब्दसामर्थ्यात्तत्साकाङ्क्षमितिपूर्ववाक्येतच्छब्दो
पादानतापेक्षतेतेनदेवकाव्यप्रकाशेस्पष्टम् ॥ २२ ॥ **——*●*——** ॥
दुरासदानिति। किञ्च दुरासदान्दुःप्रापान्विश्वासाज्जन्मयस्यास्तस्याः जन्मो
त्तरपदात्वाद्व्यधिकरणोबहुव्रीहिः। धृतेःसन्तोषस्योघानरीन्भूपस्यसर्वत्रत्रासानु
भवाद्विसम्भसुखभञ्जकानित्यर्थः। भुज्यन्तइतिभोगान्धनानिअत्राहेयानहियु
भवान्। इतिकुक्षिकवसिवस्यस्यहेर्देभ्भोगान् फणान्। भोगःसुखेधनेचा
हेःशरीरफणयोरपीत्युभयत्रापिविश्वः अध्यासअधिष्ठायआपत्विपत्नदुर्लभा

यागम्याःसन्त्सहायानांयासुखेदोभयंयतः। तासांकिंयन्नदुः
खायविपदामिवसम्पदाम् ॥ २२ ॥ दुरासदानरीनुग्रान्
धृतेर्विश्वासजन्मनः। भोगान्भोगानिवाहेयानध्यास्यापन्न
दुर्लभा ॥ २३ ॥ नान्तरज्ञाःश्रियोजातुप्रियैरासांनभूय
ते। आसक्तास्तास्वमीमूढावामशीलाहिजन्तवः ॥ २४ ॥

आशीविषमुखमिवतमेवभोगिनंपुमांसंबलादेवस्कन्दन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ●*● ॥
इतोपिश्रियोहेयाइत्याह। नेति। श्रियःसम्पदोजातुकदाचित्। अन्तरज्ञानी
चानीचविशेषाभिज्ञानभवन्ति। अतएवासांप्रियैर्नभूयतेमनुजाप्यनुरज्यन्तेइत्य
र्थः। नन्वयंश्रीदोषोनपुरुषदोषइतिचेत्तत्राह। मूढाअमीजनास्तास्वननुर
क्तासुश्रीष्वासक्ताःस्त्रीष्विवाननुरक्तास्वनुरागःपुंसामेवायन्दोषइत्यर्थः। किम
र्थंतर्हितास्वेवसर्वेषामासक्तिरित्यर्थान्तरंन्यस्यति। वामेति। जन्तवोवामशीलाव
धस्वभावाहिस्वभावस्यदुर्वारत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ ● * ● * ● * ● * ॥

यदुक्तंनात्मरज्ञाःश्रियइतितदेवभङ्ग्यन्तरेणाह । कइति । यत्यस्मात् । सम्प
दोऽशीलेषुदुःशीलेषुविषयेषचञ्चलाश्चस्थिराः । नतद्विरुद्धमुच्यते । यतःचञ्चला
इति । अतस्तुतिपदेस्तुतिविषयेतत्रकोपवादःकानिन्दाकिन्तुक्षुद्राःसम्पदःसाधु
वृत्तानपिविक्षिपन्त्येवजहात्येवतदेतदासान्निन्दास्पदमित्यर्थः । तस्मादर्थोनपु
रुषार्थइतिसन्दर्भार्थः ॥ २५ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥ ❁✱❁ ॥
ननुनार्थमहमर्थयेकिन्तुवीरधर्म्ममनुपालयन्वैरिनिर्यातनमिच्छामीत्याशंक्य
तदपिपरपीडात्मकत्वादयुक्तमितिश्लोकचतुष्टयेनाचष्टे । कृतवानिति । तत्रा
त्मदृष्टान्तेनैवपरपीडातोनिवर्त्तितव्यमित्याशयेनाह । अप्रियैरनिष्टवस्तुभिःसं

कोपवादःस्तुतिपदेयदशीलेषुचञ्चलाः । साधुवृत्तानपिक्षुद्राविक्षिप
न्त्येवसम्पदः ॥ २५ ॥ कृतवानन्यदेहेषुकर्त्ताचविधुरंमनः । अप्रि
यैरिवसंयोगोविप्रयोगःप्रियैःसह ॥ २६ ॥ शून्यमाकीर्णतामेतितु
ल्यंव्यसनमुत्सवैः । विप्रलम्भोपिलाभायसतिप्रियसमागमे ॥ २७ ॥

योगइवप्रियैरिष्टवस्तुभिःसहविप्रयोगोविरहोऽन्यदेहेषुस्वस्यैवदेहान्तरेषु अ
तीतानागतेष्वितिशेषः । मनोविधुरन्दुःखितंकृतवान् । कर्त्ताकरिष्यतिच । भ
विष्येस्वह । वर्त्तमानेचानुभूयतइतिशेषः । इष्टनाशोदुःखहेतुरितिसर्वस्यापि
त्रैकालिकविरुद्धमितिश्लोकार्थः ॥ २६ ॥ ❁✱~✱~✱~✱❁ ॥
सम्प्रतीष्टसमागमस्यसुखहेतुत्वमाह । शून्यमिति । प्रियसमागमेइष्टजनसं
योगेसतिशून्यंरिक्तमप्याकीर्णतांसम्पूर्णतामेतिसमृद्धमिवप्रतीयतइत्यर्थः । व्य
सनंविपत्तदपिउत्सवैस्तुल्यम् । व्यसनंविपदिभ्रंशइत्यमरः । विप्रलम्भोवञ्च
नाप्रतारणमितियावत्सोपिलाभाय । किम्बहुना । प्रियसङ्गतस्यसर्वावस्थासु

पि सुखमेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
पुनर्भेदान्तरेणाप्रियवियोगस्य दुःखहेतुत्वमाह । तदेति । तदारम्याण्यप्यरम्याणि
अमनोहराणि भवन्ति । किम्बहुना । प्रियाश्च सवः प्राणा अपि शल्यं सल्यवदसह्या
भवन्तीत्यर्थः । किञ्च । तदा सबन्धुः सन्नपि एकाकी असहाय एव । एकादाकिनि
श्चासहाय इत्याकिनिच् प्रत्ययः । कदेत्याकांक्षायामाह । यदा इष्टेन रहितो भव
ति तदा सर्वमसह्यमिति ॥ २८ ॥ ●● ॥ ●*● ॥ ●*● ॥ ●*● ॥ ●● ॥
युक्त इति । किञ्च । युक्तो हितेनेति शेषः । हितेनेष्टेन युक्तः सन् । प्रमाद्यसि प्रकर्षे
णामाद्यसि हृष्यसि । हितादपेतः परितप्यसे परितप्तो भवसि । तपेर्दैवादिकत्वं

तदारम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः । तदैकाकी स
बन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥ २८ ॥ युक्तः प्रमाद्यसि हिता
दपेतः परितप्यसे । यदि नेष्टात्मनः पीडा मा सञ्जि भवता ज
ने ॥ २९ ॥ जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाच
लाम् । भवान्मा स्म वधीन्न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥ ३० ॥

रित्यर्थः । सत्यमेवन्ततः किमत आह । यदीति । पीडा आत्मनः स्वस्य नेष्टा यदि तर्हि भ
वता जने परस्मिन्नपि मा सञ्जि न संज्यताम् । सञ्जेः कर्मणि लुङ् आत्मदृष्टान्ते
न परपीडातो निवर्तितव्यमित्यर्थः । पीडायाः परात्मनोः समत्वात् ॥ २९ ॥ ●● ॥
अथ यदेहस्य ऐश्वर्य्यश्रद्धया च परपीडा न कार्येत्याह । जन्मिन इति । अस्य ज
न्मिनः उत्पत्तिधर्म्मिकस्य शरीरिणः । व्रीह्यादित्वादिनिः स्थितिं लक्ष्मीमिव चलाच
लाम् अत्यन्तं जन्मिधर्मत्वादेव चञ्चलामनित्यामित्यर्थः । चलतेः पचाद्यच् । चलिचरि
पतिवदीनां वा द्वित्वमभ्यासस्येति द्विर्भावोऽभ्यासस्य आगमश्च विद्वान् ज्ञातवानित्य

र्थः । विद्वेश्चतुर्वावसुरितिवैकल्पिकोवसुरादेशः भवान्न्यायादनपेतंन्याय्यं । साधुकर्म्मधर्म्मपथ्यर्थन्यायादनपेतइतियत्प्रत्ययः । मास्मवधीतमानाशयत्यर्थः । स्मोत्तरेलङ्चेतिलुङ् । लुङिचेतिहनोर्वधादेशः शेषेप्रथमइतिप्रथमपुरुषः हियस्मात्साधवोन्यायाधाराःन्याय्यावलम्बाः बहुव्रीहिस्तत्पुरुषोवा । न्यायत्यागेसाधुत्वमेवनस्यादितिभावः । न्यायाधाराइतिपाठेन्यायमाचरन्तीतितथोक्ताः कर्मण्यण् ॥ ३० ॥ ●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●● ॥

तर्हिकिंमेकर्तव्यन्तत्राह । विजहीहीति । हेतपोधनरणोत्साहंरणोद्योगंलोकोत्तरेषुकार्येषुश्रेयान्प्रयत्नउत्साहस्तंविजहीहित्यज । ईचहावितीकारः । साधुसमीचीनन्निःश्रेयसकरत्वादितिभावः । तपोमानीनशःननाशय । नश्यतेर्ण्य

विजहीहिरणोत्साहंमातपःसाधुनीनशः । उच्छेदञ्जन्मनःक
र्त्तुमेधिशान्तस्तपोधन ॥ ३१ ॥ जीयन्तान्दुर्जयादेहेरिपवश्चक्षु
रादयः । जितेषुननुलोकोयन्तेषुकृत्स्नस्त्वयाजितः ॥ ३२ ॥

न्तान्माङ्योगादाशिषिलुङ् । अडागमनिषेधश्च । किन्तुजन्मनउच्छेदङ्कर्तुंमोक्षंसाधयितुमित्यर्थः । शान्तएधिविजिगीषानिवृत्तोभवेत्यर्थः । हुझल्भ्योहेर्धिः घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येकारइति ॥ ३१ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

अथसर्वथामेविजयकाङ्क्षास्तिनतन्निवर्तनइत्याशंक्यतर्ह्यान्तःशत्रुविजयेनविधीयमानात्तदपनोदइत्याह । जीयतामिति । दुर्जयाःअजय्याश्चक्षुरादयोदेहेवर्तमानाःरिपवोजीयन्तांयस्मात्तेषुअन्तःशत्रुषुजितेषुसत्सुत्वयाऽयंकृत्स्नोलोकोजितोननुकिमुतान्येशत्रवस्तदन्तर्गताइत्यर्थः । जितेन्द्रियस्यइन्द्रियार्थेनिस्पृहस्यनिर्भरवैरानुदयाद्विजयव्यपदेशः ॥ ३२ ॥ ●*━*━*━*━*━*● ॥

अजितेन्द्रियस्यानिष्टमाचष्टे । परवानिति । अर्थसंसिद्धौ अभ्यवहारादिस्वार्थ
साधनेपरवान्पराधीनः । परतन्त्रः पराधीनःपरवानित्यमरः । नीचवृत्तिः कथय
बहूनादिनिकृष्टकर्मा अपत्रपोनिर्लज्जः अविधेयेन्द्रियोऽजितेन्द्रियः । पुमान्गौर्व
लीवर्द इव पुंसापि ... तयोः प्रकारतामप्रेक्ष्यतामितियावत् । विधेयोविनयग्राही
वचनेस्थित आश्रवइत्यमरः । एतिप्राप्नोति । उपमालङ्कारोयम् । प्रकृताप्रकृ
तयोरर्थसाधर्म्याश्लेषेषुतु अष्टमावसाधर्म्यादिति ॥ ३३ ॥ ॥

नकेवलंहिंसादिदोषमूलत्वाद्विषयाणांहेयत्वंकिन्तु अपरमार्थकत्वादपीत्याह
। स्वइति । अधुनाभवा अधुनातनी इदानीन्तनी । सायंचिरमित्यादिनात्युप्र

परवानर्थसंसिद्धौनीचवृत्तिरपत्रपः । अविधेयेन्द्रियःपुंसां
गौरिवैतिविधेयताम् ॥ ३३ ॥ स्वस्त्वयासुखसंवित्तिःस्मर
णीयाधुनातनी । इतिस्वप्नोपमान्मत्वाकामान्मागास्तद
ङ्गताम् ॥ ३४ ॥ श्रद्धेयाविप्रलब्धारःप्रियाविप्रियकारिणः
। सुदुःस्त्यजास्त्यजन्तोपिकामाःकष्टाहिशत्रवः ॥ ३५ ॥

त्ययः । सुखसंवित्तिःसुखानुभवः श्वःपरेद्युनिस्वयास्मरणीयाम चानुभवनीयाइ
तिहेतोः । काम्यन्तइतिकामाःविषयास्तान्स्वप्नोपमान्स्वप्नतुल्यान्मत्वाऽनात्मि
कान्निनिश्चित्य तदङ्गतान्तच्छेषत्वंकामपरतन्त्रतांमागाःनगच्छ । इणोगालुङी
तिगादेशः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हृतोपिहेयाःकामाइत्याह । श्रद्धेयाइति । श्रद्धानुमर्हाः श्रद्धेयाःविश्वसनीयाः
तथाविप्रलब्धारःप्रतारकाविश्वासघातकाइत्यर्थः । तथाप्रीणयन्तीतिप्रियाःप्रीति
जनकाःइगुपधेत्यादिनाकप्रत्ययः । तथाविप्रियकारिणोदुःखजनकशीलाः । कि

स्व । त्यजन्तोऽपि पुरुषं विहाय गच्छन्तोऽपि सुहृदस्तनुजाः स्वयत्नेन त्यक्तुमशक्याः कामा
विषयाः कष्टाः कुत्सिताः शत्रवो हि प्रसिद्धशत्रवः वैधर्म्यादिति भावः । अत्र शब्दैक्यात्
शत्रूणां विप्रलम्भकत्वादीनां चैकत्वविरोधो विषयत्वाभावेन समाधीयत इति विरोधा
भासोऽलङ्कारः । तेन च कामानां प्रसिद्धशत्रुवैधर्म्यव्यतिरेकस्य व्यञ्जनादयमलङ्का
रेणालङ्कारध्वनिः ॥ ३५ ॥ * ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ * ॥
तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्क्योपसंहरन्नाह । विविक्त इति । विविक्ते विजने । विवि
क्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रह इत्यमरः । जह्नुकन्यया गङ्गया भूयो भूयिष्ठं
पुनः पुनर्वा । भूयः पुनः पुनः स्यात् प्रभूतार्थे पुनरव्ययमिति विश्वः । प्लाविते सिक्ते
पावित इति पाठे पवित्रीकृत इत्यर्थः । अस्मिन्नगे इन्द्रकीले त्वां मुक्तिः । पुरा निकटे

विविक्तेऽस्मिन्नगे भूयः प्लाविते जह्नुकन्यया । प्रत्यासीदति मुक्तिस्त्वा
म्पुरा माभूरुदायुधः ॥ ३६ ॥ व्याहृत्य मरुतां पत्याविति वाचमव
स्थिते । वचः प्रश्रयगम्भीरमथोवाच कपिध्वजः ॥ ३७ ॥

। प्रत्यासीदति सन्निकृष्टा भविष्यतीत्यर्थः । पुरा पुराणे निकटे प्रबन्धातीतभाविषि
ति विश्वः । उदायुधो गृहीतशस्त्रो माभूः शस्त्रं विमुञ्चेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ * ● * ॥
व्याहृत्येति । मरुतां पत्यौ देवेन्द्रे इति वाचं व्याहृत्योक्त्वाऽवस्थिते सति मूर्त्तौ स्थिते स
ति अथ कपिध्वजोऽर्जुनः प्रश्रयगम्भीरं विनयमधुरम् । विनयप्रश्रयौ समावि
ति यादवः । वचश्चवाच ॥ ३७ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
किमुवाचेत्यपेक्षायामष्टभिरिन्द्रवाक्यमुपश्लोकयन्नाह । प्रसादेति । प्रसादो नाम प्र
सिद्धार्थपदत्वं तेन रम्यं । प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निगद्यत इति लक्षणात् । ओ
जस्वि समासभूयिष्ठं । ओजः समासभूयस्त्वमिति लक्षणात् । गरीयो अर्थभूयस्त्व

मर्थपरिगतंगुरुत्वंनतुशब्दाडम्बरमात्रमित्यर्थः। लाघवान्वितंविस्तरदोषरहितम्
। साकांक्षमाकांक्षावत्पदकदम्बात्मकंनतुदशदाडिमादिवाक्यवदनाकांक्षितमि
त्यर्थः। अनुपस्कारमध्याहारदोषरहितम्। विष्वग्गतिकृत्स्नार्थप्रतिपादकं
नतुसावशेषार्थं अतएवनिराकुलंमसङ्कीर्णार्थम् ॥ ३८ ॥ *~~* ॥
न्यायेति। पुनर्न्यायेनयुक्त्या निर्णीतसारत्वान्निश्चितार्थत्वाद्धेतोरागमेशास्त्रविषये
निरपेक्षंस्वतन्त्रमिवयुक्तिदार्ढ्यादेवम्प्रतीयते। वस्तुतस्तुशास्त्रसिद्धार्थमिवेतिइ
वशब्दार्थः। किञ्च। अन्येषाम्प्रतिवादिनामप्रकंप्यतयाअनुमानादिभिरबाध्यत्वा
त्अप्रत्याख्याततयाआम्नायवचनोपमंवेदवाक्यतुल्यंइव ॥ ३९ ॥ ● ● ● ● ॥

प्रसादरम्यमोजस्विगरीयोलाघवान्वितम्। साकांक्षमनुप
स्कारंविष्वग्गतिनिराकुलम् ॥ ३८ ॥ न्यायनिर्णीतसा
रत्वान्निरपेक्षमिवागमे। अप्रकंप्यतयान्येषामाम्नायवच
नोपमम् ॥ ३९ ॥ अलंघ्यत्वाज्जनैरन्यैःक्षुभितोदन्वदू
र्जितम्। औदार्यादर्थसम्पत्तेःशान्तंचित्तमृषेरिव ॥ ४० ॥

अलंघ्यत्वादिति। अन्यैर्जनैरलंघ्यत्वादनुल्लङ्घनीयत्वात्। क्षुभितोदन्वदूर्जि
तमुद्वेलाम्भोधिगम्भीरंऔदार्यादुक्तिविशेषत्वात्। श्लाघ्यविशेषणाद्वा। तदुक्त
न्दण्डिना। उत्कर्षवान्गुणःकश्चिदुक्तेयस्मिन्प्रतीयते। तदुदाराह्वयन्तेनसना
थाकाव्यपद्धतिरितिश्लाघ्यविशेषणैर्युक्तमुदारङ्कैश्चिदिष्यतइति। अयाम्यार्थत्वा
दितिकेचिदन्यत्रत्यागित्वादित्यर्थः। अर्थसम्पत्त्याप्रयोजनसम्पत्त्याऽन्यत्रागामा
दिसिद्ध्यामुनेश्चित्तमिवशान्तंसौम्यम् ॥ ४० ॥ ●*●~●*●~●*● ॥
इदमिति। इदमीदृग्गुणोपेतंयथोक्तगुणयुक्तम्। इदमुपपदात्दृशेःक्विप्इ

दंकिमेरीशकौतिईशादेशः। लब्धे प्राप्तेऽवसरसाधने कालोपाये येन तत्प्रियम्प्री
तिकरं वाक्यं ज्ञो वक्ता व्याकुर्यात् व्याहरेत् यो वक्ता अनीदृगाशयः। ईदृग्विरक्षावान्न
भवतित्यर्वुद्धिरिव्यर्थस्तस्यार्थस्य वक्तुमशक्यत्वादितिभावः ॥ ४१ ॥ ***** ॥
एवमिन्द्रवाक्यमुपश्लोक्य नाहमस्योपदेशस्याधिकारीति परिहरति। नेति। हेना
त अमुच्यतत्सत्यतपोरूपस्यास्य मटीययोगस्य पूर्वं चापरञ्च पूर्वापरे एव पौर्वापर्य्यं
कारणं फलञ्च। चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः। तेन त्वया न ज्ञातः त्वया न ज्ञाय
तइत्यर्थः। मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः। तद्योगादेव षष्ठी। कुतः येन कारणे
त्वं मां मुनिभिस्तुल्यं सदृशं धर्मं मोक्षधर्मं शासितुमुपदेष्टुमिच्छसि। शासिः अयं द्

इदमीदृग्गुणोपेतं लब्धावसरसाधनम्। व्याकुर्य्याद्वक्ता प्रि
यं वाक्यं यो वक्ता नेदृगाशयः ॥ ४१ ॥ न ज्ञातन्तात यत्नस्य
पौर्वापर्य्यममुष्यते। शासितुं येन मां धर्म्मं मुनिभिस्तुल्य
मिच्छसि ॥ ४२ ॥ अविज्ञातप्रबन्धस्य वचो वाचस्पतेर
पि। व्रजत्यफलतामेव नयद्रुह इवेहितम् ॥ ४३ ॥

ह्रादित्वात् द्विकर्मकः ॥ ४२ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
अथ पौर्वापर्य्यमज्ञात्वाप्युपदेशे दोषमाह। अविज्ञातेति। अविज्ञातः प्रबन्धः पूर्वा
परसङ्गतिर्येन तस्य वाचस्पतेरपि। कस्कादित्वात्सः। अथवा षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपा
रपदपयस्पोषेष्विति सकारः। एतदेव ज्ञापकात् अलुगिति केचित्। वचः उपदे
शो नयद्रुहो नीतिविरुद्धकारिणः पुरुषस्य ईहितमुद्योग इव अफलतां निष्फलत्वं
व्रजत्येव गच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● * ॥
ननु सदुपदेशस्य कुतो वैफल्यमित्याशङ्क्य सोऽप्यस्थाने प्रयुक्तश्चेदु परक्षेत्रे शालिवीज

 वद्धिफलस्यैवेत्याशयेनाह । श्रेयस इति । हे तात श्रेयसोऽपि हितार्थयोगात्प्रशस्त-
 तरस्यापि अस्य ते तव वचसो हितोपदेशरूपस्य रात्रेर्विपर्य्ययो दिवसः स्फुटतारस्य
 व्यक्ततारकस्य नभस इव भाजनम्पात्रन्नास्मि अनधिकारित्वादिति भावः । अत्राहोरात्र-
भेमात्रसम्बन्धसम्भवेपितारासम्बन्धासम्भवात्तद्विशिष्टनभःसम्बन्धविरोधाद्युक्तंता-
रकितस्य नभसो न पात्रमिति ॥ ४४ ॥ ॥ ॥ ॥

कुतस्ते मे श्रेयोपदेशानधिकारित्वं । किञ्च । नैतपसः पौर्वापर्य्यं कथं ज्ञातमित्याशं-
क्य तत्सर्वं स्वजात्यादिकथनपूर्वकन्निरूपयति । क्षत्रियेति । अहं क्षत्रियः क्षत्रिय-
कुले जातः । तत्रापि महाकुले प्रसूतः वीरसन्तानश्चेत्याह । पाण्डोस्तनय ॥
तत्रापि कौन्तेयोऽस्मि न माद्रेय इत्याह । पार्थ इति पृथा कुन्ती तस्याः सुतः पार्थः त-

श्रेयसोऽप्यस्य ते तात वचसो नास्मि भाजनम् । नभसः स्फुटतारस्य रा-
त्रेरिव विपर्य्ययः ॥ ४४ ॥ क्षत्रियस्तनयः पाण्डोरहं पार्थो धन-
ञ्जयः । स्थितः प्रास्तस्य दायादैर्भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासने ॥ ४५ ॥

मित्यण् । अर्जुनोऽहं महावीरश्चेत्याह । धनंजय इति । उत्तरकुरून्विजित्य ध-
नाहरणाद्धनञ्जयोऽस्मीति इत्यर्थः । स च मृगागम इत्युक्तं प्राक् । यद्येवं तर्हि कि-
मर्थं तर्हि तपस्यसि मोक्षार्थं चेन्न किन्तपस्यसीत्यत आह । स्थित इति । दायमंशं पैतृक-
धनमाददत इति दायादाः ज्ञातयः । दायादौ ज्ञातिपुत्रयोः । विभक्तव्यं पितृद्र-
व्यं दायमाहुर्मनीषिण इति च विश्वः । स्वामीश्वरादिसूत्रेणासोपसर्गादपि दायादे-
ति कप्रत्ययान्तो निपातनात्साधुः । तैः प्रास्तस्य राज्याच्चिरस्तस्य वैरनिर्यातनार्थिन
इत्यर्थः । ज्येष्ठस्य भ्रातुर्युधिष्ठिरस्य वृद्धस्य चेति प्रशस्यस्य वृद्धस्य च ज्यादेशः ।
शासने निदेशे स्थितस्तदाज्ञया तपस्यामीत्यर्थः । अन्यथा मानहानिः सोढ्या भ्रातृभङ्गः

पूज्यपूजाव्यतिक्रमदोषश्चस्यादितिभावः । अत एव हिंसैकरसिकस्य रागद्वेषक षायितचेतसः कृते । मेमोक्षाधिकार इति तात्पर्य्यार्थः । स्वार्थविशेषणत्वात्परिकराल ङ्कारः ॥ ४५ ॥ ● ॥

यदुक्तं विरुद्धः केवलं वेष इति तत्रोत्तरमाह । कृष्णेति । द्वीपमयनं जन्मभूमिर्य्यस्य स द्वीपायनः स एव द्वैपायनो व्यासः प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्प्रत्ययः स एव कृष्णवर्णत्वा त्कृष्णद्वैपायनस्तस्यादेशादुपदेशादीदृशं विरुद्धवेषमित्यर्थः । व्रतं तपो नियमं बिभर्म्मि धारयामि न तु स्वेच्छयेति भावः । अथोपास्यान्देवतामाह । भृशमिति । स्वा तमामु सुखमाराध्यस्य प्रादिसमासः । स्वाराधस्येति पाठे उपसृष्टात्खल्प्रत्ययः मघवत इन्द्रस्य । भृशं सम्यगाराधने यत्तः प्रयत्नवानित्यर्थः । तस्य क्षत्रियदैवक

कृष्णद्वैपायनादेशाद्बिभर्म्मि व्रतमीदृशम् । भृशमाराधने यत्तः स्वा
राध्यस्य मरुत्वतः ॥ ४६ ॥ दुरक्षान्दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा व
यं वधूः । नीतानि पणतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥ ४७ ॥

त्वादिति भावः ॥ ४६ ॥ ● ॥

ननु भवादृशभ्रातृसहायस्य महावीरस्य युधिष्ठिरस्य कथमरिपरिभवप्राप्तिरित्य त आह । दुरक्षानिति । दुरक्षान्कपटपाशकैरित्यर्थः । दिवः कर्म चेति करणे कर्मसंज्ञा । दीव्यता क्रीडता । आहूतो न निवर्त्तेत द्यूतादपि रणादपि इति शास्त्रा न्न तु व्यसनितयेति भावः । राज्ञा युधिष्ठिरेण राज्यं राष्ट्रमात्मा स्वयं वयं चत्वारोऽनुजा वधूर्जाया द्रौपदी च पणतां ग्लहत्वं । पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते इत्य मरः । नीतानि पूर्व्वं द्यूते राज्ञा हारितमित्यर्थः । नीतानीति नपुंसकैकशेषः । नयते र्द्विकर्मकत्वात्प्रधाने कर्म्मणि क्तः । ननु सर्वज्ञस्य राज्ञः कथमियमविमृष्यकारिता तत्रा

ह । भवितव्यताअनर्थानामवश्यंभाविताईदृशीनूनंनिश्चितंनात्रसंशयइत्यर्थः ।
बुद्धिरपिभवितव्यतानुसारिण्येवनस्वतन्त्रेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ●●✱✱✱●● ॥
ननुतथापितवैवतेषुआसङ्गःकिन्निबन्धनोननेषांत्वयीत्यतआह । तेनेति । अनु
जासहायायस्यतेनानुजयुक्तेनेत्यर्थः । तुल्ययोगःसहायार्थःतेनयुधिष्ठिरेणद्रौ
पद्याच । मयाविनामद्विरहादित्यर्थः । आयामिनोदीर्घाःयामाःप्रहराःयासा
न्तासु । दुःखितस्यतस्यादुःसहत्वादितिभावः । यामिनीष्वभितप्यते । भावे
लट् । तेषुमद्दूनेषामप्यासङ्गान्नवैराग्यावकाशइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ●✱⁓✱● ॥
अथवैरनिर्यातनस्यावश्यम्भावद्योतनायचतुर्भिःस्वपक्षतिन्दर्शयन्परनिकारा

तेनानुजसहायेनद्रौपद्याचमयाविना । भृशमायामियामासुयामि
नीष्वभितप्यते ॥ ४८ ॥ हृतोत्तरीयाम्प्रसभंसभायामागतह्रियः । म
र्मच्छिदानोवचसानिरतक्षन्नरातयः ॥ ४९ ॥ उपाधत्तसपत्नेषुकृ
ष्णायागुरुसन्निधौ । भावमानयनेसत्याःकार्यंकारमिवान्तकः ॥ ५० ॥

न्वर्णयति । हृतेत्यादि । अरातयःशत्रवःसभायाम्प्रसभम्बलात्कारेणहृतोत्तरीया
न् । अतएवागतह्रियःसम्प्राप्तलज्जान् । नोऽस्मान्मर्मच्छिदामर्मच्छेदिना
वचसानिरतक्षन् शातयन् । वस्त्रापहारवाक्पारुष्याभ्यान्तथाव्यथयामासु
रित्यर्थः । तक्षणशब्दसामर्थ्याद्वचसांवास्यौपम्यंगम्यतइतिवस्तुनालङ्कारध्व
निः ॥ ४९ ॥ ●✱●⁓●✱●⁓●✱●⁓●✱●⁓●✱●⁓●✱● ॥
अथातिदुःसहनिकारान्तरमाह । उपाधत्तेति । अन्तकोमृत्युर्गुरुसन्निधौभीष्म
द्रोणादिसमक्षमेवसत्याःपतिव्रतायाःकृष्णायाःद्रौपद्याःआनयनेकेशाम्बराकर्ष
णभावञ्चित्ताभिप्रायंइतःपरमनेनपाण्डवाभिभवेनैतान्स्वनगरंनेष्यामीतिएवं

भूतं सत्यंकारमिव । क्रियतेऽनेनेति कारः । करणे घञ् । सत्यस्य कारः सत्यंकारः स

त्यापनं क्रियादौ सत्यदार्ढ्याय प्रागेव दीयमानो मूल्यैकदेशः । क्लीबे सत्यापनं सत्यंका

रः सत्याकृतिः स्त्रियामित्यमरः । कारे सत्यागदस्येति मुमागमः । तमिव सपत्नैर्युष्मत्पा

र्श्वनेतृभिर्हृतवान् । तेषां विनाशकाले विपरीतबुद्धिमुत्पादितवानित्यर्थः ॥ ५० ॥ *

केनेयमाकृष्टा सभ्यैर्वा किं कृतमित्यत्राह । तामिति । दुःशासनः पुरःसरो यस्यास्तान्त

थोक्तां दुःशासनेन सभां प्रत्याकृष्यमाणामित्यर्थः । अनुपसर्जनादिति नङीप् । तां

कृष्णाम् । सभायां साधवः सभ्याः सभायां यङिति यप्रत्ययः । अभिसायार्कं दिनान्त

सूर्याभिमुखं स्थितस्येति शेषः । सायो नाशः दिनान्तयोरिति विश्वः । लक्षणेनाभि

प्रती आभिमुख्य इत्यव्ययीभावः । महातरोः सम्बन्धिनी प्रावृत्ता छायामिव क्षणमैक्ष

तामैक्षन्त क्षणं सभ्या दुःशासनपुरःसराम् । अभिसायार्कमाकृ

ष्टां छायामिव महातरोः ॥ ५१ ॥ अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः कि

न्तवेक्षितैः । अरुन्धेतामितो वास्या नयनेवाम्बुवारिणा ॥ ५२ ॥

न्तन चिरं जुगुप्सितत्वात् । नापि किंचिद्धाप्रियन्तमाध्यस्थ्यभङ्गभयात् तेत्वर्कव

देवसाक्षित्वमात्रमास्थिताइत्यर्थः । अत्राकृष्यमाणायाः कृष्णायाः आकृष्टा रम्भ

ति पराङ्मुखत्वात्प्रवृत्तच्छायोपम्यम् । तथापि तान्नमुञ्चतीति दुःशासनस्य तत्सा

म्यम् ॥ ५१ ॥ ❊❊❊

अभास्या स्तादात्मिकमानर्थ्यम्वर्णयति । अयथार्थेति । अयथार्थामिथ्याभूताः क्रिया

रम्भाः पतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतकर्मोद्योगा येषां तैस्तामरक्षद्भिरित्यर्थः । तव

सम्बन्धिभिः पान्ति रक्षन्तीति पतयो भर्तारः पातेर्डतिरित्यौणादिको डतिप्रत्ययः । तै

रीक्षितैर्वेक्षितैः किन्न किंचित्फलमस्तीत्यर्थः । इतीवेत्थं विचार्येवेत्युत्प्रेक्षा । वा

ष्यवारिणाअस्याःकृष्णायानयनेऽरुन्धेनाभावृत्ते । रुन्धेःकर्मणिलङ् । अशरणा
रणोदेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ॥

ननुभवद्भिःकिमर्थमसमर्थैरिवोपेक्षितंतत्राह । सोढवानिति । गुणाप्रियायस्यसगु
णप्रियः । गुणेवाप्रियोयस्येतिपरनिपातःज्यायानग्रजोयुधिष्ठिरएववृद्धशब्दादि
यसुनिज्यादादीयसइत्याकारादेशःनोस्माकमन्तेभवामन्त्यान्निकृष्टांदशांसोढ
वान्ननुवयम् । किन्तुतद्वत्सलाइतिभावः । ननुशत्रूपेक्षामहानर्थकारिणीत्या
शंक्याह । सुलभेति । द्विषांविद्विषाम्भङ्गःसुलभःकालान्तरेपीतिशेषः । स
त्सुसज्जनेषुअवाच्यतानिंद्यतादुर्लभानतुशत्रूपेक्षा। हिप्रसिद्धः । शत्रूपेक्षातो
लोकापवादएवबलवान्तस्योत्पन्नस्यपुनरप्रतिविधेयत्वात्सचसमयोल्लङ्घनेस्यादे

सोढवान्नोदशामन्त्यांज्यायानेवगुणप्रियः । सुलभोहिद्विषाम्भ
ङ्गोदुर्लभासत्स्ववाच्यता ॥ ५३ ॥ स्थित्यतिक्रान्तिभीरूणिस्वच्छान्या
कुलितान्यपि । तोयानितोयराशीनांमनांसिचमनस्विनाम् ॥ ५४ ॥

वेतिभावः ॥ ५३ ॥ ** ** ॥

ननुशत्रुवधेराज्ञांकोनामापवादः । प्रत्युतकीर्तिरेवेत्याशंक्यसत्यंसएवसमयोल्ल
ङ्घनकलङ्कितकीर्त्यामहानिन्दानिदानमित्याशयेनाह । स्थितीति । तोयराशी
नांसमुद्राणान्तोयानिमनस्विनांमनांसिचसमानिभवन्ति । उभयंविशिनष्टि ।
स्थित्यतिक्रान्तेर्मर्यादोल्लङ्घनाद्धेतोर्भीरूणि । अतएवाकुलितानिसंक्षोभितान्य
पिस्वच्छान्यकलुषाणिनत्वरन्तइत्यर्थः । मनस्वीअयंयुधिष्ठिरइतिभावः । अत्रतो
यानांसामान्यतोमनस्विनाञ्चाप्रकृतानामेवगुणतौल्यादौपम्यस्यगम्यत्वात्तुल्ययो
गितालङ्कारः । गुणश्चात्रभीरुत्वंस्वच्छताच ॥ ५४ ॥ * * * * ॥

नन्वज्ञातशत्रोः स्वजनैर्वैरे किङ्कारणमित्याशंक्यासत्सौहार्दमेवेत्याह । धार्तराष्ट्रै रिति । धार्तराष्ट्रैर्धृतराष्ट्रपुत्रैः सह प्रीतिः सौहार्दमेवास्मासु विषये वैरमसूयत सूतवती । सूयतेर्दैवादिकात्कर्त्तरि लङ् । ननु सौहार्दं वैरजनकमित्येतद्विप्रतिषिद्धमित्याह । असदिति । हि यस्मादसन्मैत्री दुर्जनेन सङ्गतिः कूलस्यासन्नपातस्य नदीतटस्य छायेव सेविता श्रिता सती दोषायानर्थाय भवति । न खलु दुर्जनः स्वजनवन्मित्रद्रोहपातकमप्यपश्यतीति भावः । उपमाप्राणितोयमर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ५५ ॥ * * ॥ ● ● ● ॥ * * * ॥ ● ● ● ॥ * * * ॥ ● ● ॥

नन्वपवादाद्बिभ्यतेषां वृत्तमविज्ञाय कथं मैत्रीकृतेत्याशंक्य किंकुर्मो दुर्जनवृत्तं दुर्विज्ञेयमि

धार्तराष्ट्रैः सह प्रीतिर्वैरमस्मास्वसूयत । असन्मैत्री हि

दोषाय कूलच्छायेव सेविता ॥ ५५ ॥ अपवादादभीत

स्य समस्य गुणदोषयोः । असद्वृत्तेरहोवृत्तं दुर्विभाव्यं वि

धेरिव ॥ ५६ ॥ ध्वंसेत हृदयं सद्यः परिभूतस्य मे परैः

। यद्यमर्षः प्रतीकारं भुजालम्बं न लम्भयेत् ॥ ५७ ॥

त्याह । अपवादादिति । अपवादाज्जनाक्रोशादभीतस्याजुगुप्समानस्येत्यर्थः । गुणदोषयोः समस्य तुल्यबुद्धेर्निराहानुग्रहयोर्गुणदोषावननुसंधत इत्यर्थः विधावप्येतद्विशेषणद्वयं योज्यम् । असद्वृत्तेर्दुराचारस्य धूर्त्तस्य वृत्तं ईहितं विधेर्दैवस्य वृत्तमिव दुर्भाव्यं विभावितुमशक्यम् । किन्तु कार्य्यैकसमधिगम्यमित्यर्थः । भवतेः खलर्थे कृच्छ्रार्थे खल्प्रत्ययः ॥ ५६ ॥ * ● * ● ● * ● ● * ● * ॥

नन्वेवं मानी कथं परिभूतो जीवति तत्राह । ध्वंसेतेति । परैः शत्रुभिः परिभूतस्य मे हृदयं सद्यो ध्वंसेत भ्रंश्येदित्यर्थः । अमर्षः कर्त्ता प्रतीकारं प्रतिक्रियारूपं भुजालम्बं

हस्तावलम्बनमन्तरम्भवेत्। नयाहयेद्बुद्धिहृदयेनेतिशेषः। सर्वजीवामिप्रतिवि धिन्नयाननुनिह्नुज्जतयेतिभावः ॥ ५७ ॥ **~~~~** ॥

ननुतवैवकोयमभिमानस्तत्राह। अवधूयेति। अरिभिः अवधूयपरिभूयहरिणैर्मृगैस्तुल्यवृत्तितान्तुल्यवृत्तिजीवनत्वंवन्याहारतामित्यर्थः। नीताःप्रापिताःवयम्प्रत्युपीतिशेषः अन्योन्यस्यापिजिह्रीमोलज्जयामहे। सहवासिनांसहचारिणांकिम्पुनःप्रागेवजिह्रीमइतिकिमुवक्तव्यमित्यर्थः। क्रियायोगेसम्बन्धसामान्येषष्ठी। अत्रवयम्पस्त्रापितुल्याभिमानाएवइदंतुमदेकसाध्यङ्कर्मेतिमुनिशासनान्मयानुष्ठीयतइतिभावः ॥ ५८ ॥ ॥ *~*~*~* ॥ ॥

ननुतर्हिदुःखैकनिदानमन्तःशत्रुमानमेवत्यज्यतामित्याशंक्यतत्त्यागेदोषमाह।

अवधूयारिभिर्नीताहरिणैस्तुल्यवृत्तिताम्। अन्योन्यस्यापिजिह्रीमः किम्पुनःसहवासिनाम् ॥ ५८ ॥ शक्तिवैकल्यनम्रस्यनिःसारत्वाल्लघीयसः। जन्मिनोमानहीनस्यतृणस्यचसमागतिः ॥ ५९ ॥

शक्तीति। शक्तिवैकल्येनोत्साहादिशक्तिवैधुर्येणावष्टंभसामर्थ्यविरहेणाचनम्रस्यविधेयभूतस्यनिःसारत्वाद्दुर्बलत्वात्स्थिरांशरहितत्वाच्च। सारोबलेस्थिरांशेचेत्यमरः। लघीयसोगौरवहीनस्यनीरसस्येत्यर्थः। मानहीनस्यजन्मिनःजन्तोः। व्रीह्यादित्वादिनिः तृणस्यचगतिरवस्थासमेति। मानहीनस्यतृणादपिनिकृष्टत्वान्नातस्त्याज्योमानइतिभावः। श्लेषालङ्कारोयन्तदनुप्राणितेयमुपमेत्यनेकार्थदीपिकेतिव्यज्यते ॥ ५९ ॥ ~~~~~~~ ॥

मानत्यागेदोषमुक्त्वातत्सङ्ग्रावेयद्भिर्गुणमाह। अलंघ्यमिति। महीभृत्पर्वतानांसम्बन्धियद्युन्शृङ्गादिकमुच्चैरुन्नतन्तदलंघ्यमुद्वीक्ष्यत्यप्रेक्ष्यतर्कयितेतियोवत्। म

हतांम्महात्मनान्तुङ्गतामानैान्नत्यंज्यायसोम्प्रियतामपिप्रियत्वंकेनहेतुनामागात्न
केनापिप्रियत्वंगच्छत्वित्यर्थः। किन्तुतुङ्गत्वेनेत्यर्थः आशिषिमाङिलुङ् अट् अपवादः
दैवमनिच्छतोपिइच्छामुत्पादयत्यवैौपधवदित्यर्थः। उदयवान्धवदस्मिन्नर्थइ
तितदाशंसाद्योतनार्थमाशीःप्रयोगः। उद्वीक्ष्येत्यसमानकर्तृत्वनिर्देशःकचित्प्रयो
गदर्शनात्सोढव्यः। केचिदुद्वीक्ष्यमितिपठन्ति। यद्युदचैस्तदलंघ्यमुद्वीक्ष्यमवलो
कनीयंनचोल्लङ्घनीयमिति। अतोमहतामित्यादियोजयन्ति॥ ६० ॥ ❁ ❁ ॥
तावदिति। किञ्च। तावदेवासौलक्ष्म्या आश्रीयतेतावदस्यपुंसोयशःस्थिरन्ता
वदेवासौपुरुषःपुरुषत्वेनगण्यतइत्यर्थः। यावन्मानादभिमानान्नहीयतेनभ्रंश्य

अलंघ्यन्तत्तदुद्वीक्ष्ययद्युदुच्चैर्महीभृताम्। प्रियतांज्याय
सीमागान्महतांकेनतुङ्गता॥ ६० ॥ तावदाश्रीयतेल
क्ष्म्यातावदस्यस्थिरंयशः। पुरुषस्तावदेवासौयावन्माना
न्नहीयते॥ ६१ ॥ सपुमानर्थवज्जन्मायस्यनाम्निपुरःस्थि
ते। नान्यामंगुलिमभ्येतिसंख्यायामुद्यताङ्गुलिः॥ ६२ ॥

ति। मानहीनस्यनकिञ्चिच्छुभमस्तीत्यर्थः॥ ६१ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥
सइति। सपुमानर्थवज्जन्मासार्थकजन्मायस्यपुंसोनाम्निपुरोग्रेस्थितेसतिसंख्या
यांपुरुषगणनाप्रस्तावेउद्यता। गुणमधिकृत्योन्नमिताऽङ्गुलिरन्यांद्वितीयाम
ङ्गुलिमुद्यतामितिशेषः। नाभ्येतिनप्राप्नोति। अद्वितीयत्वादस्येत्यर्थः। एतन्मा
नरहितस्यनसम्भवतीतिभावः॥ ६२ ॥ * ~ * ~ * ~ * ~ * ~ * ॥
दुरासदेति। दुरासदैर्वैनैर्ज्यायान्प्रवृद्धःतथातुङ्गोपिभूधरोगम्योगन्तुंशक्यएव
प्रसिद्धश्चैतदितिभावः। महौजस्कम्प्रतापसम्पन्नंमानप्रांशुम्मानेनोन्नतम्पुरुष

मितिशेषः । अलंघ्यमानजहातिनकदाचिन्मानीवलङ्घयितुंशक्यतइत्यर्थः । गि
रेरपिगरीयान्मानाधिकइतिभावः । अत्रोपमानाद्भूधरादुपमेयस्यमानिनोधर्म्मा
न्तरसाम्येप्यलंघ्यत्वेनाधिक्यकथनाद्व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ६३ ॥ ●●⁓●● ॥
गुरूनिति । येनरावंशस्थानन्वयेभवान् । गुरून्कुर्वन्तिप्रथयन्तिस्वनाम्नाव्यपदे
शयन्ति । रघुदिलीपादिवदित्यर्थः । तैर्नरैर्वसूनिधनानिधरतीतिवसुन्धरासं
ज्ञायांभृतृवृजीत्यादिनाखच्प्रत्ययेखचिह्रस्वइतिह्रस्वः । अन्वर्थाअनुगार्था । ते
षांवसुभूतानान्धारणादितिभावः । येषांशुभ्राणियशांसिइन्दुमण्डलंह्रेपयन्ति
निःकलङ्कत्वादितिभावः । ईदृशंहियशोमानमहतएवसम्भवतीतितात्पर्यार्थः

दुरासदवनज्यायान्गम्यस्तुङ्गोपिभूधरः । नजहातिमहौ
जस्कंमानप्रांशुमलंघ्यता ॥ ६३ ॥ गुरून्कुर्वन्तितेवंश्या
नन्वर्थातैर्वसुन्धरा । येषांयशांसिशुभ्राणिह्रेपयन्तीन्दुम
ण्डलम् ॥ ६४ ॥ उदाहरणमाशीःषुप्रथमेतेमनस्वि
नाम् । शुष्केऽशनिरिवामर्षोयैरारातिषुपात्यते ॥ ६५ ॥

। ह्रीधातोर्ण्यन्ताल्लट् । अर्तिह्रीत्यादिनापुगागमः । अत्रह्रेपणस्यसादृश्यप
र्य्यवसानादुपमालङ्कारः ॥ ६४ ॥ * * * * * * * * * * * ॥
उदाहरणमिति । यैरमर्षःक्रोधःशुष्केनीरसेऽशनिरिवारातिषुपात्यतेप्रक्षिप्य
ते । मनस्विनांमानिनाम्प्रथमेऽयंसमस्तेआशीःषुविजयस्वेत्याद्याशीर्वादेषुउदा
हरणंनिदर्शनम्भवतीतिशेषः । रामादिवदुपमानंभवतीत्यर्थः । अतोनत्याज्यो
मानइतिसन्दर्भार्थः ॥ ६५ ॥ * * * * * * * * * * * * * * ॥
यदुक्तं । अभिद्रोहेणभूतानामित्यादितत्रयुग्मेनोत्तरमाह । नेत्यादि । उद

न्वद्वीचिरिवचञ्चलंसमुद्रतरङ्गमिवास्थिरंसुखंकामंनप्रार्थयेनेच्छामि । तथाच

ञ्चलमर्थञ्चनप्रार्थयेकिञ्चानित्यताविनाशितासैवाशनिस्तस्यास्त्रस्यन्बिभ्यन्वाभ्रा

शेष्यादिनाश्यन्प्रत्ययः । विविक्तंनिर्बाधंब्रह्मणोवेधसआत्मनःपदन्तदितिपदंस्था

नमैक्यलक्षणांमुक्तिञ्चनप्रार्थये । एतेनयदुक्तमुच्छेदञ्चन्मनःकर्त्तुमित्यादिनातत्

समाहितम् ॥ ६६ ॥ * ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ * ॥

प्रमार्ष्टुमिति । किन्तुछद्मनाकपटेनकृतंशत्रुभिरितिशेषः । अयशएवपङ्कमि

तिरूपकालङ्कारः । वैधव्येनतापितानांदुःखीकृतानामरातिवनितानांलोचनाम्बु

भिःप्रमार्ष्टुंक्षालयितुमिच्छेयमभिलषेयम् । इषिधातोर्लिङिरूपं । वैरिनि

नसुखंप्रार्थयेनार्थमुदन्वद्वीचिचञ्चलम् । नानित्यताश
नेस्त्रस्यन्विविक्तंब्रह्मणःपदम् ॥ ६६ ॥ प्रमार्ष्टुमयशःप
ङ्कमिच्छेयञ्छद्मनागतम् । वैधव्यतापितारातिवनितालोच
नाम्बुभिः ॥ ६७ ॥ अपहस्येथवासद्भिःप्रमादोवास्तुमेधि
यः । अस्थानविहितायासःकामञ्जिह्रेतुवाभवान् ॥ ६८॥

र्थानातिरिक्तंनकिञ्चिदिच्छामीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

एवन्तर्हियःकरोतिवधोदर्कादित्युक्तदोषःस्यादित्याशङ्कामङ्गीकृत्वाग्लानिर्नदो

षायेतिन्यायमाश्रित्ययुग्मेनोत्तरमाह । अपहस्यइत्यादि । अथवासद्भिःपण्डि

तैरपहस्येऽपहसिष्येइत्यर्थः । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वेतिलट् । एयन्त

स्तुभ्रान्तपाठःमेधियःप्रमादोऽनवधानत्वंवाऽस्तु । भवानपिअस्थानेऽयोग्यविष

येविहितश्चायासोहितोपदेशप्रयासोयेनसतथोक्तोविकलप्रयत्नःसन्नित्यर्थःकाम

ञ्जिह्रेतुलज्जतु ॥ ६८ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

वंशेति । अहन्तु विद्विषां शत्रूणां समुच्छेदेन विनाशेन करणेन वंशलक्ष्मीं अनु
द्धृत्य निर्वाणं मोक्षमपि जयश्रियोन्तरायं विघ्नं मन्येन तु पुरुषार्थमित्यर्थः । किमुत
न्योन्यस्वादिकमितिभावः ॥ ६९ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
नन्वयन्तोदुराग्रह इत्यत आह । अजन्मेति । पुरुषो यावदरिभिर्विलुप्तं संहृतं य
शः इषुभिर्नादत्ते अरिवधेन न प्रत्याहरतीत्यर्थः । तावदजन्मा अजातप्राय इत्यर्थः
। नन्वजातोपि जननानन्तरं मुपयुज्यत एवेत्यरुच्यापक्षान्तरमाह । गतासुर्मृतो
मृततुल्य इत्यर्थः । मृतोपि प्रागुपयुक्तवानित्यरुच्याह । तृणमेवेति । तत्तुल्य इत्य
र्थः । अकिञ्चित्करस्य त्रैकाल्यानुपयोगात् जीवन्मृत इत्यर्थः । अतो नाहमाग्रहं ब्रवी

वंशलक्ष्मीमनुद्धृत्य समुच्छेदेन विद्विषाम् । निर्वाणमपि
मन्ये हमन्तरायञ्जयश्रियः ॥ ६९ ॥ अजन्मा पुरुषस्ता
वद्गतासुस्तृणमेव वा । यावन्नेषुभिरादत्ते विलुप्तमरिभि
र्य्यशः ॥ ७० ॥ अनिर्जयेन द्विषतां यस्यामर्षः प्रशाम्य
ति । पुरुषोक्तिः कथन्तस्मिन्ब्रूहि त्वं हि तपोधन ॥ ७१ ॥

मि किन्तु वीरधर्ममनुपालयामीत्यर्थः ॥ ७० ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
सर्वथा वैरिनिर्यातनं कर्तव्यमित्युक्तं तदकरणे पुरुषगुणानां हानिदोषमाह । अ
निर्जयेनेति । यस्यामर्षः क्रोधो द्विषतां शत्रूणामनिर्जयेन निर्जयं विनैव प्रशाम्य
ति । उपलक्षणे तृतीया । तस्मिन् कथं पुरुष इत्युक्तिः पुरुषशब्दः न कथञ्चित्प्रवर्त्तेत
इति शेषः । प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुरुषकारस्याभावादितिभावः । हे तपोधन त्वं हि
त्वमेव ब्रूहि कथय । न च ते किञ्चिदविदितमस्तीतिभावः । हि हेतावधारणे इत्य
मरः ॥ ७१ ॥ ● *** *** *** *** *** *** *** ● ॥

ननु पुरुषत्वजात्यैव पुरुषोक्तिप्रवृत्तेः किम्पुरुषकारेणेत्यत आह । कृतमितिद्वयेन । जातिमात्रावलंबिना जातिमात्राभिधायिना पुरुषशब्देन कृतमलमनेन किञ्चित्साध्यमित्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीयेत्युक्तम्प्राक् । कृतमिति निषेधार्थमव्ययंचादिषु पठ्यते । सर्वं जातिमात्रेपि पुरुषशब्दः प्रवर्ततेपरन्तु नासौ पुंसामाशास्यः पश्वादिसाधारण्यादिति तात्पर्यार्थः । तर्हि कीदृक्श्लाघ्य इत्याशंक्याह । यइत्यादिनार्थवचेण । अङ्गीकृतगुणैर्गुणपक्षपातिभिर्यः पुमान् श्लाघ्यः स्तुत्यः सम्भ्रुविस्मयं ससम्भ्रममुदाहृतः कथितः । पुंसाईदृशेन भवितव्यमिति निदर्शितः ॥ ७१ ॥ ●●● * ●●● * ●●● * ●●● * ●●● * ॥

कृतम्पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना । योङ्गीकृतगुणैः श्लाघ्यः सविस्मयमुदाहृतः ॥ ७२ ॥ यसमानमिवौजांसि सद्सा गौरवेरितम् । नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोपि स पुमान्पुमान् ॥ ७३ ॥ युग्मम् ॥ यथाप्रतिज्ञं द्विषतां युधि प्रतिचिकीर्षया । मामेवाध्येति नृपतिस्तृष्यन्निव जलाञ्जलिम् ॥ ७४ ॥

यसमानमिति । किञ्च सदसा सभया गौरवेणेरितं कथाप्रसंगेषु गौरवपूर्वमुच्चारितं सदोजांसि प्रभृखतान्तेजांसि यसमानं ग्रसदिव स्थितं यस्य पुंसो नाम द्विषोपि अभनंदन्ति अनुमोदन्ते किमुत सुहृद इति भावः । स पुमान्पुरुषत्वेन गण्य इत्यर्थः । प्रथमः पुरुषशब्दो जातिवचनः द्वितीयो गुणवचनः स च श्लाघ्यः । अत्र पुमान्पुमानिति तात्पर्य्यमात्रभेदभिन्नशब्दार्थपौनरुक्त्यलक्षणो लाटानुप्रासोलङ्कारः । तथाचसूत्रम् । तात्पर्य्यभेदयुक्तं लाटानुप्रास इति ॥ ७३ ॥ ** ~ * ~ ** ॥
ननु सत्सु भीमादिषु तवैवायमभिनिवेश इत्यत आह । यथेति । नृपतिर्युधिष्ठिरोय

थाप्रतिज्ञंयुधिष्ठिरयतांम्प्रतिचिकीर्षयाद्विषतःप्रतिकर्त्तुमिच्छयाप्रतिज्ञानुसारेणैव जिघांसयेत्यर्थः । तृष्यन्पिपासुर्जलाञ्जलिमिवमामेवाध्येतिकार्य्यविघ्नेमद्दा यत्तत्वान्मामेवस्मरतिअतोयंममाभिनिवेशइत्यर्थः ॥ अधिगर्थेतिकर्म्मणिषष्ठी ॥ ७४ ॥ * ❀ ❀ * ❀ ❀ * ❀ ❀ * ❀ ❀ * ❀ ❀ ॥

ननुयुधिष्ठिरःस्वार्थंसाधयतित्वयाचस्वार्थमात्रमनुसन्धीयतामित्यतआह । सइति । सनरोऽवदातस्यस्वच्छस्यवंशस्यशशाङ्कस्येवलाञ्छनंकलङ्कःयत्रयस्मिन्पुरुषे कृच्छ्रेषुव्यसनेषुभर्त्तुःस्वामिनःआज्ञयाव्यर्थयाभूयते । भावेलट् । आपदिस्वार्थसाधकः कुलघातकस्तत्कथंस्वार्थनिष्ठकार्ययुक्तमित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥ यदुक्त[illegible]जहीहिरसोत्साहमित्यादितत्रोत्तरमाह । कथमिति । धर्मेविरोधि

सर्वंशस्यावदातस्यशशाङ्कस्येवलाञ्छनम् । कृच्छ्रेषुव्यर्थयायत्र भूयतेभर्त्तुराज्ञया ॥ ७५ ॥ कथम्वादीयतामर्वाङ्मुनिताधर्म्मरोधिनी । आश्रमानुक्रमःपूर्व्वैःस्मर्य्यतेनव्यतिक्रमः ॥ ७६ ॥

र्मेविरोधिनीअर्वाग्गार्हस्थ्यात्प्रागेवमुनितावानप्रस्थत्वञ्चतुर्थाश्रमोवावर्णप्रक्रमेणतस्यविधानात्त्रयाणांवर्णानांवेदमधीत्यचत्वारआश्रमाइतिसूत्रकारवचनाच्चक्षत्रियस्यापिकैश्चिदिष्टत्वात्तथैवतत्सम्यग्विवेचितमस्माभीरघुवंशसञ्जीविन्यांसकिलाश्रममन्त्यमाश्रितइत्यत्र । कथंवादीयतां । सम्प्रश्नेलोट् । तथाहिपूर्वैर्मन्वादिभिराश्रमानुक्रमःस्मर्य्यते । नतुव्यतिक्रमः । ब्रह्मचारीभूत्वागृहीभवेत्गृहीभूत्वावनीभवेत्वनीभूत्वाप्रव्रजेदितिश्रुत्यनुसारादित्यर्थः । एतदपिचत्वारआश्रमाइत्येतत्पक्षमाश्रित्योक्तम् । यदिचेद्वैराग्यंतदाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेत् । गृहाद्वनाद्वेति । व्युत्क्रमपक्षस्यापिश्रवणात् । सामान्येनविशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्त

रन्यासः ॥ ७६ ॥

ननुभवान्गृहस्थएवतत्कथमर्घाद्युमुनित्वविरोधइत्याशंक्यसत्यंगृहस्थोस्मितथापिकृतनिखिलगृहस्थकर्तव्यस्यैववानप्रस्थाधिकारोनगृहस्थमात्रस्यनचाहमद्यापिकृतकृत्यइत्युत्तरमाह । आसक्तेति । आसक्तालग्नाऽवश्यकर्तव्यारूढाप्रसिद्धामहतीर्थः । कर्तव्येतिशेषः । इयम्पूर्वोक्ताधूर्वैरिनिर्यातनरूपा । दूरगादूरवर्तिनीजननीच । तथान्तृपेपिसआचारवान्तपोधिकइत्यर्थः । तत्रापिज्यायान्ज्येष्ठोन्तृपोयुधिष्ठिरस्तमेममस्वातन्त्र्यंस्वाच्छंद्यन्निरस्करोतिदूरीकरोति । आश्रमम्प्रतिवध्नातीत्यर्थः । तिरस्करोतीतिप्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्यायाथावक्तुवचोनप्रसङ्गात् ॥ ७७ ॥

आसक्ताधूरियंरूढाजननीदूरगाचमे । तिरस्करोतिस्वातन्त्र्यञ्ज्यायांश्चाचारवान्नृपः ॥ ७७ ॥ स्वधर्ममनुरुध्यन्तेनातिक्रममरातिभिः । पलायन्तेकृतध्वंसानाहवान्मानशालिनः ॥ ७८ ॥

उक्तमर्थमुपसंहरति । स्वधर्ममिति । मानशालिनःस्वधर्मंक्षात्रधर्ममनुरुध्यन्तेअनुवर्तन्तेअतिक्रमंस्वधर्मातिक्रमंनानुरुध्यन्तेततःकिमतआह । अरातिभिरिति । अरातिभिःकृतध्वंसाःकृतापकाराःसन्तःआहवान्नपलायन्तअयमेवस्वधर्मानुरोधइत्यर्थः । उपसर्गस्यायतावितिरेफस्यलत्वं । अत्रमनुः । ननिवर्त्तेतसंग्रामात्क्षात्रधर्ममनुस्मरन्इति । अत्रोत्तरवाक्यार्थम्प्रतिपूर्ववाक्यार्थस्यहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ७८ ॥ * ॥ ॥ * * ॥ ॥ * ॥

किम्बहुनाममायन्निश्चयःश्रूयतामित्याह । विच्छिन्नेति । विच्छिन्नंवाताहतंयदभ्रन्तद्दिवविलीयेतिविच्छिन्नाभ्रविलायंउपमानेकर्मणिचेतिकर्तर्य्युपपदेणमुल् । नग

मूर्द्धन्यस्मिन्गिरिशृङ्गे विलीये विशीर्ये । शकधादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । यद्वा । सहस्राक्षमाराध्य यशएव शल्यन्तदुद्धरे उद्धरिष्यामि न तु गत्यंतरशंकेत्यर्थः । वाशब्दो विकल्पे ॥ ७९ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥ * ॥ ॥

इतीति । मघवा इन्द्र इत्युक्तवन्तन्तनूजम्पुत्रमर्जुनं आविष्कृता प्रकटिता दिव्यमूर्तिर्निजरूपं येन स तथोक्तः सन् दोर्भ्यां बाहुभ्यां परिरभ्य विभूत्यै श्रेयसे उपहन्यते ऽनेनेति उपघातः । करणे घञ्प्रत्ययः । अघानां दुःखानां उपघातम्भवः संसारः त

विच्छिन्नाभ्रविलायं वा विलीयेनगमूर्द्धनि । आराध्यं वा सहस्राक्षमयशः शल्यमुद्धरे ॥ ७९ ॥ इत्युक्तवन्तम्परिरभ्य दोर्भ्यान्तनूजमाविष्कृतदिव्यमूर्तिः । अघोपघातं मघवा विभूत्यै तस्मै भवाराधनमादिदेश ॥ ८० ॥ प्रीते पिनाकिनि मया सह लोकपालैर्लोकत्रयेपि विहिताप्रतिवार्य्यवीर्यः । लक्ष्मीं समुत्सुकयितासि भृशम्परेषामुच्चार्य वाचमिति तेन तिरो बभूवे ॥ ८१ ॥ ॥ ॥ इति महोपाध्याय श्रीभारविकृतौ किरातार्ज्जुनीये महाकाव्ये इन्द्रसमागमो नाम एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ ॥

स्योद्भवः कारणमिवं भवेद्भवः शिवस्तस्याराधनं उपासनमादिदेश शिवमुद्दिश्य तपश्चरेत्याज्ञापयामासेत्यर्थः ॥ ८० ॥ ॥

प्रीत इति । पिनाकिनि शिवे प्रीते सति लोकपालैः सह मया लोकत्रयेपि विहितं अप्रतिवार्य्यमनिवार्य्यं वीर्यं यस्य स तथोक्तः सन्परेषां शत्रूणां लक्ष्मीं भृशं समुत्सुकयितासि समुत्सुकां लव्यनुरक्तां कर्त्तासि पुनराहरिष्यसीत्यर्थः । वीरभोज्याः सम्पद इति भावः । उत्सुकशब्दात्करोतीति ण्यन्तात्कर्त्तरि लुट् । इति वाचमुच्चार्य्य तेने

न्द्रेणातिरोबभूवेऽन्तर्दधे। भावेलिट्॥ ८१॥ ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोला चलेमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिरातार्जुनीयव्याख्यायाङ्घण्टापथसमाख्यायां एकादशः सर्गः ॥ ११॥ ॥

अथेति। अथेन्द्रतिरोधानानन्तरंरुचिरवदनइन्द्रसाक्षात्कारसन्तोषात्प्रसन्न
मुखोधनञ्जयोऽर्जुनः। वासवस्यवचनेनोपदेशेनत्रिलोचनंशिवंक्लान्तिरहितं
यथातथाअभिराधयितुम्प्रसादयितुन्तपांसिविधिवद्विदध्येहेययाशास्त्रमित्यर्थः।
तदर्हमितिवतिप्रत्ययः। विदधेचक्रे। अस्मिन्सर्गेउद्गतावृत्तम्। सजसगादिमे
सलघुकेचनसजगुरुकेष्वथोद्गता। अथिमेभनजलागकृतासजसाजगौचरण
मेकतःपठेत्इतिलक्षणात्॥१॥ ॥
अभिरश्मीति। अभिरश्मिमालिअभिसूर्य्यंसूर्य्याभिमुखंभुविएकचरणंनिषीद-

अथवासवस्यवचनेनरुचिरवदनस्त्रिलोचनम्। क्लान्तिर
हितमभिराधयितुंविधिवत्तपांसिविदधेधनञ्जयः॥१॥
अभिरश्मिमालिविमलस्यधृतजपधृतेरनाश्रुषः। तस्यभु
विबहुतिथास्तिथयःप्रतिजग्मुरेकचरणन्निषीदतः॥२॥
वपुरिन्द्रियोपतपनेषुसततमसुखेषुपाण्डवः। व्यापनग
पतिरिवस्थिरतामहतांहिधैर्यमविचिन्त्यवैभवम्॥३॥

तःएकचरणेनतिष्ठतःविमलस्यबाह्यान्तरशुद्धिमतः। धृताअपधृतिर्जपेच्छाये
नतस्यअनाश्रुषोऽनश्नतः। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेतिनिपातःतस्यार्जुनस्यब
हूनाम्पूरणाबहुतिथाः। बहुसंख्याकाइत्यर्थः। तस्यपूरणेडट्बहुपूगगणस
ङ्घस्यतिथुगितितिथुगागमः। तिथ्यादिनानिप्रतिजग्मुःअत्रतिथिशब्दःपुल्लिङ्गः।
तदाह्यास्तिथयोर्द्वयोरित्यभिधानात्। अन्यथाबहुतिथाइत्यत्रटित्वात्ङीप्स्या
त्॥२॥ ॥
वपुरिति। पाण्डवोऽर्जुनःसततंवपुषःइन्द्रियाणांचोपतपनेषुसन्तापकरेषु। क

ऽयोऽस्त्विह। अस्तु खेष्वनशनादिदुःखेष्वपि नगपतिर्गिरीन्द्र इव स्थिरतान्दार्ढ्यं वा

पप्राप तथाहि। महतां धैर्य्यं अविभाव्यन्दुर्बोधं वैभवं सामर्थ्यं यस्य तन्नयोक्तम्।

धीराणामकिञ्चित्करं दुःखमिति भावः॥ ३॥ ●✱✱● ॥ ●✱✱● ॥ ●✱✱● ॥

नेति। तस्यार्जुनस्य मानसं मनः सन्निहितानि समीपस्थानि यानि पक्किसुरभीणि पा

कसुगन्धीनि तेषु फलेषु। तथा सुचिनि स्वच्छे शिशिरे शीतले पयसि च न पपात। न

किञ्चिदाकांक्षेति भावः। प्राणधारणमात्रं तु न सयत्नप एवेत्याह। तथाहि सुकर्म्मणां

सुकृतिनां शोभनन्तपः सुतपएवाऽमृतायते अमृतवदाचरति। किन्तपस्त एव प्राणे।

फलाहारैरिति भावः। लोहितादिडाभ्यः क्यष्। वाक्यषइत्यात्मनेपदं। लोहित

न पपात सन्निहितपक्किसुरभिषु फलेषु मानसम्। तस्य सुचि-

नि शिशिरे च पयस्यमृतायते हि सुतपः सुकर्मणाम्॥ ४॥

न विसिस्मिये न विषसाद मुहुरलसतां न चाददे। सत्वमु

ज्झ्धृतिरजस्तमसी न हतस्तमतस्य हतशक्तिपेलवे॥ ५॥

दिराकृतिगणः॥ ४॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ●॥

नेति। सोऽर्जुनो न विसिस्मिये। अहो महत्तपस्तप्तमिति न विस्मयङ्गाम। तपः

क्षरतिविस्मयादिति स्मृतेरिति भावः। न विषसाद फलविलम्बात्गतेनोत्साहो न बभूव

। विषादे च तपोभङ्ग इति लक्षणात्। सदिरप्रतेरिति षत्वम्। मुहुरलसतान्त

पसि मन्दोद्यमत्वञ्च नागमत्। किञ्च हतशक्तिनी हतसारे ऽतएव पेलवे भंगुरे ते

हतशक्तिपेलवे रजस्तमसी गुणौ उज्झधृतिमहासारन्तस्यार्जुनस्य सत्वं सत्वगुणं न

हतस्मन हतवती। हन्तेर्लङ्। स्मेति भूतार्थे लङ्॥ ५॥ ● ● ● ● ● ● ● ●॥

तपसेति। सोऽर्जुनस्तपसा कृशमन्ते अपि विजितो जगत्त्रयस्य भुवनत्रयस्योदयकृत्

सैः। येन तत्कर्म। किञ्च तत्त्वविदामपि त्रासजननमपि आत्मज्ञानमप्यु
भङ्करं वपुरुवाहेति स्म। नन्वेतच्चित्रमित्याह। किमिवेति। यन्मनस्विभिर्न सु
करं तत्किमिवास्ति न किमपीत्यर्थः। इवशब्दो वाक्यालङ्कारे। मनस्विनामिति पाठेऽपि
षष्ठी स्यादेव कृद्योग लक्षणा न लोकेत्यादिना निषेधात् ॥ ६ ॥ ****** ॥
ज्वलत इति। विजयी सोऽर्जुनोऽनुनिशीथमर्धरात्रे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। अ
र्धरात्रनिशीथौ द्वावित्यमरः। ज्वलतो दीप्यमानादनलादधिकरुचिस्तथाऽम्भ
सां निधेर्धैर्यं गाम्भीर्यमेव गुणमवजयन्। किञ्च शैलतः शैलादपि समु

तपसा कृशं वपुरुवाह स विजितजगत्त्रयोदितम्। त्रासजन
नमपि तत्त्वविदां किमिवास्ति यन्न सुकरं मनस्विभिः ॥ ६ ॥
ज्वलतोऽनलादनुनिशीथमधिकरुचिरम्भसां निधेः। धैर्य
गुणमवजयन्विजयी ददृशे समुन्नततरः स शैलतः ॥ ७ ॥
जपतः सदा जपमुपांशु वदनमभितो विसारिभिः। तस्य द
शनकिरणैः शुशुभे परिवेषभीषणमिवार्कमण्डलम् ॥ ८ ॥

न्नततरो ददृशे। अनलत्वादिभिरनलाद्याधिक्यात्संवत्सराभिधानादिति गम्यते
लक्ष्यार्थः ॥ ७ ॥ * * * ● ● ● * * * ● ● ● * * * ● ● ● * ॥
जपत इति। सदा उपांशु रहो गूढमित्यर्थः। रहस्योपांशु चालिङ्ग इत्यमरः। क
णावदप्रदमनुप्रयोगमुपांश्विति कौमारे लक्षणम्। जपन्त इति जपस्तं जपं मन्त्रमि
त्यर्थः। जपतः पठतस्तस्यार्जुनस्य वदनं तु अभितो विसारिभिर्दशनकिरणैर्दन्त
भिः परिवेषभीषणमर्कमण्डलमिव शुशुभे। परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्ड
ल इत्यमरः ॥ ८ ॥ *●●●●●●●●●* ॥

कवचमिति । कवचं वर्म बिभ्रत् उपवीतपदे यज्ञोपवीतस्थाने निहितं सज्जं कार्म्मुकं
येन स तथोक्तः । सोऽर्जुनो महेन्द्रधनुषा परिवीतं परिवेष्टितं भीमं गहनं वनं य
स्य स शैलपतिरिव विदिद्युते शुशुभे ॥ ९ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
प्रविवेशेति । नियमसवनाय नियमस्नानाय । सवनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलने
ऽपि चेति विश्वः । गच्छतः कृशस्य तस्यार्जुनस्य पदैः पादन्यासैर्विनमितो हिमवान् गा
म्भुवं प्रविशेवेत्युत्प्रेक्षा । ननु कृशस्य कथमियद्गौरवमत आह । गुणाः शौर्यादयो
गुरुतां नयन्ति प्रापयन्ति । संहतिः संघातो मूर्त्तिरिति यावत् । न नयति । अन्तःसा

कवचं स बिभ्रदुपवीतपदनिहितसज्जकार्म्मुकः । शैलपति
रिव महेन्द्रधनुःपरिवीतभीमगहनो विदिद्युते ॥ ९ ॥
प्रविवेश गामिव कृशस्य नियमसवनाय गच्छतः । तस्य पद
विनमितो हिमवान् गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः ॥ १० ॥
परिकीर्णमुद्यतभुजस्य भुवनविवरे दुरासदम् । ज्योतिरुपरि
शिरसो विततं जगृहे निजान् मुनिदिवौकसां पथः ॥ ११ ॥

सदधिकं गौरवं भवति न तु बाह्यात् स्थौल्यात् । तथा च हेमपिण्डतूलपिण्डावेव निदर्श
नमिति भावः ॥ १० ॥ ● * ● ● * ● ● * ● ● * ● ● ॥
परिकीर्णमिति । उद्यतभुजस्योर्द्ध्वबाहोस्तस्य शिरसउपरि । षष्ठ्यतसर्थप्र
त्ययेनेति षष्ठी । विततं विस्तृतं भुवनयोर्विवरे द्यावापृथिव्योरन्तराले परिकीर्णं
व्याप्तम् । दुरासदं दुर्द्धर्षं ज्योतिस्तेजो मुनीनां दिवौकसाञ्च निजान् नियतान् प
थो मार्गान् जगृहे जग्राह । प्रतिबन्धेत्यर्थः ॥ ११ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ ● ॥
रजनीष्विति । बहुलसमये कृष्णपक्षेऽपि रजनीषु राजतनयस्य धामभिः तेजोभि

भिन्नस्तिमिरनिकरोयस्यतन्नभःशशिरश्मीनांसङ्गमेनहेतुनायुजासङ्गतयाश्रियातच्छी तुल्ययाश्रियेत्यर्थः । अतएवनिदर्शनालङ्कारः । नजहेनत्यक्तम् । जहातेःकर्मणिलिट् । ज्योत्स्नातुल्यज्योतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ●~●●~●●~●● ॥

महतेति । जिष्णोरर्जुनाज्जन्मयस्यतेनजन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणोबहुव्रीहिः महतामयूखनिचयेनशमितरुचिहृतप्रभमंशुमालिनोवपुरर्कविम्बंह्रीतम्ह्रियालज्जितमिवेत्युत्प्रेक्षा । वीतमलेमेघनीहाराद्यावरणरहितेपीत्यर्थः । नभसिनविराजतेस्म ॥ १३ ॥ * ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● * ॥

रजनीषुराजतनयस्यबहुलसमयेपिधामभिः । भिन्नतिमिर
निकरन्नजहेशशिरश्मिसङ्गमयुजानभःश्रिया ॥ १२ ॥
महतामयूखनिचयेनशमितरुचिजिष्णुजन्मना । ह्रीत
मिवनभसिवीतमलेनविराजतेस्मवपुरंशुमालिनः ॥ १३ ॥
तमुदीरितारुणजटांशुमधिगुणशरासनञ्जनाः । रुद्रम
नुदितललाटदृशन्ददृशुर्मिमन्थिषुमिवासुरीःपुरीः ॥ १४ ॥

तमिति । उदीरिताउद्गताअरुणाजटानामंशवोयस्यतमधिगुणमधिज्यंशरासनंयस्यतमर्जुनञ्जनाःसिद्धगणाः । आसुरीअसुरसम्बन्धिनीःपुरीर्मिमन्थिषुम्मथितुमिच्छुंमथेस्सन्नन्तादुप्रत्ययः । तथाअनुदिताललाटदृक्यस्यतंसाक्षात्त्रिपुरविजयोद्यतमभालाक्षंरुद्रमिवददृशुः । अत्राभालाक्षस्यरुद्रस्यासम्भवात्ततःसिद्धोपमानासिद्धेर्नेयमुपमाकिन्तूत्प्रेक्षा । साचाभालाक्षमित्युपमानादुपमेयस्यन्यूनत्वकथनार्थेऽन्वयव्यतिरेकेणोज्जीवितेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेनसङ्करः । उपमानन्तुव्यज्यतइत्यलङ्कारध्वनिः ॥ १४ ॥ ●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●● ॥

मरुतामिति । मरुतां पतिः स्विद्देवेन्द्रो वा । अहिमांशुरुत सूर्यो वा । पृथुशिखः महाज्वालः शिखी पावको वा । असुकरं दुष्करं तपस्तप्तुमुपक्रमते । अयं पुरुषो जनः कश्चित्प्राकृतो नेति सोऽर्जुनस्तापसैस्तपस्विभिः । अवयेति मत्वर्थीयोऽण् प्रत्ययः । अवयये ऽवगतः याते रवपूर्वात्कर्मणि लिट् । अत्रेन्द्रत्वादिकं धर्ममारोप्य जनत्वापवादात्साम्यमारोप्यापह्नवालंकारः । सामान्यलक्षणन्तु निषिद्धविषयं साम्यारोपो ह्यपह्नव इति लक्षणात् ॥ १५ ॥ ॥

न ददाहेति । दूरगं व्याप्यकमित्यर्थः । हरितनयस्य इन्द्रसुतस्यार्जुनस्य धाम ते

मरुतांपतिः स्विदहिमांशुरुत पृथुशिखः शिखीतपः । तप्तु
मसुकरमुपक्रमते न जनोऽयमित्यवयये स तापसैः ॥ १५ ॥
न ददाह भूरुहवनानि हरितनयधाम दूरगम् । न स्म नय
ति परिशोषमपः सुसहं बभूव न च सिद्धतापसैः ॥ १६ ॥
विनयं गुणा इव विवेकमपनयभिदं नया इव । न्यायमवध
य इवाशरणाः शरणं ययुः शिवमथो महर्षयः ॥ १७ ॥

जो भूरुहवनानि न ददाह । अग्निवदित्यर्थः । तथाऽपः परिशोषं न नयति स्म अर्कवदिति भावः । तथापीति शेषः । सिद्धाश्च तापसाश्च तैः सुसहं न बभूव । अतोऽस्य अलौकिकान्तेजा इति भावः । अत एव दुःसहत्वदाहाद्यजनकत्वयोर्विरोधाद्विरोधाभासालङ्कारः । आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मतेति लक्षणात् ॥ १६ ॥ ॥

विनयमिति । अथोऽनन्तरमशरणा मुनयः विनयं शिक्षां गुणा आचारादय इव अभिक्षितस्खलद्भावादिति भावः । अपनयभिदं न्नु नीतिवारकं विवेकं सदसज्ज्ञानं नया नीतय इव । अविवेकिनो नीत्यभावादिति भावः । नीतिः षाड्गुण्यप्रयोगः । नीयतेऽ

नेनेतिन्यायो नियामकम्प्रमाणं अवधयः समया इव । अप्रामाणिकस्य समयोल्लङ्घि
तत्वादिति भावः । शिवं शरणं रक्षितारं । शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः । ययुः श
रणत्वेन प्रापुरित्यर्थः । अशरणं शरणमिति चोपमास्वपि यथायोग्यं योज्यम् । उ
पमालङ्कारः ॥ १७ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
परिवीतमिति । उदस्तन्निरस्तं दिनकरमयूखमण्डलं यैस्तैस्तद्व्यतेजोविजयिभि
रित्यर्थः । अंशुभिस्तेजोभिः परिवीतं व्याप्तं शम्भुं शिवमुपहतदृशः प्रतिहतदृष्टयः स्ते
महर्षयः सहसा झटिति निचाययितुं निश्चेतुं द्रष्टुमित्यर्थः । चायृ पूजानिशामन

परिवीतमंशुभिरुदस्तदिनकरमयूखमण्डलैः । शम्भुमु
पहतदृशः सहसा न च ते निचाययितुमभिप्रसेहिरे ॥ १८ ॥
अथ भूतभव्यभवदीशमभिमुखयितुं कृतस्तवाः । तत्र मह
सि ददृशुः पुरुषं कमनीयविग्रहमयुग्मलोचनम् ॥ १९ ॥
ककुदे वृषस्य कृतबाहुमकृशपरिणाहशालिनि । स्पर्शसु
खमनुभवन्तमुमाकुचयुग्ममण्डल इवार्द्रचन्दने ॥ २० ॥

योरिति धातोः शकधृषेत्यादिना तुमुन् । नाभिप्रसेहिरे न शेकुः ॥ १८ ॥ ● ● ॥
अथेति । अथ दृगुपघातानन्तरं भूतभव्यभवतां भूतभविष्यद्वर्तमानानामीश
न्देवमभिमुखयितुं अभिमुखीकर्तुं कृतस्तवाः कृतस्तोत्राः सन्तः नत्वन्यथेति भावः । स्त
वस्तोत्रं नुतिस्तुतिरित्यमरः । तत्र पूर्वोक्ते महसि तेजसि कमनीयविग्रहं रम्यमू
र्तिं अयुग्मानि नेत्राणि लोचनानि यस्य तं पुरुषं ददृशुः ॥ १९ ॥ ● ● ● ● ● ॥
अथ पञ्चभिः पुरुषं विशिनष्टि । ककुद इत्यादिना । कीदृशं पुरुषम् । अकृशेन म
हता परिणाहेन विशालतया शालत इति तथोक्ते । परिणाहो विशालतेत्यमरः । वृ

यस्यवृषभस्यककुदेअंसकूटेउपाश्रयेकृतइतिशेषः । आर्द्रचन्दनेउमायाःकुचयु-
ग्ममण्डलेइवकृतबाहुंन्यस्तहस्तंअतएवस्पर्शसुखमनुभवन्तंककुदस्य तथावि-
धस्पर्शसुखवत्त्वादितिभावः । उपमालङ्कारः ॥ २० ॥ * ● * ● * ● * ॥

स्थितमिति । उन्नतेतुहिनशैलशिरसिहिमवतःशिखरेस्थितंकचित्कोणेस्थित-
मित्यर्थः । तथापिभुवनातिवर्तिनासर्वलोकातिशायिनाओजसातेजसाअद्रिभिःप-
र्वतैर्जलधिभिस्समुद्रैर्जलवाहपथेनाकाशेनचसहवर्ततइतितथोक्तम् । दिग्भिस्स-
हवर्ततइतिसदिक् । उभयत्रापितेनसहेतितुल्ययोगइतिबहुव्रीहिः । विश्वमश्नु-

स्थितमुन्नतेतुहिनशैलशिरसिभुवनातिवर्तिना । साद्रिजल-
धिजलवाहपथंसदिगश्नुवानमिवविश्वमोजसा ॥ २१ ॥
अनुजानुमध्यमवसक्तविततवपुषामहामहाहिना । लोकम-
खिलमिवभूमिभृतारवितेजसामवधिनाधिवेष्टितम् ॥ २२ ॥
परिणाहिनातुहिनराशिविशदमुपवीतसूत्रताम् । नीतमुर-
गमनुरञ्जयताशितिनागलेनविलसन्मरीचिना ॥ २३ ॥

वानंव्याप्नुवन्तमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा । अशूङ्व्याप्तावितिधातोःशानच् ॥ २१ ॥ *
अनुजान्विति । जान्वोर्मध्येअनुजानुमध्यंविभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अवसक्तंल-
ग्नंविततमायतंवपुर्यस्यतेनमहाहिनाअवसक्तिकाबन्धभूतेनेत्यर्थः । अभिवेष्टितंअ-
तएवंरवितेजसामवधिनापर्यन्तभूतेनभूमिभृतालोकाचलेनाभिवेष्टितमखिलंलो-
कमिवस्थितमित्युत्प्रेक्षा । अस्तूर्यपरभागोलोकाचलइत्यागमः ॥ २२ ॥ * * ॥
परिणाहिनेति । पुनश्चतुहिनराशिवद्विशदंशुभ्रमुपवीतसूत्रतांयज्ञोपवीतत्वंनीतं
प्रापितमुरगंशेषाहिमनुरञ्जयतास्वगुणोपरक्तंकुर्वताश्यामीकुर्वतेत्यर्थः । परि-

णाहिनाविशालेनविलसन्मरीचिनाप्रस्फुरत्किरणेनशितिनानीलेनगलेनकण्ठेनोपलक्षितम् । कण्ठोगलोऽथग्रीवायामित्यमरः । अत्रोरगस्यस्वधवलिमत्यागेननीलिमग्रहणात्तद्गुणालङ्कारः । तद्गुणःस्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहादितिलक्षणात् ॥ २३ ॥ * ● * ⁓ * ● * ⁓ * ● * ⁓ * ● * ॥

द्युतेति । पुनश्चमालतीजातीकुसुमम् । सुमनामालतीजातिः । पुष्पेजातीप्रभृतयःस्वलिंगाव्रीह्यःफलइत्यमरः । तद्वत्सितंयत्कपालमेवकमुदन्तत्द्युतंआप्लुतंयेनतच्छोभम् । अवरुद्धमूर्द्धजंव्याप्तशिरोरुहं । अतएवसुरसरित्पयसांशेषमिवनिर्यातावशिष्टंगाङ्गमम्भइवस्थितमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । विसारिवि

द्युतमालतीसितकपालकुमुदमुपरुद्धमूर्द्धजम् । शेषमिव
सुरसरित्पयसांशिरसाविकाशिशशिधामबिभ्रतम् ॥ २४ ॥
वल्गुभिस्तुबाहुभिरहीनभुजगवलयैर्विराजितम् । चन्दन
तरुभिरिवालघुभिःप्रबलायतैर्मलयमेदिनीभृतम् ॥ २५ ॥

सृत्वरंशशिधामशिरसाबिभ्रतम्पुरुषन्ददृशुरितिपूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥ ** ॥

वल्गुभिरिति । अहीनांसर्पाणांमध्येयेइनाःश्रेष्ठास्तएववलयानियेषान्तैःसर्पाभरणैरित्यर्थः । वल्गुभिःअनेकैर्बाहुभिःसहस्रभुजत्वादस्येतिभावः । विराजितंशोभितञ्चन्दनतरुभिरनेकैर्मलयमेदिनीभृतमिवावस्थितम् । चन्दनतरवोपिचअहीनामहान्तोभुजङ्गास्तेषाञ्चयोवेष्टनंयेषान्तैरिति । अलघुभिःप्रबलास्तेआयताश्चतैरुभयविशेषणम्प्रबलदीर्घैरित्यर्थः । अथवाअमलायतैरमलानिनिर्मलाश्चतेआयताश्चतेतैरुपमालङ्कारः ॥ २५ ॥ वल्लटीकायामयंश्लोकोनास्तीत्यतोनव्योऽयमित्यवधेयम् ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

मुनय इति । ततो दर्शनानन्तरं मुनयोऽभिमुखमेत्य नयनविनिमेषेणानेत्रसंज्ञयानोदिताः प्रेरिताः सन्तः पाण्डुतनयस्यार्जुनस्य तपसा जनितमनन्तपूर्वोक्तं जगताम शर्म असुखं दुःखमित्यर्थः । शर्म शान्तिः सुखानि चेत्यमरः । भृशं सम्यक् आचचक्षिरे ॥ २६ ॥ * ❀ * ❀ * ❀ * ❀ * ॥

तरसेति । हे भुवनैकपुरुष यद्धे पुरुषोऽसमवृत्रो वृत्रासुर इव भीमविग्रहः कोऽप्यविज्ञात इत्यर्थः । पुरुषस्तरसा बलात्कारेणैव । तरसी च बलरंहसी इति विश्वः । अमलवपुषः उज्ज्वलमूर्त्तेः रवेरपि ज्योतिरभिभूय तपस्यति तपश्चरति । कर्मणो रोमन्थ

मुनयस्ततोऽभिमुखमेत्य नयनविनिमेषनोदिताः । पाण्डुतनयतपसा जनितं जगतामशर्म भृशमाचचक्षिरे ॥ २६ ॥ कुलकम् ॥

तरसैव कोऽपि भुवनैकपुरुष पुरुषस्तपस्यति । ज्योतिरमलवपुषोऽपि रवेरभिभूय वृत्र इव भीमविग्रहः ॥ २७ ॥

स धनुर्महेषुधि बिभर्त्ति कवचमसितं महज्जटाः । वल्कमजिनमिति चित्रमिदं मुनिताविरोधि न च नास्य राजते ॥ २८ ॥

तपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति क्यङ् ॥ २७ ॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥

स इति । किञ्च । स पुरुषो महान्तौ विषुधी यस्य तन्महेषुधि धनुः कवचं वर्म असितं महज्जटाः वल्कं चीरमजिनं चर्म बिभर्त्ति । इत्येवंरूपमिदं चित्रं वेषधारणं मुनिताविरोधि मुनित्वप्रतिबन्धकं तथाप्यस्य न राजत इति न किन्तु राजत एवेत्यर्थः । चित्रमाश्चर्य्यम् । सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधाविति वामनः ॥ २८ ॥ ❀ ॥

चलत इति । किञ्च । तस्य पुंसश्चलनेऽवनिः पृथिवी चलति । तथा करणनियमे

सम्यधिष्ठितेन्द्रियसंयमे सति। करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपीत्यमरः। स्था
स्नुभिः स्तिमितैर्मरुतां वायूनां यहाणां सूर्य्यादीनान्तारकाणाञ्च नक्षत्रादीनाञ्च गणैर्युतं
नभस्तलं सदिङ्मुखं दिक्सहितं स्तम्भं निश्चलतामनुभवतीत्यर्थः। अतो विस्मापितश
यिनीतस्य शक्तिरुपलभ्यत इति भावः। असंगमित्यलङ्कारः॥ २९॥ ●⁓● ॥
नचैतदुपेक्ष्यमित्याशयेनाहुः। स इति। सपुमानोजसा विजितसारं निरस्तबल
म्। अमरदितिजोपसंहितं सुरासुरसहितन्तदिदं विश्वम्पुराणि अपिदधाति अपि
धास्यतीत्यर्थः। शीघ्रमेव हरिष्यतीति भावः। निकटागामिके पुरेत्यमरः। या

चलनेऽवनिश्चलति तस्य करणनियमे सदिङ्मुखम्। स्तम्भ
मनुभवति शान्तमरुद्ग्रहतारकागणयुतन्नभस्तलम्॥ २९॥
स तदोजसा विजितसारममरदितिजोपसंहितम्। विश्व
मिदमपिदधाति पुरा किमिवास्ति यन्न सुकरं खलु तेन॥ ३०॥
विजिगीषते यदि जगन्ति युगपदथ सञ्जिहीर्षति। प्राप्तुम
भवमभिवाञ्छति वा वयमस्य नो विषहितुं क्षमा रुचः॥ ३१॥

वत्पुरानिपातयोर्भविष्यदर्थे लट्। तथायत् खलु तेन पुंसानसुकरं कर्म तत्किमि
वास्ति न किञ्चित्। न दुःकरमस्तीत्यर्थः। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्त
रन्यासः॥ ३०॥ ● * ●⁓● * ●⁓● * ●⁓● * ●⁓● ॥
नचैतदन्यफलकमत्तपइत्याहु। विजिगीषत इति। सपुरुषो जगन्ति भुवनानि
युगपज्जिगीषते यदि विजेतुमिच्छति वा। पूर्ववत्सनइत्यात्मनेपदम्। अथवा युगप
त्संजिहीर्षति संहर्तुमिच्छति वा। अभवं अपवर्गम्प्राप्तुमभिवाञ्छति वा। न विद्म इ
ति शेषः। किन्तु। वयमप्यस्य रुचस्तेजांसि विषहितुं सोढुम्। तिषसहलुभरुष

रिषड्तिविकल्पादिडागमः । नोक्षमाःनसक्ताः । केचित्तु चःकामितानिविषहितु मवधारयितुमितिव्याचक्षतेतत्त्वसंहेरवधारणार्थत्वंविचार्य्यम् ॥ ३१ ॥ ❁ * ❁ ॥

किमिति । हेनाथकिमर्थमुपेक्षसेकथयत्वमितिशेषः । नतवनविदितन्त्वयाऽज्ञा नमित्यर्थः । क्तस्यचवर्तमानइतिषष्ठी । नकिञ्चनकिमपिन । हेअभयदनोऽस्मा स्मानत्रातुमर्हसि । त्वयिशासतिसतिपराभवोमास्मभवन्माभूत् । स्मोत्तरेलु ङ्चेतिलङ् ॥ ३२ ॥ * * ॥ ● ● ॥ * * ॥ ● ● ॥ * * ॥ ● ● ॥ * ॥

इतीति । इतीत्थंगांवाचंविधायअभिधायेत्यर्थः । सामान्यस्यविशेषपर्यवसानात्

किमुपेक्षसेकथयनाथनतवविदितन्नकिञ्चन । त्रातुमर्ह
मभयदार्हसिनस्त्वयिमास्मशासतिभवत्पराभवः ॥ ३२ ॥
इतिगांविधायविरतेषुमुनिषुवचनंसमाददे । भिन्नजल
धिजलनादगुरुध्वनयन्दिशांविवरमन्धकान्तकः ॥ ३३ ॥
बदरीतपोवननिवासनिरतमवगातमन्यथा । धातुरुद
यनिधनेजगतांनरमंशमादिपुरुषस्यगाङ्गतम् ॥ ३४ ॥

। मुनिषुविरतेषुतूष्णींभूतेषुसत्सुअन्धकान्तकःशिवोभिन्नस्योद्धतस्यजलधेर्जल स्वनादमिवगुरुंगम्भीरं । यथातथादिशांविवरमन्तरालंध्वनयन्वचनंसमाददे स्वीचकारउवाचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ● ❧ ● ❧ ● ❧ * ❧ ● ❧ ● ❧ ● ॥

बदरीति । बदरीतपोवनेबदरिकाश्रमेनिवासनिरतंनित्यनिवासिनङ्गाङ्गतम्भु वमवतीर्णञ्जगतामुदयनिधनेसृष्टिसंहारौधातुस्तयोःकर्तुरित्यर्थः । तृन्निति द धातेस्तृन्प्रत्ययः । नतएवनलोकेत्यादिनाकर्मणिषष्ठीप्रतिषेधः । आदिपुरु षस्यविष्णोरंशंअंशभूतंनरंनरसंज्ञकमित्यर्थः । योनारायणसंज्ञकइतिभावः । अ

न्यथात्वकृतवैपरीत्येनएनंमाअवगातमनुष्यमात्रंमाज्ञासिष्टेत्यर्थः । इणोगालु
ङितिगादेशः ॥ ३४ ॥ *** ॥ ॥ ***** ॥ ॥ *** ॥

अथतपसोनिमित्तमाह । द्विषतइति । एषनरःसकलम्भुवनानिअभितापयन्ति
अभीक्ष्णमितितथोक्तान् । वक्रुणमाभीक्ष्ण्यइतिणिनिः । कान्तेआक्रान्तेकुलिशक
रस्यइन्द्रस्यवीर्यबलेशक्तिसैन्येयैस्तान्द्विषतःशत्रून्पराशिसिषुःपरासितुमिच्छुः
असुतेःसन्नन्तादुप्रत्ययः । मदुपासनंमदाराधनङ्करणेल्युट् । महत्तपोविहित
वान् । अत्रनिमित्तंशत्रुक्षयएवेति ॥ ३५ ॥ * * ॥

द्विषतःपरासिसिषुरेषसकलभुवनाभितापिनः । कान्तकु
लिशकरवीर्यबलान्मदुपासनंविहितवान्महत्तपः ॥ ३५ ॥
अयमच्युतश्चवचनेनसरसिरुहजन्मनःप्रजाः । पातुम
सुरनिधनेनविभुर्भुवमभ्युपेत्यमनुजेषुतिष्ठतः ॥ ३६ ॥
सुरकृत्यमेतदवगम्यनिपुणमितिमूकदानवः । हन्तुमभि
पततिपाण्डुसुतंत्वरयातदत्रसहगम्यतांमया ॥ ३७ ॥

अथास्यमानुषावतारेकारणमाह । अयमिति । विभुःप्रभुःअयमच्युतःकृष्णश्च
सरसिरुहजन्मनोब्रह्मणोवचनेनप्रार्थनयाअसुराणांनिधनेनमरणेनकरणेनप्र
जाःपातुंरक्षितुम्भुवमभ्युपेत्यमनुजेषुमनुष्येषुतिष्ठतः । वस्तुतस्तुसाक्षान्नरना
रायणावेतौकृष्णार्जुनावित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥
अथास्यसत्त्वसम्पदम्प्रकाशयितुमाह । सुरेति । मूकदानवःमूकाख्यःकश्चिदसुरः
एतत्पाण्डवकृत्यंसुरकृत्यमितिनिपुणमवगम्यसाधुनिश्चित्यपाण्डुसुतमर्जुनंह
न्तुमभिपतति । तत्तस्मात्कारणात्अत्राऽर्जुनाश्रमेविषयेआश्रमम्प्रतीत्यर्थः । मया

सहचरयागम्यतान्द्रष्टुमितिशेषः ॥ ३७ ॥ ●●●***●●●***●●● ॥

विवरइति। पापेनिरतिर्व्यसनंयस्यसएषदानवोविवरेरन्ध्रेपिएकान्तेपीत्यर्थः। एनंपाण्डवंअनिगूढम्प्रकटंअभिभवितुन्नपारयन्नशक्नुवन्। विभाषायांनञितिनञ्समासः। अविशङ्कितयास्वरूपगूहनान्निःशङ्कतयावराहमाययावराहभूमिकयाविजयंव्यवस्यति। विजयम्प्रत्युद्युक्तइत्यर्थः॥ ३८ ॥ **~*~** ॥

ततःकिम्भविष्यतीत्यत्राह। निहतइति। विडम्बितमनुकृतंकिरातन्नृपतिवपुर्येनतद्रूपधारिणेत्यर्थः। मयानिहतेरिपौवराहेमुक्तनिशितविशिखस्सन्नयम्पाण्ड

विवरेपिनैनमनिगूढमभिभवितुमेषपारयन्। पापनिर
तिरविशङ्कितयाविजयंव्यवस्यतिवराहमायया॥ ३८ ॥
निहतेविडम्बितकिरातन्नृपतिवपुषारिपौमया। मुक्तनिशि
तविशिखःप्रसभम्मृगयाविवादमयमाचरिष्यते॥ ३९ ॥
तपसातिपीडितकृशस्यविरहितसहायसम्पदः। सत्त्ववि
हितमतुलम्भुजयोर्बलमस्यपश्यतमृधेऽधिकुप्यतः॥ ४० ॥

वःप्रसभम्प्रसह्यमृगयाविवादम्मृगप्रहारकलहमाचरिष्यतिकरिष्यति। मत्प्रहृतमेवमृगम्प्रहृत्यस्वयमहमेवप्रहर्तेतिकलहिष्यतइत्यर्थः॥ ३९ ॥ ●~● ॥

ततोपिकिम्भावीत्यत्राह। तपसेति। तपसानितराम्पीडितोऽतएवकृशस्तस्यतपसातिपीडितकृशस्यपूर्वकालेत्यादिनासमासः। तथाविरहितासहायसम्पद्यस्यतस्यैकाकिनोमृधेरणे। मृधमास्कन्दनंसंख्यमित्यमरः। अधिकुप्यतोऽधिकंकुप्यतोऽस्यपाण्डवस्यसत्त्वविहितंस्वभावकृतंस्वाभाविकमित्यर्थः। सत्त्वोऽस्त्रीजन्तुषुक्लीबेव्यवसायेपराक्रमे। आत्मभावेपिशाचादौद्रव्येसमासस्वभावयोः। प्राणेबलेऽ

न्तष्करणेइतिवैजयन्ती । अनुबन्धिरूपमम्भुजयोर्बाह्वोर्बलंशक्तिम्पश्यत । बलं शक्तिर्बलंसैन्यमितिस्वप्नातः ॥ ४० ॥ ●●●●●●●●●●●●●●॥

अथत्रिभिरस्यकिरातभावंवर्णयति । इतीत्यादि । शिवःइतीत्यन्तान्मुनीनुदारं युक्तय्यँथास्यात्तथाऽनुनीय शिक्षयित्वाउक्तेतियावत् । रुचिरःकिरातपृतनापतिः संववृतइत्यन्वयः । किरातसेनापतिवेषधारीबभूवेत्यर्थः । कथम्भूतः । विषमा विकृतविन्यासाहरिचन्दनस्यालयोरेखायस्मिंस्तेनघर्म्मेणस्वेदेनजनिताःपुलकारोमाञ्चायस्मिन्तेन । पुलकःपुनः । रोमाञ्चःकण्टकोरोमविकारोरोमहर्षणमिति हेमचन्द्रः । घर्मःस्यादातपेग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाम्भसोरपीतिविश्वः । लसन्तःशोभन्तो

इतिमानुदारमनुनीयविषमहरिचन्दनालिना । घर्म्मज
नितपुलकेनलसद्गजमौक्तिकावलियुतेनवक्षसा ॥ ४१ ॥
वदनेनपुष्पितलतान्तनियमितविलम्बिमौलिना । बिभ्रदरु
णनयनेनरुचंशिखिपिच्छलाञ्छितकपोलभित्तिना ॥ ४२ ॥

गजमौक्तिनांकरिकुम्भोद्भवमौक्तिकनांआवलयएवगुणाःसूत्राणियस्मिन्तेनवक्षसावक्षस्थलेनउपलक्षितः । करिणाम्मुक्तायेनिल्वेप्रमाणमाहाऽगस्त्यः । जीमूतकरिमत्स्याहिवंशशङ्खवराहजाः । शुक्त्युद्भवाश्चविज्ञेयाअष्टौमौक्तिकयोनय इति ॥ ४१ ॥ ●●●●●●●●●●●●●●●●●●●●॥

वदनेनेति । पुष्पितैर्लतान्तैर्विकशितलतायैर्नियमिताःसय्यँताःविलम्बिनश्चतेमौलयःकेशाःयस्यतेन । चूडाकिरीटंकेशाश्चसंयतामौलयस्त्रयइत्यमरः । शिखिपिच्छलाञ्छितेर्बर्हिवर्हाङ्कितेकपोलभित्तीयस्यतेनअरुणनयनेनारक्तनेत्रेणवदनेन रुचंशोभांबिभ्रत् ॥ ४२ ॥ ●●●●●●●●●●●●●●●●●॥

बृहदिति। पुनश्च जलद इव नदन्तीति जलदनादि। कर्त्तर्य्युपमाने इति णिनिः। उपहितैकमार्गणं संहितैकबाणं धनुरुद्वहन्। अत एव मेघनिचय इव स्थित इत्युपमा। कुलकं तु समासोक्तिरलङ्कारः। स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनमिति लक्षणात्॥ ४३॥ ॥

अनुकूलमिति। अस्य शिवस्यानुकूलं विचिन्त्य प्रियमिति निश्चित्य आत्तविग्रहैर्गृहीतकिरातदेहैः। तथा भूलानि परशवः कुठाराः शराश्चापानि च तानि भृतानि यैस्तैः। प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्याविति निष्ठायाः परनिपातः। गणपतिभिः प्रमथमुख्यैर्महती

> बृहदुद्वहन्जलदनादि धनुरुपहितैकमार्गणम्। मेघनिचय इव संववृते रुचिरः किरातपृतनापतिः शिवः॥ ४३॥
>
> अनुकूलमस्य च विचिन्त्य गणपतिभिरात्तविग्रहैः। भूलपरशुशरचापभृतैर्महती वनेचरचमूर्विनिर्ममे॥ ४४॥ विशेषकम्॥
>
> विरचय्य काननविभागमनुगिरमथेश्वराज्ञया। भीमनिनदपिहितोरुभुवः परितोऽपदिश्य मृगयां प्रतस्थिरे॥ ४५॥

वनेचरचमूस्सेनाविनिर्ममे निर्मिता। माङ्माने कर्म्मणि लिट्। ह्रस्व इत्यभ्यासस्य ह्रस्वत्वम्॥ ४४॥ ॥

विरचय्येति। अथेश्वराज्ञया अनुगिरं गिरौ विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। गिरेश्च सेनकस्येति समासान्तः। काननविभागं विरचय्य अस्यायमिति देशविभागं कृत्वेत्यर्थः। भीमैर्निनदैः कलकलैः पिहिता उरवो भुवो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः मृगयामपदिश्य व्याजीकृत्य परितः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः॥ ४५॥ ॥

क्षुभितेति। क्षुभिताः त्रस्ता अभिनिःसृताः स्वस्थानान्निर्गताः विभिन्ना मुक्तसंघाश्च ये

शकुन्तयः पक्षिणो मृगाश्च तेषां यूथानि तानि तेषां निःस्वनैः पूर्णानि पृथूनि वनानि गुहा विवराणि च यस्य स भूधरः सहसा भयादिवेत्युत्प्रेक्षा । ररास चुक्रोश । रस शब्दे इति ॥ ४६ ॥ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ॥

नेति । पथि पलायनमार्गे विरोधिनी जातिवैरिणी मृगादीनां सिंहव्याघ्रादीनां विहङ्गानां काकोलूकानाञ्च संहतिस्संघो रुषं परस्परक्रोधं न इयाय न प्राप किन्तु सहैव चचारेत्यर्थः । तथाहि भूरि प्रभूता भीर्यासु ताः समं साधारण्येनागता आपदो विपत्तयः सहजमपि वैरं सपदि घ्नन्ति । न हि सङ्घातव्यसनेषु प्रातिस्विकजातिवैरानुब

क्षुभिताभिनिःसृतविभिन्नशकुनिमृगयूथनिस्वनैः । पूर्णपृथु
वनगुहाविवरः सहसा भयादिव ररास भूधरः ॥ ४६ ॥
न विरोधिनी रुषमियाय पथि मृगविहङ्गसंहतिः । घ्नन्ति स
हजमपि भूरिभियः सममागताः सपदि वैरमापदः ॥ ४७ ॥
चमरीगणैर्गणबलस्य बलवति भयेऽप्युपस्थिते । वंशवित
तिषु विषक्तपृथुप्रियबालबालधिभिरादधे धृतिः ॥ ४८ ॥

न्ध इति भावः ॥ ४७ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

चमरीति । वंशविततिषु वेणुगुल्मेषु विषक्ता लग्ना भृशं प्रिया बाला प्रियरोमाणो बालधयः पुच्छानि येषां तैः । पुच्छोऽस्त्री लूमलांगूले बालहस्तश्च बालधिरित्यमरः । चमरीगणैः मृगविशेषैः गणबलस्य शिवबलस्य सम्बन्धिनि तस्मिन्नेतुके इत्यर्थः । सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठी । अन्यथा भीत्रार्थानाम्भयहेतुरिति पञ्चमी स्यात् । बलवति प्रबले भयेऽप्युपस्थिते प्राप्तेऽपि धृतिरादृदे स्वीकृता । बालच्छेदभयात्प्राणहानिमप्यवगणय्य स्थितमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ॥

हरइति। प्रतिभयेभयहेतौ। भयङ्करम्प्रतिभयमित्यमरः। प्राप्तेपीतिशेषः।
गजमदैःसुगन्धयःसुरभयःकेसराःसटायेषान्तैः। हतानेकगजैरित्यर्थः। सह
सासेनाकलकलश्रवणानन्तरमेवप्रतिबोधेननिद्रापगमेनजृम्भितानिव्यात्तानिमुखा
नियेषान्तैर्मृगाधिपैःसिंहैःस्वस्थंनिःशङ्कमेवहरसैनिकाःअभिदद्दृशिरेदृष्टाः।
नतुकिञ्चित्क्षुभितमित्यर्थः। युक्तंचैतद्धामनामकेसरिणामितिभावः॥ ४९ ॥
विभेदमिति। उपवृत्तजठरैःपरिवृत्तोदरैःशफरीकुलैराकुलाः
व्याप्ताःपङ्कैर्विषमितानिदुर्गमीकृतानिकूलानियासान्ताःसरितःकरिभिःप्रव्यायमा

हरसैनिकाःप्रतिभयेपिगजमदसुगन्धिकेसरैः। स्वस्थम
भिददृशिरेसहसाप्रतिबोधजृम्भितमुखैर्मृगाधिपैः॥ ४९ ॥
विभिदामवापुरुपवृत्तजठरशफरीकुलाकुलाः। पङ्कविषमि
ततटाःसरितःकरिरुग्णचन्दनरसारुणाम्भसः॥ ५० ॥
महिषक्षतागुरुतमालनलदसुरभिःसदागतिः। व्यस्तशु
कनिभशिलाकुसुमःप्रणुदन्ववौवनसदाम्परिश्रमम्॥ ५१ ॥

नैरितिशेषः। रुग्णानांभग्नानांचन्दनानाम्। रुदितरसेनिनिष्ठान्तत्वम्। चन्द
नानारसैरुणान्यम्भांसियासान्ताः। भूधातोःस्वुः। भीत्रीभुजवास्तुवच्चेतिनिकु
स्पाटाग्रुभ्यः। कृद्धानुप्रयुज्यतेलिटीतिभुवोऽनुप्रयोगः॥ ५० ॥ ● ● ● ॥
महिषेति। महिषैःक्षतानिविदलितानितैरगुरुभिस्तमालैर्नलदैरुशीरैःसु
रभिःव्यस्ताःविक्षिप्ताःशुकनिभाःशुकसवर्णाःशिलाकुसुमाःशैलेयाख्या
ओषधिविशेषायेनसः। अतःशीतलइत्यर्थः। कालानुसार्य्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवा
नितु। शैलेयमित्यमरः। शुकनिभेतिसरूपकथनम्। सदागतिर्वायुर्वनसदांव

नेचराणांपरिश्रमम्प्रणुदन् अनेनामन्द इत्यर्थः । मातरिश्वासदागतिरित्यमरः । ववौ वाति स्म ॥ ५१ ॥

मथिताम्भस इति । सत्त्वसंप्लवः प्राणिसंक्षोभो निदाघो ग्रीष्म इव सरसीस्सरसि । कासारः सरसी सर इत्यमरः । मथिताम्भसः संक्षुभितोदकाः रयेन पलायनवेगेन विकीर्णा व्याकीर्णा यातया मृदिता निष्पीडिताः कदल्यो गवेधुकास्तृणधान्यविशेषाश्च यासां तास्तथोक्ताः तृणधान्यानि नीवाराः स्त्रीगवेधुर्गवेधुका इत्यमरः । मृदितेति । क्लिशिञ्चेतिगुणप्रतिषेधः । क्रान्ताजलरुहवनापद्मिन्यो यासु ताः एवम्भूता वि

मथिताम्भसो रयविकीर्णमृदितकदलीगवेधुकाः । क्लान्तज
लरुहवनाः सरसीर्विदधे निदाघ इव सत्त्वसंप्लवः ॥ ५२ ॥
इति चालयन्नचलसानुवनगहनजानुमापतिः । प्राप मुदि
तहरिणीदशनक्षतवीरुधं वसतिमैन्द्रसूनवीम् ॥ ५३ ॥
स तमाससाद घननीलमभिमुखमुपस्थितम्मुनेः । पोत्रनि
कषणविभिन्नभुवन्दनुजन्दधानमतिसौकरं वपुः ॥ ५४ ॥

दधे विहिताः ॥ ५२ ॥

इतीति । इतीत्यमुमापतिरचलसानुषु वनेषु क्षुपभोज्यवृक्षेषु गहनेषु दावेषु च जातांस्तत्रोत्कान्सत्त्वानि निःशेषं चालयन् । मुदितानां हरिणीनां दशनैः क्षता विरुधो लता यस्यां तामिन्द्रसूनोरिमामैन्द्रसूनवीं वसत्यस्मिन्निति वसतिमाश्रमम् । वहिवस्यर्तिभ्यश्चेत्यौणादिको वसतेरतिप्रत्ययः ॥ ५३ ॥

स इति । स शिवो घननीलं मेघमेचकं मुनेरर्जुनस्याभिमुखमुपस्थितमागतं । पोत्रस्य मुखाग्रस्य निकषणेनोल्लेखनेन विभिन्ना विदारिता भूर्येन तम् । मुखाग्रे क्रोडह

कयोः पोत्रमित्यमरः । हलसूकरयोः पुव इति ष्ट्रन्प्रत्ययः । सूकरस्येदं सौकरं वास
स्वं वपुर्दधानन्दनुजं समाससाद प्रापद्दर्श इतियावत् ॥ ५४ ॥ * * * * ॥
कच्छान्त इति । लक्ष्मीवान्मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति मतुपो मकारस्य
वकारादेशः । सश्रिवः । सुरसरितः कच्छान्तेऽनूपप्रान्ते । जलप्रायमनूपं स्यात्पुं
सि कच्छस्तथाविध इत्यमरः । सेनां निधाय स्थापयित्वेत्यर्थः । कतिपयैः किरातवर्यै
रन्वीतोऽनुगतः सन् । इण् गताविति धातोरनुपूर्वात्कर्मणि क्तः । सगुल्मजालैर्लता

कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेनामन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्यैः
। प्रच्छन्नस्तरुगहनैः सगुल्मजालैर्लक्ष्मीवाननुपदमस्य सम्प्रतस्थे
॥ ५५ ॥ ● ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किरातार्जुनी
ये महाकाव्ये ईश्वराभिगमनो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥ ● ॥

प्रतानसहितैस्तरुगहनैः प्रच्छन्नश्छादितः छादितेत्यादिना निपातः । अस्य वराह
स्य पदमनु अनुपदं पादानुसारेणेत्यर्थः । सम्प्रतस्थे प्रस्थितः । समवप्रविभ्यः स्थ
इत्यात्मनेपदम् । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ५५ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाच
लमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां द्वा
दशः सर्गः ॥ १२ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

वपुषेति । अथेत्यत्र वराहस्थानानन्तरं महेन्द्रसूनुरर्जुनः परमेण महता वपुषा देहे-
न भूधराणां बिभेदे विदारणे सम्भाव्यपराक्रमं क्षमोऽयमिति प्रतर्क्यपौरुषम् । स्थिरा-
भ्यां दृढाभ्यां दंष्ट्राभ्यामुग्रं मुखं यस्य तं मृगं वराहमित्यर्थः । आशु तदागमनानन्तरं
अविलम्बेनेत्यर्थः । विलोकयाञ्चकार ददर्श । अस्मिन् सर्गे प्राक्पञ्चविंशत्श्लो-
कादौपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ १ ॥ ●●—●● ॥ ● ＊＊ ● ॥ ●●—●● ॥
स्फुटेति । स्फुटा स्पष्टा बद्धा आविर्भाविता सटानां केसराणामुन्नतिरुद्गतिर्येन सः क्रो-
धादूर्ध्वितलोमेत्यर्थः । सटा जटाकेसरयोरित्यमरः । दूरादभिधावन् । तथा

वपुषा परमेण भूधराणामथ सम्भाव्यपराक्रमं बिभेदे । मृगमा-
शु विलोकयाञ्चकार स्थिरदंष्ट्रोग्रमुखं महेन्द्रसूनुः ॥ १ ॥
स्फुटबद्धसटोन्नतिः स दूरादभिधावन्नवधीरितान्यकार्यः । ज-
यमिच्छति तस्य जातशङ्के मनसीमं मुहुराददे वितर्कम् ॥ २ ॥
घनपोत्रविकीर्णशालमूलो निविडस्कन्धनिकाषरुग्णवप्रः ।
अयमेकचरोऽभिवर्तते मां समरायेव समाजुहूषमाणः ॥ ३ ॥

अवधीरितान्यकार्यस्त्यक्तान्यकर्मा स वराहो जयमिच्छति प्रार्थयमाने तस्यार्जुनस्य जातश-
ङ्के स्वयाप्युधासाकयामेकलक्ष्यत्वादिति भावः । तस्य मुनेर्मनसि मुहुरिमं वित-
र्कं वक्ष्यमाणमूहम् । अध्याहारस्तर्क ऊह इत्यमरः । आददे उत्पादयामा-
स ॥ २ ॥ ●
अथैकादशभिर्वितर्कमेव निरूपयति । घनपोत्रेति । घनेन कठिनेन पोत्रेण मुखा-
ग्रेण विकीर्णानि विदलितानि शालमूलानि वृक्षबुध्नाः येन सः । मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः इ-
त्यमरः । निविडस्य स्कन्धस्य निकाषेण कर्षणेन रुग्णवप्रो भग्नसानुः अतो महासत्त्व

समगमइति भावः । एकश्चासौ चरश्चेत्येकचरः एकाकी यूथादपेत इत्यर्थः । अतोऽयं
वराहः समराय समरं कर्तुम् । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी ।
समाजुहूषमाण इव समाह्वातुमिच्छन्निव । इवशब्दः सम्भावनायां । समाह्वयतेः स
न्नन्ताच्छानच्प्रत्ययः । स्पर्धायामाङ् पूर्ववत्समइत्यात्मनेपदम् । अभ्यस्तस्येति
सम्प्रसारणं । मामभिवर्तते मामभिधावति । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । अतः
सर्वथायमुपेक्ष्य इति भावः ॥ ३ ॥

इहेति । इहाश्रमे तपोऽनुभावात् वीतभया विगतवैरा इत्यर्थः । अत एव व्यालमृ
गाः क्रूरमृगाः । व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे श्वापदे दुष्टदन्तिनीति विश्वः । परेषु प्रा

इह वीतभया तपोऽनुभावाज्जहति व्यालमृगाः परेषु वृत्तिम् । म
यि तां सुतरामयं विधत्ते विकृतिः किं नु भवेदियं नु माया ॥ ४ ॥
अथवैष कृतज्ञयेव पूर्वं भृशमासेवितया रुषा न मुक्तः । अव
धूय विरोधिनीः किमारान्मृगजातीरभियाति मां जवेन ॥ ५ ॥

ण्यन्तरेषु वृत्तिं जीविकां जहति हिंसया न जीवन्तीत्यर्थः । अयं वराहो मयि वि
षये तां वृत्तिं सुतरां विधत्ते जिघांसतीत्यर्थः । तदियं विकृतिः तपःसामर्थ्यभङ्गरू
पा भवेत् । किंनु वा । माया कस्यचिद्दैत्यस्य वराहभूमिका भवेत् नु । किन्नु शब्दो वि
तर्के ॥ ४ ॥

अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे एष मृगः पूर्वं जन्मान्तरेषु भृशमत्यर्थमासेवितया अ
तिपरिचितया रुषा मन्युना उपकारविषये कृतज्ञयेव पूर्वकृतं वैरानुबन्धं सम्प्रति जानत्येव पु
नरपेक्षा । न मुक्तश्चाद्यापि न मुक्त इति शेषः । नूनमयम्प्राग्भवीयवैरानुबन्धी कश्चिन्मत्सं
श्रितवैरबीजाद्धर्मभेदात् इति भावः । कुतो यद्यतः आरात् समीपतः । आराद्दूरसमी

घ्नो हिंस्रमरः । मित्रोऽयमितीमं मृगमामिषरूपधूमध्वजं कविरस्मामभिसन्धिमभिधानमि
अभ्यधानाभिध्यादिति भावः ॥ ५ ॥ * ●—● * ●—● * ●—● ॥

न केवलमभिध्यानमेव किन्तु मनोवृत्तिरप्यत्र प्रमाणमित्याह । न मृग इति । अयं
मृगो न खलु किन्तु कोऽपि जिघांसुः हन्तुमिच्छुः हन्तेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अभ्यासाच्चे
ति कुत्वं । अज्झनगमां सनीति दीर्घः कुतः हि यस्मात् । अत्रास्मिन् मृगविषये मे म
नस्तथा भृशं स्खलति क्षुभ्यति । यथायं जिघांसुरिति बुद्धिरुत्पद्यत इत्यर्थः । तथा
हि । विमलं प्रसन्नं । तथा कलुषीभवत् क्षुभ्यच्च चेतः एव हितैषिणं मित्रं तथा रिपुं
वा कथयतीति भावः ॥ ६ ॥ ●● ॥ ** ॥ ●● ॥ ** ॥ ●● ॥ ** ॥

न मृगः खलु कोऽप्ययं जिघांसुः स्खलति ह्यत्र तथा भृशं मनो मे ।
विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥ ६ ॥
मुनिरस्मि निरागसः कुतो मे भयमित्येष न भूतयेऽभिमानः । प
रवृद्धिषु बद्धमत्सराणां किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामलङ्घ्यम् ॥ ७ ॥

ननु मुनेः किमभयस्यादुःशङ्कयेत्यत्राह । मुनिरिति । मुनिरस्मि निरागसोऽनिरपरा
धस्य मे कुतो भयमित्येषोऽभिमानोऽहंकारः । गर्वोऽभिमानोऽहंकार इत्यमरः ।
न भूतये श्रियै । कोऽपि किङ्करिष्यतीति बुद्धिः भूतये श्रेयसे न भवति । तथा हि परवृ
द्धिषु विषये बद्धमत्सराणां दुरात्मनामलङ्घ्यमकृत्यं किमिवास्ति । न किञ्चिदकार्यमस्ती
त्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ७ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अस्तु जिघांसुरपि क्षुद्रः किङ्करिष्यतीत्यत्राह । दनुज इति । अयं दनुजः स्वित्
दानवो वा क्षपाचरो राक्षसो वा न तु मृग इत्यर्थः । कुतः । वनजो वन्येव वन्यप्राणिनि दृष्टे
ष्वमवनतानि विवृतेनयास्वयं । अन्यमेवसमर्थयते । तथाहि । मेघनीलोऽयं क्राणः सर्व

सुरेशराज्ञःमृगयाभिभूयाक्रम्य कम्पयतीव पदं विष्टम्भयातथा प्रीयते इत्यर्थः । अत्र क
म्पयतीवेत्युत्प्रेक्षागर्भीयं ...कम्पनरूपकार्यस्य तत्कारणव्यतिरेकसमर्थनात्
कार्यकारणयोरुभयोरपि नरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८ ॥ ॥

किञ्चयोयं ... मृगया ... सकलजनः श्रूयते सोऽप्येतन्मायापरिकल्पितस्येत्याह । अय
मिति । अयमेव ...निर्विघ्ने निरङ्घ्रेमयि । अधिकरणविवक्षायां सप्तमी
। मायया प्रहरिष्यन् प्रहर्तुमिच्छन्नित्यर्थः । लृट्शेषे चेति चकारात् क्रियायां क्रियार्थायां
लृट् शतृ प्रत्ययः । मृगव्यं मृगया तस्य सत्रं वनं तद्यैवनमित्यर्थः । तत्कामयतीति
...मृगव्यसत्रकामो मृगयुः भूमिपरिग्रहार्थी सन्निति इत्यर्थः । कर्मण्यण् आखेटनं मृग

दनुजस्त्विदयंक्षपाचरोवाहनजेनेतिवक्ष्यमनासिसत्त्वे । अभि
भूयतथापिनिघ्नैनीतिः सकलं कम्पयतीव शेचराणाम् ॥ ८ ॥
अयमेवमृगव्यसत्रकामः प्रहरिष्यन्मयिमाययाशमस्थे । पृथु
भिर्ध्वजिनीरवैरकार्षीच्चकितोद्भ्रान्तमृगाणि काननानि ॥ ९ ॥

व्यंस्यादाखेटो मृगया स्त्रियामित्यमरः । सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेपि चेत्य
मरः । पृथुभिर्बृहद्भिर्ध्वजिनीरवैः सेनाकलकलैः स्वमायया कल्पितैरित्यर्थः ।
काननानि चकितोद्भ्रान्ताः त्रस्तमृगाः येषु तानि चकार । अयं रथ्या भीमत्प्रहारा
र्थी स्वयमेव मृगयुर्भूत्वा वनावरोधाय सेनाघोषं कल्पयामास । स मृगरूपेणागच्छ
तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥

वितर्कान्तरमाह । बहुधेति । अयवा बहुशः कृतासत्कृतिः सत्कारो येन तस्य सु
योधनस्य प्रियं मत्रूपरूपं विधातुं कर्तुमिच्छन् वः कश्चिदिति शेषः । वनं गोचरं
स्थानं येषा तेषां वनेचराणामभियोगादवरोधात् श्रुभितं आकुलं निरस्ताङ्गरागा

शिश्रियत्। वराहरूपेण प्राविशत्। शिश्रियोर्गुरुमधुः कर्तरि चङ्। भूतैनि विशे-
षः ॥ १० ॥ ●—● * ●—● * ●—● * ●—● * ●—●

वितर्कान्तरमाह। अवलीढेति। खाण्डवजातवेदसा खाण्डववनाग्निना प्रसभम्
अवलीढसनाभिर्दग्धबन्धुः। सपिण्डास्तु सनाभयः। सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्व-
जनाः समा इत्यमरः। अत एव समन्युर्बद्धवैरः ममापकारं चिकीर्षुरिति भावः।
अश्वसेनस्तक्षकपुत्रः कश्चिन्महासर्पः प्रतिकर्तुं वैरनिर्यातनार्थमुपागतः वराहमाय-
येति शेषः। पक्षान्तरमाह। यदि वा वृकोदरेण भीमसेनेन कृतमन्युर्जनितक्रो-

वकृशः कृतसत्कृतेर्विधातुम्प्रियमिच्छन्नथवा सुयोधनस्य। क्षु-
भितं वनगोचराभियोगाद्गणमाशिश्रियदाकुलन्तिरश्चाम् ॥१०॥
अवलीढसनाभिरश्वसेनः प्रसभं खाण्डवजातवेदसा वा। प्रति-
कर्तुमुपागतः समन्युः कृतवैरो यदि वा वृकोदरेण ॥ ११ ॥
बलशालितया यथा तथा वा धियमुच्छेदपरामयन्दधानः। नि-
यमेन मया निबर्हणीयः परमं लाभमरातिभङ्गमाहुः ॥ १२ ॥

धो वा कश्चिदिति शेषः। पुरा किल पाण्डवः खाण्डवदाहे पावकभयात्पलायमा-
नं तक्षकपुत्रमश्वसेनं स्वबन्धून्वाणैरवच्छिद्य दाहयामासेति भारतकथाऽनुसन्धे-
येति ॥ ११ ॥ *—* ● *—* ● *—* ● *—* ● *—* ॥

अथ द्वाभ्यामनन्तरकरणीयमध्यवस्यति। बलेत्यादिना। किमन्येन। यथा त-
था वा अस्तु अयं मायिकः पारमार्थिको वास्त्वित्यर्थः। बलशालितया बलवत्तयेत्य-
र्थः। उच्छेदपरां धियं दधानो मां जिघांसुरित्यर्थः। अयं नियमेनावश्यं मया
निबर्हणीयो वध्यः। प्रमापणं निबर्हणमित्यमरः। नयाद्धि अरातिभङ्गं शत्रुक्षय-

धर्मंलाभमाञ्जः ॥ १२ ॥ *** ॥ ●~● ॥ *** ॥ ●~● ॥ *** ॥

ननु तपोविरोधिनी हिंसेत्याशंक्याह । कुर्विति । हेतानवत्स्वमार्गदायीन भवतीति
स्वमार्गदायी रंध्रान्वेषिणाम्प्रवेशमयच्छन्नित्यर्थः । कुतः जयार्थित्वादित्याह । वि
जयायतपांसिकुर्विति मुनिर्व्यासोमामन्वशात् अनुशिष्टवान् । अनुशास्ते
र्लङ् । ननु मुनिर्वा कथमधर्म्ममन्वशात्तत्राह । बलिनइति । अस्य बलिनः प्रबल
स्यवधाद्धूतेवधम्बिना । अन्यारादितरर्त्तेइदिनापञ्चमी । अन्यथाउपायान्तरे
णाव्रतसंरक्षणान्तपोरक्षणंकर्त्तुन्नशक्यम् । हिंसापिदुष्टनिग्रहात्मिकानांधर्म्म
इत्यर्थः ॥ १३ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

कुरुतानेतपांस्वमार्गदायीविजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्म्माम् ।
बलिनस्ववधाद्धूतेऽस्यशक्यंव्रतसंरक्षणमन्यथानकर्त्तुम् ॥ १३ ॥
इतितेनविचिन्त्यचापनामप्रथमम्पौरुषचिह्नमाललंवे । उ
पलब्धगुणःपरस्यभेदेसचिवःसुक्ष्इवाददेचबाणः ॥ १४ ॥

इतीति । तेन अर्जुनेन इतीत्थंविचिन्त्यवितर्क्यचापनामचापाख्यंप्रथमपौरुषचि
ह्नन्तस्यमुख्यायुधत्वादितिभावः । आललम्बेगृहीतम् । कर्म्मणिलिट् । अथपरस्य
शत्रोर्भेदेविदारणेउपलब्धगुणोज्ञातशक्तिःबाणस्तुप्राप्तमौर्विकस्तेतिशेषः । सु
ष्ठोऋजुदिग्धत्वादिदोषरहितोवा । नकर्णभेदैर्नादिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजसैरिति
निषेधादन्यत्रोपदासुष्ठोनिर्म्मलचित्तइतियावत् । बाणःसचिवइवाददे । अत्र
बाणसचिवयोःशब्दमात्रसाधर्म्यात्श्लेषालङ्कारःप्रकृतविषयइतिसर्वेसकारःउप
मेवेतिकेचित् ॥ १४ ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ● ॥

अनुभावेति । गुरुंमहत्पूज्यंचस्थिरत्वात्सारवत्वाद्विसम्वादिअभङ्गमन्यप्रति

ष्ठितत्वादसत्त्वरहितं गुणवन्तं ज्यमन्यत्रौदार्यादिवन्तं मित्रमिव अनुभाववता
निश्चयबुद्धिमता । अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चय इत्यमरः । धनञ्जये
न स्वबलव्यसनेपि तपसा क्षीणबलेपि । अन्यत्र स्वं धनं तद्देवबलं तस्य ह्रासेपि पीड्य
मानमवरुध्यमानं आकृष्यमाणं सन्मित्रमिवानतिं नम्रतामानुकूल्यं च प्रपेदे । अल
ङ्कारस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
प्रविकर्षेति । तदानीं तस्मिन्काले महेषौ गाण्डिवं अर्जुनधनुरधिरोहति सति ।
कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुन्नपुंसक इत्यमरः । गाण्ड्या जाकान्तं तस्या...

अनुभाववता गुरु स्थिरत्वादविसंवादि धनुर्धनञ्जयेन । स्व
बलव्यसनेपि पीड्यमानं गुणवन्मित्रमिवानतिं प्रपेदे ॥ १५ ॥
प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् । अ
धिरोहति गाण्डिवं महेषौ सकलः संशयमारुरोह शैलः ॥ १६ ॥
ददृशेथ सविस्मयं शिवेन स्थिरपूर्णायतचापमण्डलस्थः । रचि
तस्त्रिसृणां पुरां विधातुं वधमात्मेव भयङ्करः परेषाम् ॥ १७ ॥

प्रत्ययः । प्रविकर्षणाद्याविकर्षणाद्यो निनादस्तेन भिन्नरन्ध्रो विदलितगह्वरः तथा प
दविष्टम्भेन पादक्रमणेन निपीडितः नुन्नः सकलः समूलः शैलः संशयं जीवितसन्दे
हं च आरुरोह प्रापेत्यर्थः । अत्र शैलस्य संशयासम्बन्धेपि सम्बन्धकथनादतिशयो
क्तिरलङ्कारः ॥ १६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
ददृश इति । अथ बाणसन्धानानन्तरं शिवेन स्थिरं निश्चलं पूर्णं च यथा तथा आय
ते आकृष्टे चापमण्डले तिष्ठतीति तथोक्तः चापमण्डलमन्तर्द्धाय स्थित इत्यर्थः । ति
सृणां न तिसृ च तसृ इति दीर्घप्रतिषेधः पुरां वधं संहारं विधातुं रचितः कल्पितः

स्थानविश्रामस्थापतइतियावत्। आत्मास्वयमेवपरस्याम्भयानकोभयङ्करः। सो ऽर्जुनःसविस्मयंस्वयन्दृशेदृष्टःउपमालङ्कारः॥ १७॥ ● ● ● ● ● ●॥

अथापिनाकिवृत्तान्तमाह। विचकर्षेति। अथशम्भुस्संहितेषुरुच्चैःभृशश्वरणा स्कन्दनेनपदविष्टम्भेननामितःअधोनीतःअचलेन्द्रोयेनःसतथोक्तः। आयतभो गःआकृष्टकायःवासुकिरेवज्यातस्यवदनमेवयम्भिस्तेनविमुक्तःउत्सृष्टोवह्निर्य स्यतत्केतुर्विचकर्षइतिस्वभावोक्तिः॥ १८॥ ● ●॥ ● ●॥ ● ●॥ ● ●॥

सइति। सहसम्भूयार्थे अरिवधरूपप्रयोजनमिधास्यतोःकरिष्यतोः अन्यत्रस

विचकर्षचसंहितेषुरुच्चैश्वरणास्कन्दननामितोचलेन्द्रः। ध
नुरायतभोगवासुकिज्यावदनग्रम्थिविमुक्तवह्निशम्भुः॥ १८॥
सभवस्यभवक्षयैकहेतोःसितसप्तेश्वविधास्यतोःसहार्थे। रि
पुराप पराभवाय मध्यंप्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्धः॥ १९॥
अथदीपितवारिवाहवर्त्मारवविवासितवारणादवार्य्यः। निप
पातजवादिषुःपिनाकान्महतोभ्रादिववैद्युतःकृशानुः॥ २०॥

हार्थमभिधास्यतोरित्यर्थः। प्रकृतिप्रत्यययोःसहार्थम्भूतइतिवचनात्। भवक्षयै कहेतोःसंसारोच्छेदनिदानस्यभवस्यशिवस्यसितसप्तेरर्जुनस्यमध्यंरिपुर्वाराहः। यस्मात्प्रत्ययोविधीयतेसाप्रकृतिःधात्वादिप्रत्ययःसनादिः। तयोर्मध्यमनुबन्धइ त्संज्ञकोवर्णोयथाभूतंभूतिरित्यादौककारःसइवपराभवायलोपार्थमेवायंनतुस्थि त्यर्थमित्यर्थः॥ १९॥ * *॥ ● ● ●॥ * * *॥ ● ● ●॥ * * *॥

अथेति। अथरिपोर्मध्यप्रवेशानन्तरन्दीपितंवारिवाहवर्त्मआकाशंयेनसअवार्य्यो दुर्वारःइषुःशरःरवविवासितवारणात्स्वघोषभीषितगजात्पिनाकात्। शिव

धनुषः । पिनाकोऽजगवं धनुरित्यमरः । महतोऽभ्रान्मेघात् विद्युतो वैद्युत
शानुरशनिरिव जवात् वेगादभिपपात तस्मादधाव ॥ २० ॥ * ● * ● * ● ॥

व्रजत इति । व्रजतो धावतोऽस्य बाणस्य बृहद्भ्यः पतत्रेभ्यः पक्षेभ्यः जन्म यस्य स तथोक्तः कृततार्क्ष्योपनिपातवेगशङ्का गरुडागमभ्रमो येन सः । अत एव महोरगाणां हृदयानि श्रोत्राणि च भिनत्तीति हृदयश्रोत्रभित् । समुद्राभ्राद्ध इति सूत्रादेव व्यभिचारात् श्रोत्रशब्दस्य पूर्वनिपातव्यभिचारः । प्रतिनादैः प्रतिध्वनिभिर्महान् संमूर्च्छितो नादः । उत्पपात उत्थितः । अत्र नादस्य उरगहृदयभेदकत्वासम्बन्धेऽपि सम्बन्धकथनादतिशयोक्तिः । सा च तार्क्ष्यवेगभ्रमोत्थापितेति तयोरङ्गाङ्गिभा·

व्रजतोऽस्य बृहत्पतत्रजन्मा कृततार्क्ष्योपनिपातवेगशङ्कः । प्र
तिनादमहान्महोरगाणां हृदयश्रोत्रभिदुत्पपात नादः ॥ २१ ॥
नयनादिव शूलिनः प्रवृत्तैर्मनसोऽप्याशुतरं यतः पिशङ्गैः । वि
दधे विलसत्तडिल्लताभैः किरणैर्व्योमनि मार्गणस्य मार्गः ॥ २२ ॥

वेन सङ्करः ॥ २१ ॥ * ● * ● * ● * ● * ॥

नयनादिति । शूलिनो नयनात्प्रवृत्तैर्निर्गतैरिवेत्युत्प्रेक्षा । नेत्राग्निशिखाकल्पैरित्यर्थः । पिशङ्गैर्विलसत्तडिल्लताभैर्विद्युद्दामतुल्यैरित्युपमा । मनसश्चित्तादपि आशुतरं शीघ्रतरम् । आशुशब्दात् अव्ययात्तरप् । अतः किमेत्तिङव्ययेत्यादिना आम् प्रत्ययनिषेधः । क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यादित्यमरः । यतः गच्छतः । इणः शतृप्रत्ययः । मार्गणस्य शरस्य । कलम्बमार्गणशरा इत्यमरः । किरणैर्व्योमनि आकाशे मार्ग उल्कारेखाकारः पन्था । विदधे विरचित इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २२ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

अपयन्निति । पृषत्को बाणः । पृषत्कबाणविशिखा इत्यमरः । धनुषः पिनाकादप यन् निर्यन् गच्छन्नित्यर्थः । इणः शतृप्रत्ययः । शिवान्तिकस्थैर्नभश्चरैः अभिख्यया शोभया जिहानः शोभनं गच्छन्नित्यर्थः । ओहाङ् गताविति धातोः शानच् । अभिख्या नामशोभयोरित्यमरः । विवरे सीदन्तीति विवरेसदस्तैः विवरेसद्भिः अन्तरालवर्तिभिर्नभश्चरैः । सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यलुक् । अथ वराहं विशन् अनुप्रविशन् तदुपोढैः संवराहमुपोढैः प्रत्यासन्नैः । वहेः कर्तरि क्तः । नभश्चरैर्युगपद् ददृशे दृष्ट इति बाणवेगोक्तिः । अत्र पिनाकिनः क्रमणादि क्रियाविशिष्टस्य बाणस्य शिवान्तिकादिभिन्नदेशस्थनभश्चरकर्तृकदर्शनयौगप

अपयन्धनुषः शिवान्तिकस्थैर्विवरेसद्भिरभिख्यया जिहानः ।
युगपद्ददृशे विशन्वराहं तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृषत्कः ॥ २३ ॥
स तमालनिभे रिपौ सुराणां घननीहार इवाविषक्तवेगः । भय
विप्लुतमीक्षितो नभस्थैर्जगतीं ग्राह इवापगां जगाहे ॥ २४ ॥

द्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तिमूलातिशयोक्त्या लोकोत्तरवेगप्रतीतेरलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २३ ॥

स इति । स बाणः तमालनिभे तमालप्रभे । सुराणां रिपौ वराहे घननीहारे सान्द्रतुहिन इव अविषक्तवेगोऽप्रतिबद्धवेगः । तथा नभस्थैः खेचरैर्भयेन विप्लुतं विह्वलं यथा तथा ईक्षितः सन् अपां सम्बन्धि वेग आपः अपां समूहो वा आपं आपेन गच्छतीति आपगा नदी तां । गृह्णातीति ग्राहो जलचर इति । विभाषा ग्रह इति वक्तव्यात् णप्रत्ययः । स इव जगतीम् । जगती विष्टपे मह्यामिति वैजयन्ती । जगाहे विवेश अन्तर्हित इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथार्जुनबाणप्रयोगमाह । सपदीति । सपदि शिवबाणपातसमय एव प्रियारू
पंरम्याकृतिः पर्वणोर्ग्रन्थ्योर्मध्ये रेखा रचना यस्य सः । अङ्गुलिपक्षे पर्वलेखाः प्रसिद्धाः
लोहाग्रमयःफलन्तन्मुखमिवेत्युपमितसमासः । सितं लोहाग्रं मुखं यस्य सः कुपि
तस्यान्तकस्य मृत्योर्या तर्जना तस्याः अङ्गुलिः तर्जनाङ्गुलिः तर्जनी तस्याः श्रीरिव श्रीर्य
स्य स कपिध्वजेषुः अर्जुनबाणः प्राणभृतो व्यथयन् भीषयमाणः खमाकाशं आससाद
प्राप । उपमालङ्कारः ॥ २५ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥
परमेति । परमास्त्रपरिग्रहेण दिव्यास्त्राधिष्ठानेन उरु महत् उल्काकृति उल्कावद्
दीप्यमानमित्यर्थः । तेजो वनेषु विक्षिपन् विकिरन् स जवेन पतन् धावन् स बाणः

सपदिप्रियरूपपर्वलेखः सितलोहाग्रमुखः खमाससाद । कुपि
तान्तकतर्जनाङ्गुलिश्रीर्व्यथयन्प्राणभृतः कपिध्वजेषुः ॥ २५ ॥
परमास्त्रपरिग्रहोरुतेजः स्फुरदुल्काकृतिविक्षिपन्वनेषु । स
जवेन पतन्परःशतानाम्पततांव्रातइवारवंवितेने ॥ २६ ॥

शतात्परे परःशताः तेषां शताधिकसंख्याकानामित्यर्थः । परःशताद्यास्ते येषाम्परा
संख्या शताधिके इत्यमरः । पञ्चमीयोगविभागात्समासः राजदन्तादिषु परमित्युप
सर्जनस्य शतशब्दस्य परनिपातः । पारस्करादित्वात्सुडागमः । पततां पतत्रि
णाम् । पतत्पत्ररथाण्डजा इत्यमरः । व्रातः समूह इव आरवं वितेने विस्तीर्णवान्
इत्यर्थः ॥ २६ ॥ ● * ● * ● ● * ● ● * ● ● * ● * ● ॥
अविभावितेति । अतिरंहसा अतिवेगेन अविभाविते अलक्षिते निष्क्रमं गाण्डीवा
न्निःसरणम्प्रयाणमन्तरामगमनं च यस्य सः । तथा अमितायामः संक्षिप्तदैर्घ्य इव स्थि
त इत्युपातवेगगुणनिमित्तादैर्घ्यगुणाभावोत्प्रेक्षा । सशरः । सहनुसहवाचित

वृत्त्येति शेषः । चित्तवृत्तेः पूर्वतरं नु प्रागेव वा उभयथापि लक्ष्ये पतित्वेति शेषः । अथवा ऽपतित्वा नु लक्ष्य इति शेषः । लक्ष्यभेदञ्चकार । अत्रानुपात्तवेगगुणनिमित्तात् बाणस्य चित्तवृत्त्या सह पाते पूर्वं पतनाभावोत्प्रेक्षास्तिस्रः उत्तरोत्तरोत्कर्षेण वेगातिशयव्यञ्जिका इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २७ ॥ ●～● ** ●～● ॥

स इति । जयहेतुः स शरो वृषध्वजसायकावभिन्नं शिवशरविद्धं एषणीयं वेद्धुमिति शेषः । इषेरिच्छार्थादनीयर् प्रत्ययः । लघु अक्लेशं यथा तथा साधयितुम् । स्वार्थे सिद्धमानेतुम् । प्रतिकायं वैरिशरीरम् । यथा विधिना दैवेनोदीरितं फलदा

अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः शमितायाम इवातिरंहसा सः ।
सह पूर्वतरं नु चित्तवृत्तेरपतित्वा नु चकार लक्ष्यभेदम् ॥ २७ ॥
स वृषध्वजसायकावभिन्नं जयहेतुः प्रतिकायमेषणीयम् । लघु
साधयितुं शरः प्रसेहे विधिनेवार्थमुदीरितं प्रयत्नः ॥ २८ ॥
अविवेकवृथाश्रमाविवार्थं क्षयलोभाविव संश्रितानुरागम् । वि
जिगीषुमिवानयप्रमादाववसादं विशिखौ विनिन्यतुस्तं ॥ २९ ॥

धनतया प्रतिपादितमर्थं योगमादिकं प्रयत्नः पुरुषव्यापार इव । प्रसेहे शशाक । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

अविवेक इति । अविवेकः अनन्तरानभिज्ञत्वं वृथाश्रमो निष्फलप्रयासः तौ अर्थं धनमिव अस्थानविनियोगहेतुत्वादनयोर्धनहानिकरत्वमिति भावः । क्षयोऽनुपचयो लोभोऽदातृत्वं तौ संश्रितानामनुजीविनां अनुरागमिव । अकिञ्चित्करे स्वामिनि अनुरागस्यानवस्थानादिति भावः । विशिखौ शिवार्जुनबाणौ तं वराहं करणशैथिल्यं विनिन्यतुः नीतवन्तौ । नयतिर्द्विकर्मकः । मालोपमेयम् ॥ २९ ॥ ● ● ● ● ॥

अथेति । अथ सवराहः दीर्घतरं तमो दीर्घनिद्रां प्रवेक्ष्यन् मरिष्यन्नित्यर्थः । सह साकटिति रुग्णरयो भग्नवेगः संभ्रमेणाभ्रान्त्या । संभ्रमो भ्रान्तिहावयोरिति विश्वः । ऊष्मरश्मिं ऊर्ध्वान्निपतन्तमिव मेने धराश्च वलयीभूताः तरवो यस्यास्तान्तथा मेने वंभ्रमीत्यर्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ३० ॥ * ● * ● * ● * ● * ● ॥

सइति । क्षितिङ्गतः क्षितौ पतितः उच्छेनप्रयमत्वात्खोणितेनार्द्रो । स्तुतः खुराग्रं दंष्ट्रयोश्चायोगान्निपातेनाघातेन दारितोऽश्मा पाषाणो येन सः । किञ्चक्षिणाईक्षितेन्द्रसूनुः स्वार्थविघानवेवादिनि भावः । अतएव विहितः अमर्षो गुरुः क्रोधा

अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन्सह सा रुग्णरयः ससंभ्रमेण । निपतन्तमिवोष्मरश्मिमुर्व्यां वलयीभूततरुं धरां च मेने ॥ ३० ॥

सगतः क्षितिमुष्णशोणितार्द्रो खुरदंष्ट्राग्र्यनिपातदारिताश्मा । असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनुर्विहितामर्षगुरुध्वनिर्निरासे ॥ ३१ ॥

स्फुटपौरुषमापपात पार्थं तमथप्राज्यशरः शरं जिघृक्षुः । न तथाकृतवेदिनां किरिष्यन्प्रियतामेति यथा कृतावदानः ॥ ३२ ॥

द्वेतो ध्वनिः क्रन्दितं येन स तथोक्तः स वराहः असुभिः प्राणैर्निरासे निरस्तः त्यक्त इत्यर्थः । असेर्नेः कर्म्मणि लिट् । इयञ्च स्वभावोक्तिः ॥ ३१ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

स्फुटेति । अथ वराहपातानन्तरं पार्थः प्राज्यशरः प्रभूतशरः सन्नपीत्यर्थः । प्रभूतम्प्रचुरं प्राज्यमित्यमरः । स्फुटपौरुषं व्यक्तविक्रमं वराहभेदिनं शरं जिघृक्षुः गृहीतुमिच्छुः ग्रहेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । आपपात आधावतिस्म । कृतज्ञतया शरग्रहणान्न तु लोभादित्यर्थः । ननु अन्येऽपि उपकर्त्तारः एवं किमत्रादरस्तत्राह । कृतवेदिनां कृतज्ञानां कृतावदानः कृतकर्म्मा । अवदानं कर्म्म वृत्तमित्यमरः । यथा प्रियतामे

महाद्रौ शतमन्योरिदंशातमन्यवंऐन्द्रंतस्येदमित्यण्प्रत्ययः। शतमन्युर्दिवस्पतिरित्यमरः। अधिपतेःकर्म्म आधिपत्यंत्रैलोक्यरक्षाधिकारः। ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः कारयन्निवइन्द्रेणेतिशेषः। राजसेतस्याप्युपजीव्यइतिप्रतीयसेनिजमहिम्नेत्यर्थः॥ ३८॥ ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ॥

तापसइति। विभोर्भावःविभुतातांविभुतांप्रभावमुपेयिवान्उपगतः। अतएवतापसोपित्वंसर्वसम्पदामास्पदंस्थानमसि। आस्पदम्प्रतिष्ठायामितिनिपातः। विभुतामेवसमर्थयते। हियस्माद्भवतोजनैर्विनापिएकाकिनोपीत्यर्थः। सचिवैरन्वितस्येवअमात्यादियुक्तस्येवद्युतिस्तेजोदृश्यते अतःसर्वसम्पदास्पदत्वंयुक्तमित्यर्थः॥ ३९॥ ** ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ** ॥

दीपितस्त्वमनुभावसम्पदागौरवेणलघयन्महीभृतः। स
राजसेमुनिरपीहकारयन्नाधिपत्यमिवशातमन्यवम्॥ ३८॥
तापसोपिविभुतामुपेयिवानास्पदन्त्वमसिसर्वसम्पदाम्। दृ
श्यतेहिभवतोविनाजनैरन्वितस्यसचिवैरिवद्युतिः॥ ३९॥
विस्मयःकइववाजयश्रियानैवमुक्तिरपितेदवीयसी। ई
प्सितस्यनभवेदुपाश्रयःकस्यनिर्जितरजस्तमोगुणः॥ ४०॥

विस्मयइति। किञ्च। जयश्रियाहेतुनाप्राप्तयापीतिशेषः। कइववाविस्मयःकिमाश्चर्य्यंनकश्चिदित्यर्थः। विस्मयोद्भुतमाश्चर्य्यंचित्रमित्यमरः। अतोमुक्तिरपितेनदवीयसीदूरतरादुर्ल्लभानभवत्येव। स्थूलदूरेत्यादिनायणादिपरलोपपूर्वगुणश्च। निर्जितौरजस्तमसीएवगुणौयेनसकस्यईप्सितस्योपाश्रयःआस्पदन्नभवेदित्यर्थः॥ ४०॥ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ❁ ❁ * ॥

||कि० स०|| अथागमप्रयोजनमुपालम्भमुखेनाह । क्षेपयन्निति । विहितं तेजसा अवहितमत्कृ

||सर्ग १३|| समुत्पन्नतेजसं क्षेपयन् लङ्घयन् उपपन्नपौरुषः सम्भावितपराक्रमः सन् प्रसिद्धं सं

|| १५६ || वराहभेदिनं कृतोपकारमित्यर्थः । इमं त्वत्करगतं अस्मदधिपस्य सायकं शरं ह

न्तुं नार्हसि ॥ ४१ ॥ ॥

अनर्हत्वमेवाह । स्मर्यत इति । उत्तमैर्महद्भिः सत्पुरुषैः मन्वादिभिः तनुभृतां शरी

रिणां सनातनं नित्यं न्याय्यं न्यायादनपेतमाचरितमाचारः । स्मर्यते कर्तव्य इति शे

षः न त्वनाचार इत्यर्थः । अथाप्यनाचारे दोषमाह । ध्वंसत इति । भवानिव हू

क्षेपयन्निहितमत्तेजसं विधास्त्वमिवमुपपन्नपौरुषः । हन्तुम

र्हसि वराहभेदिनमेनमस्मदधिपस्य सायकम् ॥ ४१ ॥

स्मर्यते तनुभृतां सनातनं न्याय्यमाचरणमुत्तमैर्महद्भिः । ध्वं

सते यदि भवादृशस्ततः कः प्रयातु वद तेन वर्त्मना ॥ ४२ ॥

आकुमारमुपदेष्टुमिच्छवः सन्निवृत्तिमपथान्महापदः । योग

शक्तिजितजन्ममृत्यवः शीलयन्ति मुनयः सुशीलताम् ॥ ४३ ॥

शस्ते भवादृशाः तत्तस्मादाचारात् ध्वंसते भ्रश्यते यदि तदा तेन वर्त्मनान्यः पुमान् गौणा

कः प्रयातु गच्छतु वद कथय न कोऽपीत्यर्थः । महाजनः सन्मार्गेष्वग्रणीस्त्वं कुर्य्यादिति भा

वः ॥ ४२ ॥ ॥

आकुमारमिति । किञ्च । योगशक्त्या आत्मज्ञानमहिम्ना जितौ जन्ममृत्यू यैस्ते यत

यः योगिनः । आकुमारेभ्यः आकुमारं कुमारपर्यन्तमित्यर्थः । आङ् मर्यादाभिविध्यो

रित्यव्ययीभावः । महत्यः आपदो यस्मिन् तस्मात् । महापदो महानर्थहेतोरित्यर्थः

। अपथात् अमार्गात् । पथो विभाषेति निषेधविकल्पात् समासान्तः । अपथं नपुंसकम्

तिं तथाकरिष्यन्नुपचरिष्यन्नप्रियतामेति कृतघ्नः करिष्यमाणयोः कृतमल्लीय इति भावः ॥ ३२ ॥

अथ युग्मेनाह । उपकार इति । असति नीचे प्रयुक्तः उपकार इव मृगे स्थितिमप्राप्य प्रणाशमदर्शनं गत इत्युपमा । तथा कृतशक्तिः कृतपौरुषः गुरुत्वाल्लोहभरान्महत्वात् अधोमुखो नम्रमुखः । अत एव आत्मपौरुषेण जनितव्रीड इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । तथा प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

स इति । उत्तमां स्वरुचं कान्तिं कीर्तिमिव दधाद इत्युत्प्रेक्षा । किञ्च विचिन्त्य च

उपकार इवासति प्रयुक्तः स्थितिमप्राप्य मृगे गतः प्रणाशम् । कृतशक्तिरधोमुखो गुरुत्वाज्जनितव्रीड इवात्मपौरुषेण ॥ ३३ ॥

स समुद्धरता विचिन्त्य तेन स्वरुचं कीर्तिमिवोत्तमां दधानः । अनुयुक्त इव स्ववार्तमुच्चैः परिरेभे नु भृशं विलोचनाभ्याम् ॥ ३४ ॥

तत्र कार्म्मुकभृतम्महाभुजः पश्यति स्म सहसा वनेचरम् । सन्निकाशयितुमग्रतः स्थितं शासनं कुसुमवापविद्विषः ॥ ३५ ॥

वेधयाग्राह्यमिति विमृश्य समुद्धरता तेन अर्जुनेन उच्चैः स्ववार्त्तं स्वपाटवं । वार्त्तं पाटवमारोग्यम्भव्यं स्वास्थ्यमना मयमिति यादवः । अनुयुक्तः पृष्ट इत्युत्प्रेक्षा । आदरात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः । प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः । स बाणो विलोचनाभ्याम्भृशमत्यर्थम्परिरेभे नु आलिङ्गितः किमित्युत्प्रेक्षा । तेनात्यादरेण दृष्ट इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्रेति । तत्र प्रदेशे महाभुजोऽर्जुनः । कुसुमचापविद्विषः स्मरारेः शासनमादेशं सन्निकाशयितुम्प्रकाशयितुं निवेदयितुमिति यावत् । अग्रतः स्थितं का

र्मुकभृतं वनेचरं सहसा झटिति पश्यति स्म । इतः प्रभृति राघो धृताधृतम् । एतस्य
विहरयोर्ज्जृतालगाविति लक्ष्मणात् ॥ ३५ ॥ ●● ॥ ** ॥ ●● ॥ ** ॥ ●● ॥
स इति । स वनेचरो महीपतेस्तनयेस्तनपुत्रेऽर्ज्जुनेस्वात्मजातिसदृशीं किरातजात्य
नुरूपां किल । किलेति जातेरलीकतां दर्शयति । यतः परमार्थतः प्रथममेव सत्त्वा
नतिं प्रणतिं प्रयुज्य सान्त्वपूर्वं साम पूर्वकं कम् । साम सान्त्वमुभे सम इत्यमरः । अ
भिनीतिं हेतुकं प्रियं युक्तिहेतुकं वचः । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तुमुपचक्रमे उच्च
क्रवान् ॥ ३६ ॥ ●—*—●—*—●—*—● ॥
तत्र तावत् चतुर्भिः सान्त्वमाह । शान्तेति । शान्ततावहिरनौद्धत्य सुते तव विनययो

सप्रयुज्य तनये महीपतेरात्मजातिसदृशीं किलाऽनतिम् । सा
न्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकं वक्तुमित्थमुपचक्रमे वचः ॥ ३६ ॥
शान्तता विनययोगि मानसं भूरि धाम विमलं तपः श्रुतम् । प्राह
ते नु सदृशी दिवौकसामन्ववायमवदातमाकृतिः ॥ ३७ ॥

गिश्च नौद्धत्ययुक्तं मानसं प्राह । नु खलु । तथा भूरि बहु धाम तेजो यस्मिन् तपः कु
र्वे विमलं सम्प्रदायशुद्धं श्रुतं प्राह । किञ्च । द्यौर्दिवि वा ओको येषां तेषां दिवौकसा
न्देवानाम् । पृषोदरादित्वात्साधुः । दिवं स्वर्गेऽन्तरिक्षे चेति विश्वः । सदृशी तु
ल्या आकृतिर्मूर्तिः अवदातं शुद्धं अन्ववायं वंशं प्राह । वंशोऽन्ववायः सन्तान इत्यम
रः । शान्त्यादिभिर्लिङ्गैर्विनयादयोऽनुमीयन्ते । अन्यथा तादृशसम्भवादिति भावः
॥ ३७ ॥ ●॥
दीपित इति । मुनिरपि ऐश्वर्य्यरहितोऽपीत्यर्थः । अनुभावसम्पदा प्रभावातिशये
न दीपितः प्रकाशितः । गौरवेण महत्तया महीभृतो राज्ञः लघयन् लघूकुर्वन् । व

॥ संन्निवृत्तिमपगमं । उपदेष्टुमिच्छवः सन्तः सुशीलतां सद्वृत्तताम् । भावे तल् । शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इत्यमरः । शीलयन्ति अभ्यस्यन्ति । अतो मुनिभिर्न्न त्याज्यं शीलमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ * • ~ • * • ~ • ** • ~ • * • ~ • * ॥

न केवलं सौशील्यात् अनर्थनिवृत्तिमात्रं । किन्त्वर्थप्राप्तिरपीत्याह । तिष्ठतामिति । तपसि तिष्ठतां तपोनिष्ठानां धर्म्मार्थिनामित्यर्थः । पुण्यं धर्म्मं आसजन् सम्पादयन् । स्याद्धर्म्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष इत्यमरः । सुखैषिणां सुखार्थिनां सम्पदः सुखसाधनभूतान् अर्थान् । अनुगुणयन् अनुकूलयन् । अर्थकामयोरपि हेतुभूत इत्यर्थः । तथा योगिनां विमुक्तये अपवर्गाय परिणमन् सम्पद्यमानो

तिष्ठतान्तपसि पुण्यमासजन्सम्पदोऽनुगुणयन्सुखैषिणां । यो
गिनाम्परिणमन्विमुक्तये केन नास्तु विनयः सतां प्रियः ॥ ४४ ॥
नूनमत्रभवतः शराकृतिं सर्व्वथायमनुयाति सायकः । सोय
मित्यनुपपन्नसंशयः कारितस्त्वमपथे पदं यया ॥ ४५ ॥

विनयः सौशील्यं केन हेतुना सतां प्रियो नास्तु । सम्भावनायां लोट् । सर्व्वथा विनय एव चतुर्वर्गसाधन इत्यर्थः । अतस्त्वया न अस्मत्स्वामिशरैश्चौर्य्यं आचर्य्यमिति तात्पर्य्यम् ॥ ४४ ॥ • * • * • * • * • * • * • * • * • * • ॥

अथवा किं भवादृशेष्वन्यसम्भावनया भ्रान्तिरपि सम्भाव्यते इति मूर्खत्वमवलंब्याह । नूनमिति । अयं अस्मदीयः सायकः अत्रभवतः पूज्यस्येत्यर्थः । पूज्यस्तत्रभवानत्रभवानिति सज्जनः । अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति सार्व्वविभक्तिकः तसिल् प्रत्ययः सुप्सुपेति समासः । शराकृतिं सर्व्वथा रूपेण रेखादिना च सर्व्वप्रकारेण अनुयाति अत्यन्तमनुकरोतीत्यर्थः । नूनमिति वितर्के । यया आकृत्या च अनुपपन्नसंशयो ऽयन्तसादृ

श्यादनुत्पन्नतदीयवत्सनेहः । चंडस्येवामितिसेवकोपकृतोऽपकारित्वमिति नि
रे वोत्पद्यते इति श्लेषः । अपकेस्त्रमार्गे परहरणाहूपेपेदङ्कारिकःनिवारितं व
र्थः । हूत्कारव्यतरस्यामिवार्ता कर्तुः कर्म स्यनो कर्तुश्च कर्मेतितत्रैवाभिहिते कर्म
रिक्तः ॥ ४५ ॥ **~**~**~**~**~**~** ॥
पुनरपिस्तेयमेवनिरूपयन्दोषान्तरमापादयति । अन्यदीयेति । चेतस्वा वह
न्तेत इतिसचेमानस्य अन्यदीयविशिखेविषयेयदाहृतमाहरणम्भावेक्तः । तस्मि
न् अन्यदीयविशिखस्याहरणे इत्यर्थः । नकेवलंनिःस्पृहस्यकेवलंनिःस्पृहेणैवन
भवितव्यंकिन्तु परनिवर्हितम्परेणप्रहृतंमृगंनिघ्नतःप्रहरतस्तेनिघ्नतावर्थेत्यर्थः

अन्यदीयविशिखेनकेवलंनिस्पृहस्यभवितव्यमाहृते । नि
घ्नतःपरनिवर्हितंमृगंव्रीडितव्यमपितेसचेतसः ॥ ४६ ॥
सन्ततन्निशमयन्तउत्सुकायैःप्रयान्तिमुदमस्यसूरयः । की
र्तितानिहसितेपितानियंव्रीडयन्तिचरितानिमानिनम् ॥४७॥

। कृत्यानाङ्कर्तरिवेतिषष्ठी । व्रीडितव्यंलज्जितव्यमपि । भावेतव्यप्रत्ययःसस्तुति
तुल्ययापरविद्धंमृगंनिघ्नतापिनव्रीड्यते । प्रत्युतस्तेयञ्चक्रियतइत्यहोमहत्पापमस
मित्यर्थः । मृगमित्यत्रशेषत्वाविवक्षणात् । जातिनिप्रहरणावकाशफियाहिंसा
याभिनिवर्त्तीनमयभिशेषाधिकारात् । प्रनिहरयोग्यत्रसंघातमिगृहीतविषयत्वस्या
नायहृणात् ॥ ४६ ॥ ●~●*●~●*●~●*●~●* ॥
अथास्मिन्हतघ्नतामियोगंसौयोपकारत्वंवर्णयितुंविकत्थनदोषत्वावश्यमेनप
रिहरन्नाह । सन्ततमित्यादि । सूरयःविद्वांसःअस्यस्वामिनःचर्याधिभियैरा
रितैःकरणभूतैःसन्ततंसततं । उत्सुकाःसोत्कण्ठाःसन्तोनिशमयन्तःचरितानिशृ

स्वकृताः सुदुष्प्रयानि । अवचरितानां सुतरां प्राप्तोऽप्यहङ्करणात्समर्थात् निशमनकर्मणि न निर्विवेकाः । तानि चरितानि हस्तितेऽपि परिहासेऽपि कीर्त्तितानि परैरुच्चारितानि संश्रियमानि नं व्रीडयन्तीमामित्यनन्तव्रीडाननुचरितदोषादिति । तेषामलङ्कारदोषत्वादिति भावः । स्वगुण श्रवणादेव वः स्वकण्ठोभवति स कथं स्वगुणं ख्यापयेदित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ४७ ॥ ● ● ● * ● ● ● * ● ● ● * ● ● ● * ॥

अन्येति । अधृष्टतया विकत्थनशीलतया जडः स्तब्धः अविकत्थन इत्यर्थः । सोऽस्मत्स्वामी अन्यदोषमिव स्वगुणमिव स्वकीयं गुणं कथं ख्यापयेत् । प्रकटयेत् आत्मप्रशंसां परगर्हामिव वर्जयेदिति भावः । तथापि कार्य्यवत्तया कर्म्मार्थितयेत्यर्थः । स स्वगु

अन्यदोषमिव स स्वकं गुणं ख्यापयेत्कथमधृष्टताजडः । उच्यते स खलु कार्य्यवत्तया धिग्विभिन्नबुधसेतुमर्थिताम् ॥ ४८ ॥ युग्मं ॥ दुर्वचं तदथ मास्म भून्मृगस्त्वय्यसौ यदकरिष्यदोजसा । नैनमाशु यदि वाहिनीपतिः प्रत्यपत्स्यत शितेन पत्रिणा ॥ ४९ ॥

णमुच्यते । खलु कार्य्यवत्तया कार्य्यार्थिनः कुतो गर्व इति भावः । विवर्ण इव भिन्नबुधसेतुमतिक्रान्तसुजनमर्यादामर्थितां याचनां धिक् निन्द्यामित्यर्थः । विवर्ण इव अयमपीत्थं विकत्थयितुं प्रवृत्त इति भावः । धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । अभिसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते इति द्वितीया ॥ ४८ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

सम्प्रति स्वकृतोपकारं लक्षयति । दुर्वचमिति । वाहिनीपतिः सेनापतिः अस्मत्स्वामी शितेन पत्रिणा शरेण एनं मृगं आशु प्रत्यपत्स्यत । यदि नाभियुञ्जीत चेत् असौ मृगः ओजसा बलेन त्वयि विषयेयम् । अकरिष्यत् यदनिष्टं कुर्य्यात् तत् दुर्वचं दुर्वाच्यं

अमङ्गलतया वक्तुमशक्यत्वेन तदनिष्टमर्थान्तरं अपि मा भूत् इति सौहार्दं कथ
नन्नदुपेक्षणे स मृगस्त्वां हन्यादिति भावः । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ इति क
रोतेः पद्यते लृङ् ॥ ४९ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

ननु मय्येव हतो मृगो न तु सेनापतिनेत्यत्राह । क इति । हरितुरङ्गमायुधं इन्द्रायुध
वद्दृश्यं स्थेयसीं स्थिरतरां अकुण्ठतामित्यर्थः । स्थिरशब्दादीयसुन् प्रियस्थिरे
त्यादिना स्थादेशः । अङ्गसंहतिं अवयवसंघातं दधतं धारयन्तम् । वेगवत्तरं तु
रवेगम् । इमं दंष्ट्रिणं वराहं चमूपतेः किरातवाहिनीपतेः ऋते चमूपतिं विना ।
अन्यारादित्यादिना पञ्चमी । को नु कोऽन्यः शरेण एकेनेति भावः । हन्तुमर्हति न कोऽपी

कोन्विमं हरितुरङ्गमायुधस्थेयसीं दधतमङ्गसंहतिम् । वे
गवत्तरमृते चमूपतेर्हन्तुमर्हति शरेण दंष्ट्रिणम् ॥ ५० ॥
मित्रमिष्टमुपकारि संशये मेदिनीपतिरयं तथा च ते । तं
विरोध्य भवता निरासि मा सज्जनैकवसतिः कृतज्ञता ॥ ५१ ॥

त्यर्थः ॥ ५० ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अस्तु स एव मृगस्य हन्ता ततः किमत आह । मित्रमिति । तथा च तस्यैव मृगहन्तृत्वे
सतीत्यर्थः । अयं मेदिनीपतिः किरातभूपतिः ते तव संशये प्राणसङ्कटे उपकारि उ
पकारकारकं इष्टं मित्रं ततोऽपि किं तत्राह । तमिति । तं मित्रभूतं विरोध्य सज्जनैकव
सतिः भवादृशसुजनमात्राधारा कृतज्ञता उपकारवेदित्वम् मा निरासि न निराक्रियेता
म् । अन्यथा जगति कृतघ्नत्वे अस्तं याति कृतघ्नता च ते भवेदित्यर्थः । अस्यतेः कर्मणि
णिचि माङि लुङ् ॥ ५१ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

ननु सर्वस्यार्थमूलत्वात् स एवास्तु किं मित्रेणेत्याशङ्क्य मित्रस्य सर्वाधिक्यं युग्मेनाह । ल

भूमिति। जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयतेः सन्नन्ताल्लटः शतृप्रत्ययः। दुर्लभाः कृच्छ्रेणा
पि लब्धुमशक्याः असुरक्ष्यभूतयः रक्षितुमशक्यमहिमानः। तथापि नित्यं रक्षणा
दिक्लेशबहुलाश्चेति भावः। अन्तविरसा आगमापायिन्य इत्यर्थः। लभ्यन्त इति लाभाः अर्थास्ते
षां सम्पदः। एकसुकृतेन एकोपकारेण लभ्यं सुलभमनु दुर्लभं रक्षितारमनुर
क्ष्यं स्वन्तं शुभावसानमनन्तविरसं मित्रलाभं अनुमित्रलाभाद्धीना निकृष्टा इत्यर्थः।
हीन इत्यनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां तद्योगे द्वितीया। अत्रोपमेयस्य मित्रलाभस्य ला
भान्तरेभ्य आधिक्याभिधानाद्व्यतिरेकालङ्कारः॥ ५२॥ ●~●~●~● ॥
चञ्चलमिति। किञ्च। वसु धनं नितान्तं चञ्चलम् मेदिनीमप्युन्नताः प्रबलाः अरात

लभ्यमेकसुकृतेन दुर्लभा रक्षितारमसुरक्ष्यभूतयः। स्वन्त
मन्तविरसा जिगीषतां मित्रलाभमनुलाभसम्पदः॥ ५२॥
चञ्चलं वसु नितान्तमुन्नता मेदिनीमपि हरन्त्यरातयः। भूध
रस्थिरमुपेयमागतं मावमंस्थाः सुहृदं महीपतिम्॥ ५३॥

यो हरन्ति। मित्रन्तु न तथेत्याह। भूधर इति। भूधरवत्स्थिरं उपेयं अन्विष्याग
म्यमागतं स्वतः प्राप्तमपि महीपतिं सर्वधुरीणमित्यर्थः। सुहृदं मित्रं मावमंस्था मा
वज्ञासीत्। भवानिति शेषः। अन्यस्मै आगतो भवच्छ्रेविमतिप्परिपरिणामेणान
द्रष्टव्यः। अन्यथा मध्यमपुरुषः स्यात्। मन्यतेः कर्तरि माङि लुङ्। अलङ्कारस्तु
व्यतिरेक एव भूधरस्थिरमित्युपमासङ्गतिसङ्करः॥ ५३॥ * ● * ● * ● ॥
ननु मुमुक्षोः किं मित्रसंग्रहेणेत्यत्राह। जेतुमिति। भवता जेतुञ्जयार्थमेव तपस्यते त
पश्चर्य्यते। कर्मणो रोमन्थेत्यादिना चरणे क्यङ्। ततो भावे लट्। कुतः मुमुक्षवः मो
क्षार्थिनः। आयुधानि नदं धनं धारयन्ति। अतो मित्रसंग्रहः कार्य इति भावः। न

थापि किम्भवत्त्वामिमृत्येनेनत्राह । प्राप्स्यतइति । महीभृतासह सङ्गतेनत्वयाम
कलन्तपः फलम्प्राप्स्यते अतस्तेसरव्यास्माकन्त्वामीयुक्तइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ● ● ॥
नत्वकिन्नः कृचोपयुज्यतेतत्राह । वाजीति । तस्यभूपतेः वाजिभूमिरश्वाकरः इ
भराजानांकाननङ्गजोत्पत्तिस्थानंभूरिघोररत्ननिचयाश्चसन्तीतिशेषः । नन्वीदृ
गाढ्यः किमेकस्मैकाञ्चनपत्रकाण्डायकलहायतेतत्राह । अस्यकाञ्चनेनसौवर्णेन
पत्रिणाशरेणकिमिवनकिञ्चित्प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । परन्तुकेवलंविलङ्घनंव्यति
क्रमन्नसहते । नायंशरलुब्धः किन्त्वाधिक्षेपासहिष्णुरित्यर्थः । अत्रप्रथमार्द्धेसमृ

जेतुमेवभवतातपस्यतेनायुधानिदधतेमुमुक्षवः । प्राप्स्य
तेचसकलंमहीभृतासङ्गतेनतपसःफलन्त्वयाम् ॥ ५४ ॥
वाजिभूमिरिभराजकाननंसन्तिरत्ननिचयाश्चभूरयः । का
ञ्चनेनकिमिवास्यपत्रिणाकेवलन्नसहतेविलङ्घनम् ॥ ५५ ॥
सावलेपमुपलिप्सितेपरैरभ्युपैतिविकृतिंरजस्यपि । अर्थित
स्तुनमहान्समीहतेजीवितुङ्किमुधनन्धनायितुम् ॥ ५६ ॥

द्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालङ्कारः ॥ ५५ ॥ ● ● ॥ * * ॥ ● ● ॥ * * ॥
नन्वीदृग्लुब्धः किमुपकर्त्तातत्राह । सावलेपमिति । महानयंरजस्यपिधूलावपिपरैः
सावलेपंसगर्वेउपलिप्सितेउपलब्धुमिष्टेजिघृक्षितेसतिविकृतिमभ्युपैति । प्रकुप्य
तीत्यर्थः । अर्थितोयाचितस्तुजीवितन्धनायितुन्धनीकर्तुंरक्षितुंकिञ्जन्ताश्चमुनम् । न
समीहतेनोल्सहते । जीवितंयथात्मनोनेच्छतिकिन्त्वर्थितःप्रयच्छतीत्यर्थः । तर्हिध
नंकिमुधनमात्मनएधितुन्धनायितुमितिविग्रहः । अत्रइच्छामात्रमर्थः । अन्यथाध
नमित्यनेनपौनरुक्त्यंस्यात् । सुपआत्मनःक्यच् । अशनायोदन्यधनायाबुभुक्षापि

शासगर्द्धेष्विति निपातनाद्दाकारः ॥ ५६ ॥ * * ॥ ● ● ॥ * * ॥ ● ● ॥

उक्तां शिथमयति । तदिति । तत्तस्मात्त्वदीयविशिखस्य अतिसर्जनात्प्रत्यर्पणात् वां युवयोः । षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनाविति वामादेशः । राघवप्लवगराजयोः रामसुग्रीवयोरिव यदृच्छया दैवादागतं गुरु महत् युक्तमनुरूपम् इतरेतराश्रयमन्योन्यविषयम्प्रेम सख्यमस्तु ॥ ५७ ॥ ● ● ॥ * * ॥ ● ● ॥ * * ॥ ● ● ॥

ननु शरलोभान्मिथ्याभियुज्यस इत्याह । नेति । त्वमनृतं मिथ्या अभियोक्तुं अभ्याख्यातुम्नृज्ञोर्थग्रहणात्द्विकर्मकता । मिथ्याभियोगोभ्याख्यानमित्यमरः । नेष्यसे नेष्टो

तत्त्वदीयविशिखातिसर्जनादस्तु वां गुरु यदृच्छयागतम् ।
राघवप्लवगराजयोरिव प्रेमयुक्तमितरेतराश्रयम् ॥ ५७ ॥
नाभियोक्तुमनृतं त्वमिष्यसे कस्तपस्विविशिखेषु चादरः । स
न्ति भूभृति शरा हि नः परे ये पराक्रमवसूनि वज्रिणः ॥ ५८ ॥
मार्गणैरथ तव प्रयोजनं नाथसे किमु पतिं न भूभृतः । त्वद्वि
धं सुहृदमेत्य सोऽर्थिनं किं न यच्छति विजित्य मेदिनीम् ॥ ५९ ॥

स्मि कुतः तपस्वी मुनिः शोच्यश्च । मुनिशोच्यौ तपस्विनाविति शाश्वतः । तस्य विशिखेषु कः आदरः अवस्थानं काचिदित्यर्थः । हि यस्मात् नः अस्माकं भूभृति शैले ऽपरे अन्ये प्रशराः सन्ति ये शरा वज्रिणः शक्रस्य पराक्रमवसूनि पराक्रमधनानि शौर्य्यसर्वस्वभूता इत्यर्थः । वज्रिग्रहणात्वज्रादप्यतिरिच्यत इति सूच्यते । अत्र शरेषु पराक्रमसाधनेषु पराक्रमरूपेण वस्तुव्यज्यते ॥ ५८ ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥ ● ॥ * ॥

अथ तेषु सापेक्षा चेत्तर्हि तथोच्यतामित्याह । मार्गणैरिति । अथ तु तव मार्गणैः शरैः प्रयोजनं कार्यं तर्हि भूभृतो गिरेः पतिम्प्रभुं मुं न नाथसे किमिति न याचसे । नाथृ

नार्थप्राञ्चोपतापैरर्थ्यैर्धीः सुइ तिभातोऽर्थः । याञ्चाभङ्गशङ्काकार्य्यमनाह । य
दिति । सोऽस्माकं स्वामी तवैवंविधाप्रकारेण स्वतन्त्रबुद्धिधनत्वाद्दृश्यं महानुभावमित्यर्थः ।
तथापि सुहृदं मित्रभूतमर्थिनमेव सन्नामेदिनीं विजयत नयच्छति न ददाति ।
किन्तु दास्यत्येवं किम्पुनः स्वराज्ञि निमिभावः ॥ ५९ ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥
यदुक्तं त्वद्विधमित्यादि तत्रोपपत्तिमाह । तेनेति । तेन कारणेन सूरिर्विद्वान्स्व
तएवोपकारित्वधनस्त्वपकारकत्वमात्रधनः । स किरातभूपतिः । याचितं याञ्चा
वृथा व्यर्थं कर्तुं नेच्छति । कुतः यस्मात्कारणेन सीदतां क्लिश्यतामर्थिनां प्रणयभ
ङ्गवेदनां याञ्चाभङ्गदुःखं स्वयमनुभवन्निव वेद वेत्ति । अतो न वैफल्यं शङ्क्यं कार्य्य

तेन सूरिरुपकारिताधनः कर्तुमिच्छति न याचितं वृथा । सी
दतामनुभवन्निवार्थिनां वेद यत्प्रणयभङ्गवेदनाम् ॥ ६० ॥
शक्तिरर्थपतिषु स्वयंग्रहं प्रेम कारयति वा निरत्ययम् । कार
णद्वयमिदं निरस्यतः प्रार्थनाधिकबले विपत्फला ॥ ६१ ॥

मित्यर्थः ॥ ६० ॥ ** ● ● ● ● ● ● ● ** ॥
ननु स्वयं ग्राहिता किंत्वयाऽऽज्ञादेवेत्यत आह । शक्तिरिति । अर्थपतिषु विषये शक्तिः
सामर्थ्यं स्वयंग्रहं स्वाम्यनुज्ञां विना यद्ग्रहणं कारयति वह्ला निरत्ययं च पराधेपि चाविका
रि प्रेम कर्तृ स्वयंग्रहं कारयति । प्रबलः प्रियो वा परस्य धनं स्वयं गृह्णातीत्यर्थः । अ
न्यथा दोषमाह । इदं पूर्वोक्तं कारणद्वयं निरस्यतः त्यजतः पुंस इति शेषः । अधि
कबले प्रबले विषये प्रार्थना तद्धनजिघृक्षा विपत्फला अनर्थफलका अशक्तस्याप्रि
यस्य च ततः प्रबलधनग्रहणाशा फाणि मिरो म विपद्ध सा हरसमन्नन्थायकल्पत
इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ● ● ॥ ● ● ॥ ● ● ॥ ● ● ॥ ● ● ॥ ● ● ॥ ● ● ॥

श्रेयःस्वार्थसम्पत्त्याशङ्काभिमानस्तत्राह । अस्त्रवेदमिति । इह जगति तापसेषु तपस्विनां मध्ये । यतश्च निर्धारणमिति सप्तमी । जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः । गर्गादिभ्यो यञ् । तमपहाय परशुरामं विनेत्यर्थः । अस्त्रवेदं तत्त्वतोऽधिगम्य भुजवीर्य्यशालिनः इति भुजवीर्य्यशालिनः । उभयसंपन्नस्येत्यर्थः । शालिनः क्रियापेक्षया समानकर्तृकत्वानिर्देशः कस्य वा आयुधं चरितः प्राप्तोऽर्थो येन तत् चरितार्थं न कस्यापीत्यर्थः । अतस्तवापि तापसत्वात् किञ्चित्करस्य तेन सह सख्यमेव मुख्यमिति भावः ॥ ६२ ॥ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ * ❁ ॥

ननु युष्मन्मृगशरद्रोहिणो मम तेन कथं सख्यं स्यादित्याशंक्य सत्यं तथापि तावत् मृ

अस्त्रवेदमधिगम्य तत्त्वतः कस्य चेह भुजवीर्यशालिनः । जाम
दग्न्यमपहाय गीयते तापसेषु चरितार्थमायुधम् ॥ ६२ ॥
अभ्यघानि मुनिचापलात्त्वया यन्मृगः क्षितिपतेः परिग्रहः । अ
क्षमिष्ट तदयं प्रमार्ज्यतां संवृणोति खलु दोषमज्ञता ॥ ६३ ॥

गवधापराधः क्षमिष्यत इत्याह । अभ्यघानीति । त्वया मुनिचापलाद्ब्राह्मणचापल्यादित्यर्थः । क्षितिपतेरस्मत्स्वामिनः परिगृह्यत इति परिग्रहः तेन स्वीकृत इत्यर्थः । परिग्रहः परिजने पत्न्यां स्वीकारमूलयोरिति विश्वः । यन्मृगोऽभ्यघानि अभिहत इति हन्तेः कर्मणि लुङि तद्धननमयं अस्मत्स्वामी अक्षमिष्ट सोढवानेव । तथापि । प्रमाद्यतामविमृश्यकारिणामित्यर्थः । दोषमपराधमज्ञताऽज्ञानिता संवृणोति आच्छादयति । नाज्ञस्यापराधो गण्यत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ❁ * ❁ * ❁ ॥

अथ सुहृद्भावेन हितमुपदिशति । जन्मेति । जन्म सत्कुले प्रसूतिः वेषो जटावल्कलादिः तपो नियमः । तेषां विरोधिनीं विसदृशां अमूमेवंविधां अपक्रियामपकार

म्पुनः इतःपरमित्यर्थः । माक्षथाःमाकृथाःक्षणोतेःकर्त्तरिमाङिलुङ् । वयोवृद्ध्यर्थं
र्थेवयश्रुताभिनयकर्मणां । आचारेसदृशींवृत्तिमजिह्मामशठान्तथेतिस्मरणात् । उक्तवैपरीत्येदोषमाह । आपदिति । हियस्मात् । अपथेवर्त्तमानंदुर्मतिम्पुरुषमितिशेषः । उभौलोकौदूषयतिहन्तीत्युभयलोकदूषणी । तद्धितार्थेइत्यादिना उत्तरपदसमासः । आपत्एतिप्राप्नोति । समासविषयेउभशब्दस्थानेउभयशब्दप्रयोगएवसाधुः । यदाहकैय्यटः । उभादुदात्तोनित्यमितिनित्यग्रहणस्येदम्प्रयोजनंवृत्तिविषयेउभशब्दस्यप्रयोगोमाभूत् । उभयशब्दस्यैवरूपंयथास्यादित्युभयत्रइत्यादिभवतीति ॥ ६४ ॥ * ॥

जन्मवेयतपसांविरोधिनीमाक्षथाःपुनरमूमपक्रियाम् । आ
पदेत्युभयलोकदूषणीवर्त्तमानमपथेहिदुर्मतिम् ॥ ६४ ॥
यष्टुमिच्छसिपितॄन्नसंवृतोनत्वमर्चिचयिषुर्दिवौकसः । दातु
मेवपदवीमपिक्षमःकिंमृगेऽङ्गविशिखंन्यवीविशः ॥ ६५ ॥

यदुक्तंअभ्यघानीतितदेवस्फुटयति । यष्टुमिति । पितॄन्कव्यवाडादीन्यष्टुमर्चयितुन्नेच्छसि । यतःसंवृतःएकान्तस्थितः । तथादिवौकसःदेवान् । अर्चिचयिषुरपिअर्चितुमिच्छुरपिनासि । अतःपित्रर्थेदेवतार्थेवाहिंसायांनापराधोविहितत्वादितिभावः । अथसर्वतःआत्मानंगोपायीतेतिश्रुतेरात्मरक्षार्थेतिचेन्नेत्याह । दातुमिति । अङ्गहे । पदवींमार्गंदातुमेवनतुहन्तुम्मृगस्यमुनित्वादितिभावः । क्षमोपियोग्यःसन्नपि । किम्किमर्थंमृगेविशिखन्न्यवीविशःनिवेशितवान् । विशतेर्ण्यन्ताल्लुङ् । अभिधावतोमृगात्अपसरणेनैवआत्मरक्षणंकर्त्तव्यंयदवधीस्तच्चापलमेव । नहिंस्यात्सर्वभूतानीतिश्रुतिनिषेधादितिभावः ॥ ६५ ॥ ॥

किंबहुना। परमार्थः श्रूयतामित्याह। सज्जन इति। सज्जनोऽसि सत्यं त्वं चापलत्वं

पलस्य कर्म्म जह्यहीहि त्यज। जहातेर्लोट्। "आ च हौ" इतीकारः। सर्वे द्राक इव कोवा

सहिष्यते। इव शब्दो वाक्यालङ्कारे वा शब्दोऽवधारणे। असहने कारणमाह।

वारिधीनिति। अनिभृता अचपलाः पुनः पुनरकार्य्यकारिणो गुरून् विशालानपि युगा

न्तवायवः प्रलयपवनाः वो वारिधीनिव समुद्रानिव क्षोभयन्ति। उपमानुप्राणितोऽ

यमर्थान्तरन्यासः॥ ६६॥

नन्वयं क्षिप्रतः क्षुभितः किं करिष्यतीत्याह। अस्त्वेति। अयं महीपतिः अस्त्रवेद

वित् नियहानुग्रहसमर्थ इति भावः। अतः पर्वतेः भवः पार्वतीय इति हेतोः। पर्वता

सज्जनोऽसि विजहीहि चापलं सर्वदा क इव वा सहिष्यते। वा

रिधीनिव युगान्तवायवः क्षोभयन्त्यनिभृता गुरूनपि॥ ६६॥

अस्त्रवेदविदयम्महीपतिः पार्वतीय इति माऽवजीगणः। गो

पितुम्भुवमिमां मरुत्वता शैलवास मनुनीय लम्भितः॥ ६७॥

च्छ इति छ प्रत्ययः। माऽवजीगणः वनेचरबुद्ध्या मावज्ञासीरित्यर्थः। गणयतेर्मा

ङि लुङ् "ई च गणः" इतीकारः। ननु वीदृश स्येन्द्रक्रिमिह वने वसतीत्याह। गोपितुमि

ति। मरुत्वता देवेन्द्रेण गाम्भुवं गोपितुं रक्षितुम्। आयादय आर्द्धधातुके वेति विक

ल्पात् गुपधुपेत्यादिना न आयादेशः। अनुनीय प्रार्थ्य शैलवासं लम्भितः प्रापितः।

ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्म्मणामिति वचनात्। अणिकर्तरि कर्म्मणि क्तः गतिबुद्ध्यादि

नाऽणिकर्तुः कर्म्मत्वम्॥ ६७॥

उपसंहरति। तदिति। तत्तस्मान्मुनिचापलात् मुनेः सम्बन्धि इदं मृगवधरूप

मयाति तितिक्षितं सोढमिति वचस्तमूपतिरवोचत् शरद्रोहस्य प्रत्यर्पणमेव प्रतीकार

 इत्याह । अत्रभवते पूज्याय स्वामिने । अत्रभवान्व्याख्यातः निजम्बाणन्तदीयमेव
 शरन्दिशन्प्रयच्छन् त्वमपि सर्वसम्पदः आप्नुहि सुखेनेति भावः ॥ ६८ ॥ ● ● ॥
 ननु ममैतत्स्वमेव न स्वेच्छया तत्किम्पुनरनेन पूजासम्पद इत्याह । आत्मनीनमिति । आ
त्मने हितं आत्मनीनं । आत्मविश्वजनभोगोत्तरपदात्खः । उपतिष्ठते समागच्छते
उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यादात्मनेपदम् । गुणाः वि
नयादयः सम्भवन्ति आपदश्च विरमन्ति । आङ्परिभ्योरम इति परस्मैपदम् ।
इत्यनेकफलभाजि आर्य्यसङ्गमे साधुसङ्गतौ अर्थिता अपेक्षा कथमिव मास्म भूत्स

तन्निनिक्षितमिदम्मया मुनेरित्यवोचत वचश्चमूपतिः । बाण
मत्रभवते निजन्दिशन्नाप्नुहि त्वमपि सर्वसम्पदः ॥ ६८ ॥
आत्मनीनमुपतिष्ठते गुणाः सम्भवन्त्युपरमन्ति चापदः । इ
त्यनेकफलभाजि मास्म भूदर्थिता कथमिवार्य्यसङ्गमे ॥ ६९ ॥
दृश्यतामयमनोकहान्तरे तिग्महेतिपृतनाभिरन्वितः । सा
हिवीचिरिव सिन्धुरुद्धतो भूपतिः समयसेतुवारितः ॥ ७० ॥

र्वदा भवत्येव ॥ ६९ ॥ * * ● * ● * ● * ● ॥
न चायन्दूरे वर्त्तत इत्याह । दृश्यतामिति । तिग्महेतिभिः तीक्ष्णायुधाभिः । हेति
र्ज्वालास्वसूर्य्यांशुष्विति हेमचन्द्रः । पृतनाभिर्वाहिनीभिः । पृतनाऽनीकिनी च
मूरित्यमरः । अन्वितो भूपतिः । साहयः ससर्पाः वीचयो यस्य स सिन्धुः समुद्र इवोद्ध
तः किन्तु समयो मर्य्यादा सेतुरिव स समयसेतुः तेन वारितः । हस्तेन निर्दिशन्नाह
। अयमनोकहान्तरे द्रुमान्तर्द्धाने वर्त्तत इति शेषः । दृश्यतां । अनोकहः कुटः शा
लः पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यमरः ॥ ७० ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

अथास्य विज्ञापनमेवाह । सज्यमिति । स्थेयान् स्थिरतरः । प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः । यस्त्वमूपतिः हरितुरङ्गमकेतोरिन्द्रध्वजस्य लक्ष्मीं शोभां जयन् अहिप तिः शेष इव स्थवीयः स्थूलतरं । स्थूलदूरेत्यादिना पूर्वगुणादिपरलोपौ । सहज्य या सज्यं धनुर्वहति । हे मतिमन् अस्य च भूपतेर्मतिमनुकूलय अनुकूलां कुरु सख्यं कु

सज्यं धनुर्वहति योऽहिपतिस्थवीयः स्थेयान् जयन् हरितुरङ्गमकेतुल क्ष्मीम् । अस्यानुकूलय मतिं मतिमन्ननेन सख्या सुखं समुपयास्यसि चि न्तितानि ॥ ७१ ॥ ● ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किराता ऽर्ज्जुनीये महाकाव्ये दूतवाक्यं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥ ● ॥

र्वित्यर्थः । मतिमत्तायाः फलमेतदिति भावः । कुतः सख्या अमुना च भूपतिना हेतुना सुखमक्लेशेन चिन्तितानि मनोरथान् अभियास्यसि प्राप्स्यसि । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ७१ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरा ताऽर्ज्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां दूतवाक्यं नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ततइति। ततःकिरातवाक्यानन्तरम्। उद्धतैःप्रगल्भैःकिरातवचोभिःअर्णवाम्बुभिः शैलइवपराहतोऽभिहतःअतएवकुपितोपिपाण्डवोधैर्य्येनिर्विकारचित्तत्वमुजहौनतत्याज। उत्पन्नमपिकोपंस्तम्भयामासेत्यर्थः। तथाहि। साधवःसज्जनासुदुर्ग्रहंसुष्ठुदुरासदंअप्रतिकंप्यमन्तःकरणंयेषान्तेसुदुर्ग्रहान्तःकरणाहि। अर्थान्तरन्यासः॥१॥ * * * * * ॥

अशेषमिति। अशेषंसकलंयथातथाउल्लिङ्गितमुद्गूर्णलिङ्गकृतमुल्लिङ्गैस्तद्वाक्यभङ्गिभिरेवसम्यगवज्ञातमित्यर्थः। शत्रुरेवशात्रवःस्वार्थेअण्प्रत्ययः। तस्येङ्गितमभिप्रायःतत्उल्लिङ्गितंयेनसः। गिरांवाचं,सम्बन्धिनिविस्तरेतत्त्वसंग्रहे अर्थसं

ततःकिरातस्यवचोभिरुद्धतैःपराहतःशैलइवार्णवाम्बुभिः। जहौ
नधैर्य्यंकुपितोपिपाण्डवःसुदुर्ग्रहान्तःकरणाहिसूरयः॥१॥
अशेषमुल्लिङ्गितशात्रवेङ्गितःकृतीगिरांविस्तरतत्त्वसंग्रहे। इद
म्प्रमाणीकृतकालसाधनःप्रशान्तसंरम्भइवाददेवचः॥२॥

क्षेपे। वैभाषिकोद्वंद्वैकवद्भावः। कृतीकुशलःप्रमाणीकृतम्प्रधानीकृतंकालएवसाधनंयेनसः। अवसरोचितविवक्षुरित्यर्थः। अयम्पाण्डवःप्रशान्तसंरम्भःसंक्षोभरहितइववचःआददेउवाचेत्यर्थः॥२॥ * * * ॥

सान्त्वम्पूर्वकमेवाह। विविक्तेति। विविक्तास्संयोगादिनाऽश्लिष्टाःवर्णाःअक्षराण्येवआभरणानियस्याःसाअन्यत्रतुविविक्तानिशुद्धानिवर्णोरूपमाभरणानिचयस्याःसा। वर्णोद्विजादौशुक्लादौस्तुतौवर्णंतुचाक्षरेइत्युभयत्राप्यमरः। सुखाश्रुतिःश्रवणंयस्याःसासुखश्रुतिःश्राव्येत्यर्थः। अन्यत्रसुखंश्रूयतेइतिसुखावाक्यस्याःसायुक्तभाषिणीत्यर्थः। द्विषामपिहृदयानिप्रसादयन्तिकिम्पुनः। सुहृ

दमितिभावः। प्रसन्नानिवाचकानिगम्भीराणिगुरूणिचपदानिसुप्तिङन्तरूपा
णियस्याःसा। अन्यत्रतुविमलाऽक्षरलक्षणासरस्वतीवाक्। गीर्वाग्वाणीसरस्व
तीत्यमरः। नकृतंपुण्यकर्मयैस्तेषांनप्रवर्त्ततेनप्रसरतिकिन्तुसुकृतिनामित्यर्थः।
भवद्वाणीचैवंविधेतिधन्याभवानितिभावः। अत्रकाचिन्नायिकावाग्देवताचप्रती
यते। तत्रादौसमासोक्तिरलङ्कारः। विशेषणसाम्येनाप्रस्तुतप्रतीतेःअतएवन
श्लेषः॥ ३॥ ॥
भवन्तीति। तेपुरुषाःविपश्चितांविदुषां। विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञइत्यमरः। स

विविक्तवर्णाभरणासुखश्रुतिःप्रसादयन्तीहृदयान्यपिद्विषाम्।
प्रवर्त्ततेनाकृतपुण्यकर्मणाम्प्रसन्नगम्भीरपदासरस्वती ॥ ३॥
भवन्तितेसभ्यतमाविपश्चितांमनोगतंवाचिनिवेशयन्तिये। नय
न्तितेष्वप्युपपन्ननैपुणागम्भीरमर्थङ्कतिचित्प्रकाशताम्॥ ४॥
स्तुवन्तिगुर्वीमभिधेयसम्पदंविशुद्धिमुक्तेरपरेविपश्चितः। इति
स्थितायाम्प्रतिपूरुषंरुचौसुदुर्लभाःसर्वमनोरमागिरः॥ ५॥

भ्यतमाःसभायांसाधुतमानिपुणाः। साधुःसमर्थौनिपुणश्चेतिकाशिकायां। भवन्ति
येमनोगतंमनसागृहीतमर्थंवाचिनिवेशयन्तिवाचउद्गिरन्तीत्यर्थः। तेषुवक्तृषु
अपिउपपन्ननैपुणाःसम्भावितकौशलाःकतिचिदेवगभीरन्निगूढमर्थम्प्रकाशतां
स्फुटतांनयन्ति। लोकेतावज्ज्ञातारएवदुर्लभाःतत्रापिवक्तारः। तत्रापिनिगूढा
र्थप्रकाशकास्त्वयिसर्वमस्तीतिस्तुतिः। वनेचरवाक्यरहस्यंज्ञातमितिस्वयमपिता
दृशएवेतिहृदयम्॥ ४॥ ॥
स्तुवन्तीति। किञ्च। केचित्गुर्वीमभिधेयसम्पदंस्तुवन्ति। अपरेविपश्चितः

न्उक्तेः श्रद्दस्यविशुद्धिंहामर्थ्यस्तुवन्ति । इतिप्रतिपुरुषंतचोप्रीतौस्थितायांव्यव
स्थितायांसर्वेमनोरमासर्वैर्थांशब्दार्थतचोनाम्पुसाम्मनोरमागिरःदुर्लभाः । त्व
द्गिरस्तुसर्वेमनोरमाःउक्तसर्वगुणसम्पन्नेतिभावः ॥ ५ ॥ • * • * • * ॥
समस्येति । धुरंवहतीतिधुर्य्यहेकार्य्यनिर्वाहक । धुरोयत्खसाविनियत्प्रत्ययः ।
अतएवसमारोपितभार । स्वामिनानिहितसंध्यादिकार्यभारहे । तदाहमनुः । दू
तेसंधिविपर्ययाविति । इमांशान्ततानिनयोत्यादिकाम्भारतींत्रावगुणैर्विविक्तवर्णे
त्वादिभिरितिभावः । समस्यसंयोज्यप्रगल्भत्तिर्भीकंयथातथासम्पादयतात्वया
ताव्याहरतेत्यर्थः । त्वयावनेचरेणापिइत्यर्थः । सताऽपिशब्दोविरोधद्योतनार्थे

समस्यसम्पादयतागुणैरिमान्त्वयासमारोपितभारभारतीम् । प्र
गल्भमात्माधुरिधुर्यवाग्मिनांवनेचरेणापिसताधिरोपितः ॥ ६ ॥
प्रयुज्यसामाचरितम्प्रलोभनम्भयंविभेदाय धियःप्रदर्शितम् । तथा
भियुक्तञ्चशिलीमुखार्थिनायथेतरन्न्याय्यमिवावभासते ॥ ७ ॥

म् । आत्मास्वयंवाग्मिनांवाचोयुक्तिपटूनाम् । वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मीत्यमरः । वाचो
ग्मिनिरितिमत्वर्थीयोग्मिनिप्रत्ययः । धुर्य्येधिरोपितःआस्थापितइत्यर्थः । तद्व
येऽन्यतरस्यामितिपकारः । अत्रमनुः । वपुष्मान्वीतभीर्वाग्मीदूतोराज्ञःप्रशस्य
तइति ॥ ६ ॥ • * • * • * • * • * • * • * • * • * • * ॥
वाग्मितामेवाह । प्रयुज्येति । शान्ततांविनययोगीत्यादिनासामसान्त्वंप्रयुज्यविलो
भनम्प्रलोभनंमित्रमिष्टमित्यादिनाआचरितंसम्पादितम् । तथाधियोबुद्धेर्विभे
दायव्यामोहनायशक्तिरर्थपतिरित्यादिनाभयंप्रदर्शितंकिञ्चशिलीमुखार्थिनान
नुन्यायार्थिनेतिभावः । त्वयेतिशेषः । नाभियोक्तुमित्यादिनातथाभियुक्तंकथितंय

ध्येतरन्न्याय्यादन्यदन्याय्यमित्यर्थः । न्याय्यंन्यायादनपेतमिवावभासतइत्युपमा । अनेनवाग्मिनामग्रेसरोसीतिभावः ॥ ७ ॥ ॥

मतःकिमतआह । विरोधीति । किन्तुसिद्धेःफलस्यविरोधिविघातकमितिइदमस्मदास्कन्दनरूपङ्कर्म्मकर्तुमुद्यतोमहीपतिर्भवताधुर्य्येणेतिभावः । किन्ननिवारितोननिवर्त्तितः । निवारणेहेतुमाह । भूतिमिच्छताइहामुत्रचश्रेयार्थिनासहचरितावर्थनाशौस्वार्थानर्थौयस्यतेनसहार्थनाशेनसमानसुखदुःखेनेत्यर्थः । अनुजीविनाभृत्येननृपःस्वामीहितेनियोज्योनियम्यःखलु । अन्यथास्वामिद्रोहपातकीश्रेयसोभ्रष्टःस्यादितिभावः ॥ ८ ॥ ॥

विरोधिसिद्धेरितिकर्त्तुमुद्यतःसवारितःकिम्भवतानभूपतिः । हिते
नियोज्यःखलुभूतिमिच्छतासहार्थनाशेननृपोऽनुजीविना ॥ ८ ॥
ध्रुवंप्रणाशःप्रहितस्यपत्त्रिणःशिलोच्चयेतस्यविमार्गणंनयः । न
युक्तमत्रार्य्यजनातिलंघनन्दिशत्यपायंहिसतामतिक्रमः ॥ ९ ॥

तर्हिनोवाणःकगतःकिमत्रन्याय्यन्तत्राह । ध्रुवमिति । प्रहितस्यप्रयुक्तस्यपत्त्रिणःशरस्यप्रणाशोऽदर्शनंध्रुवंनिश्चितः । प्रहितत्वादितिभावः । तस्यनष्टस्यपत्त्रिणःशिलोच्चयेशैले । अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाइत्यमरः । विमार्गणंवीक्षणंनयोन्याय्यः । संवीक्षणंविचयनंमार्गणंमृगणामृगइत्यमरः । अत्रविषयेआर्य्यजनातिलंघनंसज्जनव्यतिक्रमोनयुक्तः । हियस्मात्कारणात्सतामतिक्रमोऽपायमनर्थन्दिशतिददाति ॥ ९ ॥ ॥

यदुक्तंहन्तुमर्हसीतितत्रोत्तरमाह । अतीतेति । खाण्डवंइन्द्रवनंअनुम्भक्षयितुंइच्छताअग्निनाममातीतसंख्याःअसंख्याःशिलीमुखाःशराःविहिताःदत्ताःखाण्डवदाहे

अक्षयतूणीरदानमुक्तम्भारते। अतोऽमरसायकेष्वपि अनादृतस्य आदररहितस्य। भावे क्तः तेन बहुव्रीहिः। मम कथं शैलजनाभुगे किरातबाणे धृतिरास्था स्थिता न कथञ्चिदित्यर्थः। अतो नापहारशंका कार्येत्यर्थः॥ १०॥ ●—*—● ॥

यदुक्तमार्य्यचेष्टितमनुभृतामित्यादिना सदाचारः प्रमाणमिति तत्रोत्तरमाह। यदीति। आर्य्यचेष्टितं सच्चरितम्प्रमाणीकृतं यदि साधुत्वेनाङ्गीकृतं यदीत्यर्थः। तर्हि अदोषे दोषाभावेपि कच्चित्प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समास इति भाष्यकारः उपलक्षणे तृतीया। वयङ्किमिति निरस्कृताः न युक्तमित्यर्थः। हियस्मात्परिवादगोचरम्प

अतीतसंख्याविहितामभाग्निनाशिलीमुखाः खाण्डवमत्तुमिच्छता। अनादृतस्यामरसायकेष्वपि स्थिता कथं शैलजनाभुगे धृतिः॥ १०॥
यदि प्रमाणीकृतमार्यचेष्टितं किमित्यदोषेण तिरस्कृता वयम्। अयातपूर्वां परिवादगोचरं सतां हि वाणी गुणमेव भाषते॥ ११॥
गुणापवादेन तदन्यरोपणाद्भृशाधिरूढस्य समञ्जसञ्जनम्। द्विधेव कृत्वा हृदयन्निगूहतः स्फुरन्नसाधोर्विवृणोति वागसिः॥ १२॥

रनिन्दास्पदमयातपूर्वां पूर्वन्नयाताम् इत्ययातपूर्वां सतां वाणी गुणमेव भाषते न दोषं अतः स्तेमृषादोषभाषिणो न सदाचारप्रामाण्यबुद्धिरिति भावः। पूर्वं याता इति यातपूर्वा सुप्सुपेति समासः। परत्वात्सर्वनाम्नो निष्ठायाः पूर्वनिपातः स्त्रियाः पुम्वदित्यादिना पुम्वद्भावः इति पूर्वलिङ्गता। अर्थान्तरन्यासः॥ ११॥ **—** ॥

ननु प्रत्यक्षा बुद्धिः कथं दुष्टेति निश्चयः तत्राह। गुणेति। गुणापवादेन विद्यमानगुणापह्नवेन तदन्यरोपणात्। तस्माद्गुणादन्यस्य दोषस्यारोपणादविद्यमानस्यैवारोपणाच्च समञ्जसञ्जनस्तु जनं भृशाधिरूढस्य अतिमात्रमाक्रम्य स्थितस्

स्याभिक्षिप्तस्येत्यर्थः । कर्तरिक्तः निगूहतोहृदयंविवृण्वतोपिस्वसाधारनार्थस्यहृ
दयंकर्मस्फुरन्विलसन्वागेवासिःद्विधाकृत्वाभिन्नेवविवृणोति । दुष्टयावाचैत
त्पूर्विकायाःबुद्धेरपिदौष्ट्यमनुमीयतइतिभावः । वागसिरित्यत्रद्विधाकरणरू
पकसाधकम् ॥ १२ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥
यदुक्तमभ्यर्थनीतितत्रोत्तरमाह । वनेति । वनाश्रयाःअतएवमृगाःकस्यपरिग
हाःनकस्यापीत्यर्थः । किन्तुयस्तान्मृगान्प्रसभेनबलात्कारेणशृणातिहिनस्ति ।
शृहिंसायामितिधातोर्लट् । तेमृगास्तस्यहन्तुःपरिग्रहाःपरिग्राह्याः हन्ताचाहमे
वेतिभावः । ननुममायमित्यभिमानात्नृपस्यस्वत्वमित्याशंक्याह । तत्रमृगेनृपे

वनाश्रयाःकस्यमृगाःपरिग्रहाःशृणातियस्तान्प्रसभेनतस्यते । प्र
हीयतामत्रनृपेणमानितानमानिताचास्तिभवन्तिचश्रियः ॥ १३ ॥
नवर्त्मकस्मैचिदपिप्रदीयतामितिव्रतंमेविहितंमहर्षिणा । जिघां
सुरस्मान्निहितोमयामृगोव्रताभिरक्षाहिसतामलंक्रिया ॥ १४ ॥

णमानिताममेत्यभिमानिताप्रहीयतांत्यज्यतांकुतइत्याशंक्याह । नेति । मानिना
चास्तिश्रियःस्वानिचभवन्तीतिनकिन्तुनभवन्त्येवसत्यामभिमानितायामित्यर्थः ।
अभिमानमात्रेणस्वत्वेऽतिप्रसङ्गादितिभावः ॥ १३ ॥ ● * ● * ● * ● * ॥
यष्टुमिच्छसिपितॄनित्यादिनायन्निःशरणमवधीरितमुपालंभितन्तत्रोत्तरमाह ।
नेति । कस्मैचिदपिवर्त्मनप्रदीयतामितिएवम्महर्षिणाव्यासेनमेमह्यंव्रतंविहि
तमुपदिष्टमित्यर्थः । अस्मात्कारणात् । जिघांसुर्हन्तुमिच्छुःआपतन्नभिधावन्नयं
मृगोमयानिहितः । हियस्मात्व्रताभिरक्षासतामलंक्रियानतुदोषःअतःआत्मर
क्षणार्थमस्यवधोननिःकारणमित्यर्थः ॥ १४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

दुर्वचनत्वादित्यादिनायत्संजातमन्युत्वमुक्तन्तत्राचष्टे । मृगानिति । स्वमात्मैवहे
तुस्तेनस्वहेतुनास्वार्थेमित्यर्थः । सर्वनाम्नः तृतीयाचेतितृतीया । मृगान्विनिघ्नन्प्र
हरन् । मृगान्यातीतिमृगयुः व्याधः । मृगय्वादयश्चेत्यौणादिकः कुप्रत्ययान्तोनि
पातः । व्याधोमृगवधाजीवोमृगयुर्लुब्धकोऽपिसइत्यमरः । तपइच्छतान्तपस्विनां
कथंकृतोपकारेणकथंचिदित्यर्थः । अयमपेतिचेत्व्याधस्यापीतिशेषः । अस्तुकिं
कलहेनेतिभावः । परन्तुयदुक्तंनिघ्नतःपरंनिवर्हितमित्यादिना । तस्यप्रथम
प्रहर्तृत्वन्तदयुक्तमित्याह । मृगःक्षणात्क्षतःआवाभ्यांयुगपदेवविद्धइत्यर्थः । ए
वंसतिअनेनत्वपेणैवपूर्वंहतोमयातुनेत्यत्रकागतिः । किम्प्रमाणम्पौर्वापर्यस्य

मृगान्विनिघ्नन्मृगयुःस्वहेतुनाकृतोपकारःकथमिच्छतान्तपः । त
थेतिचेदस्तुमृगःक्षतःक्षणादनेनपूर्वंनमयेतिकागतिः ॥ १५ ॥
अनायुधेसत्त्वजिघांसितेमुनौकृपेतिवृत्तिर्महतामकृत्रिमा । श
रासनंविभ्रतिसज्यसायकंकृतानुकम्पःसकथम्प्रतीयते ॥ १६ ॥

दुर्लक्ष्यत्वादितिभावः । तथाचयदुक्तंव्रीडितव्यमित्युपालम्भःतस्यैवकिन्नस्यादिति
भावः ॥ १५ ॥ * ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● * ॥
पूर्वंकृपेतिचेदस्त्वित्युक्तंसम्प्रतितदप्यसहमानआह । अनायुधइति । अनायुधे
निरायुधेसत्त्वेनकेनचित्प्राणिनाजिघांसितेहन्तुमिष्टे । हन्तेःसन्नन्तात्कर्मणि
क्तः । मुनौविषयेकृपेतिवृत्तिर्व्यवहारोमहतामहात्मनामकृत्रिमाअकपटा । सहज्य
यासज्यःसायकोयस्मिन् । तच्छरासनन्धनुर्विभ्रतिदधतिमयित्वपःकथंकृतानुक
म्पःकृताऽनुकम्पादयायेनसप्रतीयतेज्ञायते । इणःकर्मणिलट् । अक्षमेकृपा
विहितानतुक्षमइत्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥

।अथ कृपामभ्युपगम्याह । अथेति । अथो प्रश्ने । मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथेत्यमरः । तेनत्वपेण मदर्थं यथा तथा अर्थेन सह नित्यसमासः । उज्झितस्य त्यक्तस्यास्य फलस्य प्रतिकायस्य प्रतिपक्षस्य साधनं वधः । साधनं निवृत्तौ मेढ्रे सैन्ये सिद्धौ वधे गताविति विश्वः । अविक्षतेनाखण्डनेन त्वत्र तस्मिन् फले मयात्मसात्कृते स्वाधीनीकृते सति । तदधीनवचन इति साति प्रत्ययः । चमूपतेरधिकाकृतार्थता साफल्यम् । ननु खलु । स्वायुधस्य परत्राणशत्रुवधपात्रप्रतिपादनादेक एव हेलया सिद्धेरित्यर्थः । तथाप्ययं शरलोभ इति कृपालुतया मूल्यान्यपि निकृन्ततीति भावः ॥ १७ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

अथोरुरस्तेन मदर्थमुज्झितः फलस्य नस्य प्रतिकायसाधनम् । अ
विक्षतेनत्व मयात्मसात्कृते कृतार्थता नन्वधिका चमूपतेः ॥ १७ ॥
यदात्थ कामम्भवता स याच्यतामिति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम् । कथं
प्रसह्याहरणैषिणां प्रियाः परावनत्या मलिनीकृताः श्रियः ॥ १८ ॥

मार्गणैरथ तव प्रयोजनमित्यादिना यदुक्तं तन्निराचष्टे । यदिति । सन्दपः कामं भवता याच्यतामिति यदात्थ मामिति शेषः । एतदनल्पचेतसां मनस्विनां न क्षमं न युक्तं । कुतः प्रसह्य बलादाहरणैषिणामाहर्तुमिच्छूनां । क्षत्रियस्य विजितव्यमिति स्मरणादिति भावः । परावनत्या याञ्चादैन्येन मलिनीकृताः श्रियः कथं प्रियाः न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ १८ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अथ परेङ्गितमुद्घाटयन् दर्शयति । अभूतमिति । तवन्दपोऽभूतमन्दृतमासज्य मिथ्याभियुज्येत्यर्थः । युक्ते क्ष्मादावृते भूतमित्यमरः । अलभ्यं लब्धुमशक्यमित्युद्धं विपरीतफलकमीहितं मनोरथ मनस्वी लिप्सते लब्धुमिच्छति । न चैतच्चित्रमित्याह ।

ह्यस्मात् अनयस्य दुर्नयस्य रौद्रतां भयङ्करत्वं विजानतोऽपि पुरुषस्य मतिर्बुद्धिरपाये विनाशकाले परिमोहिनी भवति । परिमुह्यतीति परिमोहिनी । संपृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्चेति घिनुण्प्रत्ययः । तथा चोक्तं । विनिर्मितं केन न दृष्टपूर्वो हेम्नः कुरङ्गो न च कुत्र वार्ता । तथापि तृष्णा रघुनन्दनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धिरिति । तस्माद्विनाशकाले बलात् विपरीतबुद्धिर्भवतीति भावः ॥ १९ ॥ ॥

अथ सर्वथा लभ्यस्तेऽशरः तर्हि किमनेन सुष्ठु विश्रब्धं याचितं शरमित्यत्राह । असिरिति । असिः खड्गः शरा वर्मैकवचनम् । उच्चकैरत्युत्कृष्टं धनुश्चेति तत् ईश्वरेण स्वामिना विविच्य एकैकशो विभज्य किं न प्रार्थितं न याचितं येन प्रयोजनं तद्दास्यामीति भा-

अभूतमासज्य विरुद्धमीहितं बलादलभ्यं तव लिप्सते नृपः । विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतां भवत्यपाये परिमोहिनी मतिः ॥ १९ ॥

असिः शरा वर्म धनुश्च नोच्चकैर्विविच्य किं प्रार्थितमीश्वरेण ते । अथास्ति शक्तिः कृतमेव याच्ञया न दूषितः शक्तिमतां स्वयंग्रहः ॥ २० ॥

वः । नपुंसकैकशेषः । अथास्य बाणाभिमानिनोऽनुपस्य शक्तिरस्ति चेत् इति शेषः । याच्ञया कृतमेव अलमेव साध्याभावात् याचितव्यमेवेत्यर्थः । गम्यमानक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीयेत्युक्तम्प्राक् । कृतमिति निषेधार्थमव्ययम् । यतः शक्तिमतां बलवतां हठात् ग्रहणं न दूषितः किन्तु भूषणमेव बलीयसामिति भावः । क्षत्रियाणां प्रसह्य वित्ताहरणं न दूषितमिति भारतोक्तम् ॥ २० ॥

राघवप्लवगराजयोरिवेत्यादिनोपदिष्टं सख्यमप्याचष्टे । सखेति । सदृपः अथ त्वया युक्तो योग्यः सखा कथितः न कथंचित्कथनीय इत्यर्थः । कुतो योग्यो नृपः तपस्यति तपस्वरते अनपराधिने च इत्यर्थः । कुधद्रुहेर्ष्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । यच्च

वासैर्वृत्त्या॥ यदृच्छा स्वैरितेत्यमरः। असूयतीत्यसूयां करोति। असूया दोषारोपो गुणेष्वपीत्यमरः। प्रकृत्या शत्रुरेवायमित्याह। हीयस्माद्गुणानामर्जनेन य उच्छ्रायस्तत्कर्षः। तस्य विरुद्धा विमुखा बुद्धिर्येषां ते तथाऽसाधवो दुष्टाः सतां सज्जनानां प्रकृत्यमित्राः स्वभावशत्रवः। द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रव इत्यमरः॥ २१॥ ●॥

हीनजातिवृत्तित्वान्नास्माकं सङ्गतिरित्याह। वयमिति। वर्णाश्रमरक्षणोचिताः विशुद्धवृत्तयश्चैव वयं राजानः क्व। जातिहीना मृगजीवितच्छिदो हिंसाजीविनो व्याधाः क्व।

सखा स युक्तः कथितः कथं त्वया यदृच्छयासूयति यस्तपस्यते। गुणार्जनोच्छ्रायविरुद्धबुद्धयः प्रकृत्यमित्रा हि सतामसाधवः॥ २१॥

वयं क्व वर्णाश्रमपालनोचिताः क्व जातिहीना मृगजीवितच्छिदः। सहापकृष्टैर्महतां न सङ्गतं भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः॥ २२॥

परोऽवजानाति यदज्ञताजडस्तदुन्नतानां विहिनस्ति धीरताम्। समानवीर्यान्वयपौरुषेषु यः करोत्यतिक्रान्तिमसौ तिरस्क्रिया॥ २३॥

फलितमाह। सहापकृष्टैर्हीनैर्जात्या वृत्त्या चापकृष्टैः सह महतां जात्या वृत्त्या चोत्कृष्टानां सङ्गतं सख्यं न घटते। तथा हि। दन्तिनो गजा गोमायूनां शृगालानां सखायो गोमायुसखा न भवन्ति। स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः। शृगालवञ्चुकक्रोष्टुफेरुफेरवजम्बुका इत्यमरः। अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः॥ २२॥ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱॥

नीचसख्यं कथमधिक्षिप्यत इति चेत्तत्राह। पर इति। अज्ञतया जडो मोहान्धः परो यदवजानाति यदवज्ञातमुन्नतानां महतां धीरतां विहन्ति निर्विकारत्वं नयतीत्यर्थः

। क्रोष्टेर्वा सिंहस्येतिभावः । किन्तु समानानामितुल्यानि वीर्य्यान्वयपौरुषाणि शक्ति
कुलविक्रमाः येषान्तेषु मध्ये । निर्द्धारणे सप्तमी यः कश्चिदित्यर्थः । अतिक्रान्ति
मतिक्रमङ्करोतिचेत् । असौ सदृशजनातिक्रमः तिरस्क्रियातिरस्कारः । यथासिं
हे सिंहस्येतिभावः ॥ २३ ॥ ●—● ●—● ●—● ●—● ●—● ॥

तर्हि नीचे कीदृशी वृत्तिरित्याशंक्यसोपपत्तिकमाह । यदेति । यथा यदा विगृह्णाति
विरुणद्धि पृथक्जनेनेति शेषः । तदायशो हतम्भवेत् । अथ मैत्रीकरोति तदागु
णाः दूषिताभवेयुरिति शेषः । इत्युभयथास्थितिं समीक्ष्य प्रतर्क्य विमृश्य परीक्ष
को विवेचकः पृथग्जनन्नीचजनमवज्ञया अनादरेणोपहतन्तिरस्कृतङ्करोतिउपे

यदा विगृह्णाति हतन्तदा यशः करोति मैत्रीमथ दूषिता गुणाः । स्थि
तिं समीक्ष्योभयथा परीक्षकः करोत्यवज्ञोपहतम्पृथग्जनम् ॥ २४ ॥
मया मृगान्हन्तुरनेन हेतुना विरुद्धमाक्षेपवचस्तितिक्षितम् । श
रार्थमेष्यन्त्यथ लप्स्यते गतिं शिरोमणिं दृष्टिविषाज्जिघृक्षतः ॥ २५ ॥

क्षत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ●●—●—●—●—●—●—●—●● ॥
उपसंहरन्नाह । मयेति । अनेन हेतुना सन्धिविग्रहयोरनर्हत्वेन कारणेन मया मृगा
न्हन्तुर्व्याधस्य सम्बन्धि हन्तेस्तृण्प्रत्ययः । अत एव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः
। विरुद्धमतिपरुषं आक्षेपवचस्तिरस्कारवचनं तितिक्षितं सोढम् । ननु सख्यान
ङ्गीकारे बलात्शरं ग्रहीष्यतीत्याशंक्याह । शरेति । अथ शरार्थमेष्यति दृष्टौ विषं
यस्य तस्मात् दृष्टिविषात्सर्प्पात् । शिरोमणिञ्जिघृक्षतो ग्रहीतुमिच्छतो गतिन्दशां ल
प्स्यते प्राप्स्यति ॥ २५ ॥ ● ॥ * * ॥ ● ● ॥ * * ॥ ● ● ॥ * * ॥ ● ॥
इतीति । इतीत्थं ईरिताकूतमुक्ताभिप्रायमनीलवाजिनं श्वेताश्वं अर्जुनं दूतोजया

आयतेजसाप्रतापेनप्रतितर्ज्य अस्मान्जित्वाऽऽगमिष्यसीतिभीषयित्वेत्यर्थः । ध्वजि
नीमुपेयुषःसेनासङ्गतस्यप्रसन्नरूपस्यार्जुनम्प्रतीतिशेषः । विरूपचक्षुषःत्र्यम्बक
स्यसमीपंययौ ॥ २६ ॥ * * * * * * * * * * * * * * ॥
ततइति । ततःपताकिनीपतेःसेनापतेःअपवादेनादेशेन । अपवादोपिआदेशइ
तिसज्जनः । निर्ह्रादवतीशब्दवतीमहाचमूःसेना । युगान्तवातैःअभिहताऽतएव
निनादंकुर्वतीअम्भोनिधिवीचिसंहतिरर्णवोर्म्मिसमूहइवचचाल ॥ २७ ॥ * ॥
रणायेति । जेतैवजैत्रोजयनशीलोअनुकूलइत्यर्थः । जयतेःसन्नन्तात्प्रज्ञादित्वा

इतीरिताकूतमनीलवाजिनञ्जयायदूतःप्रतितर्ज्यतेजसा । य
यौसमीपंध्वजिनीमुपेयुषःप्रसन्नरूपस्यविरूपचक्षुषः ॥ २६ ॥
ततोऽपवादेनपताकिनीपतेश्चचालनिर्ह्रादवतीमहाचमूः । युगा
न्तवाताभिहतेवकुर्वतीनिनादमम्भोनिधिवीचिसंहतिः ॥ २७ ॥
रणायजैत्रःप्रदिशन्निवत्वरान्तरङ्गितालम्बितकेतुसंततिः । पुरोब
लानांसघनाम्बुशीकरःशनैःप्रतस्थेसुरभिःसमीरणः ॥ २८ ॥

त्स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । तरङ्गितंसंजाततरङ्गंयथातथाआलम्बिताअवस्थिताःकेतुस
न्ततयोयेनसःसहघनैःसान्द्रैःअम्बुशीकरैः । सघनाम्बुशीकरःसुरभिःसमीर
णोवायुःरणायत्वरम्प्रदिशन्निवत्वरयन्निवबलानांसैन्यानाम्पुरोऽग्रेशनैःप्रतस्थेप्रस्थि
तःववावित्यर्थः ॥ २८ ॥ * * * * * * * * * * * * ॥
जयेति । जयारवैर्वन्दीनाञ्जयजयेतिशब्दैःक्ष्वेडितनादैःसिंहनादैःअमूर्च्छितोव
र्द्धितःशरासनज्यानान्धनुर्गुणानान्तलवारणानाञ्चध्वनिः । भूधरराजकुक्षिषुगि
रिगुहासुअसम्भवन्अमान् । अवकाशमलभमानइत्यर्थः । अतएवगांभुवंप्रक

म्पयन्। एतेन बलानां बाहुल्यमुक्तम्। दिशोऽवतस्तरेव्यानशे। व्याप्तत्वसंयोगादेर्गुणः। अयमूर्च्छापदार्थस्यविशेषणगत्याऽसम्भवेन हेतुत्वात्काव्यलिंगरूपः। गिरिकुक्षिरूपापेक्षयाध्वनेस्सधेयस्याधिक्योक्तेरधिकगुणेभ्य ऋत्यसंभवन्निति व्यंजकं विनोत्थाप्यमानात्उपात्तमूर्छागुणानिमित्तात्प्रतीयमानाक्रियात्वोत्प्रेक्षाऽङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्य्यत इति संक्षेपः ॥ २९ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

निशातेति। निशातास्तीक्ष्णाः अत एव रौद्राः भीषणाश्चयेषु तेषु निशातरौद्रेषु। विशेष्यविशेषणयोरन्यतर विशेष्यत्वविवक्षायामिष्टत्वाद्विशेषणसमासः। वनेसीदन्तीति वनेसदां वनेचराणाम्। सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप्। तत्पुरुषे बहुलमित्यलु

जयारवक्ष्वेडितनादमूर्छितः शरासनज्यातलवारणध्वनिः। असम्भवन्भूधरराजकुक्षिषु प्रकम्पयन्गामवतस्तरेदिशः ॥ २९ ॥
निशातरौद्रेषुविकाशताङ्गतैः प्रदीपयद्भिः ककुभामिवान्तरम्। वनेसदां हेतिषु भिन्नविग्रहैर्विपुस्फुरे रश्मिमतो मरीचिभिः ॥ ३० ॥

क्। हेतिष्वायुधेषु। हेतिशस्त्रेऽपि पुंस्त्रियोरिति केशवः। भिन्नविग्रहैः संक्रान्तमूर्तिभिः अत एव विकासतां विस्वरतां गतैरत एव ककुभान्दिशामन्तरम्प्रदीपयद्भिः प्रज्वालयद्भिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा। रश्मिमतः सूर्य्यस्य। मादुपधायाश्चमतोर्वोऽयवादिभ्य इति मतुपो मकारस्य न वकारः। मरीचिभिः करैः। भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोरित्यमरः। विपुस्फुरे बभासे। स्फुरितेर्भावे लिट् ॥ ३० ॥ * —— * ॥

उदूढेति। उदूढेनोन्नतेन वक्षसा स्थगितमाच्छादितमेकतरन्दिग्मुखं येन सः विकृष्टमाकृष्टमत एव विस्फारितं निर्घोषितं चापमण्डलं येन स विभुः शिवः। आयतं विस्तृतम्पक्षद्वयम्पार्श्वद्वयं वितत्य स्वमहिम्ना व्याप्य। पक्षः साध्यगरुत्पार्श्वसहायबल

भित्तिष्विति वैजयन्ती । गणानां मध्यगो मध्यस्थोपि पक्षपरिस्थित इव बभौ । सर्वो-न्नतत्वात्तथालक्षित इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ * * * * * * * * * * * ॥

सुगेष्विति । सुखेन दुःखेन वा गच्छन्ति तिष्ठन्ति । सुगेषु सुगमेषु दुर्गेषु दुर्गमेषु च सम विषमदेशेष्वित्यर्थः । सुदुरोरधिकरणार्थे डो वक्तव्यः । अत एव टिलोपः । तुल्यविक्रमैर्लाघवात्सम सञ्चारैः । जवाद्वेगादहंपूर्विकया अहमहमिकया । अह-म्पूर्वमहम्पूर्वमित्यहम्पूर्विका स्त्रियामित्यमरः । यियासुभिर्यातुमिच्छुभिः । यातेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । मनोज्ञादित्वात् वुञ्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् वुञ्भावः । ग

ऊढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखो विकृष्टविस्फारितचापमण्डलः । वि-
ततपक्षद्वयमायतं बभौ विभुर्गणानामुपरीव मध्यगः ॥ ३१ ॥
सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमैर्जवादहम्पूर्विकया यियासुभिः । ग-
णैरविच्छेदनिरुद्धमाबभौ वनं निरुच्छ्वासमिवाकुलाकुलम् ॥ ३२ ॥
तिरोहितश्वभ्रनिकुञ्जरोधसः समश्नुवानाः सहसातिरिक्तताम् ।
किरातसैन्यैरपिधाय रचितां भुवः क्षणान्निम्नतयेव भेजिरे ॥ ३३ ॥

णैः प्रमथैः । गणाः प्रमथसंख्यौघाइति वैजयन्ती । अविच्छेदेन निरुद्धं । अत एव आकुलाकुलमाकुलप्रकारेण । प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्भावः । वनं निरुच्छ्वासं निरुद्धप्राणमिवाबभावित्युत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥ * * * * * * * * * * ॥

तिरोहितेति । किरातसैन्यैस्तिरोहितानि छन्नानि श्वभ्राणि निकुञ्जरोधांसि गर्तवृक्षतटा नियाभान्ताः । अत एव भुवः प्रदेशाः सहसा अतिरिक्ततामुन्नतताम् । समश्नुवानाः प्राप्नुवन्तः । अपिधायाच्छाद्य रचिता रिक्तीकृताः मुक्ताः क्षणं निम्नतया गाम्भीर्येण भेजिरे इव प्रापुरित्युत्प्रेक्षा । सैन्यैर्या भुवः व्याप्ताः ताः उन्नताः प्रतीयन्ते तैर्मुक्तास्ता

...मम । कृतसंघ

एवनिम्नाप्रतीयन्तइत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥

पृथ्विति । पृथुभिर्विशालैरूरुभिः पर्य्यस्ताः क्षिप्ता बृहल्लता लतातनयो यया सा जवानिलेन वेगमारुतेन आघूर्णिता भ्रामिता शाला सर्ज्जा तरवश्चन्दनानि च यया सा । प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्ज्जतरुः स्मृत इति शाश्वतः । परितः सर्वत्र । प्रसारिणी प्रसरणशीला । गणाधिपानां सन्ततिस्समूहो वनान्यवाञ्चि न्युब्जानीव नीचानीव चकारेत्युत्प्रेक्षा । अवाञ्चतिरधोभवति । अवपूर्वादञ्चतेः क्विन् । स्यादवाङ्ग्यधोमुख इत्यमरः ॥ ३४ ॥ ॥

अथाष्टभिः श्लोकैरर्ज्जुनं विशेषयन् गणानान्तदभियोगमाह । तत इत्यादिना ।

पृथूरुपर्य्यस्तबृहल्लतातति र्जवानिलाघूर्णितशालचन्दना । गणाधि
पानाम्परितः प्रसारिणी वनान्यवाञ्चीव चकार संहतिः ॥ ३४ ॥
ततः सदर्पम्प्रतनुन्तपस्यया मदस्रुतिक्षाममिवैकवारणम् । परि
ज्वलन्तन्निधनाय भूभृतान्दहन्तमाशाइव जातवेदसम् ॥ ३५ ॥

ततः सदर्प्पं सगर्वं सान्तः सारन्तपस्यया तपश्चर्य्यया । तपस्यतेः क्यजन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप् । प्रतनुं कृशं अत एव मदस्रुत्या मदक्षरणेन क्षामं कृशम् । क्षायो म इति निष्ठातकारस्य मकारः । एकवारणमेकाकिनङ्गजमिवस्थितमित्युपमा । पुनर्भूभृतां राज्ञान्निधनाय नाशाय परिज्वलन्तं ज्वलितं अत एव दिशो दहन्तं जातवेदसमग्निमिवस्थितमित्युपमालङ्कारः । कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपादित्यमरः ॥ ३५ ॥ ॥

अनादरेति । पुनश्च अनादरेण अवगणनया उपात्तो निषङ्गादुद्धृतश्चैकः सायको येन तन्तथानुकूले सुहृदीवजये सस्पृहं सस्पृहमिच्छन्तमित्यर्थः । पुनः अपूर्णः स्यतः

र्थ्यमिव मन्नास्य हरेण प्रत्यर्थेनारूपो यस्य सः । अत एव पेलवो लघुस्तस्मिन्पूर्णप्र
तिकारपेलवे बलोदधौ सेनासमुद्रे शनैरसंभ्रमेण नयने दृष्टी निवेशयन्तः इति वी
रस्वभावोक्तिः । बलमुदधिरिवेत्युपमितसमासः । पेषवासवाहनधिषु चेत्युदकस्यो
दादेशः ॥ ३६ ॥ * ● ● ● ● * ● ● ● ● * ● ● ● ● * ● ॥
नियमममिति । पुनश्चापदाम्प्रतीकारस्य कारणे साधने अनपायिनि स्थिरे शरासने
एवम्भूते धैर्य्य इव नियमसंस्थितं प्रकृतौ स्वभावे स्थितमपि निर्विकारमपीत्यर्थः । अ
त एव अलंघनीयं अनतिक्रमणीयं अत एव निवातनिःकम्पं वाताभावान्निश्चलं । नि

अनादरेणात्तधृतैकसायकश्चयेन कूले सुहृदीव सस्पृहम् । श
नैः पूर्णप्रतिकारपेलवे निवेशयन्नयने बलोदधौ ॥ ३६ ॥
नियमममुं प्रतिकारकारणे शरासने धैर्य्य इवानपायिनि । अल
घनीयम्प्रकृतावपि स्थितं निवातनिःकम्पमिवापगापतिम् ॥ ३७ ॥
उपेयुषीं विभ्रतमन्तकद्युतिम्वधाददूरे पतितस्य दंष्ट्रिणः । पुरः
समावेशितसत्पशुं द्विजैः पतिम्पशूनामिव हूतमध्वरे ॥ ३८ ॥

वातांवाऽऽयावातावित्यमरः । आपगापतिं समुद्रमिवावस्थितम् ॥ ३७ ॥ ● * ● ॥
उपेयुषीमिति । पुनश्चादूरे समीपे पतितस्य दंष्ट्रिणो वराहस्य । व्रीह्यादित्वादि
निप्रत्ययः । वधाद्धेतोरुपेयुषीम्प्राप्तां अन्तकस्येव यमस्येव द्युतिस्तां विभ्रतन्धार
यन्तम् । तथा ऋत्विग्भिः ब्राह्मणैरध्वरे यज्ञे । यज्ञः सवोऽध्वरो याग इत्यमरः । हूत
माहूतम्पुरः अग्रे समावेशितः स्थापितः सत्पशुर्य्यज्ञीयपशुर्य्यस्य तं पशूनां पतिं रुद्रमि
वस्थितम् ॥ ३८ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥
निजेनेति । पुनश्च निजेन नैसर्गिकेणाभूयसा वज्रत्वेन धैर्य्यमेव गुणास्तेन विजितम

॥कि० स०॥ न्येषां गौरवं गाम्भीर्यं यस्मिन् कर्म्मणि तत् यथा गम्भीरं नीतम् दुरवगाहत्वं नीतम् । वनस्येव

॥सर्ग १४॥ घनाः सान्द्रा उरवश्च महत्यश्च वीरुधो लता यस्मिन् तेन घनोरुवीरुधा वनोदयेन वनोदयेन

॥ १७१ ॥ मारण्यप्रादुर्भावेन समन्धकारीकृतं दुरवगाहीकृतमुत्तमाचलमिव स्थितं समन्ततो

ऽन्धकारोऽस्य सञ्जात इति इतच् ॥ ३९ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

महर्षभेति । महर्षभस्य महावृषभस्य स्कन्ध इव स्कन्धौ अंसौ यस्य तम् । उपमा

नपूर्वपदत्वादुत्तरस्कन्धलोपः । ककुद्मो वृषभो वृष इत्यमरः । स्कन्धो भुजशिरोंऽसो

ऽस्त्रीत्यमरः । अनूनकन्धरं स्थूलग्रीवम् । अथ ग्रीवायां शिरोधिः कन्धरेत्यपीत्यम

निजेन नीतं विजितान्यगौरवं गभीरतां धैर्यगुणेन भूयसा । वनो

दयेनेव घनोरुवीरुधा समन्धकारीकृतमुत्तमाचलम् ॥ ३९ ॥

महर्षभस्कन्धमनूनकन्धरं बृहच्छिलावप्रघनेन वक्षसा । समु

ज्जिहीर्षुं जगतीं महाभरां महावराहं महतोऽर्णवादिव ॥ ४० ॥

हरिन्मणिश्याममुदग्रविग्रहं प्रकाशमानं परिभूय देहिनः । म

नुष्यभावे पुरुषं पुरातनं स्थितं जलादर्श इवांशुमालिनम् ॥ ४१ ॥

रः । बृहच्छिलावप्रं महच्छिलातटं तद्वद्घनेन कठिनेन वक्षसा उपलक्षितः । म

हाभरां दुष्टैरतिभारवतीं जगतीं महीं समुज्जिहीर्षुं उद्धर्तुकामं महार्णवात्समुद्धर्तुमि

च्छुम् । अत एव महतोऽर्णवाज्जगतीं समुज्जिहीर्षुं महावराहं विशेषणसामर्थ्याद्वराह

मिव स्थितमर्थसाधर्म्यादियमुपमानश्लेषः । शब्दमात्रसाधर्म्ये गौणत्वविधानादि

ति रहस्यम् ॥ ४० ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

हरिदिति । पुनश्च हरिन्मणिश्यामं मरकतमणिश्याममुदग्रविग्रहमुदारमूर्ति

न्देहिनः सर्वान्परिभूय प्रकाशमानं जलमेवादर्शं मुकुरस्तस्मिन्नंशुमालिनं सू

र्य्यमिवमनुष्यभावेनमनुष्यरूपेणस्थितम्पुराणंतम्पुरुषंयेवदरीतपोवननिवासी नाम्नयशःसहचरोनरोनामसएवायमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ * ● * ● * ● * ● ॥

गुर्वीति । गुरुभिःक्रियारम्भाणाम्फलैरलंकृतंसफलकर्म्मारम्भमित्यर्थः । जगत्प्रमाथिनःजगद्विजयिनःप्रतापस्यतेजसोगतिंस्थानमतोस्यबहूनामेकलक्ष्यत्वञ्च युज्यतइतिसन्दर्भाभिप्रायः । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टमनीलवाजिनंश्वेताश्वं घनाःमेघाः पृषदयःस्तपाव्ययेतोयघनाःतोयभरिताःवार्षिकाइत्यर्थः । घनामेघा इवअत्रघनमितिशेषः । समासेदुरभ्युपुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ●●~●~●● ॥

गुरुक्रियारम्भफलैरलंकृतङ्गतिम्प्रतापस्यजगत्प्रमाथिनः । गणाःस
मासेदुरनीलवाजिनंतपात्ययेतोयघनाघनाइव ॥ ४२ ॥ कुलकं ॥
यथास्वमाशंसितविक्रमाःपरेमुनिप्रभावक्षततेजसःपरे । ययुःक्ष
णादप्रतिपत्तिदीनतांमहानुभावःप्रतिहन्तिपौरुषम् ॥ ४३ ॥
ततःप्रकृष्टेसममेवतत्रतैरपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभिः । महोद
यानामपिसङ्घवृत्तितांसहायसाध्याःप्रदिशन्तिसिद्धयः ॥ ४४ ॥

यथास्वमिति । पुराःपूर्वंस्वस्वमनतिक्रम्ययथास्वमेकएवजेष्यामीतिआशंसिताःकांक्षिताःकथिताःवाविक्रमायैस्तेपरेअन्येवःमुनिप्रभावात्क्षततेजसोहतप्रभावाःसन्तःअप्रतिपत्तिमूढतांमोहान्धतांययुः तथाहिमहानुभावोऽतिप्रतापीपौरुषंपरस्यचेष्टितम्प्रतिहन्तिनाशयति ॥ ४३ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

ततइति । ततःएकैकस्याशक्तौअपेक्षितावाञ्छिताऽन्योन्यबलोपपत्तिरन्योन्यसामर्थ्यसंभवोयैस्तैगणैःप्रमथैस्तत्रार्जुने । क्रियाधारत्वात्सप्तमी । सममेकपदेवप्रजह्रेप्रहृतम्भावेलिट् । तथाहि । सहायसाध्याःसिद्धयःकार्य्यसिद्धयोमहोदया

नाम्महानुभावानामपि । संघेनवृत्तिर्व्यापारोयेषान्तेषाम्भावस्तस्मात्तांसङ्घवृत्तितांसम्भूयकारितामुपदिशन्ति । अतोगणानामपिसम्भूयकारित्वनदोषइतिभावः ॥ ४४ ॥ ॥

किरातेति । ऊरुभिर्बृहद्भिश्चापैर्नोदिताःप्रक्षिप्ताःउपात्तरंहसः । प्राप्तवेगाःप्रवृत्तपत्रध्वनयःसञ्जातपक्षस्वनाःशिलीमुखाबाणाःमहावनादुन्मनसःकापिगन्तुमुत्सुकाः । तथाउक्तविशेषणविशिष्टाश्चखगाःपक्षिणइवकिरातसैन्यात्समंप्रमन्नातत्उत्पेतुः ॥ ४५ ॥ ॥

किरातसैन्यादुरुचापनोदिताःसमंसमुत्पेतुरुपात्तरंहसः । महावनादुन्मनसःखगाइवप्रवृत्तपत्रध्वनयःशिलीमुखाः ॥ ४५ ॥

गभीररंध्रेषुभृशंमहीभृतःप्रतिस्वनैरुन्नमितेनसानुषु । धनुर्निनादेनजवादुपेयुषाविभिद्यमानाइवदध्वनुर्दिशः ॥ ४६ ॥

विधूनयन्तीगहनानिभूरुहान्तिरोहितोपान्तनभोदिगन्तरा । महीयसीवृष्टिरिवानिलेरितारवंवितेनेगणमार्गणावलिः ॥ ४७ ॥

गभीरेति । गभीररंध्रेषुगम्भीरगह्वरेषुमहीभृतःसानुषुयेप्रतिस्वनास्तैर्भृशमुन्नमितेनोत्थापितेनदीर्घीकृतेनजवादुपेयुषाप्राप्तवताधनुषोनिनदेनदिशोविभिद्यमानाविदीर्यमाणाइवदध्वनुःध्वनिञ्चक्रुः ॥ ४६ ॥ ॥

विधूनयन्तीति । भूरुहांगहनानिवनानि । अटव्यरण्यंविपिनंगहनंकाननंवनमित्यमरः । विधूनयन्तीकम्पयन्तीतिरोहितानिछादितानिउपान्तानिप्रान्तानिनभोन्तरिक्षन्दिगन्तराणिचयासांसागणमार्गणावलिःप्रमथशरसंहतिरनिलेनवायुनाईरिताप्रेरितामहीयसीवृष्टिरिववर्षंवितेनेविस्तारयामास ॥ ४७ ॥

द्योर्मिर्वि । ज्यानूनास्त्र्यौंविरलोत्वाम् । कालाध्वमीरयन्तोपवियोगेद्वितीया । स्वनि

गात्रिनोवायुभक्ष [illegible] येयर्थः । [illegible] परिरम्भयर सांद्र [illegible] मानत्य

या । कियद्वैत्यादिन्नाकुर्वी । जिष्णोरर्जुन [illegible] विपो यं [illegible] यातिगच्छ

तिस्मतिशिथिलेन प्रथीर्मौर्वीनिक्षेपः । वर्मणा [illegible] विंदुवे [illegible] तन्तारकरस्योयन्त्रा

ननेतेष्टुप्रेक्षा । सन्तरंश्रीपंघनबंद्रतम्नमीये प्राप्तम् । [illegible] न्यथानुपयोगादितिभा

वः । हृताः कर्मशिञ्जिद ॥ ४८ ॥ * * * * ॥

धनञ्जिविति । प्रास्वे भुरोदसी द्यावापृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ रोदसी इत्यमरः । सम

न्ततो वितत्य प्राप्य पतत्सु सत्सु धनुर्दुधूषतः कम्पितुमिच्छतः आस्फालयत इत्यर्थः

[illegible] मृगतृष्णि [illegible] प्रयांति पोयंवपुषि प्रह्वघ्नतः । रश्मा

[illegible] विहुस्येवसंमरोयनन्वमीये शिथिलेन वर्मणा ॥ ४८ ॥

पतत्सु शस्त्रेषु वितत्य रोदसी समन्ततस्तस्य धनुर्दुधूषतः । सरो

षमुल्केव पपात भीषणा बलेषु दृष्टिर्विनिपातशंसिनी ॥ ४९ ॥

धूंधः सन्नन्तात्कर्तृप्रत्ययः । स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वेति विकल्पादिडभा

वः । तस्यार्जुनस्य [illegible] भीषयत इति भीषणा । नंद्यादित्वात्ल्युः । विनि

पातमनिष्टं शंसति [illegible] विशेषणा [illegible] प्रयातथा पपा

त ॥ ४९ ॥ * * * * ॥

दिवइति । [illegible] कल्पान्तका लइव । संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इ

त्यपीत्यमरः । [illegible] मुनिरर्जुन इषुभिः [illegible] दिवः [illegible] वेक नवमा

[illegible] तास [illegible] दिति भावः । [illegible] प्रभंगिकिष्टिपमिवश्चयः

प्रक्षिपन्निव [illegible] नत्सुश्यात इति भावः । [illegible] निर्वा [illegible] न्त इ

षुभिरनतरांशैर्मयूखैर्व्याप्नुवन्नस्यत्यागमिति क्रियानादिति भावः । सशैलां क्षितिमाकुलयन्निव कम्पयन्निव नयाः संक्षोभादिति भावः । चचालगतिमकरोत् । सर्वत्र द्रवश इत्युत्प्रेक्षायाम् ॥ ५० ॥

विमुक्तमिति । आशंसितः कांक्षितः शत्रुविजयो यैस्तैः । अहमहमिकया शत्रुविजिगीषद्भिरित्यर्थः । वनेचरैरेकावसरं समकालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विमुक्तं प्रयुक्तमनेकमायुधम् । जातावेकवचनम् । सोऽर्जुनः क्रियाफलमनिपातितो ऽतिक्रान्तः कालः कालद्वयमतिक्रान्तकालस्य कर्मणो निःफलत्वादिति भावः । अ

दिशः समूहन्निव विक्षिपन्निव प्रभां रवेराकुलयन्निवानिलम् । मुनि
श्चचाल दध्र्युकालदारुणः क्षितिं सशैलां चलयन्निवेषुभिः ॥ ५० ॥
विमुक्तमाशंसितशत्रुनिर्जयैरनेकमेकावसरं वनेचरैः । स निर्जघान
घनायुधमन्तरा शरैः क्रियाफलं काल इवातिपातितः ॥ ५१ ॥
गतैः परेषामविभावनीयतां निवारयद्भिर्विपदं विदूरगैः । भृशं
बभूवोपचितो बृहत्फलैः शरैरुपायैरिव पाण्डुनन्दनः ॥ ५२ ॥

न्तरा मध्ये शरैर्निजघान ॥ ५१ ॥

गतैरिति । पाण्डुनन्दनोऽर्जुनः परेषामविभावनीयतां लघुप्रयोगादन्यत्र गूढप्रयोगाच्चादृश्यतामप्रकाश्यतां च गतैः विपदमनर्थं निवारयद्भिः विदूरगैर्दूरलक्ष्यैः परमण्डलप्रविष्टैश्च बृहत्फलैरायतलैर्महालाभैश्च । फलमग्रमायलाभयोरिति शाश्वतः । शरैरुपायैः सामादिभिरिव भृशमुपचितः प्रवृद्धो बभूव । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात्प्रकृताप्रकृतश्लेषः उपमेति केचित् ॥ ५२ ॥

दिव इति । शारदिवोऽन्तरिक्षात्पृथिव्या भूगोलात्ककुभां मण्डलानुदिङ्मण्डलाद्धा ऽ

ततिग्मतेजसोऽर्कस्य बिम्बान्मण्डलाद्वा । अथवा सकृद्विकृष्टात्कार्मुकान्मुनेः शरी
राद्वा पतन्तीति ते गणाः अभिमेनिरे ज्ञातवन्तः । अन्यथा कथममी विश्वमन्तर्धाय
शराः सम्भाव्यन्त इति भावः । अत्र सर्वतः शरसंपातदर्शनात्सम्भावनया पृथिव्या
दीनामन्यतमस्योपादानत्वोत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात् । नुशब्दा
द्वयस्तु संशये ॥ ५३ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

गणेति । मर्मविदारणैरपि मर्मस्वेव मान्येव दारयद्भिरपीत्यर्थः । गणाधिपानाम्प
रासुतां मरणमविधाय अकृत्वा निर्गतैस्तेषाममर्त्यत्वादिति भावः । तस्य मुनेः पत्रि

दिवः पृथिव्याः ककुभां नु मण्डलात्पतन्ति बिम्बादुत तिग्मतेजसः । स
कृद्विकृष्टादथ कार्मुकान्मुनेः शराः शरीरादिति तेऽभिमेनिरे ॥ ५३ ॥
गणाधिपानामविधाय निर्गतैः परासुतां मर्मविदारणैरपि । ज
वादतीये हिमवानधोमुखैः कृतापराधैरिव तस्य पत्रिभिः ॥ ५४ ॥
द्विषां क्षतीर्याः प्रथमे शिलीमुखा विभिद्य देहावरणानि चक्रिरे ।
न तासु पेते विशिखैः पुनर्मुनेररुन्तुदत्वं महतां ह्यगोचरः ॥ ५५ ॥

भिः शरैः कृतापराधैरिव स्वामिकार्य्याकरणात्सापराधैरिवेत्युत्प्रेक्षा । अधोमुखैः सद्भि
र्जवाद्धिमवान् अतीये अतिचक्रमे प्रविष्ट इत्यर्थः । लज्जितस्य क्वचिन्निलयनमु
चितमिति भावः ॥ ५४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

द्विषामिति । प्रथमे प्रथममुक्ता इत्यर्थः । शिलीमुखाः मुनिशराः द्विषान्देहावरणा
नि वर्माणि विभिद्य याः क्षतीः प्रहारान् चक्रिरे तासु क्षतीषु पुनः पश्चात्प्रयुक्तैर्मुनिवि
शिखैर्न पेते न पतितम्पिष्टपेषणेन दोषापातादिति भावः । तथा हि अरुन्तुदत्वं पीडि
तपीडनं सतामगोचरो हि । सन्तः पीडितपीडां न कुर्वन्तीत्यर्थः । न हन्याद्व्यसनप्रा

म्नं नामैनातिपरिक्षतमितिनिषेधः समरणादिति भावः । अरुं व्रणमरुन्तुदतीति अरुन्तुदः । व्रणोऽस्त्री ईर्ममरुरित्यमरः । विध्वरुषोस्तुदः इति खश्प्रत्ययः । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति मुमागमः ॥ ५५ ॥ * ● ● * ॥ ● * ● ॥ * ● * ॥ ● * ● ॥

समुज्झितेति । यावन्तोऽरातयो यावदराति यावदवधारणे इत्यव्ययीभावः । यावदराति यथा तथा समुज्झिता अरातिसमसंख्यया मुक्ता मुनिचापात्सहसंभूयैव निर्यती । इति कामन्तादृक्तस्य कौशल्यमिति भावः । यातेः शतरि ङीप् । मुनिबाणसंहतिरुमापतेश्चमूं हिमांशोः प्रभा पङ्कजावलिमिव सङ्कोचं निनाय प्रापयामास । दुहादिपाठान्नयतिर्द्विकर्मकः ॥ ५६ ॥

समुज्झिता यावदराति निर्यती सहैव चापान्मुनिबाणसंहतिः । प्रभा हिमांशोरिव पङ्कजावलिं निनाय सङ्कोचमुमापतेश्चमूम् ॥ ५६ ॥
अजिह्ममोजिष्ठममोघमक्लमं क्रियासु बह्वीषु पृथङ्नियोजितम् ।
प्रसेहिरे सादयितुं न सादिनः शरौघमुत्साहमिवास्य विद्विषः ॥५७॥

अजिह्ममिति । अजिह्मं स्वरूपतो गत्या वा वक्रम् । अन्यत्र तु जिह्मस्थानप्रवृत्तेन भवतीत्यजिह्मत्वम् । ओजिष्ठमोजस्वितमं सारवत्तममन्ते । उभयत्रापि ओजस्विशब्दादिष्ठन् विन्मतोर्लुगिति लुक् टिलोपश्च । अमोघमवन्ध्यम् अक्लममजिरम्भरव्यापारेष्वश्रान्तम् बह्वीषु क्रियासु छेदनभेदनपातनादिकर्मसु पृथग्भेदेन नियोजितं कर्म्मानुगुण्येन विनियुक्तमित्यर्थः । अस्य मुनेः शरौघं उत्साहमिव वीरस्य स्थायिभावभूतम् प्रयत्नविशेषमेवेत्यर्थः । सादिनः कर्षिता विद्विषः शत्रवः सादयितुमुत्कर्षेन प्रसेहिरे न शेकुः । तस्योत्साहवदेव शरवर्षं दुर्द्धर्षमभूदिति भावः ॥ ५७ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

मिवेति। अनेकदेशगानानादेशस्थाःशिवध्वजिन्योहरसेनाउग्रेषवोमयूखाइ
वेत्युपमितसमासः। अन्यत्रमूग्रेषवइवमयूखाइतिमयूरव्यंशकादिसमासः। ते
षांमालाअस्यास्तीतितमुग्रेषुमयूखमालिनं। व्रीह्यादित्वादिनिः। एकदेश
स्थमेकत्रैवस्थितंमुनिमर्कम्प्रजाइवयुगपत्प्रतियोधंयोधंयोधम्प्रति। अव्ययंविभ
क्त्यादिनायथार्थैवीप्सायामव्ययीभावः। आग्रतःस्फुरन्तन्निदध्युःददृशुः। यथै
कोऽर्कएकत्रैवस्थितोपिनानादेशस्थानांमपिप्रतिपुरुषम्मममैवाग्रेवर्ततइतियुगप
त्प्रतीयतेतद्वद्व्याप्यवर्त्तीमुनिरपिप्रतियोधन्तथैवप्रत्ययादित्यर्थः॥ ५८॥ ●*● ॥

शिवध्वजिन्यःप्रतियोधमग्रतःस्फुरन्तमुग्रेषुमयूखमालिनम्। त
मेकदेशस्थमनेकदेशगानिदध्युरर्कंयुगपत्प्रजाइव ॥ ५८ ॥
मुनेःशरौघेणतदुग्ररंहसाबलम्प्रकोपादिवविष्वगायता। विधू
नितंभ्रान्तिमियायसङ्गिनींमहानिलेनेवनिदाघजंरजः ॥ ५९ ॥
तपोबलेनैषविधायभूयसीस्तनूरदृश्याःस्विदिषून्निरस्यति। अमु
ष्यमायाविहतंनिहन्तिनःप्रतीपमागत्यकिमुस्वमायुधम् ॥ ६० ॥

मुनेरिति। प्रकोपादमर्षादिवविष्वक्समन्तात्आयतागच्छताउग्ररंहसातीव्रवे
गेनमुनेःशरौघेणउक्तविशेषणेनमहानिलेनवात्ययानिदाघजंग्रीष्मोत्थंरजइव
विधूनितंव्याहतन्तद्बलम्प्रमथानांसैन्यंसङ्गिनीमनुबन्धिनीमविच्छिन्नामितियाव
त्भ्रान्तिमनवस्थानमियायप्राप ॥ ५९ ॥ ●—●*●—●*●—●* ॥
अथत्रिभिर्विशेषकमाह। तपइत्यादिना। एषमुनिःतपोबलेनतपःसामर्थ्येनभू
यसीर्बह्वीरदृश्यास्तनूरात्मनःशरीराणिविधायसृष्ट्वाइषून्निरस्यतिस्विक्षिपति
च। किंवाअमुष्यअस्यमुनेर्मायाविहतंप्रतिहतंस्वंस्वकीयमिवायुधंप्रतीपंप्रति

कूलमागत्यप्रत्यावृत्त्येत्यर्थः । नोऽस्माकंवानिहन्तिकिमु । आसिनिप्रहरणेत्यादि सूत्रेणकर्मणिषष्ठीशेषाविवक्षायान्तुद्वितीया ॥ ६० ॥ ● ● ● ● ● ● ● ॥

हृताइति । यद्वाश्रस्यमुनेर्गुणैर्हृताश्चाकृष्टावाभयेनदरेणवा । भयाद्विभ्यत्योवेत्यर्थः । देवताःसिरोहिताःसत्यःप्रहरन्तिखित्तत्कुतः । अन्यथाश्रस्यमुनेरमीसायकाःजलधेरूर्म्मयइवकथंनुसन्ततमनेकसंख्याःभवन्ति । अन्यत्रपक्षासम्भवेननसम्भवतीत्यर्थः । किमितिप्रच्छन्नादेवतायुध्यतइत्याह । गुणैर्हृताभयेनवाऽनेनगुणैरावर्जिताःप्रीत्याविभ्यत्योस्माद्वर्त्तमानाइत्यर्थः । किमस्यवितर्कत्रयस्यमूलमित्याह । कथमिति । अस्मात्कथञ्जलधेरूर्म्मयो यथाएकस्यैवसायकाःसन्तत

हृतागुणैरस्यभयेनवामुनेस्तिरोहिताःखित्प्रहरन्तिदेवताः । कथंन्वमीसन्ततमस्यसायकाभवन्त्यनेकेजलधेरिवोर्म्मयः ॥ ६१ ॥
जयेनकच्चिद्विरमेदयंरणाद्भवेदपिस्वस्तिचराचरायवा । ततापकीर्णान्द्रपसूनुमार्गणैरितिप्रतर्काकुलितापताकिनी ॥ ६२ ॥

मतिवहवोभवन्ति । एकशब्दस्यएकशेषेकृतेएकइतिरूपमितिकेचित् । नशब्दस्त्वन्यार्थे ॥ ६१ ॥ * ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● * ॥

जयेनेति । कच्चिदयंरणस्यजयेनविरमेत् । अस्मान्जित्वाकच्चिदयंयुद्धमुपसंहरेदित्यर्थः । अपिचसचराचरायस्वस्तिभवेत् । कच्चित्स्थावरजङ्गमञ्जगन्नविनश्येदित्यर्थः । कच्चिदपिहसम्भावनायांप्रार्थनायांलिङ् । इतिप्रतर्काकुलिता । पूर्वोक्तायेप्रतर्कास्तैराकुलिताविह्वलाः । अत्रसहेतुकंविशेषणमाह । न्द्रपसूनुमार्गणैरर्जुनबाणैःकीर्णाक्षिप्तापताकिनीततापतापम्प्राप ॥ ६२ ॥ * ~~ * ॥

अमर्षिणेति । जिष्णुनानिरस्तंबलंनरराज । किमिवकेनक्षिप्तन्नशोभते । क्षमा

अयंकार्य्येऽमर्षिणानिरस्तंयथाक्षमासाध्यंहिकृत्यमिवसामयैर्न्निरस्यते । नच
निरस्तन्नशोभतेयथाचमदोद्धतेनपुंसाहितंप्रियवचनन्निरस्कृतन्नराजते । म
दःपौरुषादिधर्म्मःतेनउद्धतोज्वलितोयथाबलीयसाविधिनापौरुषन्निरस्तंसत्
नराजते । बलीयसादैवेनप्रतिपुरुषव्यापारस्यनैःफल्यादेःजिष्णुरपिबलीयानि
तिभावः ॥ ६३ ॥ * ❁❁ ❁❁ * ❁❁ ❁❁ * ❁❁ ❁❁ * ❁ ॥
प्रतिदिशमिति । प्लवगानामधिपोऽधीशस्तस्येवलक्ष्मणांयस्याःसातथोक्ता । कपि
प्लवङ्गप्लवगइत्यमरः । चिह्नंलक्ष्मचलक्षणमित्यमरः । प्लुतिरूपाइत्यर्थः । विशि
खसंहतितापितमूर्तिभिरिति । विशिखावाणास्तेषांसंहतयःसमूहाः । स्त्रियान्तुस

अमर्षिणाकृत्यमिवक्षमाश्रयंमदोद्धतेनेवहितम्प्रियंवचः । ब
लीयसातद्विधिनेवपौरुषम्बलन्निरस्तंनरराजजिष्णुना ॥ ६३ ॥
प्रतिदिशंप्लवगाधिपलक्ष्मणाविशिखसंहतितापितमूर्तिभिः । र
विकरग्लपितैरिववारिभिःशिवबलैःपरिमण्डलतादधे ॥ ६४ ॥

हतिर्वृन्दमित्यमरः । ताभिःतापिताःपीडितामूर्तयोदेहाःयेषान्तैस्तथाभूतैःशर
निकरकर्तितकलेवरैरित्यर्थः । शिवबलैःप्रमथसैन्यैःकर्तृभिःरविकरग्लपितैःशु
ष्कैरश्मितप्तैर्वारिभिरुदकैरिवप्रतिदिशंदिक्षुपरिमण्डलतापरितश्चक्राकारम
ण्डलतेतियावत् । आदधेऽधारिप्रतिदिशंमण्डलाकारेणस्थितमित्यर्थः । धाञः
कर्मणिलिट्आतपतप्तंहिनीरम्परिभ्रमतितद्वन्मुनिपीडितंसैन्यंबभ्रामेत्यर्थः । द्रु
तविलम्बितंछन्दः । द्रुतविलम्बितमाहनभौभरौइतिलक्षणात् ॥ ६४ ॥ ❁ ❁ ॥
प्रविततेति । प्रविततानिविस्तृतानिशरजालानितैश्छन्नमाच्छादितंविश्वान्तरालं
येनतस्मिन्शरपूरितब्रह्माण्डोदरेपाण्डुसूनौआविर्म्मण्डलंआविर्भूतमण्डलन्धनुः

आविर्भूतंमण्डलंयस्य धनुषइतिवृत्तौभूतार्थस्यानुप्रवेशाद्भूतशब्दस्याप्रयोगः । वि
धुवतिकम्पयतिआस्फालयतिसतिभीतभीताइवभीतप्रकारेवजयलक्ष्मीःविजय
श्रीःकथमपिकेनचित्प्रकारेणविषमनयनसेनापक्षपातंविहातुन्त्यक्तुंविषेहेश

प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तरालेविधुवतिधनुराविर्मण्डलम्पाण्डुसू
नौ । कथमपिजयलक्ष्मीर्भीतभीताविहातुंविषमनयनसेनापक्षपातं
विषेहे ॥ ६५ ॥ * ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारविकृतौकिराताऽर्ज्जु
नीयेमहाकाव्येअर्ज्जुनाभिगमनोनामचतुर्द्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ * ॥

शाकेत्यर्थः ॥ ६५ ॥ * ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचि
तायांकिराताऽर्ज्जुनीयव्याख्यायांघण्टापथसमाख्यायांचतुर्द्दशःसर्गः ॥ १४ ॥ * ॥

अथेति । अथानन्तरं तत्र रणे भूतानि वार्त्रघ्नस्य इन्द्रस्यापत्यं पुमान्वार्त्रघ्नोऽर्जुनः । तस्यापत्यमित्यण्प्रत्ययः । तस्य शरेभ्यः तत्रसुः बिभ्युः । वा जृभ्रमुत्रसामिति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपाभावः । सा चमूश्च इषवोऽस्यन्ते एभिरितीष्वासाः धनूंषि । धनुष्यपीष्वास इति हेमचन्द्रः । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति करणे घञ् । परित्यक्ता महान्त इष्वासा यया सा परित्यक्तायुधेत्यर्थः । दिशो भेजे पलायां चक्रे इत्यर्थः । अत्र भूतचम्वोस्त्रासपलायनयोस्समुच्चयकथनाद्भिन्नविषयः क्रियासमुच्चयोऽलङ्कारः । गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चय इति सामान्यलक्षणात् अस्य यमकेन संसृष्टिः ॥ १ ॥ * * * * ॥

अथ भूतानि वार्त्रघ्नशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः । भेजे दिशः परित्यक्तमहेष्वासा च सा चमूः ॥ १ ॥ अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निववृते गणैः । मुह्यत्येव हि कृच्छ्रेषु संभ्रमज्वलितं मनः ॥ २ ॥ खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तया । आविवेश कृपा केतौ कृतोच्चैर्वानरं नरम् ॥ ३ ॥

अपश्यद्भिरिति । गणैः प्रमथैः ईशानं स्वामिनं शिवं पुरोवर्तिनमिति भावः । अपश्यद्भिरिव रणान्निववृते निवृत्तम् । भावे लिट् । तथा हि कृच्छ्रेष्वापत्सु संभ्रमेण साध्वसेन ज्वलितं तप्तं । संभ्रमः साध्वसे प्रिस्यादिति विश्वः । मनो मुह्यत्येव अतः पुरोवर्तिनोऽप्यदर्शनमुपपद्यत इति भावः ॥ २ ॥ ॰ ॰ * ॰ ॰ * ॰ ॰ ॥

खण्डितेति । खण्डिता छिन्ना आशंसा जयाशा यस्यास्तया तेषां प्रमथगणानां सम्बन्धिन्या तयाऽतिनिकृष्टयेत्यर्थः । पराङ्मुखतया रणवैमुख्येनापलायनेनेत्यर्थः । केतौ ध्वजे कृतः आरोपितः उच्चैरुन्नतो वानरो हनूमान्येन तं नरं पुरुषं कपिध्वजमित्यर्थः । कृपा करुणा आविवेश । तदीयदुर्दशां दृष्ट्वा कृपाविष्टोऽभूदित्यर्थः । यमकालङ्का

रः ॥ ३ ॥ ॥

नसुप्तवत्सु श्रयन्कुरुस्थानमाह । आस्थामिति । आस्थायत्नमालम्ब्य । आस्थाल्ल लम्बनास्थाम यत्नापेक्षासु कथ्यत इति विश्वः । वशंनीतेषु क्षुद्रेषु दुष्टेष्वरातिषु श त्रुषु विषयेष्वनुकम्पया कृपया महतां वीराणां माहात्म्यं महानुभावत्वं व्यक्तिं स्फुटता मायाति प्राप्नोति । स्वपौरुषनिर्जितेष्वरातिषु अधिककरुणाभूषणमेव महतामिति भावः ॥ ४ ॥ ॥

ससासिरिति । सहासिना वर्तमानः सासिः सखड्गः असून्सुवन्ति प्रेरयन्तीति असु सुवो बाणाः । षु प्रेरणे इति धातोः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । असुसूभिः सह वर्तमा नः सासुसूः सबाणः । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा अनेनेति आसः धनुः । अकर्तरि च का

> आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु । व्यक्तिमायाति महतां माहा
> त्म्यमनुकम्पया ॥ ४ ॥ ससासिः सासुसूः सासो येयायेयाययाययः ।
> ललौ लीलां ललोऽलोलः शशीशशिशुशीः शशन् ॥ ५ ॥ एकाक्षरपादः ॥

रके संज्ञायामिति घञ् । आसेन सह वर्तत इति सासः सचापः । सर्वत्र तेन सहेति तु ल्ययोग इति बहुव्रीहिः । येयाः यातव्याः यानसाध्याः । अयेयाः अयातव्याः यानं विनैव साध्याः अचो यदिति यत्प्रत्ययः । येयाश्च अयेयाश्च येयायेयाः तेषां द्वयानां आयो लाभो गजादिलाभो यया तिं प्राप्नोतीति येयायेयाययः अयः शुभावहो दैवं यातीत्य ययः । येयायेयाययश्चासौ अययश्चेति याधातोरुभयत्रापि आतोऽनुपसर्गे कः इति कप्रत्ययः । अतो ललतीति विलसतीति ललः । ललविलासे पचाद्यच् । अलोलोऽच पलः शशिनः ईशः शिवः तस्य शिशुः स्कन्दः तं शृणाति हिनस्तीति शशीशशिशुशीः क्वि प् । शशन् प्लुतगतिं कुर्वन् । शश प्लुतगताविति धातोः शतृप्रत्ययः । सोऽर्जुनो ली

सांग्रामीं बलौघप्राणनाशादाने । कर्म्मणिलिट् । एकाक्षरपादः ॥ ५ ॥ ● * ● ॥

त्रासेति । सोऽर्जुनः त्रासजिह्मम्भयक्लिष्टं यथातथा यतो गच्छतः पलायमानानि त्यर्थः । एतान् गणान् मन्दमेवान्वियाय अनुजगाम । तथाहि महौजसो महानुभावाः भग्नानतिपीडयितुन्नेच्छन्ति ॥ ६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अथेति । अथाग्रे हसता नावज्ञानामित्यर्थः । तद्भङ्गदर्शनात् स्मयमानेन साचिस्थितेन तन्निवारणाय तिर्य्यग्व्यवस्थितेन । तिर्य्यगर्थे साचितिरः इत्यमरः । स्थिरकीर्त्तिना स्वयमभङ्गत्वादिति भावः । किञ्चिदीषदायस्तं खिन्नं चेतो यस्य तेन स्वकीयगणभङ्गादीषत् खिन्नचित्तेन सेनान्या स्कन्देन । पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुह

त्रासजिह्मं यतश्चैतान्मन्दमेवान्वियाय सः । नातिपीडयितुम्भग्नानिच्छन्ति हि महौजसः ॥ ६ ॥ अथाग्रे हसता साचिस्थितेन स्थिरकीर्त्तिना । सेनान्या ते जगदिरे किञ्चिदायस्तचेतसा ॥ ७ ॥ निरोष्ठ्यः ॥ मा विहासिष्ट समरं समरन्तव्यसंयतः । क्षतं क्षुण्णासुरगणैरगणैरिव किं यशः ॥ ८ ॥

इत्यमरः । ते गणाः प्रमथादयो जगदिरे उक्ताः । ओष्ठ्यवर्णाभावान्निरोष्ठ्यमेतत् ॥ ७ ॥ * ● ● * ● ● * ● ● * ● ● * ● ● ॥

अथैकविंशतिभिः श्लोकैः स्कन्दवाक्यमेवाह । मा विहासिष्टेत्यादिना । रन्तव्यं रमणं क्रीडा । बहुलग्रहणाद्भावे तव्यप्रत्ययः । संयद्युद्धं । समुदायः स्त्रियां संयत्समित्याजिसमिद्युध इत्यमरः । समरे रन्तव्यसंयति येषान्ते समरन्तव्यसंयतः तुल्यक्रीडासङ्गरा इति तेषां सम्बोधनम् । यूयं समरं मा विहासिष्ट न त्यजत । जहातेर्माङि लुङ् मध्यमबहुवचनम् । क्षुण्णाः पराजिता असुरगणा यैस्तैर्भवद्भिरिति शेषः । अगणैरिव गणेभ्योऽन्यैरिव किं किमर्थं यशः क्षतं नाशितम् एतद्युक्तमहाप्रसूराणा

मभवादृशामामित्यर्थः ॥ ८ ॥

विवस्वदिति । विवस्वदंशुसंश्लेषेण सूर्य्यकिरणसम्पर्केण द्विगुणीकृतानि तेजांसि येषान्तेन येोक्ताः मोघं व्यर्थं उदूर्णाः उद्यताः गुरी उद्यमने इतिधातोः कर्मणि क्तः । वो युष्माकममी महासयः खड्गाः हसन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । किम्पलायमानान्नाः खड्गैरिति हासः ॥ ९ ॥

वनइति । वनसदां वने चराणां अवने रक्षके वने मार्गे मृगसम्बन्धिनं मार्गं पन्थानं उपेयुषां पलायमानानामित्यर्थः । युष्माकमिति शेषः । बाणाध्वनिरेषामस्तीति तैः बाणैर्ध्वनियुक्तैः । वण संशब्दे इति धातोः घञ् । ततोऽर्शआदिभ्यइत्यच् प्रत्ययः ।

विवस्वदंशुसंश्लेषद्विगुणीकृततेजसः । अमी वो मोघमुद्गूर्णा हसन्तीव महासयः ॥ ९ ॥ वने वनेवनसदां मार्गम्मार्गमुपेयुषाम् । बाणै

र्बाणैः समासक्तं शंकेशं केन शाम्यति ॥ १० ॥ पातितोत्तुङ्गमाहात्म्यैः सं

हृतायतकीर्त्तिभिः । गुर्वीं कामापदं हन्तुं कृतमावृत्तिसाहसम् ॥ ११ ॥

एकत्वात् बवयोरभेदः । उक्तंच । रलयोर्डलयोस्तद्वज्जययोर्बवयोरपि । शसयो र्मनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः । सबिन्दुकाबिन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनमिति । बाणैः शरैः समासक्तं समासंजितं च शब्दः खल्वर्थे केन शाम्यति । इति शंके केनोपायेन शाम्येदिति विचारयामीत्यर्थः ॥ १० ॥

पातितेति । पातितं भ्रंशितं उत्तुङ्गं महात्म्यं उन्नतभावो यैस्तैः संहृताः संक्षिप्ताः आयताः विस्तृताः कीर्त्तयो यैस्तैर्युष्माभिरिति शेषः । कां गुर्वीं आपदं हन्तुं नाशयितुम् कामपि इत्यर्थः । आवृत्तिः युद्धान्निवृत्तिः सैव साहसं कृतं च अतः पापादन्यन्न किञ्चित्फलमस्तीति भावः । तदुक्तम्मनुना । यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्यद्दुष्कृतं किं

च्चितत्सर्वं प्रतिपद्यामे। यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम्। भर्तातत्सर्वमा दत्ते परावृत्तहतस्य तु इति॥ ११ ॥ * * * * * * * * * * * ॥

नेति। किञ्च। अयमसुरो दैत्यो न। नागो वा पन्नगश्च न। धरसंस्थः पर्वताकारः। आहार्य्यधरपर्वता इत्यमरः। संस्था व्यवस्थाप्रणिधिस्थितिसाकारमृत्युष्विति वै जयन्ती। राक्षसो न किन्त्वयं सुखयतीति सुखः सुखसाध्य इत्यर्थः। न वा भोगो अभिनवप्रयत्नो महोत्साह इत्यर्थः। आभोगो वरुणच्छत्रे पूर्णतायत्नयोरपीति विश्वः। धरणिस्थो भूतलचारी राजसो रजोगुणप्रधानो ना पुरुषो हि कश्चिन्मानुष इत्यर्थः। पुरुषाः पूरुषा नरः। मानवा मनुजा नर इत्यमरः। अतो न पलायनमुचितमिति भा

॥ गोमुत्रिकाबन्धः ॥

ना सु रो यं न वा ना गो ध र सं स्थो न रा क्ष सः।
ना सु खो यं न वा भो गो ध र णि स्थो हि रा ज सः॥
१२॥ मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः। प्रणुदत्यागतावज्ञं जघनेषु पशूनिव॥ १३॥

वः। गोमूत्रिकाबन्धः वर्णानामेकरूपत्वं यद्येकान्तरमर्द्धयोः। गोमुत्रिकेति तत्प्राहुः कूरन्तद्विदो विदुरिति लक्षणात्। षोडशकोष्ठद्वये द्वयं क्रमेण विलिख्यैकान्तरविनिमयेन तदेव श्लोकमिच्छन्तीत्युद्धारः॥ १२ ॥ * * ॥

मन्दमिति। एष मुनिः घृणया कृपया इषुलतां शाखामिव मन्दमस्यन् क्षिपन् वो युष्मान् पशूनिव आगतावज्ञं यथा तथा जघनेषु प्रणुदति चोदयति किमतः परं कष्टमस्तीति भावः॥ १३॥ * * * * * * * * * * * * * * * * * ॥

नेति। पदच्छेदस्तावत्। न ना ऊननुन्नः नुन्नोनः ना अना नानानना नमु

नुन्नः अनुन्नः ननुन्नेनः ना अनेनाः नुन्ननुन्ननुत्। हेनानाननाःनानाप्रकाराणिआननानियेयां तेनानाविधास्त्वाइत्यर्थः। ऊनेमनिकृष्टेननुन्नोविद्धऊननुन्नःयःसः नानपुरुषोन। तथानुन्नःऊनोयेनसनुन्नोनःनापुरुषःअनाननुअपुरुषःखलु। ऊनाह्नीतःपलायमानस्तुकिंवक्तव्यमितिभावः। किञ्च। नुन्नःईनःस्वामीयस्यसनुन्नेनःसनभवतीतिननुन्नेनः। नञर्थस्यनशब्दस्यसुप्सुपेतिसमासः। सनुन्नोविद्धोप्यनुन्नोऽविद्धएववयमनुन्नस्वामिकत्वादनुन्ना एवेतिभावः। तथानुन्ननुन्ननुदतिशयेननुन्नान्नुन्ननुन्नान्नुदतीतिनुन्ननुन्ननुत्अतिपीडितपीडकःनापुरुषः अनेनाःननिर्दोषोनभवतीति। किन्तुसदोषएवेति। नार्तन्नातिपरिक्षतमितिनिषेधादित्यर्थः। अयन्तुनैतादृशइतिनपलायितव्यमितिभावः। अयमेकव्यञ्जनः। अन्यस्त

ननोननुन्नोनुन्नोनोनानानाननानानु। नुन्नोनुन्नोननुन्नेनोनाने नानुन्ननुन्ननुत्॥ १४॥ एकाक्षरः॥ वरंकृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणःपुमान्। प्रकृत्याह्यमणिःश्रेयान्नालङ्कारश्च्युतोपलः॥ १५॥

कारस्तुनदोषावहःनान्त्यवर्णस्तुभेदकइत्यनुज्ञानात्॥ १४॥ ❀⁓⁓❀॥ वरमिति। कृताःपूर्वमुत्पादिताःध्वस्ताःपश्चान्नष्टाःतेकृतध्वस्ताःपूर्वकालेत्यादिनासमासः। कृतध्वस्ताःगुणाःयस्यतस्मात्पुंसोत्यन्तमतिशयेनागुणःनिर्गुणःपुमान्वरं। मनाक्प्रियःकिञ्चित्प्रियः। वरंक्लीवेमनाक्प्रियमित्यमरः। तथाहिप्रकृत्यास्वभावेनअमणिःमणिरहितोऽलङ्कारःश्रेयान्। च्युतोपलःभ्रष्टरत्नोनश्रेयान्। उपलःप्रस्तरेरत्नेइत्यमरः। पलायितुःसमरात्समरएववरमितिभावः। अत्रसमासविरोधयोःप्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्तालङ्कारः॥ १५॥ ❀✱❀✱❀✱❀॥ स्यदनाइति। स्यन्दन्तिप्रद्रवन्तीतिस्यन्दनाःजवनाःस्यन्दनारथानोसन्ति। नं

ह्यादित्वात्स्युः । चतुरंगच्छन्तीति चतुरगास्तुरगाः अश्वानोसन्ति । सुरेभाः शो
भनबृंहणाः सुरेभाः सुरगजास्त्वनोसन्ति । अविपत्तयो विपत्तिरहिताः विपत्तयो
विशिष्टाः पदातयो नोसन्ति । अतो न भेतव्यमिति भावः । अत्र पूर्वार्द्धगतानां वि
शेषणानामुद्देशीभूतानां यथासंख्यसम्बन्धकथनात् यथासंख्यालङ्कारो यमकेन सं
सृष्टः ॥ १६ ॥ ॥
भवद्भिरिति । अधुनाशनिभिः । परिहापितानि त्याजितानि पौरुषाणि यैस्तैर्भ
वद्भिरर्कनिष्पीतैः । अर्केण संशोषितैर्ह्रदैरिव दुरुत्तरः दुस्तरः पङ्क इव पङ्कात् दुःकी
र्तिः प्राप्तः ॥ १७ ॥ ॥

स्यन्दना नो चतुरगाः सुरेभा वाविपत्तयः । स्यन्दना नो चतुरगाः
सुरेभा वाविपत्तयः ॥ समुद्गकः ॥ १६ ॥ भवद्भिरधुनारातिप
रिहापितपौरुषैः । ह्रदैरिवार्कनिःपीतैः प्राप्तः पङ्कोदुरुत्तरः
॥ १७ ॥ वेत्रशाककुजे शैले लेशैजे कुकशात्रवे । यातकिं विदि
शो जेतुं तुं जेशोदिविकिंतया ॥ १८ ॥ प्रतिलोमानुलोमार्द्धः ॥

वेत्रेति । वेत्राणि वंशाः फलिन्यो वा शाकाः वर्वराश्च कुजा वृक्षा यस्मिन् तस्मिन् वेत्रशा
ककुजे दुःप्रवेश्ये इत्यर्थः । वेत्रं वंश फलिन्यो स्त्रीति विश्वः । शाकवर्वरवन्दका इ
त्यमरः । लेशेन स्तोकेनाप्येजते कम्पते इति लेशैजः स न भवतीति । अलेशैजे । अ
त्यन्ताकम्पन इत्यर्थः । एजृ कम्पने पचाद्यच् । न कोऽकः तेनाद अत्ते इति अकुको नियह
णासमर्थः शात्रवो यस्मिन् तस्मिन् । अकुकशात्रवे । कुकशब्दो दाने इगुपधेति कः ।
शैले पर्वते केषां भावः किन्तां कुत्सिततां तया उपलक्षिताः सन्तः । कुत्सा निन्दा वितर्के
षु क्षेपे किं शब्द इष्यते इति शाश्वतः । विदिशो जेतुं यात न गच्छत किं यातः सम्प्रश्ने लो

इ- मध्यमपुरुषबहुवचनं । दिवि स्वर्गेपितुञ्जेश इतितेषां सम्बोधनं । तुञ्जन्त इतितुञ्जाः दैत्याः तुजिहिंसायाम्पचाद्यच् । तेभ्यः ईशः क्विप् । दैत्येभ्योपिशक्ता इत्यर्थः । स्वर्गेप्यसुरैर्विजयिनांयुष्माकमत्रक्षुद्रस्थलेक्षुद्रेभ्यो पलायनमनुचितमितिभावः । अनुलोमप्रतिलोमपादः ॥ १८ ॥ * ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ * ॥

अथेशेतिष्ठतिपलायनमेतच्चनयुक्तमित्याह । अयमिति । अयमीशः शिवः क्लैब्यंनिःपौरुषंआपन्नान्प्राप्तान् । तथाअरातिनादृष्टपृष्ठान्पलायमानानित्यर्थः । वोयुष्मान्च्युताचारान्स्खलितव्रतान्दारान्कलत्राणीव । अयपुम्भूम्निदाराइत्यमरः । निगोपितुङ्गोप्तुम् । ऊदितत्वादिड्विकल्पः । दारदोषंभर्त्तैवस्वमहिम्नायुष्मद्दोषंसंवरितुमिच्छति । अतःकुतोयुष्माकमनर्थइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ❁⁓❁ ॥

अयंवःक्लैब्यमापन्नान्दृष्टपृष्ठानरातिना । वांछतीशश्च्युताचा
रान्दारानिर्वानिगोपितुम् ॥ १९ ॥ ननुहोमथनाराघोघोराना
थमहोनुन । तयदातवदाभीमामाभीदावतदायत ॥ २० ॥

नन्विति । ननुइत्यामन्त्रणे । होइत्याह्वाने । हिहेव्यस्तौसमस्तौचदूरात्सम्बोधनार्थयोः । होहैचैवंविधौज्ञेयौसंबुध्याह्वानयोरपिइतिविश्वः । मथन्तीतिमथनाः मथेविलोडनेकर्त्तरिल्युट् । राघन्तीतिराघः राघृसामर्थ्येक्विप् । घोराःक्रूराःशत्रूणामितिभावः । नाथंमहयन्तिपूजयन्तीतिनाथमहः दृशिरूपग्रहणात्कर्म्मणिउपपदेक्विप् । तयन्तेरक्षन्तीतितयाः रक्षकाः पचाद्यच् । दायन्तीतिदाताः शुद्धादैपशोधनेकर्त्तरिक्तः बदन्तीतिवदाः वक्तारः पचाद्यच् । तेषांद्वंद्वः तयदातवदाः भीमाःभयङ्कराः माभीः अभीः । नञर्थमाशब्दस्यसुप्सुपेतिसमासः तान्ददतीतिमाभीदाः अभयप्रदाः एवंविधाःयूयमितिशेषः । वतेतिखेदेवबयोरभेदः । नदायत

मुनेमुख्याः किं । नु पृच्छायां किन्तु मुख्या एव न का कुरचा नु सन्धेयः । देपशोषनेत्री इ । मध्यमपुरुषवकुबचनं । अनुलोमप्रतिलोमाङ्गैः ॥ २० ॥ ●⁓⁓● ॥

किमिति । अपास्तोऽवधीरितो देवत्वमानुष्यकयोः परियहः स्वीकारो यैस्तैः अतिदेव मानुषैरित्यर्थः । मनुष्याणामयं भावो मानुष्यकं । योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् । ज्वलि तान्यगुणैः उज्ज्वलिताः सदृशगुणैः । अन्यैर्विभिन्नसदृशैः इति वैजयन्ती । ई दृशैर्भवद्भिरिति शेषः । तेजसि प्रतापे स्थिता प्रतापैकशरणा मानिताभूरत्वाभिमा निनी किमिति व्यक्ता । निर्लज्जैः पलायतेइति भावः ॥ २१ ॥ *⁓●●⁓* ॥

निशितेति । हे अमरणाः मरणरहिताः निशितासिरतः अतितीक्ष्णखड्गरतः अभी

प्रतिलोमानुलोमाङ्गैः ॥ किन्त्वमपास्तदेवत्वमानुष्य

कपरिग्रहैः । ज्वलितान्यगुणैर्गुर्वी स्थिता तेजसि मा

निता ॥ २१ ॥ निशितासिरतोऽभीकोऽन्येजतेऽमरणा रु

वा । सारतो न विरोधी नः स्वाभासो भरवानुत ॥ २२ ॥

कोऽनिर्भीकः हे चातेजसा रूपलक्षितः सुष्ठु आभासतेइति स्वाभासो रमणीयः प चा द्यच् । उत आश्चर्ये भरवान् रणभरसहिष्णुरित्यर्थः । उताश्चर्यविकल्पयोरिति विश्वः । ईदृशोऽनेनास्माकं विरोधी शत्रुः सारतो बलतो न न्येजते न कम्पते न प्र चलत इत्यर्थः । एजृ कम्पनेलट् । अतो भवद्भिरपि स्थातव्यमेव न चलितव्यमिति भा वः ॥ २२ ॥ एतन्नतेविरोधीनइत्यत्र सविसर्गपाठः प्रतिलोमेनिर्विसर्गपाठे मदा न्ते सविसर्गाविसर्गयोरित्येताद्दृशकाव्ये ऐक्यस्वीकारात् । अन्ये तु ई नः स्वू र्येइ व स्वाभासः ई नस्वाभासइत्येकं पदमाहुः । केचित्तु । विरोधी शत्रुः पूर्वैर्विशेषणैर्वि शिष्टः न अपितु पूर्वविशेषणविशिष्टएवेति काकर्थेन नकारमाहुः । परेतु । सारतो

र्विरोधीननरं नंभ्ररतंभ्ररतेनमहवर्ममनाःस्मारताःमुनयःमात्‌ जनयन्तिमार
णेनन्यूनेनन्‌ कुर्वन्तीतिमारतेनानादैत्याःतेषांविरोधीविष्णुःसतावन्नायंभ्रतःकथंपला
यन्ते। नस्वाभासःस्वेनधनेनभासतेइतिस्वाभासःकुबेरःसोपिनायम्‌। नभरवान्‌
भंनक्षत्रंगतिभ्रातोनुपसर्गकःभरस्वन्द्रःतद्वान्‌शिवोपिन। भ्रतःपलायनंनोचि
तमित्याहुः। इत्युपरिष्टात्‌॥ २२॥ ●~●●~●●~●●~: ॥
नन्वयन्नचलतीतिकथंज्ञायतेतत्राह। तन्विति। तनुमावृणोत्याच्छादयतीति
तनुवारंवर्म। कर्मण्यण्‌। तेनवभस्तिभासतेइतितनुवारभसःपचाद्यच्‌। भोस्ना
न्तेजस्वान्‌चारुणाभास्वताभ्रविनतेनोन्नतेनोरसाउपलक्षितः। एवंविधोऽयंधी

ननुवारभसोभास्वानधीरोविनतोरसा। चारुणारमते
जन्येकोऽभीतोरसिताशिनि॥२३॥ प्रतिलोमानुलो
मेनश्लोकद्वयम्‌॥ विभिन्नपातिताश्वीयनिरुद्धरथव
र्त्मनि। हतद्विपनगष्ठ्यूतरुधिराम्बुनदाकुले॥२४॥

रोयुद्धायचञ्चलःरसितेनशब्दितेनैवाश्नातियसतीतिरसिताशीतस्मिन्‌। रवेणैववि
पक्षप्राणहारिणीत्यर्थः। भ्राभीक्ष्णेोणिनिःजन्येयुद्धे। युद्धमायोधनंजन्यमित्यम
रः। कःभ्रभीतःसन्रमतेक्रीडतिनिर्भयसंचारादेवास्यनिश्चलत्वन्निश्चीयतइत्य
र्थः। पूर्वश्लोकस्यायम्प्रतिलोमः॥ २३॥ ●●~●● * ●● ~●● * ॥
अथपञ्चभिःकुलकमाह। विभिन्नेत्यादिना। आहवंविशिनष्टि। विभिन्नानिवि
दारितानिभ्रतएवपातितानिभ्राश्वीयानिभ्रश्वसमूहाश्चनेतथापूर्वकालेतिसमासः।
तैरश्वसमूहैर्निरुद्धानिरथानांवर्त्मानियस्मिन्तथोक्ते। वृन्देत्वाश्वीयमाश्ववदित्य
मरः। केशाश्वाभ्यायःमुक्ष्यावन्यतरस्यामितिछण्प्रत्ययःहताःद्विपागजाएव

नगाःशैलाः । शैलवृक्षौनगावगाविबमरः । तैःच्यूतानिष्ठिवतेःकर्मणिक्तः । छ्वोःशूडनुनासिकेचेतिऊठादेशः । तानिरुधिराण्येवाम्बूनितेषांनदैःप्रवाहैःआकुलेव्याप्ते ॥ २४ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

देवेति । पुनस्सदेवान्आकनयन्उद्दीपयन्उत्साहयतीतिदेवाकानीतस्मिन्देवाकानिनि । कनदीप्तावितिधातोर्ण्यन्तान्णिनिः । कावादःईषद्वादोवाक्कलहः । ईषदर्थेचेतिकुशब्दस्यकादेशः । तद्वतिकावादे । अर्शआद्यच् । वाहिकापर्यायेणरणभारोद्वहनम् । वहेःपर्य्यायेऽर्थनिर्देशेण्वुल्वक्तव्यः । वाहिकयाक्रमप्राप्तरणक्रिययासुष्ठुशोभनंयथातथाअस्वकान् । परानाजिहीतेअभि

॥ सर्वतोभद्रः ॥

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि ॥२५॥

युङ्क्तेयोजयतीतियावत्वाहिकास्वस्वकाहातस्मिन्वाहिकास्वस्वकाहि । योधृधर्मायुद्धेउपचर्य्यन्ते । ओहाङ्गतावितिधातोःविच्प्रत्ययः । सोमपाशब्दवत्प्रक्रिया । वाशब्दस्स्वार्थे । कंमदोदकमाकिरन्तीतिकाकाराःमदस्राविणःकिरतेराङ्पूर्वात्कर्मण्यण् । एवंविधाइभभराःगजघटाःयत्रतस्मिन्काकारेभभरे । काकाइवकाकाःगर्ह्याइतिलक्षणयातेषामामन्त्रणम् । निस्वाःनिरुत्साहाःभव्याःसोत्साहाःतानुभयान्व्ययन्तिसंवृण्वन्तीतिनिस्वभव्यव्याःव्येञ्संवरणेआतोनुपसर्गेकः । तैर्विभस्त्रिभासतेयःतस्मिन्निस्वभव्यव्यभस्वनि । अन्येभ्योपिदृश्यतेइति

क्षिप्। सर्वतोभद्रम्। सर्वतोभ्रमणात्सर्वतोभद्राख्यश्चित्रबन्धः। यथाहुर्दण्डी-
तदिदं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः इति। उद्धारस्तु चतुष्कोष्ठचतुष्टयं लिखि-
त्वा तत्र श्लोकं क्रमेण लिखित्वा सर्वतो वाचनात्सर्वतोभद्र इति॥ २५॥ ● ● ● ●॥

प्रत्यन्नेति। प्रत्यन्नगा वेभ्यो न्यग्भावकबन्धेभ्यः त्रस्तैः क्षुभितैः तुरगैराक्षिप्ता अवधूताः सा-
रथयो यत्र तस्मिन्। तथा मारुतेनापूर्णाः व्याप्ताः तूणीरा निषङ्गा विक्लृष्टाः ग्रहा यस्ता
नाहताः ताडिताः सादिनः सौरङ्गिका यत्र तस्मिन्। पाठान्तरे मारुतापूर्णतूणीरे।
विक्लृष्टाः आकर्षिताः अत एव हताः मारिताः सादिनोऽश्ववारा यत्र तस्मिन्॥ २६॥

प्रत्नत्रवविनस्तुरगाक्षिप्तसारथौ। मारुतापूर्णतूणीरवि
क्लृष्टहतसादिनि॥ २६॥

॥ अर्द्धभ्रमकः॥

सं	स	त्व	र	ति	दे	नि	र्यं
स	द	रा	म	यं	ना	शि	नि
त्व	रा	धि	कं	कं	सं	ना	दे
र	म	क	त्व	म	क	यं	ति ॥२७॥

समत्वेति। समत्वानां सत्ववतां रतिदे रागप्रदे नित्यं सदरामां सभयानां मर्थनाशिनि
क्षोधहारिणि। त्वरया उत्साहेनाधिकाः कंसन्नोऽविकसन्तो नादाः यत्र तस्मिन्। र
मयतीति रमकः रमधातोः कुन् तस्याकादेशः तद्भावो रमकत्वं रणकर्मणा परं रम्र
कत्वं अकर्षति अपनुदति। वीराणाम्परस्परमुत्साहं रणकर्मणा स्फोरयतीत्यर्थः।
अर्द्धभ्रमकम्॥ २७॥ ●✱●—●✱●—●✱●—●✱●—●✱●॥

आसुरेति। एवंविधे आसुरे असुरसम्बन्धिनि सोऽकविभासविधायिनि लोक

भयंकरे महाहवे महायुद्धे युष्माभिरुन्नतिं वृद्धिं नीतम्प्रापितम्पौरुषं पराक्रमं निरस्तं नाशितमिह संग्रामे ॥ २८ ॥

इतीति । इतीत्थं सेनान्यां स्कन्दे । शासति आज्ञापयति अनेकधा गच्छतः पलायमानान् गणान् निषिध्य निवार्य अन्धकारिणा हरेण किञ्चिद्धसता तस्थे स्थितं । भावे लिट् । निरोष्ठ्यम् ॥ २९ ॥

मुनीति । मुनेरिव वचनवदनः तेन आतप्तान् । तथा लज्जया रणभङ्गशालीनत्वेन विवृत्सतो निवर्तिष्यमाणान् । वृद्भ्यः स्यसनोरिति विकल्पात्परस्मैपदम् । तान्गणा

आसुरे लोकवित्रासविधायिनि महाहवे । युष्माभिरुन्नतिं नीतं निरस्तमिह पौरुषम् ॥ २८ ॥ कुलकम् ॥ इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा । निषिध्य हसता किञ्चित्तस्थे तत्रान्धकारिणा ॥ २९ ॥ मुनीषुदहनातप्तान् लज्जया निविवृत्सतः । शिवः प्रह्लादयामास तान्निबोधहिमाम्बुना ॥ ३० ॥ दूनास्तेऽरिबलादूना निरेभा वल्गु मेनिरे । भीताः शितशराभीताः शङ्करं तत्र शङ्करम् ॥ ३१ ॥

न्शिवः निबोधं मा भैष्ट मा पलायध्वमिति निवारणवचनं स एव हिमाम्बु शीतोदकं तेन प्रह्लादयामास । रूपकालङ्कारः ॥ ३० ॥

दूना इति । दूनाः शरतप्ताः । ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वं । अरिबलादूनाः अरिबलात् ऊनाः न्यूनबलाः पञ्चमी । निरेभाः निःशब्दाः कुतः भीताः त्रस्ताः कुतो यतः शितैस्तीक्ष्णैः शरैराभीताः अभयं प्राप्ताः इत्यर्थः कर्मणि क्तः । ते गणास्तत्र रणे शंकरं अभयवचनेन सुखकरं शङ्करं ... मेनिरे । वल्ग्विति क्रियाविशेषणम् । वल्गु यथा तथा मेनिरे । आद्यपादयमकम् ॥ ३१ ॥

महेष्विति। दुरुत्तरे दुस्तरे शत्रोः सम्बन्धिनि महेषुजलधौ महति बाणसागरे वर्तमाना पताकिनी सेना ईशानं शिवं पारं परतीरमिव। परावारे परार्वाचीने इत्यमरः। प्राप्य आशश्वास प्राश्वसितस्म ॥ ३२ ॥ • * • * • * • * • * • * • ॥

स इति। स शिवो रणापेतां रणादपवृत्तां पराङ्मुखीभूतामत एव पश्चात् पृष्ठभागे अवस्थितां चमूं पुरोऽग्रे स्थितः सूर्यः सूर्यकिरणोपमानमेव। तस्मादपवृत्तां परावृत्तां छायां महातरुरिव बभार। छायान्तरुरिवात्मैकशरणान्नोज्झु मुन्नमुमोचेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ •• ~ •• ~ ** ~ •• ~ ** ~ •• ॥

महेषुजलधौ शत्रोर्वर्तमानाद्दुरुत्तरे। प्राप्य पारमिवेशानमाश श्वास पताकिनी ॥ ३२ ॥ स बभार रणापेतां चमूं पश्चादवस्थि ताम्। पुरः सूर्यादुपावृत्तां छायामिव महातरुः ॥ ३३ ॥ मुञ्च तीशे शराञ्जिष्णौ पिनाकस्वनपूरितः। दध्वान ध्वनयन्नाशाः स्फुट न्निव धराधरः ॥ ३४ ॥ तद्गणा ददृशुर्भीमं चित्रसंस्था इवाचलाः। विस्मयेन तयोर्युद्धं चित्रसंस्था इवाचलाः ॥ ३५ ॥ यमकम् ॥

मुञ्चतीति। ईशे हरे कर्तरि जिष्णावर्जुने विषये शरान्मुञ्चति सति पिनाकस्य शिवधनुषः स्वनेन ध्वनिना पूरितः धराधर इन्द्रकीलः स्फुटन्निव विदार्यमाण इवेत्युत्प्रेक्षा। आशा दिशः ध्वनयन् शब्दयुक्ताः कुर्वन् दध्वान शब्दमकरोत्। दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ता इत्यमरः ॥ ३४ ॥ • ~ • ~ • ~ • ~ • ॥

तदिति। भीमं तयोर्हरपाण्डवयोः तत्प्रसिद्धं युद्धं गणाः प्रमथाः चित्रसंस्थाः चित्राकाराः अचलाः शैला इव। तथा चित्रे आलेख्ये संस्था स्थितिर्येषां ते चित्रसंस्थाः चित्रलिखिता इवाचलाः आश्चर्येण निश्चलाः सन्तो ददृशुः ॥ ३५ ॥ • ~ • ॥

परीति । शिक्षालाघवलीलयाऽभ्यासपाटवातिशयेन हेतुनापरिमोहयमा
णेनव्यामोहयता । अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकादिति परस्मैपदेप्राप्तेनपाद
म्याद्दिनातत्प्रतिषेधादात्मनपदेशानच् । णोर्विभाषेति निमित्तस्थस्य नस्य वा णत्वम् । पि
नाकिनाहरेणजिष्णोरर्जुनस्येयञ्जैष्णवीविशिखश्रेणीबाणसंघातःपरिजह्रेनि
रस्ता ॥ ३६ ॥ ● ॥
अवद्यन्निति । पाण्डवःअर्जुनःअवसायकैःअवसानकरैःस्यतेर्ण्वुल्प्रत्ययः
सायकैर्बाणैःशम्भोःपत्रिणःशरानवद्यन्खण्डयन् । द्यतेःशतृप्रत्ययःओतःश्यनी
त्योकारलोपः । शिक्षयाशक्तुम्प्रभवितुमिच्छयाउत्साहेनेत्यर्थः । अथरणेशिक्षया

परिमोहयमाणेनशिक्षालाघवलीलया । जैष्णवीविशिखश्रेणीपरिजह्रे
पिनाकिना ॥ ३६ ॥ अवद्यन्पत्रिणःशम्भोःसायकैरवसायकैः । पाण्ड
वःपरिचक्रामशिक्षयारणशिक्षया ॥ ३७ ॥ चारचुञ्चुश्चिरारेचीचञ्चच्ची
ररुचारुचः । चचाररुचिरःचारुचारैराचारचञ्चुरः ॥ ३८ ॥ अक्षरः ॥

ऽभ्यासेनपरिचक्रामउत्साहनैपुण्याभ्यांसञ्चचारेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ● ● ● ● ॥
चारैरिति । चारैर्गतिविशेषैर्वित्तइतिचारचुञ्चुः । तेनवित्तःचुञ्चुप्चणपाविति
चुञ्चुप्प्रत्ययः । चिरमारेचयतिरिक्तीकरोतिशत्रूनितिचिरारेची । चञ्चतःचल
तःचीरस्यवल्कलस्यरुचाप्रभयारोचतइतिरुक्चःशोभमानः । इगुपधेतिकः । रुचि
रःसुन्दरःचञ्चूर्यतेभृशंचरतीतिचञ्चुरः । चरतेर्यङ्लुगन्तात्पचाद्यच् । चरफ
लोश्चेतिनुमागमः यङोऽचिचेतियङोलुक् । आचारस्ययुद्धव्यवहारस्यचञ्चुरोभृश
माचरितःसमुनिःचारुयथातथाचारैःगतिविशेषैःचचार । चारःपियालवृक्षस्याङ्गे
बन्धापसर्पयोरितिविश्वः । अक्षरः ॥ ३८ ॥ * ● * ● * ● * ● * ॥

स्फुरदिति। स मुनिः अर्जुनः स्फुरन्ती पिशङ्गी पिशङ्गवर्णा मौर्वी ज्या यस्य तत्तथोक्तम्
। नद्यृतश्चेति कप्प्रत्ययः। बृहद्धनुः गाण्डीवं धुन्वानः कम्पयन्। उल्कैवानलः तेन
धृतो योगो येन तेनांशुमता अर्केण सूर्येण तुल्यो बभौ। उपमा ॥ ३९ ॥ ●● ॥
पार्थेति। पार्थबाणाः अर्जुनशराः पशुपतेर्विशिखावलीं शरसंघातं सवितुरिमां
सावित्रीं अंशुसंहतिं किरणसमूहं अरन्ध्राः निबिडाः पयोमुचो मेघा इव आवव्रुः तिरो
दधुः ॥ ४० ॥ ●●●●●●●●●●●●●●●●●●●● ॥
शरेति। त्रिलोचनः शिवः सव्येन सचते समं सचतीति तेन सव्यसाचिना अर्जुनेनोद्

स्फुरत्पिशङ्गमौर्वीकं धुन्वानः स बृहद्धनुः। धृतोल्कानलयोगे
न तुल्यमंशुमता बभौ ॥ ३९ ॥ पार्थबाणाः पशुपतेरावव्रुर्विशि
खावलीम्। पयोमुच इवारन्ध्राः सावित्रीमंशुसंहतिम् ॥ ४० ॥
शरवृष्टिं विधूयोर्वीमुदस्तां सव्यसाचिना। रुरोध मार्गणैर्मार्गं
तपनस्य त्रिलोचनः ॥ ४१ ॥ तेन व्यातेनिरे भीमा भीमार्जनफ
लाननाः। न नानुकम्प्य विशिखाः शिखाधरजवाससः ॥ ४२ ॥

स्तां क्षिप्तां उर्वीं व्याप्नुवतीं शरवृष्टिं मार्गणैः शरैः विधूय निरस्य तपनस्य मार्गं रुरोध आव
व्रे ॥ ४१ ॥ * ●~● * ●~● * ●~● * ●~● * ●~● ॥
तेनेति। तेन शिवेन भीमाः भयङ्कराः भियो भयस्य मार्जनं निरासः तदेव फलं प्रयोज
नं येषां तानि आननानि अग्राणि येषां ते भीमार्जनफलाननाः। तथा। शिखाधराः
मयूराः तेषु जातानि शिखाधरजानि बर्हाणि तानि वासांसि पक्षा येषां ते शिखाध
रजवाससः मयूरपक्षयुक्ताः। विशिखाः शराः अनुकम्प्य कृपां कृत्वा न व्यातेनिरे
इति न किन्त्वनुकम्प्यैवेत्यर्थः। अनुकम्प्य मृषित्वा इति भावः। संभाव्यनिषेधनिषेधौ प्र

तियेधाविमुक्तम् । शृङ्खलायमकम् ॥ ४२ ॥ * * * * * ॥

द्युवियदिति । द्यौः स्वर्गो वियदन्तरिक्षं गच्छतीति द्युवियद्गामिनी व्यापिनी । द्वितीया प्रकरणे गम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः । तारेणोच्चैस्स्वरेण विरवेण विहता ताडिता विद्धाः श्रुतयः कर्णा यया सा तथोक्ता । हैमी हेममयी इषुमाला शिवशरावलिः विद्युतां संहतिरिवोक्तविशेषणा विद्युन्मालेव शुशुभे । चतुर्थपादवर्णानान्त्रिपाद्यां सम्भवात् गूढचतुर्थमाहुः ॥ ४३ ॥ * * * * ॥

विलंघ्येति । शिवशिलीमुखैः पत्रिणां पंक्तिं शरावलिं विलंघ्य अतिक्रम्य भिन्नो विद्धः कपिध्वजः ज्यायः प्रशस्तः । वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यायानित्यमरः । वीर्यं सत्त्वं उपाश्रित्य आस्थाय न चकम्पे न चचाल किन्तु सहन् अवतस्थौ इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ * * * ॥

द्युवियद्गामिनी तारसंरावविहतश्रुतिः । हैमीषुमाला शुशुभे विद्युतामिव संहतिः ॥ ४३ ॥ गूढचतुर्थपादः ॥ विलंघ्य पत्रिणां पंक्तिं भिन्नः शिवशिलीमुखैः । ज्यायो वीर्यमुपाश्रित्य न चकम्पे कपिध्वजः ॥ ४४ ॥

जगतीति । अर्थत्रयवाची श्लोकोऽयम् । तत्रादौ अगराज इति पदच्छेदमाश्रित्य एकैकार्थोऽभिधीयते । ईशस्य रणे युक्तः सन्नद्धः अन्यत्र जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तः स्थितः । विधिनेति शेषः । हरिः सिंह इव कान्तः मनोहरः । अन्यत्र हरीणां सिंहानां कान्तः आवासदानात् प्रियः सुहृत् दधाति प्रजाः पुष्णातीति सुधाः विजनन्तः असितः कृष्णवर्णः इति विशेषणसमासः । अन्यत्र सुधा लेपद्रव्यविशेषः तद्वत् सितो धवलः दानवर्षी वज्रप्रदः कृताशंसः कृतजयाभिलाषः अन्यत्र दानवैः दैत्यैः ऋषिभिः कृता आशंसा नामाफलाभिलाषो यस्मिन् स तादृशोऽर्जुनः । अगराजो हिमवानिव जगत्यामात्रभावित्येकार्थः ॥ * ॥ अथैरावणसाम्यमुच्यते । जगतीं भुवं श्यन्ति तनूकुर्वन्ती

मितेजगतीशःशासकास्तेषांरणःतत्रयुक्तःविहितःसमर्थः। हरिकान्तःइन्द्रप्रियः
उभयथापिसमानमेतत्। सुधासितःअमृतस्वच्छःएकत्रशीलनःअन्यत्रवर्णितइ
तिविवेकः। दानवर्षीधनप्रदोमदस्रावीचकृताशंसःउभयेचकृतजिगीषःपार्थः
। नागराजइवऐरावणइवआवभाविति द्वितीयोर्थः ॥ * ॥ अथशेषोपम्यमुच्यते
। जगतीशरणेभूरक्षणेयुक्तःनियुक्तः। देवेनेतिशेषः। शरणंगृहरक्षित्रोरित्यमरः
हरिकान्तःकृष्णप्रियःउभयथापितुल्यम्। सुष्ठुदधातिसुधावसुधेतिकेचित्एक
देशग्रहणात्समुदायग्रहणम्। तत्रोदकेऽब्दःयिस्वन्धनेकः। अन्यत्रसुधयाऽ
मृतेनसितोवद्धःअमृतप्रियइत्यर्थः। दानवाःकश्यपसुतैःकृताशंसोविहितप्रशंसो

जगतीशरणेयुक्तोहरिकान्तःसुधासितः। दानवर्षिकृताशंसो
नागराजइवावभौ ॥ ४५ ॥ अर्थत्रयवाची ॥ विफलीकृतयत्न
स्यक्षतबाणस्यशम्भुना। गाण्डीवधन्वनःखेभ्योनिश्चक्रामकृता
शनः ॥ ४६ ॥ सपिशङ्गजटावलिःकिरन्नुरुतेजःपरमेणमन्यु
ना। ज्वलितौषधिजातवेदसाहिमशैलेनसमंविदिद्युते ॥ ४७ ॥

उभयथापितुल्यमेतत्सोऽर्जुनःनागराजःशेषइवबभावितितृतीयोर्थः ॥ ४५ ॥ ●
विफलेति। शम्भुनाक्षतबाणस्यअतएवविफलीकृतयत्नस्यनिष्फलप्रयत्नस्यगा
ण्डीवधनुर्यस्यतस्यगाण्डीवधन्वनोऽर्जुनस्य। वासंज्ञायामित्यनङादेशः। खेभ्यः
इन्द्रियरन्ध्रेभ्यः। खमिन्द्रियेसुखेस्वर्गइतिविश्वः। कृताशनोऽग्निर्निश्चक्रामनिः
क्रान्तःक्रोधादितिभावः ॥ ४६ ॥ * ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ ● ॥ * ॥
सइति। पिशङ्गजटावलिःपिशङ्गजटाजूटःपरमेणोत्कृष्टेनमन्युनाक्रोधेनउरु
महत्तेजःकिरन्विक्षिपन्सोऽर्जुनःज्वलिताःओषधयःतृणज्योतींषिजातवेदाःद

वाधिस्तयस्मिन् तेन हिमशैलेन समन्तुल्यं हिमाद्रिरिव विदिद्युते हिमाद्रिवत् प्रभु
भेदिति बिम्बप्रतिबिम्बभावोपमा ॥ ४७ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अतश इति । शिवः शतशो विशिखानवद्युते खण्डयते रणवेगशालिने अस्मै पार्थाय
भृशमनिर्वार्य्यवीर्य्यतां निजामितिशेषः । तस्मै प्रथयन् दर्शयन् । किन्तु अघातु
कमभीरे कं लवपतेत्यादिना हन्तेरुकञ् । इषुज्ञातावेकवचनं प्रक्षिपाय प्रयुयु
जे । हिगताविति धातोर्लिट् । चेरचङ्गिति कुत्वम् ॥ ४८ ॥ ● * * ● ॥

शम्भोरिति । सिताश्वोऽर्जुनः शंभोर्धनुर्मण्डलतः धनुर्मण्डलात् प्रवृत्तन्निःक्रान्तं तं इषुं

शतशो विशिखानवद्युते भृशमस्मै रणवेगशालिने । प्रथयन्ननि
वार्य्यवीर्य्यतां प्रजिघायेषुमघातुकं शिवः ॥ ४८ ॥ शम्भोर्धनुर्म
ण्डलतः प्रवृत्तन्तम्मण्डलादंशुमिवांशुभर्तुः । निवारयिष्यन्
विदधे सिताश्वः शिलीमुखच्छायवृतान्धरित्रीम् ॥ ४९ ॥ घ
नन्निदाघ्यर्ज्जुनवाणपूगं ससारवाणोयुगलोचनस्य । घन
न्निदाघ्यर्ज्जुनवाणपूगं ससारवाणोयुगलोचनस्य ॥ ५० ॥

अंशुभर्तुरर्कस्य मण्डलात् प्रवृत्तमंशुमिव अचापि इषुवज्ज्ञातावेकवचनन्निवारयि
ष्यन्निवारयितुङ्कामः । क्रियार्थं क्रियायां लृटि शतृप्रत्ययः । धरित्रीम्भुवं शिलीमु
खानां छायाशिलीमुखच्छायं छायायावाऽऽबाहुल्य इति नपुंसकत्वन्तेन वृतां व्याप्तां विद
धे कृतवान् । शरजालच्छायावृतान्धरित्रीमकरोदित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ●—● ॥

घनमिति । अयुगलोचनस्य विषमनेत्रस्येशस्य अलोचनस्य । लोच्यतेऽनेनेति लोचनः
कर्मणि ल्युट् नलोचनः अलोचनः तस्य अलोचनस्य अचाक्षुषज्ञानविषयस्य सम्बन्धी
सारो बलं बाणः शब्दः ताभ्यां सारवाणाभ्यां स्थिरशब्दाभ्यां सह वर्तते इति ससारवाणः

बवयोरभेदइत्युक्तम् । नयुज्यतेकुत्रापीत्ययुक् संगररहितः । क्विप् । बाणाःशराः जातावेकवचनन्तु नंबान्ब्रमर्ज्जुनस्यबाणपूगंशरव्रातंविदार्य्यविभिद्यघनंनिबिडम् विदार्य्याभूमिकूष्माण्डोलताविशेषाःअर्ज्जुनाःककुभवृक्षाबाणानीलसैरेयकाःपूगाःक्रमुकाःतेषांविभाषावृक्षेकेतिद्वंद्वैकवद्भावः । विदार्य्यार्ज्जुनबाणपूगंससारविवेशेत्यर्थः । यद्वातदानीमेवयुगलोचनस्यार्ज्जुनस्यबाणाःससारेत्यर्थः ॥ ५० ॥

रुजन्नित्यादि । वक्रधाम्राम्पुपातिनःशीघ्रमापततोमहेषून्मुक्तःशरौघैःरुजन्भंजयन् । तथादिशश्चापवारयन्नाच्छादयन्क्रियावशात्युद्धकर्म्मायत्ततयाचलाचलेतिचञ्चलोधनंजयोमहर्षिसंघैरनेकोबहुविधःबुबुधेददृशे ॥ ५१ ॥

रुजन्महेषून्बहुधाशुपातिनोमुहुःशरौघैरपवारयन्दिशः । चला
चलोनेकइवक्रियावशान्महर्षिसंघैर्बुबुधेधनंजयः ॥ ५१ ॥ विकाश
मीयुर्जगतीशमार्गणाविकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः । विकाशमीयुर्ज
गतीशमार्गणाविकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ॥ ५२ ॥ महायमकम् ॥

विकाशमिति । जगतीशस्यअर्ज्जुनस्यमार्गणाबाणाःविकाशम्प्रसारमीयुःतथाजगतिलोकेईशमार्गणाःशम्भुशराःविकाशमिवसंगतिमीयुःप्रापुरित्यर्थः । तथाजगतींपृथ्वींशयन्तितनूकुर्वन्तीतिजगतीशाःशयानयाःअतोमुपसर्गेकः तान्मारयन्तीतिजगतीशमार्गणा[illegible]कप् । तेचगणाअजगतीशमार्गणाःप्रमथाःविकाशं उल्लासंहर्षमीयुःप्रापुरित्यर्थः । अहोदेवेष्वस्यपराक्रमप्रसरइतिविस्मयादितिभावः । तदानींमार्गयन्तीतिमार्गणाःअन्वेषणाःकर्तरिल्युट् । जगतीशस्यमार्गणाःअन्ये[illegible]ष्टाःशेदेवर्षादयोवीनाम्पक्षिणाङ्काशोगतिरत्रेतिविकाशंआकाशमीयुःदिदृक्षयेतिभावः ॥ ५२ ॥ * * ॥

सम्पश्यतामिति । इतीत्थं शिवेन वितायमानं विस्तार्यमाणम् । ततनोतेर्ण्यन्ताद्विवेक-
[illegible]पिकः शानच्प्रत्ययः । लक्ष्मीवतो जयलक्ष्मीमतः । मादुपधायाश्चेत्यादिना वकारः
क्षितिपतेस्तनयस्यार्जुनस्य वीर्यं शौर्यं सम्पश्यतां तत्त्वविदामपि हरेरंशावतारोऽय-
मिति विदुषामपि [illegible] किमुतान्येषामिति भावः । मुनीनामङ्गानि गात्राणि अभिन्नं [illegible] बि

सम्पश्यतामिति शिवेन वितायमानं लक्ष्मीवतः क्षितिपतेस्तनयस्य वी-
र्यम् । अङ्गान्यभिन्नमपि तत्त्वविदां मुनीनां रोमाञ्चमञ्चिततरं बिभ-
रांबभूवुः ॥ ५३ ॥ ● ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविकृतौ किराता-
ऽर्जुनीये महाकाव्ये युद्धवर्णनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ● ॥

रलं वा प्रचिततरमतिशयितं रोमाञ्चं रोमहर्षं बिभरांबभूवुः । भीह्रीत्यादिना
विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥ ५३ ॥ * ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथ-
सूरिविरचितायां किराताऽर्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां [illegible] पञ्चदशः स-
र्गः ॥ १५ ॥

तमह इति । ततोऽनन्तरं क्षितिसमाधिपतेः सव्यसाचिनो मलचण्डीगुर्वीमाभिकियां रयाद्‌
म्मीवीक्ष्य विवृद्धमन्युः विवृद्धकोपः विविक्ताः निकलङ्काः तर्काः ऊहोहतान्वायस्य सोऽ
र्जुनः कारणानि रणाभरकारणानि विचिन्वन्‌ विमृषन्‌ । इतीत्थं वक्ष्यमाणामेवतर्क
यामासाख्म्यूहितवान्‌ ॥ १ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
अथत्रयोविंशतिश्लोकैर्वितर्कमेवाह । मदेत्यादि । इहयुद्धे मदसुतिभिः मदप्र
वाहैः श्यामाः हताः इतिश्यामिताः गण्डलेखाः कपोलभागा येषान्ते विक्रान्ताः पराक्रमं
कुर्वन्ताः कर्तरिक्तः । शूरोवीरश्चविक्रान्त इत्यमरः । तैर्नरैः रधिरूढाः सहिष्णवो रया

> ततः किरातधिपतेरलघ्वीमाजिक्रियांवीक्ष्य विवृद्धमन्युः ।
> सतर्कयामासविविक्ततर्कश्चिरं विचिन्वन्निति कारणानि ॥ १ ॥
> मदसुतिश्यामितगण्डलेखाःक्रामन्तिविक्रान्तनराधिरूढाः । स
> हिष्णवोनेहयुधामभिज्ञानागानगोच्छ्रायविबाधिपन्नाः ॥ २ ॥
> विचित्रयाचित्रयतेवभिन्नं रुचारवेःकेतनरत्नभासा । महा
> रथौघेनससन्निरुद्धपयोदमन्द्रध्वनिनाधरित्री ॥ ३ ॥

भरक्षमाः युधां युद्धानामभिज्ञाः शिक्षिताइत्यर्थः । नगोच्छ्रायाः नगमिवोच्छ्रायः उच्छ्रा
यो येषां तान्‌ इति इत्यर्थः । गानानामुच्छ्रायमप्यवेतानामिच्छ्रायम्‌ । घञन्तेनोपसर्गस्य समासेनोपसृष्टात्‌ घञ्प्र
त्ययः । श्रिणीभुवोनोपसर्गे इति निषेधात्‌ । आक्षिपन्ना प्रतिषेधयन्त इव स्थि
ताः नग्नोन्नताइत्यर्थः । नागाः गजाः इह सङ्ग्रामेनाक्रामन्ति न चरन्ति । यथायुद्धा
न्तरेष्विति शेषः । एवमुत्तरत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यं तत्रापि कथमेष शक्तिर्ह्रासमिति स
र्वत्र तात्पर्यार्थश्च ॥ २ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
विचित्रेति । विचित्रया नानावर्णया केतनानां रत्नानि तेषां भासा प्रभया भिन्नां सम्व

सितां रवेः सुचंकान्तिं विषिचयता विचित्रवर्णां कुर्वतैव स्थितेनेति केनेत्यन्यनिमित्ते यमुत्प्रेक्षा। पयोदमन्द्रध्वनिनामेघगम्भीरघोषेण महतां रथानामोघेन संमूहेन धरित्री न सम्भिस्वानावृता ॥ ३ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

समुल्लसदिति। इत्युक्ते प्रासाः कुन्ताः। प्रासस्तु कुन्त इत्यमरः। ते महोर्मय इव तेषां मालाः समुल्लसन्त्यो यत्र तत्समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमालं। चामराण्येव फेना इव परिस्फुरन्तश्चामरफेनानां पंक्तयो यत्र तत्तथोक्तं। आम्भीयमम्भसमूहः। वृन्दे त्वाम्भीयमाम्भवदित्यमरः। जलधेरम्भ इव भिन्नमर्य्यादं उन्मर्यादमुच्छृङ्खलं यथा तथा आशादिशो नाततेनोति नावृणोति ॥ ४ ॥ ●—●●—●●—●

समुल्लसत्प्रासमहोर्म्मिमालमतिस्फुरच्चामरफेनपङ्क्ति। विभिन्नमर्य्यादमिहाततेनो तिनाम्भीयमाशा जलधेरिवाम्भः ॥ ४ ॥

हताहतेत्युद्धतभीमघोषैः समुज्झितायोद्धृभिरभ्यमित्रम्।
नहेतयः प्राप्ततडित्विषः खे विवस्वदंशुज्वलिताम्पतन्ति ॥ ५ ॥

हतेति। हतप्रहरत आहत विध्यत। हन्तेर्लोट्मध्यमपुरुषबहुवचनं। अनुदात्तोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः। आहतेत्यत्र कर्मणः प्रयोगेपि हन्तेः स्वाभाविकसकर्मत्वस्यानपायात्। अकर्मकत्वस्य चाविवक्षितत्वेन तन्निवृत्त्यैव निवृत्तेः। अतोयमहनइत्यात्मनेपदं। इत्येवमुद्धताः प्रगल्भाः भीमाः घोषा येषां तैर्योद्धृभिः योधैः अभ्यमित्रं अमित्रानभि समुज्झितामुक्ता विवस्वतोंऽशुभिः प्रतिफलितैरिति भावः। ज्वलिताः दीपिता अत एव प्राप्तास्तडितां त्विषो यैस्तेयाभिस्ताः हेतयः शस्त्राणि खे न पतन्ति। हेतिः स्त्रीपुंसयोरिति विश्वः ॥ ५ ॥ ● * ● * ● * ॥

अभीति। अभ्याभ्यन्तो वीरान् हन्तुमागच्छन्तः। इणः शतृप्रत्ययः। अन्तकस्य कालस्य

सम्बन्धिसन्ततमसन्ततधूमधूम्रं व्यापिव्यापकम्प्रभाजालमिवास्थितमप्रतूर्णैः रथैः र
थाङ्गैः रथचक्रैरनुन्नं प्रेरितं रजो मातरिश्वा मरुत् व्योमनि अन्तरिक्षे न तनोति न वि
स्तारयति ॥ ६ ॥ ● * ~ * ● * ~ * ● * ~ * ● * ~ * ●

भूरेणुनेति । अत्र आहवे रासभो गर्दभः तद्वत् धूसरेण ईषत्पाण्डुना । ईषत्पाण्डुस्तु ॥
धूसर इत्यमरः । रासभो गर्दभः खर इत्यमरः । भूरेणुना रजसा लोचनानां वर्त्मनि मा
र्गे तिरोहिते स्थिते सति तेजस्विभिः तेजस्विपुरुषैः उत्सुकानां वीरवरप्रार्थितानां दैः
नामित्यर्थः । अस्मिन् उत्सुकाम्बा तृतीया चेति विकल्पात् तृतीया सुरसुन्दरीणां वीरस्त्रि

अभ्यायतः संततधूमधूम्रं व्यापि प्रभाजालमिवान्तकस्य । र
जः प्रतूर्णाश्वरथाङ्गनुन्नं तनोति न व्योमनि मातरिश्वा ॥ ६ ॥
भूरेणुना रासभधूसरेण तिरोहिते वर्त्मनि लोचनानाम् । नास्त्य
चमेकालिभिरुत्सुकानां महाप्रदोषः सुरसुन्दरीणाम् ॥ ७ ॥
रथाङ्गसंक्रीडितमश्वहेषा बृंहन्ति मत्तद्विपबृंहितानि । संघर्ष
योगादिव मूर्च्छितानि ह्रादं निगृह्णन्ति न दुन्दुभीनाम् ॥ ८ ॥

दिवसेऽप्यप्रदोषो अभूत् विनिर्गतो अन्धकारत्वात् दृष्टेर्निरोधानात् रात्रिभ्रमः आदि
नि भावः ॥ ७ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

रथाङ्गेति । रथाङ्गसंक्रीडितं रथचक्राकूजितं अश्वानां हेषा अश्वहेषा बृंहितानि घट्टिता
नि । अश्वानां ह्रेषा हेषा हेषा निःस्वनः इत्यमरः । बृंहन्ति मत्तानि मत्तद्विपानां बृंहि
तानि । बृंहितं करिगर्जितमित्यमरः । संघर्षयोगादिव परस्परस्पर्धसम्बन्धा
दिव मूर्च्छितानि बृंहितानि विधानि । नपुंसकमनपुंसकेनेत्यादिना नपुंसकैकशेषः
। दुन्दुभीनां ह्रादं निर्घोषम् । ह्रादो निनादो निनदो ध्वनिध्वानरवस्वनाः इत्यमरः । न गृह्णन्ति

रस्कुर्वन्ति ॥ ८ ॥ ●━●━●━●━●━●━●━● ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन्रणे यशःपौरुषयोर्लोलुपानांगृध्नूनां अतएव अरातिभिःप्रत्यु
प्रसुरसि । प्रत्युरसः सप्तमीस्थादिति समासान्तः । क्षतानांविद्धानां सम्बधिनं
मूर्छान्तरायोरणविघ्नस्तंआसारशीतंवर्षधाराशीतलं । धारासम्पात आसार इ
त्यमरः । करिणांसीकरएवाम्भःकर्तृमुक्तैर्छिन्नभिन्नं नाशयति ॥ ९ ॥ ● ॥

इन्दो
ति । अस्त्वङ्गनदीनान्तटानिउपचीयमानैरुपचयंनीयमानैः । तथाच्च
प्रहीय
पदवींविदारयद्भिः । विदूरयद्भिरितिपाठे विदूरांदूरसञ्चारांकुर्वद्भिः

अस्मिन्यशःपौरुषलोलुपानामरातिभिःप्रत्युरसंक्षतानाम् । मू
र्छान्तरायंमुहुरुच्छिनत्तिनासारशीतङ्करिशीकराम्भः ॥ ९ ॥
अस्त्वङ्गदीनामुपचीयमनैर्विदारयद्भिःपदवींध्वजिन्याः । उ
च्छायमायान्तिनशोणितौघैःपङ्कैरिवाश्यानघनैस्तटानि ॥ १० ॥
परिक्षतेवक्षसिदन्तिदन्तैःप्रियाङ्कशीतानभसःपतन्ती । नेह
प्रमोहम्प्रियसाहसानाम्मन्दारमालाविरलीकरोति ॥ ११ ॥

आश्यानाईषत्शुष्काः । संयोगादेरातोधातोर्यण्वतइतिश्यायतेर्निष्ठानत्वम् । घ
नाःसान्द्राःतैराश्यानघनैःशोणितौघैःपङ्कैरिवोच्छ्रायंवृद्धिंनायान्तिनप्राप्नुवन्ति
॥ १० ॥ **━●●━**━●●━**━●●━**━●● ॥

परीति । इहरणेदन्तिदन्तैःगजदन्तैःपरिक्षतेताडितेवक्षसिनभसःपतन्तीप्रि
यायाःअङ्कइवोरुशीतलाःसुखकरामन्दारमालासुरैःमुक्तेतिशेषः । प्रियंसाहसं
येषांतेषाम्प्रियसाहसानांयतोगजाभियायिनइतिभावः । प्रमोहम्प्रहारमूर्छा
न्नविरलीकरोतिनमन्दीकरोति ॥ ११ ॥ *●*●*●*●*●*● ॥

निषादीति । करिणां सीकरेण पुष्करतुषारेणाम्भोलवेनाप्यमानेन निषादिनो
हस्त्यारोहाः । हस्त्यारोहा निषादिन इत्यमरः । तेषां सन्नाहाः कवचानि तेषां मणि
प्रभौघे रत्नांशुजाले अर्कस्य त्विषा तेजसा उन्मीलितं । तमुत्पादितमाखण्डलकार्मुक
मिन्द्रधनुषः । आखण्डलः सहस्राक्ष इत्यमरः । खण्डं नाभ्युदेति ॥ १२ ॥ ● ॥
महीति । पक्षवता महीभृता मैनाकेनेव परवारणेन शत्रुगजेन मध्यं विगाह्य
विशीर्णभिन्नाः क्षोभिताः ध्वजिन्यः सेनाः । ध्वजिनी वाहिनी सेनेत्यमरः । अर्णवादेः
सागरस्यापइव । आवर्तमानाः भ्रमन्त्यः सत्यः । स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रम इत्यस्थि

निषादिसन्नाहमणिप्रभौघे परीयमाणे करिसीकरेण । अर्क-
त्विषोन्मीलितमभ्युदेति न खण्डमाखण्डलकार्मुकस्य ॥ १२ ॥
महीभृता पक्षवतेव भिन्ना विगाह्य मध्यम्परवारणेन । नाव-
र्तमानानि नदन्ति भीमम् अपान्निधेरापइव ध्वजिन्यः ॥ १३ ॥
महारथानाम्प्रतिदन्त्यनीकमधिस्यदस्यन्दनमुत्थितानाम् ।
आमूललूनैरतिमन्युनेव मातङ्गहस्तैर्व्रियते न पन्थाः ॥ १४ ॥

। भीमं न नदन्ति ॥ १३ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
महारथानामिति । प्रतिदन्त्यनीकं इति सैन्यं सैन्यं प्रति । अनीकन्तु रणे सैन्ये इति वि
श्वः । अधिस्यदाः महारयाः स्यन्दना रथाः यत्र तत्तथा । तरसी तु रयः स्यद इत्यमरः ।
। उत्थितानां प्रस्थितानां महारथानां रथिकविशेषाणां । तदुक्तं । आत्मानं सारथिं
चाश्वान् रक्षन्युध्येत यो नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदा इति ल
क्षणात् । पन्था मार्गः । आमूलाल्लूनैः छिन्नैः मातङ्गहस्तैर्मृगकरैः अतिमन्युना अति
क्रोधेनेव न व्रियते न निरुध्यते ॥ १४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

धृतेति। पतितस्य वक्षसि मग्नस्य शङ्कोर्लोमरस्य सम्बन्धी। वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वलाते तोमरेऽस्त्रियामित्यमरः। वर्हभार सम्मूलवक्षोलांछनपिच्छकलापः धृतः स्फललापीड़ः कुवलयशेखरो यस्मिन् स प्रियायाः सम्बन्धी शिथिलः स्रस्तः शिरोरुहाणां कलापः केशपाश इव निषादिनो हस्त्यारोहस्य वक्षस्य लंना ततनोति तनयाम्प्रोति ॥ १५ ॥ ●॥

इन्दो क्षिति। तत्र च संहारे कल्पान्त इव तेजस्विषु वीरेषु निरस्तसंख्यमसंख्यं प्रहीय

प्राङ्मायरुटिति। स्यात्ऋटिति स्रुसा स्वायेत्यमरः। जीवितानि उज्झ

धृतोत्पलापीड इव प्रियायाः शिरोरुहाणां शिथिलः कलापः। नव

र्हभारः पतितस्य शंकोर्निषादिवक्षस्थलमाततान ॥ १५ ॥ उज्झ

त्सु संहार इवास्तसंख्यमह्नाय तेजस्विषु जीवितानि। लोकत्रयास्वा

दनलोलजिह्वं न व्याददात्याननमत्र मृत्युः ॥ १६ ॥ इयञ्च दुर्वा

रमहारथानामाक्षिप्य कीर्तिम्महतां बलानाम्। शक्तिर्ममावस्य

ति हीनयुद्धे सौरी वनाराधिपधाम्नि दीप्तिः ॥ १७ ॥ कुलकम्॥

त्सु त्यजत्सु सत्सु मृत्युर्लोकत्रयस्यास्वादने भक्षणे लोलागृधुर्जिह्वा यस्मिन्। तदाननं न व्याददाति न विवृणोति। आङो दोनास्यविहरण इति निषेधान्नात्मनेपदम् ॥ १६ ॥ ●॥

सत्यमेव तथापि किं ते कुत्सितन्तत्राह। इयमिति। इयं मम शक्तिश्च दुर्वाराः पराक्रमिणो महारथा येषु तेषां महतां बलानां वीर्यमाक्षिप्य निरस्य ताराधिपधाम्नि चन्द्रतेजसि सूर्यस्येयं सौरी। सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति स्त्रियां ङीप्यकारस्य लोपः। दीप्तिरिव हीनयुद्धे किरातरणे अवस्यति अवसीदति। एतच्च विरुद्ध

मत्यद्भुतंचेतिभावः । योनन्तकर्मणिइतिधातोर्लट् ॥ १७ ॥ ● ● ● ● ● ● ॥

मायेति । एषाशक्तिर्ह्यास्वरूपामायास्वित्देवताक्षोभनंनाममतिविभ्रमोबुद्धिविप

र्ययोवा । अथवामेवीर्यध्वस्तंनष्टंनुउताहमन्यःअर्जुनोनवा । कुतःहियस्मात्

गाण्डिवमुक्ताःमेशराःपुरायथापूर्वंपरिपन्थिष्विवेत्यर्थः । किरातेनपराक्रमन्ते

प्रतिवन्धेनप्रवर्तन्ते । उपपराभ्यामित्यात्मनेपदंवृत्तिःप्रतिवन्धा ॥ १८ ॥

पुंसइति । किञ्चउत्तमस्यपुंसःपुरुषोत्तमस्यमध्यमपद[illegible]धनुषःप्रणादैः

। उपसर्गात्समासेपिणोपदेशस्येतिणत्वम् । द्विधाकुर्वन्निवविदारयन्निवस्थि

मायांस्विदेषामतिविभ्रमोवाध्वस्तंनुमेवीर्यमुताहमन्यः । गा
ण्डीवमुक्ताहि तथापुरेवपराक्रमन्तेनशराःकिराते ॥ १८ ॥
पुंसःपदंमध्यममुत्तमस्यद्विधेवकुर्वन्धनुषःप्रणादैः । नून
न्तथानैषयथास्यवेषःप्रच्छन्नमप्यूहयतेहिचेष्टा ॥ १९ ॥
धनुःप्रबन्धध्वनितंरुषेवसकृद्विकृष्टाविततेवमौर्वी । सन्धा
नमुत्कर्षमिवव्युदस्यमुष्टेरसम्भेदइवापवर्गे ॥ २० ॥

तःसएषकिरातोनूनन्तथातथाभूतोन । कीदृशस्तत्राह । अस्यपुरुषस्ययथाययाभू

तोवेषोवर्णतइतिशेषः । अतोनायंकिरातस्वरूपइत्यर्थः । कुतोहियस्मात्चे

ष्टाव्यापारःप्रच्छन्नमपिनिगूढमपिस्वरूपंऊहयतेतर्कयतेतस्यस्वभावात्व्यभि

चारादितिभावः ॥ १९ ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥

अथधनुर्भिश्चेष्टामेवाचष्टे । धनुरिति । धनुःरुषेवप्रबन्धेनाविच्छेदेनध्वनितं

ध्वनतेःकर्तरिक्तः । मौर्वीचसकृद्विकृष्टाविततेवएकवाराकर्षणादेवविततेवस्थि

तासन्धानंबाणसन्धानं । उत्कर्षमुद्धरणंव्युदस्येववर्जयित्वाकिमुक्तमितिशेषः

अपवर्गे बाणमोक्षेऽपि मुष्टेरसम्भेदोऽसम्भेदनम् । अवमुष्टिबन्धं विनैव बाणमोक्षः कृत इव इति हस्तलाघवोक्तिः ॥ २०॥ ✱—✱—✱—✱—✱—✱ ॥

अंसाविति । किञ्च अंसौ अवष्टब्धौ स्थिरावस्थापितौ च नतौ च अवष्टब्धनतौ । शिरोधरायाः कन्धरायाः समाधिः संस्थानविशेषः रहितः प्रयासो यस्य स तथोक्तः निःप्रयास इत्यर्थः । तथा विकारांस्त्यजता अमृतत्वान्निर्विकारेणेत्यर्थः । मुखेन शशलाञ्छनस्य इन्दोः प्रसादलक्ष्मीर्धृता । असम्भवत्सम्बन्धो निदर्शनालङ्कारः ॥ २१ ॥ ● ॥

प्रहीयत इति । तस्य देहः कार्यवशेन प्रयोजनवशेनागतेषु स्थानेषु आलीढादि

अंसाववष्टब्धनतौ समाधिः शिरोधराया रहितप्रयासः । धृतविकारांस्त्यजता मुखेन प्रसादलक्ष्मीश्शशलाञ्छनस्य ॥ २१ ॥

प्रहीयते कार्यवशागतेषु स्थानेषु विष्टब्धतया न देहः । स्थितप्रयातेषु ससौष्ठवश्च लक्ष्येषु पातः सदृशः शराणाम् ॥ २२ ॥

परस्य भूयान्विवरेऽभियोगः प्रसह्य संरक्षणमात्मरन्ध्रे । भीष्मेऽप्यसम्भाव्यमिदं गुरौ वा न सम्भवत्येव वनेचरेषु ॥ २३ ॥ कुलकम् ॥

स्थानकेषु विष्टब्धतया स्थिरतया कर्त्र्या न प्रहीयते न त्यज्यते किन्तु स्थिर एव तिष्ठतीत्यर्थः । सुष्ठुभावः सौष्ठवं लाघवं । उद्गात्रादिपाठादण्प्रत्ययः । तेन सह वर्त्तमानः ससौष्ठवः शराणां पातश्च स्थितानि अचलानि प्रयातानि चलानि तेषु स्थितप्रयातेषु विषये चलाचलेषु लक्ष्येषु सदृशः एकरूपः ॥ २२ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

परस्येति । किञ्च । परस्य विवरे रन्ध्रे । अल्पेऽपीति शेषः । भूयान् भूयिष्ठः प्रसह्य झटिति अभियोगः ज्ञातृत्वम्परस्य रन्ध्रज्ञातृत्वात् प्रहारोद्योग इत्यर्थः । आत्मरन्ध्रे विवरे अनल्पेऽपीति शेषः प्रसह्य झटिति संरक्षणं गोपनम् इदं द्वयम् भीष्मेऽपि गुरौ वा द्रोणे

वाप्यसम्भाव्यमन्तर्विनर्ज्जितवाने परेषु न सम्भवत्येव अतोनायंकिरातः किन्त्वेवंस्तिरोहि तवेषः कोप्यमानुषः अपुरुषइतिभावः ॥ २३ ॥

अप्राकृतस्येति। अप्राकृतस्यन्तुकारीणां असाधारणस्य आवहदुर्मदस्य रणमत्तस्य अस्यकिरातस्यवीर्य्यं तेजः अस्त्रबलेनदिव्यास्त्रमहिम्ना निवार्य्यं निवारणीयं अन्यथा ऽनिवार्थं सत्त्वमस्येतिभावः। तथाहि अल्पीयसोपि अल्पस्यापि आमयतुल्यवृत्तेः रोगसमानविक्रियस्य। रोगव्याधिगदामयाइत्यमरः। वृद्धिः महापकाराय किन्तु अयंमहानुभावइतिभावः ॥ २४ ॥

अप्राकृतस्याहवदुर्मदस्यनिवार्य्यमस्यास्त्रवलेनवीर्य्यम्॥ अल्पीयसोप्यामयतुल्यवृत्तेर्महापकारायरिपोर्विवृद्धिः ॥ २४ ॥ कुलकम्॥ ससम्प्रधार्येवमहार्य्यसारः सारंविनेष्यन्सगणस्यशत्रोः। प्रस्वापनास्त्रंद्रुतमाजहार ध्वान्तंघनानद्धइवार्द्धरात्रः ॥ २५ ॥ प्रसक्तदावानलधूमधूम्रानिरुन्धतीधामसहस्ररश्मेः। महावनानीवमहातमिस्राछायाततानेशबलानिकाली ॥ २६ ॥ युग्मम्॥

सइति। अहार्यसारः अनिवार्य्यवीर्य्यः सोऽर्जुनः एवंसम्प्रधायनिर्धार्य्य सगणस्य सानुगस्यशत्रोः सारं सत्त्वं विनेष्यन् अपनेष्यन्। प्रस्वाप्यतेशाय्यतेऽनेनेतिप्रस्वापनं तदेवास्त्रं घनानद्धः मेघावृतः अर्द्धरात्रः निशीथः। अर्द्धरात्रनिशीथौद्वौइत्यमरः। अर्द्धं नपुंसकमितिसमासः। अहः सर्वैकदेशेत्यादिनासमासान्तः। रात्राह्नाहाः पुंसीतिपुल्लिङ्गता। ध्वान्तमिवाजहाराचकर्ष ॥ २५ ॥

प्रसक्तेति। प्रसक्तः सन्ततोयोदावानलधूमस्तद्वद्धूम्राः धूसराः सहस्ररश्मेर्धाम तेजोनिरुन्धती आवृण्वतीकालीकृष्णवर्णा। जानपदेत्यादिनाङीष्। छायाकान्तिः

। ईषत्पलानि महान्ति तमिस्रा महती तमःसन्ततिः । तमिस्रा तु तमस्ततौ इति विश्वः ।
महावनानीव ततानव्यानशे ॥ २६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● * ● ● ● ● ॥
आसादितेति । तदेवासादनं प्रथमं तत्प्रथमं यथा तथा प्रसह्य आसादिता कल्पि
ता प्रगल्भतायाः व्यवहारधार्ष्ट्यस्य पदवीं हरन्ती भीमा भयङ्करी निद्रा जृम्भाविशेष
णा सभा संसदिव गणानां प्रतिभा प्रज्ञाशक्तिः । सैव गुणः तस्य निरासं प्रतिभाक्षयं वि
दधे चक्रे ॥ २७ ॥ * ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● * ॥
गुर्वीति । केचित् उत्तमवंशजत्वात् । वंशो वेणुः कुलं च । वंशो वेणौ कुले च इति विश्वः

आसादिता तत्प्रथमं प्रसह्य प्रगल्भतायाः पदवीं हरन्ती । स
भेव भीमा विदधे गणानां निद्रा निरासं प्रतिभागुणस्य ॥ २७ ॥
गुरुस्थिराण्युत्तमवंशजत्वाद्विज्ञातसाराण्यनुशीलनेन । केचि
त्समाश्रित्य गुणान्वितानि सुहृत्कुलानीव धनूंषि तस्थुः ॥ २८ ॥
कृतान्तदुर्वृत्त इवापरेषां पुरः प्रतिद्वन्द्विनि पाण्डवास्त्रे । अत
र्कितं पाणितलान्निपेतुः क्रियाफलानीव तदायुधानि ॥ २९ ॥

। गुरूणि महान्ति स्थिराणि दृढानि च गुरुस्थिराणि अनुशीलनेन परिचयवत्त्वेन
विज्ञातः सारो बलं येषां तानि गुणैर्मौर्वीभिः शौर्यादिभिश्चान्वितानि धनूंषि सुहृत्कुला
नि मित्रकुलानीव समाश्रित्य तस्थुः धनुर्व्यवष्टम्भं निदध्युरित्यर्थः ॥ २८ ॥ * ॥
कृतान्तेति । कृतान्तदुर्वृत्ते दैवदुश्चेष्टित इव । कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुश
लकर्मस्विति विश्वः । पाण्डवास्त्रे पुरः प्रतिद्वन्द्विनि सति प्रतिकूलवर्तिनि सति तदा
तस्मिन्काले अपरेषां आयुधानि क्रियाफलानीव कृष्यादिफलानीव अतर्कितमवि
चारितमेव पाणितलान्निपेतुः ॥ २९ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अंसेति । अभिन्नधैर्य्यास्तदानीमप्यक्षतधैर्याः केचित् अंसस्थलैरंसभागैः सदृशं श्लेषवतां तरूणां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु मदेन मीलितनयनानि येषान्ते नागाः गजा इव स्रस्तकराः स्रस्तहस्ताः सन्तो निषेदुः निषण्णाः ॥ ३० ॥ ** ●● ** ॥

तिरोहितेति । अथ तिरोहितेन्दोः किरातमायया छन्नचन्द्रात् शम्भुमूर्द्ध्नः सकाशात् सुमेरुशृङ्गात् अर्कबिम्बमिव तपसां निवासैः तापसैः प्रणम्यमानं अभिवन्द्यमानम्पिशङ्गं तेजः उच्चैरूर्द्ध्वं उदियाय प्रकटीबभूव तत्रत्राटन्निति भावः ॥ ३१ ॥ ●● ॥

अंसस्थलैः केचिदभिन्नधैर्य्याः स्कन्धेषु संश्लेषवतां तरूणाम् । म
देन मीलन्नयनाः सलीलं नागा इव स्रस्तकरा निषेदुः ॥ ३० ॥
तिरोहितेन्दोरथ शम्भुमूर्द्ध्नः प्रणम्यमानं तपसां निवासैः । सु
मेरुशृङ्गादिव बिम्बमार्कं पिशङ्गमुच्चैरुदियाय तेजः ॥ ३१ ॥
छायां विनिर्द्धूय तमोमयीं तां तत्त्वस्य संवित्तिरिवापविद्याम् । य
यौ विकाशं द्युतिरिन्दुमौलेरालोकमभ्यादिशती गणेभ्यः ॥ ३२ ॥
त्विषां ततिः पाटलिताम्बुवाहा सा सर्वतः पूर्वसरीव संध्या । नि
नाय तेषां द्रुतमुल्लसन्ती विनिद्रतां लोचनपङ्कजानि ॥ ३३ ॥

छायामिति । इन्दुमौलेः द्युतिः कान्तिः तत्त्वस्य संवित्तिः तत्त्वज्ञानं अपविद्याम विद्यामिव तां तमोमयीं छायां निद्रां विनिर्धूय निरस्य गणेभ्यः आलोकं वस्तुप्रकाशं चिरं अतिदिशती वितरन्ती विकाशं विस्तारं ययौ ॥ ३२ ॥ ● * ● * ॥

त्विषामिति । पाटलिताः पाटलीकृताः अम्बुवाहाः यया सा तथोक्ता त्विषां तेजसां ततिः पूर्वा सरतीति पूर्वसरी । पूर्वे कर्त्तरि इति टप्रत्यये ङीप् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति पूर्वशब्दस्य पुंवद्भावः । संध्या प्रातःसंध्येव उल्लसन्ती प्रसरन्ती तेषां गणा

मास्विबोधनपङ्कजानिद्रुतं विनिद्रतां विकासं निनाय ॥ ३३ ॥ ॥

पृथगिति । अस्त्रविरामेण प्रस्वापनास्त्रोपरमेण बुद्धा विनिद्रास्ते गणा बलाहकानां वितानेन मेघपटलेन मुक्ता अतएव रम्या दिग्विभागा दिगन्ताः ज्योतींषि नक्षत्राणीव । ज्योतिस्तारा ग्रहभा ज्वाला दृक्प्रकाश रमास्त्विति वैजयन्ती । पृथग्विधानि नानाविधानि शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे जगृहुरित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥

द्यौरिति । नष्टायामवन्त्यां रात्रौ क्षयङ्गतायां विभातायामिव द्यौरन्तरिक्षमुन्ननामेव ऊर्द्ध्वमुत्पपातेवेत्युत्प्रेक्षा । दिशः प्रसेदुः सवितुर्मयूखैः स्फुटं स्पष्टं विसस्रे विस्तृत

पृथग्विधान्यस्त्रविरामबुद्धाः शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे ते । मुक्ता
वितानेन बलाहकानां ज्योतींषि रम्या इव दिग्विभागाः ॥ ३४ ॥
द्यौरुन्ननामेव दिशः प्रसेदुः स्फुटं विसस्रे सवितुर्मयूखैः । क्षय
ङ्गतायामिव यामवत्यां पुनः समीयाय दिनं दिनश्रीः ॥ ३५ ॥
महास्त्रदुर्गे शिथिलप्रयत्नं दिग्वारणेनेव परेण रुग्णे । भुजङ्ग
पाशान्भुजवीर्यशाली निर्बन्धनाकर्पजिघाय जिष्णुः ॥ ३६ ॥

म्भावेलिह । दिनश्रीः पुनः घस्रकान्तिः दिनं समीयाय संजगाम । अत्र वैयधिकरण्येन गुणक्रिययोः समुच्चयेन समुच्चयालङ्कारः । तस्य च समुन्नमनोत्प्रेक्षयैकवाचकानुप्रवेशलक्षणसङ्करः । दिक्प्रसादो गुणः शेषाः क्रियाः ॥ ३५ ॥ ॥

महास्त्रेति । भुजवीर्यशाली जिष्णुरर्जुनो महास्त्रं प्रस्वापनास्त्रमेव दुर्गमिव तस्मिन्महास्त्रदुर्गे दिग्वारणेनेव दिग्गजेनेव परेण शत्रुणा शिथिलप्रयत्नं मन्दप्रयासं यथा तथा रुग्णे भग्ने सति । रुजो भङ्गे कर्मणि क्तः ओदितश्चेति निष्ठातकारस्य नत्वम् । निर्बन्धनाकर्प... बन्धनाय भुजङ्गमा एव पाशास्तान्प्रजिघाय प्रहितवान्

न् ॥ ३६ ॥ ॥

जिह्वेति । लसन्त्यस्तडिल्लोलाविद्युत्चञ्चलाविषानलाविषाग्नयोयेषुतानिजिह्वा
शतान्यजस्रंउल्लसयन्तीचालयन्ती । भुजगेन्द्रसेनात्रासात्भयात् । नभश्चरैर्नि
रस्तान्यक्तातेषान्नभश्चराणाम्पदवींमार्गम्विवव्रेविशेषेणरुरोध ॥ ३७ ॥ * * ॥
दिङ्नागेति । दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भिर्दिक्करिकराकारैःतथाप्रशस्तानिसनीवी
नान्यसितरत्नानिइन्द्रनीलमणयःतद्वन्नीलैर्भोगैःकायैःउपलक्षितासर्पावलिरु

जिह्वाशतान्युल्लसयन्त्यजस्रंलसत्तडिल्लोलविषानलानि । त्रा
सान्निरस्ताभुजगेन्द्रसेनानभश्चरैस्तत्पदवींविवव्रे ॥ ३७ ॥
दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भिर्भोगैःप्रशस्तासितरत्ननीलैः । र
राजसर्पावलिरुल्लसन्तीतरङ्गमालेवनभोर्णवस्य ॥ ३८ ॥
निःश्वासधूमैःस्थगितांशुजालाःफणावतामुत्फणामण्डलानाम् ।
गच्छन्निवास्तंवपुरभ्युवाहविलोचनानांसुखमुष्णरश्मिः ॥ ३९ ॥
प्रतप्तचामीकरभासुरेणदिशःप्रकाशेनपिशङ्गयन्त्यः । निश्चक्र
मुःप्राणहरेक्षणानांज्वालामहोल्काइवलोचनेभ्यः ॥ ४० ॥

ल्लसन्तीप्रक्षुभ्यन्तीनभएवअर्णवस्तस्यतरङ्गमालेवरराज । रूपकोत्थापितेयमु
त्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥ ॥
निःश्वासेति । उष्णरश्मिरस्तङ्गच्छन्निवोन्नमितानिफणामण्डलानियेषां । तेषां
फणावतांसर्पाणांनिःश्वासेषुयेधूमास्तैःस्थगितमाच्छादितमंशुजालंयस्यतस्तथोक्तः
। अतएवविलोचनानांसुखंसुखकरम्वपुरुवाह ॥ ३९ ॥ * ● * ● * ● ॥
प्रतप्तेति । प्राणहराणिईक्षणानियेषान्तेषांप्राणहरेक्षणानांदृष्टिविषाणांलोचने.

भ्यः । लोचनन्नयनन्नेत्रमित्यमरः । प्रतप्तंयच्चामीकरंसुवर्णन्तद्वद्भासुरेण । भञ्जभास्समिदोघुरच्प्रत्ययः । प्रकाशेनतेजसादिशःपिशङ्गयन्त्यःज्वालामहो ल्काइवनिष्चक्रमुःनिर्जग्मुः ॥ ४० ॥ * * * ● * ● * ● ● * ● * ● ॥

आक्षिप्तेति । आक्षिप्तःप्रतिषिद्धःसम्पातःसंचारोयस्मिन्तन्निरुद्धानाम्पक्षिणामिति शेषःअपेतागताशोभायस्मात्तत् अपेतशोभंगतश्रीकंउद्गतधूमवह्निभ्यांआकुलाःदि गन्ताःयस्मिन्तत्भोगिकुलैस्सर्पकुलैवृतंनभःपरोपरुद्धस्यशत्रुवेष्टितस्यपुरस्या वस्थामिवावस्थान्दशांभेजेञ्जकरोत्यातत्साधर्म्यप्राप्तमित्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः

आक्षिप्तसम्पातमपेतशोभमुद्वह्निधूमाकुलदिग्विभागम् । वृ
तन्नभोभोगिकुलैरवस्थाम्परोपरुद्धस्यपुरस्यभेजे ॥ ४१ ॥
तमाशुचक्षुश्रवसांसमूहमस्त्रेणतार्क्ष्योदयकारणेन । नेता
नयेनेवपरोपजापन्निवारयामासपतिःपशूनाम् ॥ ४२ ॥
प्रतिघ्नतीभिःकृतमीलितानिद्युलोकभाजामपिलोचनानि । ग
रुत्मतांसन्ततिभिर्विहायःक्षणप्रकाशाभिरिवावतेने ॥ ४३ ॥

॥ ४१ ॥ ● * ● ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

तमिति । पशूनाम्पतिःशिवःतञ्चक्षुःश्रवसांसर्पाणांसमूहन्तार्क्ष्योदयकारणेनग रुडोद्भावहेतुनामस्त्रेणनेतानायकोनयेननीत्यापरेषामुपजापम्परोपजापम्पस तंसमराङ्गणम्भेदमिव । भेदोपजापावुपधेत्यमरः । निवारयामास ॥ ४२ ॥ ●

प्रतीति । द्युलोकभाजामपिअनिमेषाणामपिकृतंमीलनंनिमेषोयेषान्तानिलोच नानिदृष्टीःप्रतिघ्नतीभिःप्रतिबध्नतीभिःहन्तेःशतरिङीप् । गरुत्मतान्तार्क्ष्याणांसं हतिभिःसमूहैःक्षणप्रकाशाभिःविद्युद्भिरिवतासांसौवर्ण्यादितिभावः । विहायः

ऽन्तरिक्षं प्रवतेनेव्यानशे ॥ ४३ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
तत इति । ततः सुपर्णप्रजानान्तार्क्ष्यकुलानां पक्षेभ्यो जन्म यस्य स नानागतिर्विचि
त्रगतिर्वायुर्वनस्पतीनां वृक्षाणां गहनानि जरत्तृणानि जीर्णतृणानीव जवेन मण्ड
लयन् वियदन्तरिक्षं निनाय ॥ ४४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
मनःशिलेति । मनःशिला धातुविशेषः तस्याः भङ्गः छेदः तन्निभेन तत्सदृशेन भास्व
न्निकरेण कान्तिपुञ्जेन पश्चाद्भागे निरुध्यमानमावियमानं व्यूढैर्विशालैरुरोभिर्व
क्षोभिश्च । उरो वत्सं च वक्षश्चेत्यमरः । विनुद्यमानं प्रेर्यमाणं नभः खगानां गरुडा

ततः सुपर्णव्रजपक्षजन्मा नानागतिर्मण्डलयन् जवेन । ज
रत्तृणानीव वियन्निनाय वनस्पतीनां गहनानि वायुः ॥ ४४ ॥
मनःशिलाभङ्गनिभेन पश्चान्निरुध्यमानं निकरेण भासाम् । व्यू
ढैरुरोभिश्च विनुद्यमानं नभः ससम्पूर्णमिव पुरः खगानाम् ॥ ४५ ॥
दरीमुखैरासवरागताम्रं विकासि रुक्मच्छदधाम पीत्वा । जवा
निलाघूर्णितसानुजालो हिमाचलः क्षीब इवाचकम्पे ॥ ४६ ॥

नां पुरः सम्पूर्णं बभूवेव । उरोभिः प्रदेशनिरोधानेन गच्छतां [illegible]मानं । [illegible] पूर्वो
ऽपि पुरोभागः स्याद् दृश्यात् पूर्ववदुप[illegible] ससम्पूर्णमिवेत्युत्प्रे
क्षालङ्कारः ॥ ४५ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
दरीमुखेति । जवानिलेन घूर्णितानि भ्रामितानि सानुजालानि [illegible] हिमाच
लः आसवरक्तताम्रं [illegible] गुणयोरेवोपमानोपमेयभावः । विकासि [illegible] रुक्म
च्छदाः सुवर्णपक्षाः तार्क्ष्याः तेषां धाम तेजो दरीमुखैः [illegible] पीत्वा क्षीब
इवाचकम्पे चचाल [illegible] ॥ ४६ ॥ * ● * ● * ● * ॥

प्रवृत्तेति । नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवं अचतुरेत्यादिना सप्तम्यर्थे द्वयोरप्यव्ययोर्द्व
न्द्वैकवद्भावनिपाते समासान्तः । सन्ध्या यामहोरात्रमात्रवाची । प्रवृत्तः प्रादुर्भू
तो यो नक्तंदिवस्य सन्धिः सन्ध्या तद्वद्दीप्तैः शोभितैः नभस्तलं गां भुवञ्च पिशङ्गयद्भिः
पिशङ्गीकुर्वद्भिः अन्तर्हितः आच्छादितोऽर्को यैस्तैः पतद्भिः पक्षिभिः परितः सर्वतो व
नानां छायास्समाचिक्षिपिरे समाक्षिप्ता अन्तर्वैहि स्वतेजःप्रकाशात्तापि अन्तर्हिता
इत्यर्थः ॥ ४७ ॥
सइति । सभोगिसङ्घः सर्पसमूहस्तद्वधाम्नान्तेजस्विनां विनतासुतानां तार्क्ष्यं यक्षि

प्रवृत्तनक्तंदिवसन्धिदीप्तैर्नभःस्थलं गाञ्च पिशङ्गयद्भिः । अन्त
र्हितार्कैः परितः पतद्भिश्छायाः समाचिक्षिपिरे वनानाम् ॥ ४७ ॥
सभोगिसङ्घश्शममुग्रधाम्नां सैन्येन निन्ये विनतासुतानाम् । म
हाध्वरे विध्यपचारदोषः कर्मान्तरेणेव महोदयेन ॥ ४८ ॥
साफल्यमस्त्रे रिपुपौरुषस्य कृत्वा गते भाग्य इवापवर्गम् । अनि
न्धनस्य प्रसभं समन्युः समाददेऽस्त्रं ज्वलनस्य जिष्णुः ॥ ४९ ॥

णां सैन्येन महाध्वरे महाक्रतौ । विध्यपचारदोषः कर्मस्खलनदोषः महोदयेन
महासामर्थ्येन अथवा महताफलेन तन्मूलेन प्रकृतक्रियासिद्धेरिति कर्मान्तरेण
प्रायश्चित्तेनेव क्षयं शान्तिं निन्ये प्रापितः ॥ ४८ ॥
साफल्यमिति । अस्त्रे सर्पास्त्रे भाग्ये प्राग्भवीये शुभे कर्मणीव रिपुपौरुषस्य रिपुप
राक्रमस्य साफल्यं कृत्वा अपवर्गमवसानं समाप्तिं गते सति स्वनिवृत्त्या परसाफल्या
भ्यसफलीकरणोपचारः समन्युः सक्रोधो जिष्णुरर्जुनः अनिन्धनस्य इन्धनं विनै
वोत्पादितस्य ज्वलनस्य ज्वलनप्रदीकमस्त्रमाग्नेयास्त्रं प्रसभं शीघ्रं समाददे जग्राह

॥ ४९ ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥

ऊर्द्धमिति । ऊर्द्धन्तिरश्चीनंतिर्यक् । विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामितिखप्रत्ययः ।
अधश्चकीर्णैर्विसृतैर्ज्वाला एवसटाःकेसराः । सटाजटाकेसरयोरितिविश्वः । तै
र्लंघितमेघपंक्तिःअतिक्रान्तजलदालिःअायस्तस्यलंघनोद्युतस्यसिंहस्येवाकृतिर्यस्य
सजातवेदाअग्निःप्राणंतम्प्राणिनांसंहारंइच्छन्निवोत्पपात ॥ ५० ॥ ● ● ॥
भित्त्वेति । भाभिस्तेजोभिःसवितुर्मयूखान्किरणान् । किरणोस्रमयूखांशुरित्य
मरः । भित्त्वेवअभिहत्येवविष्वक्समन्तात्विसृताःस्फुलिङ्गायस्यसःस्फुलिङ्गो

ऊर्द्धन्तिरश्चीनमधश्चकीर्णैर्ज्वालासटैर्लंघितमेघपंक्तिः । आ
यस्तसिंहाकृतिरुत्पपातप्राणान्तमिच्छन्निवजातवेदाः ॥ ५० ॥
भित्त्वेवभाभिःसवितुर्मयूखान्जज्वालविष्वग्विसृतस्फुलिङ्गः । वि
शीर्य्यमाणाश्मनिनादधीरंध्वनिम्वितन्वन्नकृशःकृशानुः ॥ ५१ ॥
चयानिवाद्रीनिवतुङ्गशृङ्गान्क्वचित्पुराणीवहिरण्मयीनि । म
हावनानीवचकिंशुकानान्ततानवह्निःपवनानुवृत्त्या ॥ ५२ ॥

दयस्यमयूखाभिघातहेतुकत्वमुत्प्रेक्षते । त्रिषुस्फुलिङ्गोऽग्निकणइत्यमरः । अ
कृशरतनुःकृशानुःवह्निःविदीर्यमाणस्यविदलतोश्मनोनिनादमिवधीरमुद्धतध्व
निम्वितन्वन्जज्वाल ॥ ५१ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥
चयानिति । वह्निःपवनानुवृत्त्यावायुवशेनचयानिवहिरण्मयान्प्राकारानिव । च
यःसमूहेप्राकारेइतिविश्वः । तुङ्गशृङ्गानद्रीनिवक्वचित् । हिरण्मयानि । दा
ण्डिनायनेत्यादिनानिपातनात्साधुः । पुराणिनगराणीवतथाकिंशुकानाम्पलाश
तरूणां । पलाशेकिंशुकःपर्णइत्यमरः । महावनानीवपुष्पितानीतिभावः । ततान

विन स्फारतटाकारेणजज्वालेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

मुक्तेरिति । सान्द्राञ्जनश्यामरुचः पयोदाः मुक्तश्चलन्त्यश्चताः पल्लववलोहिन्यो लोहितवर्णाश्चताभिश्चलत्पल्लवलोहिनीभिः । वर्णादनुदात्तोपधात्तोनइतिङी ष् । तकारस्यनकारः । शिखिनोऽग्नेरुच्चैरुन्नताभिःशिखाभिःज्वालाभिरवलीढाः दग्धाइत्यर्थः । अतएवतलेषुअधोभागेषुमुक्ताविशदामौक्तिकधवलावभूवुःजल संशोषणादितिभावः । अधःस्वरूपयोरस्त्रीतलमित्यमरः ॥ ५३ ॥ ** ॥ लिलिक्षतीति । क्षयकालरौद्रेकल्पान्तकालभयावहेविलोलार्चिषिचलज्ज्वाले

मुक्तश्चलत्पल्लवलोहिनीभिरुच्चैःशिखाभिःशिखिनोवलीढाः । तले
षुमुक्ताविशदावभूवुःसान्द्राञ्जनश्यामरुचःपयोदाः ॥ ५३ ॥
लिलिक्षतीवक्षयकालरौद्रेलोकंविलोलार्चिषिलोहिताश्वे । पि
नाकिनाहूतमहाम्बुवाहमस्त्रंपुरःपाशभृतःप्रणिन्ये ॥ ५४ ॥
ततोधरित्रीधरतुल्यरोधसस्तडिल्लतालिङ्गितनीलमूर्तयः । अ
धोमुखाकाशसरिन्निपातिनीरपःप्रसक्तंमुमुचुःपयोमुचः ॥ ५५ ॥

लोहिताश्वेज्वलने । लोहिताश्वोवायुसखेत्यमरः । लोकंलिलिक्षतिलेढुमिच्छति सतिजिघत्सतिसतीव । लिहेःसन्नन्तात्शतृप्रत्ययः । पिनाकिनापुनःहूताः आहूताःआकारिताःमहाम्बुवाहाःयेनतत्पाशभृतोवरुणस्यास्त्रंप्रणिन्येप्रयुक्त म् ॥ ५४ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

ततइति । ततोवरुणास्त्रप्रयोगानन्तरंधरित्रीधरतुल्यरोधसःपर्वतसमप्रान्ताः । रोधःस्यात्प्रान्तकूलयोरितिविश्वः । तडिल्लताभिरालिङ्गितानीलमूर्तयोनीला ङ्गानियेषांतेपयोमुचोमेघाःअधोमुखाआकाशसरितदिवनिपन्तीत्यधोमुखाकाश

सरिन्निपातिनीः । कर्त्तर्युपमानादिति णिनिः । अपोज्ज्वालानिप्रसक्तं अनुबन्धं अविच्छिन्नं यथातथामुमुचुः । इतः प्रभृति वंशस्थवृत्तम् ॥ ५५ ॥

पराहतेति । पराहताः अभिहताः अतो ध्वस्ता निर्वापिताः शिखाज्वाला यस्य तस्मिन्पराहतध्वस्तशिखे । अधिक्षिप्तं प्रहारितं नाशितन्ताडितमिति यावत् । अतः समिद्धं झटिति प्रदीप्तन्तेजो यस्य तस्मिन् शिखावतोऽग्नेः वपुषि प्रतप्ते आयसि लोहे इव हतास्पदाहतस्थितयः । आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः प्रथमे पयोनिपाताः जलपाताः ध्वनिं वितेनिरे विस्तारयामासुः ॥ ५६ ॥

पराहतध्वस्तशिखे शिखावतो वपुष्यधिक्षिप्तसमिद्धतेजसि । हता
स्पदास्तप्त इवायसि ध्वनिम्पयोनिपाताः प्रथमे वितेनिरे ॥ ५६ ॥
महानले भिन्नसिताभ्रपातिभिः समेत्य सद्यः क्वथनेन फेनताम् । व्र
जद्भिरार्द्रेन्धनवत्परिक्षयं जलैर्वितेने दिवि धूमसन्ततिः ॥ ५७ ॥
स्वकेतुभिः पाण्डुरनीलपाटलैः समागताः शक्रधनुःप्रभाभिदः । असं
स्थितामादधिरे विभावसोर्विचित्रचीनांशुकचारुतां त्विषः ॥ ५८ ॥

महानल इति । महानलेऽग्नौ भिन्नानि खण्डितानि सिताभ्राणीव पतन्तीति भिन्नसिताभ्रपातिभिः । कर्त्तर्युपमानादिति णिनिप्रत्ययः । अत एव सद्यः क्वथनेन पाकेन फेनताम्प्राप्य समेत्य परिक्षयं नाशं व्रजद्भिः जलैः आर्द्रेन्धनवत् आर्द्रकाष्ठैस्तुल्यम् । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वतिप्रत्ययः । दिवि गगने धूमसन्ततिः । वितेने विस्तारिता फेनादिक्रमार्द्रेन्धनेपि तुल्यम् ॥ ५७ ॥

स्वकेतुभिरिति । पाण्डुरैः नीलैः पाटलैश्च पाण्डुरनीलपाटलैः विचित्रैः स्वकेतुभिः धूमैः समागताः सङ्गताः अत एव शक्रधनुषः प्रभाभिदो द्युतिभाजः विभावसोरग्नेः त्वि

धः अर्धसंस्थितामस्थिरां विचित्रस्य चीनांशुकस्य पट्टदुकूलस्य चारुतां समादधिरे दधुः ॥ ५८ ॥

जलौघेति । जलौघानां उदकप्रवाहानां संमूर्च्छनेन मेलनेन मूर्च्छितः स्वनः प्रवृद्धघोषः । मूर्च्छनं मेलने प्रोक्तं वृद्धौ मूर्च्छितमेव वेति सज्जनः । प्रसक्तैः सक्तैः विद्युतां मण्डिल्लतानां लसितैः स्फुरणैः रेधिता वर्द्धिता द्युतिर्यस्य सः । धूतधूममण्डलः जलाघातसंभूतधूमपटलः पावकः प्रशान्तिमेष्यन् तत्र देशे भूयानिव बभूव भूयस्तया स्थापितइ वेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५९ ॥

जलौघसंमूर्च्छनमूर्च्छितस्वनः प्रसक्तविद्युल्लसितैधितद्युतिः । प्र
शान्तिमेष्यन् धृतधूममण्डलो बभूव भूयानिव तत्र पावकः ॥ ५९ ॥
प्रवृद्धसिन्धूर्मिचयस्थवीयसां चयैर्विभिन्नाः पयसां प्रपेदिरे । उ
पात्तसंध्यारुचिभिः सरूपतां पयोदविच्छेदलवैः कृशानवः ॥ ६० ॥
उपैत्यनन्तद्युतिरप्यसंशयं विभिन्नमूलोऽनुदयाय संक्षयम् । तथा
हि तोयौघविभिन्नसंहतिः स हव्यवाहः प्रययौ पराभवम् ॥ ६१ ॥

प्रवृद्धेति । प्रवृद्धानां सिन्धोर्मीणां आश्रयाराशयइव । स्थवीयसां स्थूलतराणां पयसां चयैः पूरैर्विभिन्नाविश्लेषिताः कृशानवोऽग्नयः उपात्तसंध्यारुचिभिः प्राप्तसंध्यारागैः पयोदानां विच्छिद्यन्त इति विच्छेदाः विच्छिन्ना विक्षिप्ताः लवाः शकलाः यैस्तैः सरूपतां समानरूपतां प्रपेदिरे इत्युपमा ॥ ६० ॥

उपैतीति । अनन्तद्युतिर्महातेजाः अपि विभिन्नमूलः असंशयं यथा तथा अनुदयाय पुनरनुत्थानाय नाशमुपैति । तथाहि । तोयौघैर्विभिन्ना संहतिः संघातो यस्य स तथोक्तः स हव्यवाहोऽग्निः पराभवं नाशं प्रययौ विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽ

र्थान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * * * *

अथेति । अथाग्निनिर्वाणानन्तरं विहितविधेयैः कृतकार्यैः असितनगस्याञ्जनाद्रेर्नितम्बः कटकस्तद्वच्छ्यामभासां घनानां वितानैः पटलैर्मुक्ता द्यौराकाशो वह्निदाहाद्विवेत्युत्प्रेक्षा । विकसन्ति च तान्यमलधामानि स्वच्छकान्तीनि च तेषां नीलोत्पलानाम् अधिकविशुद्धानामत्युज्ज्वलानां श्रियं प्रापेति निदर्शनालङ्कारः ॥ ६२ ॥ * ॥ इतीति । बहुसमरनयान् अनेकरणोपायान् जानातीति बहुसमरनयज्ञः । आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । न च गुप इत्यादिना आकारान्तादनुपपदात्कर्मोपपदो भवति विप्रतिषेधेनेति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेणार्थज्ञशब्दमुदाहृतं अस्यार्थस्य ।

अथ विहितविधेयैराशु मुक्ता वितानैरसितनगनितम्बश्यामभासां घनानाम् । विकसदमलधाम्नां प्रापनीलोत्पलानां श्रियमधिकविशुद्धां वह्निदाहादिव द्यौः ॥ ६३ ॥ इति विविधमुदासे सव्यसाची यदस्त्रं बहुसमरनयज्ञः सादयिष्यन्नरातिम् । विधिरिव विपरीतः पौरुषं न्यायवृत्तेः सपदि तदुपनिन्ये रिक्ततां नीलकण्ठः ॥ ६३ ॥

सव्यसाची अर्जुनः अरातिं सादयिष्यन् अवसादयितुकामः सन्नित्यर्थः । क्रियार्थे लृट् शतृप्रत्ययः । इति पूर्वोक्तप्रकारेण विविधं यदस्त्रमुदासे प्रयुक्तवानित्यर्थः । विरूपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनमित्यात्मनेपदम् । विपरीतः विधिः प्रतिकूलं दैवम् क्रियायां । धिर्विधाने दैवेऽपीत्यमरः । नयेन नीत्या वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्य नीतिनिष्ठस्य पौरुषमिव नीलकण्ठः शिवः । सपदि तदस्त्रं व्यर्थतामुपनिन्ये संहृतवान् । मालिनीवृत्तम् ॥ ६३ ॥ * * * * * * * * * * * * * * * * * * ॥

वीतेति । भूतपतिना शम्भुना अनुगृह्यत इति शेषः । अस्त्रेषु अपहृतेषु सत्सु वर्षि

ष्यताऽन्तरवसहस्रगुणान्वितरिष्यता दिनकृताऽम्बुन्यैव जलेष्वपहृतेषु सत्सु लो
क इव वीतप्रभावो गतास्त्रमहिमा ऽन्यत्र गतत्वात्किन्तु तनुरेव तनुश्शेषो वीतप्रभाव
तनुः तथापि अतनुप्रभावो निसर्गतः सामर्थ्यादधिकः अन्यत्र योग्यान्ततो जिष्णुर
र्जुनः जयिनीं जयनशीलाम् । जिदृक्षिभ्यादिना इनिप्रत्ययः । भुजवीर्यलक्ष्मीं
भुजपराक्रमसम्पदम् । उभयत्रापि पुरुषकारमित्यावत् । तत्कालकुण्ठ

वीतप्रभावतनुरप्यतनुप्रभावः प्रत्याचकाङ्क्ष जयिनीं भुजवीर्यलक्ष्मीम् । अस्त्रेषु भूतपतिनापहृतेषु जिष्णुर्वर्षिष्यता दिनकृतेव जलेषु लोकः ॥ ६४ ॥ * ॥ इति महोपाध्याय श्रीभारविकृतौ किराताऽर्जुनीये महाकाव्ये किराताऽर्जुनयुद्धं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ * ॥

तामिति शेषः । प्रत्याचकाङ्क्ष प्रत्याहर्तुमियेषेत्यर्थः । यथा लोको नद्यादिजला
पहारेऽपि उपायान्तरेण कूपादिना जीवितुमिच्छति तद्वत् । अस्त्रबलापहारेऽ
पि भुजबलेनैव जेतुमियेषेति भावः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ६४ ॥ * ॥ इति श्रीम
होपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किराताऽर्जुनीयव्याख्यायां घ
ण्टापथसमाख्यायां षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥ * * ● * ● ● ● * ● * ● * ॥

अथ पञ्चभिः पार्थविशेषयन्प्रभृतिकुलकमाह। अथेत्यादिना। अथ जयल क्ष्मीप्राप्त्यनन्तरं आपदामुद्धरणक्षमेषु आपन्निवारणसमर्थेषु अस्त्रेषु प्रस्वापनादिदुर्गाद्युद्धोर्मिमित्रेष्विव तिरोहितेष्वन्तर्हितेषु सत्सु गुरुणा महता स्वपौरुषेणैव तादृक्षेणैव शरासनेन धृतिं धैर्य्यं अभिपुष्यन्वर्द्धयन् अद्यापि धनुषि पौरुषे च सति कियानयं किरात इति धैर्य्यमवलम्बमान इत्यर्थः। अत एव गुरुश्रियः प्रवृद्धशोभा सम्पत्तिः। पद्मानु लक्ष्मीः श्रीर्निगद्यत इति शाश्वतः ॥ १ ॥ ● * ● ● * ● ॥

भूरीति। पुनश्च भूरिप्रभावेन महानुभावेन सह रणाभियोगात् युद्धाभ्यासात्प्रीतः।

अथापदामुद्धरणक्षमेषु मित्रेष्विवास्त्रेषु तिरोहितेषु । धृ
तिं गुरुश्रीर्गुरुणाभिपुष्यन् स्वपौरुषेणेव शरासनेन ॥ १ ॥
भूरिप्रभावेन रणाभियोगात्प्रीतो विजिह्मश्च तदीयवृत्त्या । स्प
ष्टोऽप्यविस्पष्टवपुःप्रकाशः सर्पन्महाधूम इवाद्रिवह्निः ॥ २ ॥
तेजः समाश्रित्य परैरहार्य्यं निजं महन्मित्रमिवोरु धैर्य्यम् ।
आसादयन्नस्खलितप्रभावे भीमे भुजालम्बमिवारिदुर्गे ॥ ३ ॥

तदीयवृत्त्या शत्रुवृत्त्या विजिह्मो विस्मयश्च तथा स्पष्टः दीप्त्या प्रकाशमानोऽप्यविस्पष्टोवपुःप्रकाशो यस्य सः कुतः सर्पन्प्रसरन्महान्धूमो यस्य स सर्पन्महाधूमोऽद्रिवह्निरिवस्थितः ॥ २ ॥ ●~●~●~●~●~●~●~●~● ॥

तेज इति। पुनश्च परैररिभिरहार्य्यं निजं स्वकीयं महत्तेजो वीर्य्यं मित्रमिव समाश्रित्य। अत एव भीमे भयानके अरिरेव दुर्गं तस्मिन्नरिदुर्गे शत्रुसङ्कटे अस्खलितप्रभावमचलशीलमुरु महद्धैर्य्यं भुजालम्बमिवं हस्तावष्टम्भमिव आसादयन्प्राप्नुवन् ईदृशे सङ्कटेऽपि महावीर्य्यत्वात् धैर्य्यं अत्यजन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥ * * ॥

वंशेति। पुनश्चाभिमानो ममताबुद्धिः तद्वत्या विषयतया कर्म्मणि कर्तृत्वोपचारः। अ
भिमानास्पदेनेत्यर्थः। अन्यच्च कुलशीलाद्यभिमानवत्या वंशोचितत्वात् स्वकुलानु
रूपत्वात् असुभ्यः प्राणेभ्योपि सम्प्रियतां संप्राप्तया परेण शत्रुणा समक्षं अक्ष्णोः स
मीपे समक्षम् अग्रतः। अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तः टच् प्रत्ययः। आ
दातुं गृहीतुम् इष्टतया आदित्सितया आजिहीर्षितेत्यर्थः। आङ्पूर्वाद् ददातेः सन्न
न्तात् कर्म्मणि क्तः। वध्वेव कीर्त्या हेतुना परितप्यमानः। कर्त्तरि शानच् हेताविति तृ
तीया कन्यया शोक इतिवत्॥४॥ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ❀ ॥
पतिमिति। पुनश्च नगानाम्पतिं हिमवन्तम् इव बद्धमूलं विपक्षं शत्रुं तरसा बलेनोन्मू

वंशोचितत्वादभिमानवत्या सम्प्राप्तया सम्प्रियतामसुभ्यः। स
मक्षमादित्सितया परेण वध्वेव कीर्त्या परितप्यमानः ॥ ४ ॥
पतिं नगानामिव बद्धमूलमुन्मूलयिष्यन् तरसा विपक्षम्।
लघुप्रयत्नं निगृहीतवीर्यस्त्रिमार्गगावेग इवेश्वरेण ॥ ५ ॥

लयिष्यन्। किञ्च। त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा गङ्गा उत्तरपदसमासः तस्याः
वेग इव ईश्वरेण लघुप्रयत्नं अल्पप्रयासं यथा तथा हि गृहीतवीर्यः प्रतिबद्धशक्तिः
कृतास्वशक्तिरित्यावत् पुरा किल हिमाद्रिविदलनाय गगनात् पतन्तं गङ्गाप्रवाहं ग
ङ्गाधरो निजजटाजूटेन निजग्राहेति पौराणी कथा तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥ ❀ ⁓ ❀ ॥
संस्कारेति। एवम्भूतः पार्थः संस्कारवत्त्वात् संस्कारश्चित्ररचना अन्यत्र साधुत्वं
असाधूनाम्प्रयोगनिषेधादिति भावः। अथवा संस्कारो व्युत्पत्तिः तद्वत्त्वाच्चेतो रमय
न्नेषु प्रयोगं सन्धानमोक्षादि शिक्षा अभ्यासो गुणास्तदाहितोऽतिशयः मौर्वी त्वा। अ
न्यत्र तु प्रयोगो भियुक्तव्यवहारः शिक्षा अभ्यासः गुणाः स्वस्थानकरणादयः स्तैय प्रसा

दादयोवातेभूषणांयेषान्तेषु यथाययाभूतान्यर्थायेषान्तेषु यथार्थेषु । अन्यत्रनित्य तार्थेषु भृणन्तिहिंसन्तीतिशराः तेषु अयन्तन्निर्वाहकत्वात्तदाधारत्वविवक्षायां सप्तमी । शब्देषु उपपदेषु भावः प्रवृत्तिनिमित्तं सामान्यादिस्स एवार्थः । तमिवाशशंसे आ चकांक्षे शासिशंसत्योराङ्पूर्वयोरिच्छायामात्मनेपदं उपसंख्यानात् । यथाशाब्दि काः शब्दैरर्थं साधयन्ति । तद्वत्त्वयं शरैर्जयं साधयितुमियेषेत्यर्थः ॥ ६ ॥ * ॥

भूय इति । भूयः पुनरपि समाधानेन युद्धाय मनोव्यवस्थापनेन विवृद्धतेजाः प्रवृद्ध प्रतापः पुरापुरातनं युद्धं एवमित्थं शक्तिसादकरन्न भवतीति हेतोर्व्यथावान् परिताप

संस्कारवत्त्वाद्रमयत्सु चेतः प्रयोगशिक्षागुणभूषणेषु । ज
यं जयार्थेषु शरेषु पार्थः शब्देषु भावार्थमिवाशशंस ॥ ६ ॥
भूयः समाधानविवृद्धतेजा नैवम्पुरा युद्धमिति व्यथावान् । स
निर्ववामास ममर्षं तुन्नं विषं महानाग इवेक्षणाभ्याम् ॥ ७ ॥
तस्याहवायासविलोलमौलेः संरम्भताम्रायतलोचनस्य । नि
र्वापयिष्यन्निव रोषतप्तं प्रस्नापयामास मुखं निदाघः ॥ ८ ॥

वान् सोऽर्जुनः ईक्षणाभ्यां दृष्टिभ्यां महानागो महासर्पो विषमिव अमर्षं तुन्नं क्रोधो त्थापितं स्वं स्वं अश्रु निर्ववाम निर्जगार । सात्त्विकानां वीररससाधारण्याद्रौद्रेरसेऽ श्रूदयोक्तिः । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ ७ ॥

तस्येति । आहवायासेन युद्धायासेन विलोलमौलेः स्रस्तकेशबन्धस्य चूडाकिरीट केशाश्च संयता मौलयस्त्रियामित्यमरः । संरम्भताम्रे कोपारुणे आयते लोचने यस्य तस्य । संरम्भः सम्भ्रमे कोप इति विश्वः । तस्यार्जुनस्य रोषतप्तं मुखं निदाघो घर्मः

निर्वापयिष्यन् शिशिरीकरिष्यन्निवेत्युत्प्रेक्षा । प्रस्तापयामास सिषेव स्वेदं जनया
मासेत्यर्थः । स्नातेर्मित्वविकल्पितत्वात् ह्रस्वविकल्पः ॥ ८ ॥ ● ● ● ● ● ॥
क्रोधेति । क्रोधोऽन्धकार इव तेनान्तरितश्चावृतः सोऽर्जुनः घनोपरुद्धो मेघावृतः
तिग्मरश्मिः रविः वृष्टेः प्रभवाय वर्षणाय तिस्रः ऊर्द्धांशूनां राजीरिव अर्कस्योर्द्धांशो
रेवोदयो वृष्टिलिङ्गमित्यागमः । रणाय रणप्रवृत्तये तिस्रः त्रिसंख्याः भ्रूभेदो भ्रूभ
ङ्गः तस्य रेखा बभार ॥ ९ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
स इति । सोऽर्जुनः अम्बुदवन्नदतीति अम्बुदनादि कर्त्तर्युपमाने इति णिनिः ।
चापं दिङ्नागः दिग्गजः अद्रिशृङ्गमिव हस्तेन करेण प्रध्वनय्य प्रध्वनयन् शम्भोर्बला

क्रोधान्धकारान्तरितो रणाय भ्रूभङ्गलेखाः स बभार तिस्रः । घनो
परुद्धः प्रभवाय वृष्टेरूर्द्धांशुराजीरिव तिग्मरश्मिः ॥ ९ ॥
स प्रध्वनय्याम्बुदनादि चापं हस्तेन दिङ्नाग इवाद्रिशृङ्गम् । बला
नि शम्भोरिषुभिस्तताप चेतांसि चिन्ताभिरिवाशरीरः ॥ १० ॥

निःशरीरोऽनङ्गः कामः चेतांसि युवमनांसि चिन्ताभिः प्रयोजनध्यानैरिव इषुभिस्त
ताप तापयामास । तपतिः सकर्मकः । अत्रेषुशब्दः स्त्रीलिङ्गः अन्यथा उपमानोपमे
ययोर्भिन्नलिङ्गतादोषात् । पत्री रोप इषुर्द्वयोरित्यमरः ॥ १० ॥ * ~ * ॥
सदिति । अभिनिविष्टा आसक्ता निश्चिता बुद्धिर्यस्य तस्मिन् अभिनिविष्टबुद्धौ आस
क्ते निश्चितमनो विषये सद्वादिता प्रामाणिकार्थसमर्थकतेव न हि सम्यगभ्यस्तशास्त्र
स्यातिसद्वाद्यपि शक्नोतीति व्याचक्षते इति केचित् । अन्ये तु अभिनिविष्टबुद्धौ आ
ग्रहाविष्टचित्ते विषये सद्वादिता हितोपदेष्टृत्वमिव न ह्याग्रही हितं गृह्णातीति भा
वः । विपक्षपाते वीतरागे विषये गुणाभ्यसूया गुणासहिष्णुता इव स हि समदर्शी द्वि

यन्तमपि नद्वेष्टियतइतिभावः। अगोचरेअवाङ्मानसगोचरेब्रह्मणिवाग्यिव। यतोवाचोनिवर्तन्तेअप्राप्यमनसासहेइतिश्रुतेरितिभावः। अरुणांशुक्रिःशितिकण्ठकायेशिवशरीरेऽपरमेऽपरता। नस्याक्षोभ्यमहिमत्वादितिभावः। एवंभधासकर्म्मकादितिविकल्पादात्मनेपदम्। अत्रमालोपमा॥ ११॥

ऽमेति। पाण्डुसुतेनप्रणुन्नाःप्रक्षिप्ताःशिलीमुखाबाणाःऽमापतिंशिवंअभ्युत्थितस्याभ्युन्नतस्याद्रिपतेर्नितम्बक्रूटकंहेमन्तभवस्यहैमनस्य। सर्वेत्राणतलोपश्चेत्यण्प्रत्ययःतकारलोपश्च। अर्कस्यपादारश्मयइव। पादारश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाइत्यम

सद्वादितेवाभिनिविष्टबुद्धौगुणाभ्यसूयेवविपक्षपाते। अगोचरेवागिवचोपरमेशुक्रिःअशरणांशितिकण्ठकाये॥ ११॥
ऽमापतिम्पाण्डुसुतप्रणुन्नाःशिलीमुखानव्यथयांबभूवुः। अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्बमर्कस्यपादाइवहैमनस्य॥ १२॥
सम्प्रीयमाणानुवभूवतीव्रम्पराक्रमन्तस्यपतिर्गणानाम्। विषाणभेदंहिमवानसह्यंवप्रानतस्येवसुरद्विपस्य॥ १३॥

रः। नव्यथयांबभूवुः। मध्येस्थितस्यांसुमतांसमूहमर्कस्येतिपाठान्तरेमध्येस्थितस्यहैमनस्यार्कस्यपादाःकिरणाःअंसुमतांप्राणिनांसमूहमिवेतिनदुःखमुत्पादयामासुरिति॥ १२॥

समिति। गणानाम्पतिःशिवःतीव्रन्तस्यार्जुनस्यपराक्रमंवप्रेरोधसिआनतस्यवप्रप्रहारिणइत्यर्थः। सुरद्विपस्यासह्यंविषाणभेदम्दन्तप्रहारंहिमवानिवसंप्रीयमाणःसंहृष्यन्अनुबभूवानुभवतिस्म। तस्यांक्षोभ्यत्वादनुजिघृक्षुत्वाच्चेतिभावः॥ १३॥

मर्हीति । तस्मैपार्थायभारसहभूभारस्योद्वहने समर्थे प्रतापमाङ्क
मिव अवष्टंभतयेतिशेषः । अन्यथा भारोद्वहनस्य दुष्करत्वादिति भावः । सप्रता
पः प्राप्तवस्वयस्तेजः कोपदण्डजमित्यमरः । प्रदास्यता वितरिष्यताकारणानां
ब्रह्मादीनामपि कारणेन जनकेन दैवेन तस्मोऽर्जुनोऽभिभवस्तदानीं चिरम्प्रसेहे
सोढः वात्सल्यादिति भावः ॥ १४ ॥ ● ~ * ~ ● ~ * ~ ● ~ * ~ ● ॥
अथ त्रिभिर्भगवदभिप्रायमाविष्कुर्वन् चतुर्भिः कलापकमाह । प्रद्युम्नेति । प्रद्यु
म्नतेजाः परैरप्रतिहतबलः सन्नपि कृततुल्यवेगः कृततुल्याहङ्कारः सन् यः पुमान्

तस्मिन्हि भारोद्वहणे समर्थे प्रदास्यता वाङ्कमिव प्रतापम् । चिर
म्मयि हेभिभवस्तदानीं सकारणानामपि कारणेन ॥ १४ ॥
प्रद्युम्नतेजाः कृततुल्यवेगः पराक्रमज्यायसि यस्य सूनौ । तेजां
सि भानोरिव निष्पतन्ति यशांसि वीर्य्यज्वलितानि तस्य ॥ १५ ॥
दृष्टावदानाद्व्यथतेऽरिलोकः प्रध्वंसमेति व्यथिताच्च तेजः । तेजो
विहीनं विजहाति दर्पः शान्तार्चिषं दीपमिव प्रकाशः ॥ १६ ॥

ज्यायसि तस्मादप्यधिके पराक्रमवन्तनोति तस्य पुंसः भानोरर्कस्य तेजांसीव वीर्य्ये
णौर्य्येण ज्वलितानि प्रकाशितानि यशांसि निष्पतन्ति उद्भवन्तीत्यर्थः । हीनस्या
धिकाभियोगो यशस्कर इति भावः ॥ १५ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● ॥
ततः किमित्यत आह । दृष्टेति । दृष्टमवदानं महत्कर्म्म यस्य तस्मात् दृष्टावदा
नात् दृष्टपौरुषात् अरिलोकः शत्रुजनः व्यथते बिभेति । धूर्जटिविजयिनः तस्या
न्यः कियान्नामेति मन्वान इति भावः । व्यथितात् भीतात् तेजः प्रध्वंसं नाशमेति । ते
जोविहीनं दर्पः कल्याहः शान्तार्चिषं निर्वाणज्वालं दीपं प्रकाश इव प्रजहातीत्य

ञति ॥ १६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

तत इति । ततो दर्पहान्यनन्तरं अस्तौ क्षयङ्गतौ मदावलेपौ मदगर्वौ यस्य सः सोऽरिलोकः गन्धेन मदगन्धेनैव जेतुर्जयनशीलस्य शत्रुप्रत्ययः । प्रमुखागतस्याभिमुखागतस्य गन्धद्विपस्य प्रतिद्विपस्यान्धो मतङ्गजौघः मत्तगजसमूह इव जिगीषोर्नायकस्य जय्यतायाः पदवीम्प्रयाति प्राप्नोति विजिगीषुणा जेतुं शक्यो भवतीत्यर्थः । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे इति निपातः । अत्र श्लोकद्वयेन न्यायस्य पराक्रमकारणादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रतिकारणत्वकथनात्कारणमालाख्योऽलङ्कारः । लक्षण

ततः प्रयात्यस्तमदावलेपः स जय्यतायाः पदवीं जिगीषोः । गन्धे
न जेतुः प्रमुखागतस्य गन्धद्विपस्येव मतङ्गजौघः ॥ १७ ॥ एवम्प्र
तिद्वंद्विषु तस्य कीर्तिं मौलीन्दुलेखाविशदां विधास्यन् । इयेष प
र्यायजयावसादां रणक्रियां शम्भुरनुक्रमेण ॥ १८ ॥ मुनेर्वि
चित्रैरिषुभिः स भूयान्निन्ये वशं भूतपतेर्बलौघः । सहात्मलाभेन
समुत्पतद्भिर्जातिस्वभावैरिव जीवलोकः ॥ १९ ॥ कलापकम् ॥

न्तूक्रम् ॥ १७ ॥ ●● ** ●● ** ●● ** ● ॥

एवमिति । एवमुक्तरीत्या प्रतिद्वंद्विषु प्रत्यरिमध्ये तस्यार्जुनस्य मौलीन्दुलेखाविशदाङ्कीर्तिं विधास्यन् करिष्यन् अनुक्रमेणाविपर्यासेन पर्यायेण जयो वसादो भङ्गश्च तौ जयावसादौ यस्यास्ताम्पर्यायजयावसादां रणक्रियामियेष इष्टवान् इच्छति स्म जयानन्तरम्भङ्गो भङ्गानन्तरञ्जयः । इति पर्यायार्थः तस्य विपर्यासोऽन्यतरनैरन्तर्य्येन तदभावोऽनुक्रम इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ १८ ॥ ● ● ● ● ● ॥

मुनेरिति । मुनेर्विचित्रैरिषुभिः स भूयान् असंख्यो भूतपतेर्बलौघः । आत्मलाभेन

ऽर्मिना सह समुत्पतद्भिः शरा विभेवद्भिराजन्नविद्धैरित्यर्थः । ज्ञातयः गोत्वमनुष्यत्वा
दयः स्वभावाः जातिनियताः धर्मास्तैर्जातिस[...]र्जीवलोकः प्राणिजातमिव वर्ष्मानि
न्यैन्नीमः कर्मणि लिट् । प्राणिनो जातिधर्म्मानिव गणान्मुनिशरान्नातिक्रमितुं शेकु
रित्यर्थः ॥ १९ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥
वितन्वतीति । त्रस्तानि सैन्यानि सन्ततवेपथूनि निरन्तरकम्पानि गवां कुलानि वृ
न्दानि प्रवर्षतो वृष्टिं कुर्वतः क्षपाघनस्य रात्रिमेघस्येव शरैर्य्योऽन्धकारस्तं वितन्वतः
विस्तारयतः तस्य मुनेः सम्बन्धिनं रवं शररवघोषं निशेमुः शुश्रुवुः न तु किञ्चिद्दृष्टु

वितन्वतस्तस्य शरान्धकारं त्रस्तानि सैन्यानि रवं निशेमुः । प्र
वर्षतः सन्ततवेपथूनि क्षपाघनस्येव गवां कुलानि ॥ २० ॥
स सायकान्साध्वसविप्लुतानां क्षिपन्परेषामतिसौष्ठवेन । श
शीव दोषावृतलोचनानां विभिद्यमानः पृथगाबभासे ॥ २१ ॥
क्षोभेण तेनाथ गणाधिपानां भेदं ययावाकृतिरीश्वरस्य । तर
ङ्गकम्पेन महाह्रदानां छायामयस्येव दिनस्य भर्तुः ॥ २२ ॥

स्वेष्टा न तु दूरापास्तेति भावः ॥ २० ॥ ** * * * * ** ॥
स इति । अतिसौष्ठवेनातिलाघवेन सायकान् शरान् क्षिपन् सोऽर्जुनः साध्वसेन विप्लु
तानां भ्रान्तानां साध्वसविप्लुतानां परेषां द्विषां दोषेण रोगादिनावृतलोचनानां दु
ष्टचक्षुषां शशीव पृथग्विभिद्यमानो भिन्नो बभासे । यथा सदोषचक्षुषः एकश्चन्द्रो
नानेव लक्ष्यते तद्वदेकोऽप्ययमनेकवद्दृष्ट इति भावः ॥ २१ ॥ ● ● ● ● ● ● ॥
क्षोभेणेति । अथ गणाधिपानां सम्बन्धिना तेन क्षोभेण कम्पेन ईश्वरस्याकृतिराकारो
मूर्तिर्महाह्रदानान्तरङ्गकम्पेन छायामयस्य प्रतिबिम्बरूपस्य दिनस्य भर्तुः दिवा

कारस्याकृतिरिव भेदं विकारं ययौ प्राप तथ्यं निर्विकारोऽपि प्रतिद्वन्द्वियेनसंसर्गाद्वि
प्रतीयत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

यदि देवोऽपि विकृतस्तर्हि कोपः किन्न कृत इत्याह । प्रसेदिवांसमिति । प्रसेदिवांसं समर्जुनम्प्रति प्रसन्नचित्तं देवं कोपो नाप न प्राप तत्र हेतुः परस्मिन्पुरुषे परमात्मनि देवे सतो निर्विकारत्वमित्यर्थः । तत्राप्यनुपपत्तिं यथा शिशिभावः । विकारः कोपरूपः कुतः न कुतश्चिदित्यर्थः । न ह्येतस्य निर्विकारस्य कथमन्यथा हि साकारभेदः कारणाभावादिति चेत्तत्र विद्वान्याह । इदं पूर्वोक्तमाकारवैषम्यं च भेदेनकेनापि कारणेन न कुप्यतीत्यर्थः । ननु निर्विकारे कुतः कोपस्तत्र हेतुमाह । महतां वृत्तिश्चेष्टा दुर्लक्ष्य

प्रसेदिवांसं न तमाप कोपः कुतः परस्मिन्पुरुषे रजो वा । आ
कारवैषम्यमिदं च भेजे दुर्लक्ष्यचिह्ना महतां हि वृत्तिः ॥ २३ ॥
विस्फार्यमाणस्य ततो भुजाभ्यां भूतानि भर्त्रा धनुरन्तकस्य । भि
न्नाकृतिं ज्यां ददृशुः स्फुरन्तीं क्रुद्धस्य जिह्वामिव तक्षकस्य ॥ २४ ॥

क्ष्मचिह्ना दुर्ज्ञेयहेतुका हि ॥ २३ ॥ ●*⁓●⁓*⁓*⁓●⁓*● ॥

विकारमेवाह । विस्फार्यमाणस्येति । ततोऽनन्तरं भूतानि भर्त्रा भूतपतिना भूभर्तृत्यप्रत्ययः । अत एव न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । भुजाभ्यां कर्तृकरणयोस्तृतीया । विस्फार्यमाणस्याकृष्यमाणस्य धनुरन्तकस्य इव तस्य धनुरन्तकस्य सन्धिनीं स्फुरन्तीं चलन्तीं अत एव भिन्नाकृतिं द्विधेव दृश्यमानां ज्यां मौर्वीं अनुगुणां क्रुद्धस्य तक्षकस्य नागविशेषस्य जिह्वामिव ददृशुः इत्याभासानुप्रास्यचे तिभाः ॥ २४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

रुष्येति । पार्थः सव्यापसव्याभ्यां ध्वनितमादितमुपचापंयेन तक्षिरातधिपं अपरा

ह्यस्य मन्तोयंन्तापर्य्यायेणयौगपद्येनसम्पादितःकर्णयोस्तालंआस्फालनंयेननतं व्यालन्दुष्टं । भेद्यालिङ्गंशठव्यालइत्यमरः गजमिवाशशंकेतच्चापचातुर्यदर्श नादुर्जयःकोप्ययमनर्थकरस्स्वेतिशङ्कितवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥

निजघ्निरेइति । हरेयुजालैस्तस्यार्जुनस्यपतन्तिधावन्तिशिलीशल्यंमुखंयेषान्ते षांशिलीमुखानांशराणांवृन्दानि । तेजस्विभिःप्रबलैःअम्बुराशेर्यादोभिर्जलग्राहैः सिन्धुमुखेननदीमुखेनआगतानियादांसीवजलजन्तूनिव । यादांसिजलजन्त वइतिवैजयन्तीनिजघ्निरेहतानि ॥ २६ ॥ ॥

सव्यापसव्यध्वनितोग्रचापम्पार्थःकिरताधिपमाशशंके । यर्य्या यसम्पादितकर्णतालंयन्तागजंव्यालमिवापराद्धः ॥ २५ ॥

निजघ्निरेतस्यहरेयुजालैःपतन्तिवृन्दानिशिलीमुखानाम् । ते जस्विभिःसिन्धुमुखागतानियादांसियादोभिरिवाम्बुराशेः ॥ २६ ॥

विभेदमन्तःपदवीनिरोधम्प्रध्वसनञ्चाविदितप्रयोगः । नेता रिलोकेषुकरोतियद्यत्तत्तच्चकारास्त्रशरेषुशम्भुः ॥ २७ ॥

विभेदमिति । अन्तर्विभेदंव्यूहविश्लेषणंउपजापञ्चपदवीनिरोधंमार्गस्यप्रतिब न्धनमन्यत्वासारप्रसारप्रतिबन्धंविध्वंसनंखण्डनन्दुर्घटनदाहादिकञ्चेत्यादि । यद्यन्नेतानायकोजिगीषुरविदितप्रयोगःसंवृतमन्त्रत्वादविज्ञातोपायप्रयोगः सेनश्चारिलोकेषुशत्रुकुलेषुकरोति । तत्तत्शम्भुरविदितप्रयोगःअज्ञातप्रधान मोक्षादिकःसन्अस्यअर्ज्जुनस्यशरेषुचकारकृतवान् । कर्त्तरिलिट् । श्लेषाल ङ्कारः ॥ २७ ॥ * * * * * * * * * ॥

सोढेति । सोढानिपरैरवगीतानिगर्हितानिप्रमथायुधानिपूर्वोक्तानिष्टबाणाःयस्य

तस्यार्जुनस्यसम्बन्धिभिःक्रोधोज्झितैःक्रोधाभिव्यक्तैःपूर्ववाणवैफल्यात्कोपेऽ...
क्तैः। अतएववेगितयावेगेनपतद्भिः...तिंकुर्वद्भिः। अतएवछिन्नैरपित्रासिता
वाहिन्योयैस्तैरतएवक्षतार्थैरिववाणैःपेतेपतन्तिभावेलिट्। वस्तुतस्तु अक्षतार्थैः
एवेत्यर्थः॥ २८॥ ●●●●●●●●●॥

अलमिति। ऋजुताऽवक्राकारत्वंअवक्रशीलत्वंसैवगुणस्तेनालंकृतानांगुरुभिर्ध
नुर्विद्यागुरुभिःधर्मशास्त्रगुरुभिश्चोपदिष्टान्दर्शितांगतिंगमनमाचारञ्चास्थिता
नांप्राप्तानांमार्गणानांशराणांसतांसाधूनामिवापर्वण्यग्रन्थौअन्यत्राप्रस्तावेअका

सोढावगीतप्रथमायुधस्य क्रोधोज्झितैर्वेगितयापतद्भिः। छि
न्नैरपित्रासितवाहिनीकैःपेतेकृतार्थैरिवतस्यबाणैः॥ २८॥
अलंकृतानामृजुतागुणेनगुरूपदिष्टांगतिमास्थितानाम्। स
तामिवापर्वणिमार्गणानाम्भङ्गःसजिष्णोर्धृतिमुन्ममाथ॥ २९॥
बाणच्छिदस्तेविशिखाःस्मरारेरवाङ्मुखीभूतफलाःपतन्तः। अ
खण्डितम्पाण्डवसायकेभ्यःकृतस्यसद्यःप्रतिकारमापुः॥ ३०॥

ण्डइत्यर्थः। पर्वस्यादुत्सवेग्रन्थौप्रस्तावेलक्षणान्तरेइतिविश्वः। सईश्वरकृतः
भङ्गःछेदोव्यसनञ्चजिष्णोरर्जुनस्यकस्यचित्जित्वरस्य। जिष्णुःशक्रेधनञ्जये
जित्वरइतिविश्वः। धृतिन्धैर्य्यमुन्ममाथजहारेत्यर्थः। अकाण्डेसाधुविपत्तिदर्श
नादिवशरभङ्गदर्शनाद्धैर्य्यभङ्गोभूदित्यर्थः॥ २९॥ ●●●●●●●॥
बाणेति। बाणच्छिदःपार्थशरच्छेदिनस्तेस्मरारेर्विशिखाःअवाङ्मुखीभूतफलाः
विमुखाग्राःविफलाश्चसन्तःपततःपाण्डवसायकेभ्यः। क्रियाग्रहणाच्चतुर्थीपाण्ड
वसायकानांकृतस्यफलभङ्गरूपस्यस्वकर्मणःसद्योऽखण्डमखण्डितम्प्रतीकारमा

ऽन्युत्कटंकर्मसद्यःफलंन्दर्शयतीतिभावः ॥ ३० ॥ ● ● ● ● ॥

पुनरर्ज्जुनस्यजयमाह । चित्रीयमाणानिति । शरातिरर्ज्जुनःश्रतिलाघवेनश्र तिशीघ्रकारित्वेन । चित्रीयमाणाँश्चित्रमाश्चर्य्यंकुर्वाणान् । नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् । भवमार्गणानाम्प्रमाथिनःखण्डयतःतान्वाणान् । शङ्काकुलायाःसंकुलि तायाःसंक्षुभितायाःध्वजिन्याःसेनायाःहृदयेषुदूरङ्गाढन्निचखाननिखातवान् ॥ ३१ ॥ ** ●● ** ●● ** ●● ** ●● ॥

तस्येति । तस्यार्ज्जुनस्यपराक्रमेऽतियत्नाद्धेतोरन्योन्यस्यविशेषणेनातिशयकर

चित्रीयमाणानतिलाघवेनप्रमाथिनस्तान्भवमार्गणानाम् । शंका
कुलायानिचखानदूरञ्चाणान्ध्वजिन्याहृदयेष्वरातिः ॥ ३१ ॥
तस्यातियत्नाद्तिरिच्यमानेपराक्रमेन्योन्यविशेषणेन । ह
न्तापुरांभूरिपृषत्कवर्षंनिरासनैदाघमिवांवुमेघः ॥ ३२ ॥
अनामृशन्तःक्वचिदेवमर्म्मप्रियैषिणानुप्रहिताःशिवेन । सु
हृत्प्रयुक्ताइवनर्म्मवादाःशरामुनेःप्रीतिकराबभूवुः ॥ ३३ ॥

णेनातिरिच्यमानेऽधिक्रियमाणेसतिपुरांहंतात्रिपुरविजयोहरोभूरिप्रभूतम्पृषत्क वर्षवाणवर्षम् । पृषत्कवाणविशिखाःइत्यमरः । निदाघेभवोनैदाघोमेघोऽम्बु वाहोऽम्बुजलमिवनिरासमुमोच । अस्यतेर्लिट् । निदाघग्रहणंवर्षणस्यातितो व्रत्वद्योतनार्थम् ॥ ३२ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

अनामृशन्तइति । प्रियैषिणाप्रियचिकीर्षुणाशिवेनानुप्रहिताःप्रयुक्ताः । अ तएवक्वचिदपिमर्मअनामृशन्तोऽस्पृशन्तःतेशराःसुहृन्मित्रंसोपिप्रियैषीतेन प्रयुक्ताःउच्चारिताःनर्मवादाःप्रियवादाःइवमुनेरर्ज्जुनस्यप्रीतिकराःप्रीतिजन

कावभूवुः ॥ ३३ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अस्त्रैरिति । अस्त्रैः स्वायुधैः समानां तुल्यामतिरेकिणीं ततो ऽधिकां वा तस्य मुनेः
रिपूणामपि शक्तिं पश्यन्विषादेनोत्साहभङ्गेन वक्तव्यानि निर्वाच्यानि वर्णनीयानि यस्य बलानि सः
प्रमाथी शत्रुमर्दनः इन्दुमौलिः महादेवः स्ववलमात्मीयं बलमालम्बे सामर्थ्यमव
लम्बितवान् ॥ ३४ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
तत इति । ततो महिमाप्रदुर्भावानन्तरं देवः तपोवीर्य्याभ्यां समुद्धतस्य प्रगल्भस्य
समर एवार्णवस्तस्य पारमन्तं यियासोर्जिगमिषोर्जिष्णोरर्जुनस्याखिलानिम

अस्त्रैस्समानामतिरेकिणीं वा पश्यन्रिपूणामथ तस्य शक्तिम् ।
विषादवक्तव्यबलः प्रमाथी स्वमालम्बे बलमिन्दुमौलिः ॥ ३४ ॥
ततस्तपोवीर्य्यसमुद्धतस्य पारं यियासोः समरार्णवस्य । महे
षुजालान्यखिलानि जिष्णोरर्कः पयांसीव समाचचाम ॥ ३५ ॥
रिक्तेस विश्रम्भमथार्जुनस्य निषङ्गवक्त्रे निपपात पाणिः । अ
न्यद्विपापीतजले सतर्षे मतङ्गजस्येव नगाश्मरन्ध्रे ॥ ३६ ॥

हेषुजालानि समग्रबाणसमूहानर्कस्सूर्य्यः पयांसीव जलानीव समाचचाम संज
हारेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ * ● ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
रिक्त इति । अथ बाणान्तर्द्धानानन्तरं अर्जुनस्य पाणिः करः रिक्ते बाणशून्येपि नि
षङ्गवक्त्रे तूणीरमुखे अन्यद्विपेन गजान्तरेण पीतजले पीततोयेन गस्याश्चर्मस्या
श्मरन्ध्रे शिलागर्त्ते प्रदर इत्यर्थः । सतर्षे सतृष्णं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् ।
मतङ्गजस्य पाणिः लक्षणया कर इव सविश्रम्भं सन्त्येव बाणा इति सविश्वासं निपपा
त ॥ ३६ ॥ ● ॥

च्युतेति। शरा एवार्थाः धनं येषां तस्माच्च्युते भ्रष्टे तस्मिन्निषुधौ निषङ्गे सहसा झटिति ध्वस्तार्थसारे अकाण्डे नष्टधनसारे बन्धाविव तत्कालममोघः वितथः प्रणयः प्रीतिर्य स्य सः प्रणयेऽर्थप्रार्थनः पूर्वं कृतार्थ एवेति भावः। सपार्णि निर्वाच्यतां कृतघ्नापवादरा हित्यं कामयत इति निर्वाच्यताकामः। शिलीकामिभक्ष्याचरिष्णोर्णः। सङ्‌वेग्युत्प्रे क्षा। आभिमुख्यम्प्रपेदे। यथा कश्चित्कृतज्ञः तत्कालाकृतमपि बन्धुम्पूर्वोपकारस्म रणात्पुनःपुनः अनुबध्नाति तद्वदित्यर्थः॥ ३७॥ ● * ● * ● * ● * ● *॥

आघट्टयामासेति। अस्य मुनेः अयं चासावंगुलिश्चेति अग्रांगुलिः हस्ताग्रहस्तयोर्गु

च्युतेऽथ तस्मिन्निषुधौ शरार्थाद्ध्वस्तार्थसारे सहसैव बन्धौ। तत्का लमोघप्रणयः प्रपेदे निर्वाच्यताकाम इवाभिमुख्यम्॥ ३७॥

आघट्टयामास गतागताभ्यां सावेगमग्राङ्गुलिरस्य तूणौ। वि धेयमार्गे मतिरुत्सुकस्य नयप्रयोगाविव गां जिगीषोः॥ ३८॥

बभार शून्याकृतिरर्जुनस्तौ महेषुधी वीतमहेषुजालौ। युगा न्तसंशुष्कजलौ विजिह्मः पूर्वापरौ लोक इवाम्बुराशी॥ ३९॥

णगुणिनोर्भेदादिति वामनः। विधेयमार्गे कर्तव्यान्वेषणे उत्सुकस्य प्रवृत्तस्य गां भु वं जिगीषोर्नायकस्य मतिः बुद्धिः नः यथाङ्गुण्यं प्रयोगः उपायः तौ नयप्रयोगाविव तूणौ निषङ्गौ सावेगं ससंभ्रमं। इष्टानिष्टागमाज्ञानमावेगश्चित्तसंभ्रमः इति शाश्व तः। गतागताभ्यां यातायाताभ्यां आवापोद्वापाभ्यां चाघट्टयामास। अन्यत्र तु वितर्क यामास। शरग्रहणात्पुनःपुनः तूणयोः पार्णिं व्यापारयामासेत्यर्थः॥ ३८॥ ●

बभारेति। शून्याकृतिरिष्टनाशात् निस्तेजस्करूपोऽर्ज्जुनः तौ वीतमहेषुजालौ वी तानि रिक्तानि महेषुजालानि ययोस्तौ महेषुधी महान्तौ निषंगौ विजिह्मः शून्यो लोकः

युगान्तेसंमूर्च्छितजलौ । अम्बुधेः कइतिनिश्चाततकारस्य ... । पूर्वापर
समुद्राविव बभार ॥ ३९ ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥
तेनेति । पार्थस्तयोस्तयोरिक्तत्वे हेतुनायथा अनुतेपे भृशं शोचतयातेन अनि
मित्तेन बाधकं थहरूपेणादुर्निमित्तेन न भृशं शोच । तथाहि । सन्तःस्वामापदं प्रोज्झ्य
विहाय विपन्निमग्नं उपकारिणं पक्षं वर्गं शोचन्ति । स्वानां व्यसनात्परकीयव्यसन
मेव सतामसंपकारकमित्यर्थः ॥ ४० ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
प्रतीति । प्रतिक्रियायैविधुरः प्रतिकर्तुमसमर्थः । तुमर्थाच्चभाववचनादितिचतुर्थी

तेनानिमित्तेन तथानपार्थस्तयोर्यथारिक्ततयानुतेपे । स्वामाप
दम्प्रोज्झ्यविपन्निमग्नं शोचन्तिसन्तोह्युपकारिपक्षम् ॥ ४० ॥
प्रतिक्रियायैविधुरः सतस्मात्कृच्छ्रेणविश्लेषमियायहस्तः । प
राङ्मुखत्वेपिकृतोपकारात्तूणीमुखान्मित्रकुलादिवार्य्यः ॥ ४१ ॥
पश्चात्क्रियातूणयुगस्यभर्तुर्जज्ञेतदानीमुपकारिणीव । सम्भा
वनायांविफलीकृतायाम्प्रभुःपुरःसाहसमासितव्यम् ॥ ४२ ॥

। अर्जुनस्यसहस्तःपाणिःपराङ्मुखत्वेपितत्कालवैमुख्येपिकृतोपकारात्तस्मात्तूणी
मुखान्मित्रकुलादार्यःसाधुःकृतज्ञइव । आर्यःसाधुकुलीनयोरितिविश्वः । महत्कृ
च्छ्रेणकृच्छ्रेणविश्लेषमियाय । गौरादित्वान्मुखीशब्दान्ङीप् ॥ ४१ ॥ * — * ॥
पश्चादिति । तदानीम्भर्तुःस्वामिनःकर्मणिषष्ठी । पश्चात्क्रियापृष्ठतःकरणंतू
णयुगस्योपकारिणीवउपकारिकेवजज्ञेजाता । तथाहि । सम्भावनायांस्वयोग्य
तायांअधरीकृतायामफलीकृतायाम्प्रभुःस्वामिनःपुरोभेआसितव्यमासंस्थितं । ब
हुत्वयद्भावेतव्यप्रत्ययः । साहसंतक्षमंनयोग्यं । भर्त्रासंभावितस्यअवसरे

…ति …रनुजीवि… मुख्यमनुचितमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ● * ● * ● ॥

तमिति । शम्भुराक्षिप्तानि व्याहतानि महेषुजालानि यस्य तं मुनिं तत्त्वविचारमध्ये वादमध्ये हृतोत्तरं निरुत्तरीकृतं विपक्षं प्रतिवादिनं वक्ता वादी गुरुभिर्दोषैर्निग्रहस्थानैरिव लोहैर्लोहमयैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद व्यथयामास ॥ ४३ ॥ ● ● ॥

जहारेति । किञ्च । अस्मान्मुनेः अचिरेण शीघ्रं ज्वलद्भिर्मणिभिर्द्योतिताः हैम्यः सौवर्ण्यः लेखाः यस्य तत्तथोक्तं । वर्म कवचं चण्डः मरुत् पवनः पतङ्गात् सूर्यात् एकनीलं केवलं कृष्णवर्णम् । एको मुख्यान्यकेवला इत्यमरः । तडित्वतस्तडिद्युक्तस्या

तं शम्भुराक्षिप्तमहेषुजालं लोहैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद । हृतो-
त्तरं तत्त्वविचारमध्ये वक्तेव दोषैर्गुरुभिर्विपक्षम् ॥ ४३ ॥
जहार चास्मादचिरेण वर्म ज्वलन्मणिद्योतितहैमलेखम् । च-
ण्डः पतङ्गान्मरुदेकनीलं तडित्वतः खण्डमिवाम्बुदस्य ॥ ४४ ॥
विकोषनिर्धौततनोर्महासेः फणावतस्त्वचि विच्युतायाम् । प्र-
तिद्विपाबद्धरुषः समक्षं नागस्य चाक्षिप्तमुखच्छदस्य ॥ ४५ ॥

म्बुदस्य खण्डमिव जहार । तदा भगवन्मायया मुक्तकञ्चुको मुनिर्मेघनिर्मुक्तः सूर्य इव दिदीप इति भावः ॥ ४४ ॥ * ● * ● * * ● * ● * ● * ● ॥

अथ युग्मेनाह । विकोषेति । सोऽर्जुनः तनुं त्रायत इति तनुत्रं वर्म । अतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । तेन विना विकोषायाः कोषादुद्धृतः निर्धौतः तनुः शाणोल्लीढमूर्तिः । ततो विशेषणसमासः । तस्य विकोषनिर्धौततनोर्महासेः महाखड्गस्य तथा त्वचि विच्युतायां सत्यां फणावतश्च मुक्तकंचुकस्याहेः स्वप्रतिद्विपे प्रतिगजे आबद्धरुषो बद्धकोपस्य समक्षं प्रतिगजस्याग्रे आक्षिप्तमुखच्छदस्य निरस्तमुखावरणस्य नागस्य ग

अस्य च ॥ ४५ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ●

विबोधितस्येति । घनानां ध्वनिना गर्जितेन विबोधितस्य शैलरंध्रात् । कन्दरादपेतस्य निष्क्रान्तस्य हरेः सिंहस्य च तथा निरस्तधूमस्य राविवह्नेस्तस्य कृशानोः शोभा मभोजे । एतेनास्य तीक्ष्णतीव्रवैर निर्यातनत्वरया दुर्मदत्वमनतिस्खलत्तेजस्विता नुक्रामि । अकरुचिमिव रुचिमिति सा दृश्याक्षेपाद सम्भवद्वस्तुसंबन्धीनिदर्शनोऽलङ्कारो मायाम् । युग्मकम् ॥ ४६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ●॥

अचिन्नतायामिति । तदानीङ्कवचपतनसमये महीक्षितौ इषुधी निषङ्गौ अचिन्नता

विबोधितस्य ध्वनिना घनानां हरेरपेतस्य च शैलरंध्रात् । निरस्तधूमस्य च रात्रिवह्नेर्विनातनुत्रेण रुचिं स लेभे ॥ ४६ ॥ युग्मकं ॥
अचिन्नतायामपि नाम युक्तामनूढ्तां प्राप्य तदीयकृच्छ्रे । महीक्षितौ ताविषुधी तदानीं विवव्रतुश्चेतनयेव योगम् ॥ ४७ ॥
स्थितं विशुद्धे नभसीव सत्त्वे धाम्ना तपोवीर्य्यमयेन युक्तम् । शस्त्राभिघातैस्तमजस्रमीशस्त्वष्टा विवस्वन्तमिवोल्लिलेख ॥ ४८ ॥

यामपि अचेतनत्वेऽपि तदीयकृच्छ्रे स्वामिव्यसने युक्तां योग्याम् । नाम किल । अकिञ्चित्करत्वादिति भावः । अनूढ्तामवाङ्मुखत्वम्प्राप्य चेतनया प्राणिसाधारणज्ञानेनेव योगञ्चैतन्यसम्बन्धं विवव्रतुरिवेत्युत्प्रेक्षा । अचेतनत्वे अवाङ्मुखत्वादि चेतनधर्मयोगादिति भावः ॥ ४७ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● ॥

स्थितमिति । विशुद्धे निर्मलेन भसीव सत्त्वे सत्त्वगुणे स्थितन्तपोवीर्यमयेन तपोवीर्याभ्याङ्कृतेन धाम्ना तेजसा युक्तं तमर्जुनमीशस्त्वष्टा विश्वकर्मा विवस्वन्तमिवाजस्रं शस्त्राभिघातैः शस्त्रकर्षणैरुल्लिलेख ततक्ष ॥ ४८ ॥ ● ● * ● ● ॥

संरम्भेति । संरम्भवेगेन सम्भ्रमातिशयेन उज्झितवेदनेषु त्यक्तदुःखेषु गात्रेषु चा
धैर्यं स्थैर्यमित्युपागतेषु सत्सु नगाश्मनां इषुराशयो येन तस्य नगाश्मितेषुराशेः मुनेरर्
जुनस्यात्ममन्युः स्वकोपो लोहस्य विकारो लौहः कार्ष्णायसः तिरस्क्रियते आच्छाद्यते
ऽनेनेति तिरस्कारः कञ्चुक इव बभूव । रोषवशान्न किञ्चित्प्रहारदुःखमज्ञासीदि
त्यर्थः । क्रोधैकवर्मणां वीराणां किमन्यैर्लौहभारैरित्यर्थः ॥ ४९ ॥ * * * ॥
अथ युग्मेनाह । तत इति । ततोऽनन्तरं अनुपूर्वौ पूर्वमनुगतौ गोपुच्छाकारौ आय
तौ दीर्घौ वृत्तौ वर्तुलौ बाहू यस्य सः श्रीमान् शोभावान् क्षरल्लोहितदिग्धदेहः स्रवद्रुधि

संरम्भवेगोज्झितवेदनेषु गात्रेषु चाधैर्यमुपागतेषु । मुनेर्वि
भूताग्मितेषुराशेर्लौहस्तिरस्कार इवात्ममन्युः ॥ ४९ ॥
ततोऽनुपूर्वायतवृत्तबाहुः श्रीमान् क्षरल्लोहितदिग्धदेहः । आ
स्कन्द्य वेगेन विमुक्तनादः क्षितिं विधुन्वन्निव पार्ष्णिघातैः ॥ ५० ॥
साम्यङ्गतेनाशनिना मघोनः शशाङ्कलेखाकृतिपाण्डुरेण । शम्भुं वि
भित्सुर्धनुषा जघान स्तम्भं विषाणेन महानिवेभः ॥ ५१ ॥ युग्मकं ॥

रक्तदिग्धगात्रः पार्ष्णिघातैः चरणाघातैः । तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ स्त्रियां पार्ष्णिरथ
स्तयोरधः इत्यमरः । क्षितिं विधुन्वन् प्रकम्पयन्निव वेगेनास्कन्द्य अभिद्रुत्य विमुक्तनादः सो
ऽर्जुनः ॥ ५० ॥ ॥
साम्यमिति । मघोनः इन्द्रस्य अशनिना वज्रेण सह साम्यं गतेन वज्रकल्पेन शशाङ्क
स्य लेखायाः कलायाः आकृतिरिव आकृतिर्यस्य तद्वद्वक्रमित्यर्थः । पाण्डुरश्च तच्चेति
भावः । तेन शशाङ्कलेखाकृतिपाण्डुरेण धनुषा शम्भुं विभित्सुः भेत्तुमिच्छुः महान्
इभो गजः विषाणेन दन्तेन स्तम्भमिव जघान ॥ ५१ ॥ ॥

रयेणेति । रयेण वेगेन पतन्ती सा चापयष्टिः भवस्य संहारस्य उद्भव उत्पत्तिर्यस्मात्तेन भवोद्भवेन ईश्वरेण परे उत्कृष्टे ओजसि परमे ज्योतिषि स्थितेन तथा जह्नुना राजर्षिणा समुद्धता अत्युत्कटा अनेकमार्गा त्रिस्रोता सिन्धुर्गङ्गेव आत्मनि संनिदधे सम्यक् निहिता अन्तर्निर्वापेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ●॥

विकार्मुक इति । विकार्मुकः भग्नचापोऽत एव परिच्युतौदार्य्यौदार्यमवर्जितउपचारः । सत्कार इव कर्मसु रणक्रियासु शोच्येषु शोचनीयः पूज्यस्य सत्त्वावष्टम्भनात् भग्नचित्तत्वाच्च सोऽर्जुनः शूलभृता शिवेन सलीलं यथा तथा अदूरपातैरतिगाढप्रहारैः

रयेण सा संनिदधे पतन्ती भवोद्भवेनात्मनि चापयष्टिः । समु
द्धतासिन्धुरनेकमार्गा परे स्थितेनौजसि जह्नुनेव ॥ ५२ ॥
विकार्मुकः कर्मसु शोचनीयः परिच्युतौदार्य्य इवोपचारः ।
विचिक्षिपे शूलभृता सलीलं सपत्रिभिर्दूरमदूरपातैः ॥ ५३ ॥
उपोढकल्याणफलोऽभिरक्षन्वीरव्रतं पुण्यरणाश्रमस्थः । ज
पोपवासैरिव संयतात्मा तेपे मुनिस्तैरिषुभिः शिवस्य ॥ ५४ ॥

पत्रिभिः शरैः दूरं अत्यंतं विचिक्षिपे नुन्नः ॥ ५३ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

उपोढेति । उपोढमासन्नं कल्याणफलं यस्य स लाभरूपस्वर्गादिकं यस्य सः वीरव्रतमाहवादनिवृत्तिरूपं तीव्रं तपश्चाभिरक्षन्पालयन् पुण्योऽयं रणएवाश्रमः वनं तिष्ठतीति पुण्यरणाश्रमस्थः संयतात्मा नियमितचित्तः मुनिरर्जुनः कश्चित्तपस्वी च तैः शिवस्य महादेवस्य इषुभिः शरैः जपोपवासैरिव तेपे तप्तः । तपतेः कर्मणि लिट् ॥ ५४ ॥ *●●*●●*●●*●॥

तत इति । ततश्चापानन्तरं सोऽर्जुनः अयभूमिं विपदि गन्तव्यं स्थानं शर

यामित्यर्थः । कुतः व्यवसायसिद्धेः सीमानमवधिं साधकतममित्यर्थः । अतएव परैः
अतिदुस्तरं दुरतिक्रमम् तेजःश्रियां प्रतापसंपदामाश्रयं हेतुमित्यर्थः । उत्तमासिं
महाखड्गं । सन्महदित्यादिना समासः साक्षादहङ्कारं सविग्रहमभिमानमिवा
ललम्बे जग्राह ॥ ५५ ॥
शरानिति । अनवद्यकर्मा अगर्ह्यकर्मा । अवद्यपण्येत्यादिना निपातः शरान् अव
द्यन् । खण्डयन् वीरो निस्त्रिंशभृता खड्गयुक्तेन हस्तेन सार्कांशुना अर्कांशुसहितेन
ऊर्मिमता तरङ्गेण वारिधिरिव दीप्तो दीपितः सोऽर्जुनः प्रविचारमार्गैः खड्गिनाङ्गवि

ततोऽग्रभूमिं व्यवसायसिद्धेः सीमानमन्यैरतिदुस्तरं सः । तेजः
श्रियामाश्रयमुत्तमासिं साक्षादहङ्कारमिवाललम्बे ॥ ५५ ॥
शरानवद्यन्ननवद्यकर्म्मा चचार चित्रं प्रविचारमार्गैः । हस्ते
न निस्त्रिंशभृता सदीप्तः सार्कांशुना वारिधिरूर्मिणेव ॥ ५६ ॥
यथा निजे वर्त्मनि भाति भाभिश्छायामयश्चाप्सु सहस्ररश्मिः । त
था नभस्याशु रणस्थलीषु स्पष्टद्विमूर्तिर्ददृशे स भूतैः ॥ ५७ ॥

भेदैश्चित्रं यथा तथा चचार ॥ ५६ ॥
यथेति । भाभिर्दीप्तिभिरुपलक्षितः । स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदी
प्तय इत्यमरः । सहस्ररश्मिरर्को यथा निजे वर्त्मनि नभसि छायामयः । प्रति
बिम्बरूपः सन् अप्सु च स्पष्टद्विमूर्तिः अप्सु रणस्थलीषु च स्पष्टे द्वे मूर्ती यस्य स स्पष्ट
द्विमूर्तिः सन् सोऽर्जुनः भाति तथा भूतैः प्राणिभिः ददृशे दृष्टः । यथैकोऽर्को नभस्यप्सु च
अनेक इव दृश्यते । तथा सोऽपि दिवि भुवि चाम्बुषु स्थानेषु यौगपद्यभ्रमादेकोऽप्यनेक
इव गणैर्दृष्ट इत्युत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

शिवेति । शिवेन प्रणुन्नः क्षिप्तः तेन शिलीमुखेन मन्त्रप्रदेशात् । मृदिव उत्पतितव्यं कृत्वा । त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः । अपवर्जिताङ्गो जनुर्विमलनाराजयि ङ्गः तस्यार्जुनस्य पाशोः करात् घनस्य मेघस्य वप्रात् तटात् । वैद्युतो विद्युत्सम्बन्धी अग्नि रिव ज्वलन् अपपात ॥ ५८ ॥

आक्षिप्तेति । आक्षिप्तान्यपहृतानि चापावरणेषुजालानि धनुर्वर्म्मबाणसमूहाय स्य सः छिन्नोत्तमासिः लूनमहाखड्गः मृधे रणे । मृधमास्कन्दनं संख्यमित्यमरः । अव धूतो निरस्तः सोऽर्जुनः उत्सादितं उत्पाटितमुद्यानं यस्य सः भूमेः प्रदेशो भूमिभागइ

शिवप्रणुन्नेन शिलीमुखेन त्सरुप्रदेशादपवर्जिताङ्गः । ज
ज्वलन्नभिस्तस्य पपात पाणेर्घनस्य वप्रादिव वैद्युतोऽग्निः ॥ ५८ ॥
आक्षिप्तचापावरणेषुजालश्छिन्नोत्तमासिः समृधेऽवधूतः । रि
क्तः प्रकाशश्च बभूव भूमेरुत्सादितोद्यान इव प्रदेशः ॥ ५९ ॥
स खण्डनां प्राप्य परादमर्षवान् भुजद्वितीयोऽपि विजेतुमिच्छया ।
ससर्ज वृष्टिं परिरुग्णपादपां द्रवेतरेषामपयसामिवाश्मनां ॥ ६० ॥

व रिक्तः शून्यः प्रकाशो निःसम्बन्धश्च बभूव ॥ ५९ ॥

सइति । परस्मात् शम्भोः पूर्वोदितमानवधोर्वतिषिकास्यानस्माद्देशः खण्डना भङ्गं प्राप्य अमर्षवान् सोऽर्जुनः भुजद्वितीयो भुजमात्रसहायः सन्नपि विजेतुमिच्छ या द्रवेभ्यः इतरा अपि तेषाम् द्रवेतराः काठिन्यवतामपयसां निर्झराणामिवेत्यर्थः । अ श्मनां अश्मभिः परिरुग्णा भग्नाः पादपा यया तां वृष्टिं ससर्ज । ससर्जे यथार्थः ॥ ६० ॥

नीरन्ध्रमिति । शिलाविताने छिन्नाजाये भूमनाम क्षिपतिना शिवेन पृषत्कैर्बाणैः

...तीन्द्रसूनुरर्जुनः । उच्चायेनोत्सेधेन स्थगितं आच्छादितं नभो
यामित्यर्थः । कृ...
...द्वयेन तन्नीरन्ध्रं सान्द्रं रोहन्तीति रुहाः । इगुपधलक्षणः कप्रत्य
यः । क्षितिरुहास्तेषां जालं चिक्षेप प्रेरयामास उच्चाय इत्यमितवतीति प्रामादि
कपाठः ॥ ६१ ॥ * * * * * * ॥

निःशेषमिति । ईशानः शिवः शानच्प्रत्ययः । निःशेषं यथा तथा शकलितानि वल्क
लानि त्वचः । अङ्गानि शाखाः सारो मज्जा च येषां तैर्भुवमभितः कषायो योगः स्वरा
गेन रञ्जनमिति यावत् । रागेणाथे कषायोऽस्त्रौ निर्यासे इति वैजयन्ती । तेन चित्रां विचित्रव

नीरन्ध्रं परिगमिते क्षयं पृषत्कैर्भूतानामधिपतिना शिलावितानेः । उच्चा
यस्थगितनभोदिगन्तरालं चिक्षेप क्षितिरुहजालमिन्द्रसूनुः ॥ ६१ ॥
निःशेषं शकलितवल्कलाङ्गसारैः कुर्वद्भिर्भुवमभितः कषायचित्राम् । ई
शानः सकुसुमपल्लवैर्नगैस्तैरातेने बलिमिव रङ्गदेवताभ्यः ॥ ६२ ॥
उन्मज्जन्मकर इवामरापगायाः वेगेन प्रतिमुखमेत्य बाणनद्याः । गाण्डी
वी कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥ ६३ ॥

र्णां कुर्वद्भिः सकुसुमपल्लवैस्तैस्तैर्नगैर्वृक्षैः रङ्गे रणरङ्गे या देवतास्ताभ्यो बलिम्पू
जामिवातेने ॥ ६२ ॥ * * * * * * * ॥
उन्मज्जन्निति । गाण्डीवी स्वर्जुन उन्मज्जन् उन्मरन् मकरो जलचरविशेषः अ
मरापगाया इव बाणनद्या बाणप्रवाहात् वेगेन प्रतिमुखमभिमुखमेत्यागत्य कनक
शिलानिभं कनकग्रहणं काठिन्यातिशयद्योतनार्थम् । विषमविलोचनस्य त्र्यम्बक
स्य वक्षो हृदयं भुजाभ्यामाजघ्ने ताडितवान् । आङ्पूर्वात्मनेपदं विचार्यम् । आङो य
महनः इत्यत्राकर्मकाधिकारात् स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यत्वात् । न च कनकशिला

भिभङ्गनकनिकषनुल्यंयामंसवक्षआजघ्ने इत्यर्थ इतिवाच्यम् । अन्नेविवर्योपा
मानुच्छिद्य हायसमस्तानुनिपुणाअपिमल्लाःसवक्षसाइनन्तविरे नाविकिन्तुस्वभु
जाभ्यामेवम् । किञ्च । अनन्तरं वक्ष्यमाणाभवकर्तृकाविनयसङ्ग विरोधश्चव
क्षस्त्वेवान्वयस्तव्यवधानात्पूर्वैरेवदूषितः । तस्मात्क्याकरणान्तरंनदृष्टव्यम्
। केचित्तुव्यमकस्यवक्षःप्राप्येत्यध्याहारं सोढव्यअकर्मकत्वात्आत्मनेपदमाहुः
॥ ६३ ॥ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ●॥
अभिलषतइति । कीर्तिलक्ष्म्योरुपायंसाधनभूतंअरिसैन्यैरसुगमन्दुस्सदंवि

अभिलषतउपायम्विक्रमंकीर्तिलक्ष्म्योरसुगममरिसैन्यैरङ्कम
भ्यागतस्य । जनकइवशिशुत्वेसुप्रियस्यैकसूनोरविनयमपिसे
हेपाण्डवस्यस्मरारिः ॥ ६४ ॥ ● ॥ इतिमहोपाध्यायश्रीभारवि
कृतौकिरातार्जुनीयेमहाकाव्येसप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ● ॥

क्रममभिलषतः । स्नूनुपक्षेयत्किञ्चिन्महत्फलम्प्रार्थयमानस्येत्यर्थः । अतएव
अङ्कमन्तिकमभ्यागतस्यउत्सङ्गसमारूढस्यचपाण्डवस्यअविनयंस्मरारिरनेनभ
क्तवान्मत्त्यमेवसहनकारणमितिसूच्यते । शिशुत्वेशैशवेसुप्रियस्यप्रेमास्पदस्य
कुतःएकएवसूनुस्तस्यैकसूनोरविनयञ्जनकइवसेहेसोढवान् ॥ ६४ ॥ ✱ ॥
इतिश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायांकिरातार्जुनीय
व्याख्यायांघण्टापथसमाख्यायांसप्तदशःसर्गः ॥ १७ ॥ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ●॥

——✱✱✱——

तत इति। ततो मुनिमुष्टियुद्धानन्तरं उदग्रे महति द्विरदे गज इव भीमे भुजावेवायुधे यस्य तथाभूते रणमुपेयुषि मुनौ शङ्करः स्वयमपि सबाणधि सतूणं धनुरपास्य घनसान्द्रा मुष्टिभिर्घनैः लोहमुद्गरैरिव प्रतिजघान प्राङ्मुनिकृताघातस्य प्रतिघातं कृतवानित्यर्थः। घनाः कठिनसंघातमेघकाठिन्यमुद्गरा इति वैजयन्ती। घनस्तु लोहमुद्गर इति विश्वः। यद्यपि मुष्टिशब्दो मुष्ट्यां तु बद्धया। सरत्निः स्यात् अरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना इत्यमरे उभयथा प्रयोगाद्द्विलिङ्गः। तथाप्यत्रोपमानसारूप्यात्पुल्लिङ्गतया ग्राह्यः। द्रुतविलंबितवृत्तम्॥ १॥ *——*——*——* ॥

ततस्तदग्र इव द्विरदे मुनौ रणमुपेयुषि भीमभुजायुधे। धनु
रपास्य सबाणधि शङ्करः प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः॥ १॥
हरपृथासुतयोर्ध्वनिरुत्पतन्नमृदुसंवलिताङ्गुलिपाणिजः। स्फु
टदनल्पशिलारवदारुणः प्रतिननाद दरीषु दरीभृतः॥ २॥
शिवभुजाहतिभिन्नपृथुक्षतीः सुखमिवानुबभूव कपिध्वजः। क
इव नाम बृहन्मनसां भवेदनुकृतेरपि सत्त्ववतां क्षमः॥ ३॥

हरेति। हरपृथासुतयोरमृदु निबिडं यथा तथा संवलिताः संघट्टिताः। अङ्गुलयो येषां ते मुष्टिकृता इत्यर्थः। ते च पाणयश्च तेभ्यो जातः स्फुटन्तीनां विदलन्तीनामनल्पशिलानामारव इव दारुणो भीषणो ध्वनिरुत्पतन्नुद्गच्छन्। दरीभृतो गिरेः दरीषु गुहासु प्रतिननाद प्रतिदध्वान॥ २॥ *——*——*——*——* ॥

शिवेति। कपिध्वजः शिवस्य भुजाहतिभिर्मुष्टिघातैर्भिन्ना विदीर्णा याः पृथवो महान्तः क्षतयः प्रहाराः व्रणाः ताः सुखमिवानुबभूव दुःखकरेऽपीति भावः। क्षतिदुःखं नागणयदित्यर्थः। ननु दुस्सहदुःखवेगेषु कथमगणनेत्यत आह। क इति। क इ

च नामको नु खलु सत्त्ववतां सत्त्वाधिकानां वृत्तिमनस्वान्तोऽजस्विनो ऽननुकृतेरनुकरणा
स्याभिभवस्यापि क्षमो भवेत्। मनस्विनां शूरिणां भटवदनुकर्तुमपि न कश्चिदीष्टे
तस्याचरणमित्यर्थः। दूरापास्तरौद्ररसाविष्टमनसां मनस्विनां कुतः सुखदुःखे इ
ति भावः॥ ३॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ●॥

व्रणेति। व्रणमुखेभ्यश्च्युतस्य क्षरितस्य शोणितस्य सीकरैः स्थगितमावृतं शिलातटा
भं शिलाभं भुजान्तरं वक्षो यस्य स तथोक्तः उमापतिः अभिनवमौषसरागं संध्यारागं
बिभर्तीति तथोक्तेन जलधरेण समानं तुल्यं यथा तथा बभावित्युपमा॥ ४॥ ● ●॥

व्रणमुखच्युतशोणितशीकरस्थगितशैलतटाभभुजान्तरः। अ
भिनवौषसरागभृता बभौ जलधरेण समानमुमापतिः॥ ४॥
उरसि शूलभृतः प्रहिता मुहुः प्रतिहतिं ययुरर्जुनमुष्टयः। भृ
शरया इव सह्यमहीभृतः पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः॥ ५॥
निपतितेऽधिशिरोधरमायते सममरत्नियुगेऽयुगचक्षुषः। त्रि
चतुरेषु पदेषु किरीटिना लुलितदृष्टिमदादिव चस्खले॥ ६॥

उरसीति। शूलभृतः शिवस्योरसि प्रहिताः प्रयुक्ता अर्जुनस्य मुष्टयः पृथुनि विशा
ले सह्यमहीभृतः सह्याद्रेः रोधसि तटे भृशरयास्तीव्रवेगाः सिन्धोः समुद्रस्य महोर्मय
इव मुहुः प्रतिहतिं ययुः॥ ५॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ●॥
निपतित इति। अयुगानि चक्षूंषि यस्य तस्यायुगचक्षुषस्त्रिलोचनस्यायते दी
र्घे अरत्नियुगे अरत्न्योर्बद्धमुष्ट्योर्हस्तयोर्युगेन युग्मेन। हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया।
सरत्निः स्यादरत्निस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिनेत्यमरः। प्रकृते तु मुष्टिमात्रविवक्षया
द्वयोः शिरोधरायामधीत्यधिशिरोधरमधिकंधरं सममं युगे निपतिते सति। कि

शीघ्रिनार्जुनेनमदादिवचीणिचत्वारिवात्रिचतुराणि । संख्ययाव्ययासन्नेत्यादि
नासमासोबहुव्रीहिः । चतुरोऽच्प्रकरणेत्र्युपाभ्यांचतुरोऽजिष्यतइतिसमासा
न्तोऽच्प्रत्ययः । त्रिचतुरेषुपदेषुचलितदृष्टिघूर्णितनेत्रंयथातथाचस्खलेस्खलित
मभावेलिट् ॥ ६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अभिभवेति । अभिभवेनोक्तरूपेणोदितःअभिभवेनोत्थितःउत्पन्नोयोमन्युस्तेन
विदीपितःप्रज्वालितःसोऽर्जुनःभुजयुगेनभृशञ्चयंसमभिसृत्यसमभिलष्यओज
साबलेनशशिकलाभरणस्येन्दुमौलेःशिवस्यभुजद्वयंकरयुगेनविभज्यवियुज्यस
मादद्देजग्राह ॥ ७ ॥ ● * ● * ● ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

अभिभवोत्थितमन्युविदीपितःसमभिसृत्यभृशञ्चयमोजसा । क
रयुगेनविभज्यसमाददेशशिकलाभरणस्यभुजद्वयम् ॥ ७ ॥
प्रववृतेऽथमहाहवमल्लयोरचलसञ्चलनाहरणोरणः । कर
णशृङ्खलसङ्कलनागुरुर्गुरुभुजायुधगर्वितयोस्तयोः ॥ ८ ॥

प्रववृतइति । अथमहाहवेमहारणेमल्लयोर्बलीयसोः । मल्लःपात्रेकपोलेचम
त्स्यभेदेबलीयसिइतिविश्वः । गुरुभुजावेवायुधन्तेनगर्वितयोस्तयोःशिवार्जुनयोः
करणानिकरचरणबन्धनान्येवशृङ्खलानियेषांतेषांसङ्कलनासंघट्टनातयागुरुःदु
स्तरःतथाऽचलस्यहिमाद्रेःसञ्चलनङ्कम्पःतस्याहरणःआरोपकःकर्त्तरिल्युट् । र
णःप्रववृतेप्रावर्त्तत ॥ ८ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अयमिति । अयम्पुरोवर्त्तीपुमान्असौभगवान्प्रसिद्धोदेवःतदुक्तम् । इदमःप्र
त्यक्षरूपंसमीपतरवर्त्तिचैतदोरूपम्अदसस्तुविप्रकृष्टन्तदितिपरोक्षेविजानीया
दिति । उतपाण्डवःअयंहितिष्ठदवस्थायांभ्रमइतिवेदितव्यम् । अथपतनाव

स्थामाह । मुनिनाअवाक्अधःस्थितंउतशशिमौलिनाशिवेनाअजेनदेवेननुसमधिरू
ढंउपरिस्थितंअथजिष्णुनास्विदर्जुनेनवासमधिरूढमित्येकस्मिन्नेवंवेगवशान्मुमुहे
भ्रान्तंमुह्यतेचित्तेभावेलिट् ॥ ९ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥
प्रचलितेति । असहिष्णुनातयोर्भरमसहमानेनभूभृताशैलेन अभावभयादिवमा
अभयादिवमुहुःवृषध्वजकपिध्वजयोःतयोःवृषकपिध्वजयोःप्रचलितेच
नेसतिचलितंप्रचेलेआस्थितेतूष्णीमवस्थानेस्थितंतस्थैवतस्थौविनमितेसतिसम्य
गाक्रमणेसतिनतंनम्रीभूतंअनमीमित्यावत् । उन्नतादुन्नमनेसतिउन्नतमुदना

अयमसौभगवानुतपाण्डवःस्थितमवाङ्मुनिनाशशिमौलिना । स
मधिरूढमजेननुजिष्णुनास्विदितिवेगवशान्मुमुहेगणैः ॥ ९ ॥
प्रचलितेचलितंस्थितमास्थितेविनमितेनतमुन्नतमुन्नते । वृष
कपिध्वजयोरसहिष्णुनामुहुरभावभयादिवभूभृता ॥ १० ॥
करणशृङ्खलनिःसृतयोस्तयोःकृतभुजध्वनिवल्गुविवल्गतोःच
रणपातनिपातितरोधसःप्रससृपुःसरितःपरितःस्थलीः ॥ ११ ॥

मिसर्वत्रभावेक्तः ॥ १० ॥ ● * ● * ● * ● * ● * ● ● * ● * ● ॥
करणेति । करणानिकरचरणबन्धविशेषाःतान्येवशृङ्खलानितेभ्योनिःसृतयो
र्मुक्तस्तकबन्धयोरित्यर्थः । कृतोभुजध्वनिःभुजास्फोटनशब्दोयस्मिन्कर्मणित
त्तथावल्गुसुन्दरंयथातथाविवल्गतोःसम्प्लवमानयोस्तयोर्हरपार्थयोश्चरणपा
तैःपादक्षेपैर्निपातितानिरोधांसियासांताः । सरितोनद्यःपरितःस्थलीःपरिस्थ
लीषुप्रससृपुःप्रसृताः । अभितःपरितइत्यादिनाद्वितीया । जानपदेत्यादिना
अकृत्रिमार्थेङीष् । कूलपातक्षोभादुद्वेलवत्यःसरितःस्थलानिप्रमज्जयन्ति

न्यर्थः । एतेनानयोर्वैलक्षण्यम् ॥ ११ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

वियतीति । वियत्यन्तरिक्षे वेगेन परिप्लुतमुत्पतितं तिसृणां पुरां छयिनं त्रिपुरान्तकारिं दृक्षीण्यादिना इनिप्रत्ययः । कपिध्वजोऽर्जुनश्चरणाभ्यां पादाभ्यामानमितक्षितिः सन् रयेण वेगेन समभिसृत्याभिद्रुत्यान्तरा मध्यमार्गे चरणयोः पदयोर्निजगृहे निगृहीतवानित्यर्थः । उत्पतितस्य भगवतश्चरणौ स्वकराभ्यां जग्राहेत्यर्थः ॥ १२ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥

विस्मित इति । तेन कर्मणा चरणग्रहणकर्मणा सपदि विस्मितः सविस्मयः कर्मणां

वियति वेगपरिप्लुतमन्तरा समभिसृत्य रयेण कपिध्वजः । चरण
योश्चरणानमितक्षितिर्निजगृहे तिसृणां छयिनं पुराम् ॥ १२ ॥
विस्मितः सपदि तेन कर्मणा कर्मणां क्षयकरः परः पुमान् । क्षे
प्तुकाममवनौ तमक्लमं निष्पिपेष परिरभ्य वक्षसा ॥ १३ ॥
तपसा तथा न मुदमस्य ययौ भगवान्यथा विपुलसत्त्वतया । गु
णसंहतेः समतिरिक्तमहो निजमेव सत्त्वमुपकारि सताम् ॥ १४ ॥

क्षयकरो मोक्षप्रद इत्यर्थः । परः पुमान्हरः अवनौ क्षितौ क्षेप्तुकामो यस्य तम् । तुं काममनसोरपीति मकारलोपः । अक्लमं अक्लान्तं तं पार्थं वक्षसा परिरभ्य निष्पिपेष गाढमालिलिङ्गेत्यर्थः । रथोद्धतावृत्तम् ॥ १३ ॥ ● * ● ● * * ● ● ॥

तपसेति । भगवान्देवोऽस्यार्जुनस्य यथा विपुलसत्त्वतया वृद्धसत्त्वसम्पदेत्यर्थः । धैर्यसम्पत्त्येति यावत् यथा मुदं ययौ तथा तपसा मुदं न ययौ । तथा हि सतां गुणसंहतेः तपःसेवादिगुणसंघातात्समतिरिक्तमतिशयितं निजं सत्त्वमेवोपकारि उपकारकमहो । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ १४ ॥ ● ● ● ॥ ● ● ॥ ● ● ॥ ● ● ● ॥

अथेति। अथ हिमवच्छुचिना हिमशुभ्रेण भस्मनां भूषितं शिरसीन्दुलेखया विराजितं शोभितं अतिमनोहरं सुन्दरं स्ववपुर्दधतम्। किरातरूपं विहाय निजविग्रहमास्थानं हरमुदीक्ष्य पाण्डवो ननाम प्रणतवान्। प्रमुदितवदनावृत्तम्। प्रमुदितवदनाभवेन्नौ रराविति लक्षणात्॥ १५ ॥ ●●—●—●—●—●●॥

सहेति। वृषभस्येव गतिर्यस्य सोऽर्जुनः तस्मिन्समये सह शरधिभ्यां वर्तत इति सहशरधि। वोपसर्जनस्येति विकल्पात्सहशब्दस्य सभावः। निजं कार्मुकं गाण्डीवं तथैव पूर्ववदेव। संवर्मितं सम्यक्कवचितं अतनु महत्निजं वपुः। तथैव निहितं यथापूर्वं स्थापितम्। असिमपि खड्गमपश्यन्विस्मयमुपाययौ। क्वचित्तु वृषभगतिरिति पाठः तत्र वृषभगतिं शिवस्तुपश्यन्विस्मयं ययावित्यर्थः॥ १६ ॥ ● ●॥

अथ हिमशुचिभस्मभूषितं शिरसि विराजितमिन्दुलेखया। स्व
वपुरतिमनोहरं हरं दधतमुदीक्ष्य ननाम पाण्डवः॥ १५ ॥
सहशरधि निजं तथा कार्मुकं वपुरतनु तथैव संवर्मितम्। निहि
तमपि तथैव पश्यन्नसिं वृषभगतिरुपाययौ विस्मयम्॥ १६ ॥
शिशिरसुरभिरम्बुवाहाः शनैः सुरकुसुममियाय चित्रं दिवः। वि
मलरुचि भृशं नभो दुन्दुभेर्ध्वनिरखिलमनाहतस्यानशे॥ १७ ॥

शिशिरेति। अम्बुवाहाः शनैरवनिं सिषिचुः उक्षाञ्चक्रुः दिवोन्तरिक्षाच्चित्रं विचित्रं सुरकुसुमं मन्दारकुसुमानि जातावेकवचनं इयाय आजगाम अनाहतस्याताडितस्य दुन्दुभेः जातावेकवचनम्। ध्वनिश्शब्दो विमलरुचि प्रसन्नमखिलं नभो भृशमानशे व्याप। अताडिता एव दुन्दुभयो नेदुरित्यर्थः। सर्वमिदमस्य सर्वलोकहितार्थत्वादिति वेदितव्यम्॥ १७ ॥ ●—●—●—●—●—●—●॥

आसेदुषामिति। गोत्रभिदइन्द्रस्यअनुवृत्त्याअनुसरणेनआसेदुषामासन्नानाम्भुवनत्रयस्यगोपायकानांरक्षकाणांलोकपालादीनां। गुपधुपेत्यादिनाआयप्रत्ययःतदन्तात्ण्वुल्। रोचिष्णवःप्रकाशनशीलाःरत्नावलयोयेषान्तैः। अलंकृञित्यादिनाइष्णुच्प्रत्ययः। विमानैःपुष्पकैःआचितावाप्ताद्यौःतारकितासञ्जाततारकेवरेजे। उत्प्रेक्षालङ्कारः॥ १८ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

हंसाइति। बृहन्तःमहान्तःसुरसद्मानिविमानानिवहन्तीतिसुरसद्मवाहाःकर्मण्यण्। संह्लादीनिनिह्लादीनिमुखराणिकण्ठाभरणाःकिंकिण्योयेषान्तेपतन्तो

आसेदुषाङ्गोत्रभिदोनुवृत्त्यागोपायकानाम्भुवनत्रयस्य। रो
चिष्णुरत्नावलिभिर्विमानैर्द्यौराचितातारकितेवरेजे॥ १८॥
हंसाबृहन्तःसुरसद्मवाहाःसंह्लादिकण्ठाभरणाःपतन्तः। च
क्रुःप्रयत्नेनविकीर्य्यमाणैर्व्योम्नःपरिष्वङ्गमिवायपक्षैः॥ १९॥
मुदितमधुलिहोवितानीकृताःस्रजउपरिवितत्यसान्तानिकीः।
जलदइवनिषेदिवांसंवृषेमरुदुपसुखयांबभूवेश्वरम्॥ २०॥

धावन्तोहंसाःप्रयत्नेनविकीर्यमाणैर्विक्षिप्यमाणैरयपक्षैःपक्षाग्रैःव्योम्नःपरिष्वङ्गमालिङ्गनञ्चक्रुरिवेत्युत्प्रेक्षा॥ १९॥ ● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥ ●● ॥

मुदितेति। अथमरुद्वायुर्जलदेमेघइवबृषेनिषेदिवांसंउपविष्टंईश्वरंमुदितामधुलिहोभृङ्गायाभिस्ताःवितानीकृताःउल्लोचाकाराःकृताः। अस्त्रीवितानमुल्लोचइत्यमरः। सान्तानिकीःसन्तानकुसुमविकाराःस्रजोमन्दारमालाइत्यर्थः। सन्तानशब्दाद्विकारार्थेठक्। सन्तानःकल्पवृक्षश्चेत्यमरः। उपरिवितत्यविस्तार्यउपसुखयांबभूवप्रह्लादयामास॥ २०॥ * ● * ● * ॥

कृतेति । अभिन्नरोमोद्गमैरविरलरोमाञ्चैर्गणपतिभिः प्रमथमुख्यैः उच्चकैः परिवन्दितेन साधु साध्विति संस्तुतेन । वदिरभिवादनस्तुत्योः कर्मणि क्तः । हरेः सूनुना अर्जुनेन तपसि कृतफलम्भगवत्साक्षात्कारलक्षणं येन तस्मिन् कृतफले सतीत्यर्थः । कृतधृति कृतसन्तोषं यथा तथा फलज्यायसी फलाधिका इति वक्ष्यमाणा स्तुतिर्जगदे कथिता ॥ २१ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

शरणमिति । हे अजित हे अपराजित हे भव । अनिकारुणिकं अनिदयालुम् । तदस्य प्रयोजनमिति ठक् । भक्तिगम्यं भक्तिमात्रसुलभम्भवन्तं शरणं रक्षकं अधिग

कृतधृति परिवन्दितेनोच्चकैर्गणपतिभिरभिन्नरोमोद्गमैः । तपसि कृतफले फलज्यायसी स्तुतिरिति जगदे हरेः सूनुना ॥ २१ ॥
शरणं भवन्तमतिकारुणिकम्भव भक्तिगम्यमधिगम्य जनाः । जितमृत्यवोऽजित भवन्ति भये ससुरासुरस्य जगतः शरणम् ॥ २२ ॥
विपदेति तावदवसादकरी न च कामसम्पदभिकामयते । न नमन्ति चैकपुरुषम्पुरुषास्तव यावदीश न नतिः क्रियते ॥ २३ ॥

म्य जितमृत्यवो जनाः ससुरासुरस्य जगतः भये आपदि शरणं स्वयं रक्षितारो भवन्ति । शरणं गृहरक्षित्रोरिति विश्वः ॥ २२ ॥ ●⁓●⁓●⁓●⁓●⁓● ॥

विपदिति । हे ईश पुरुषेण अनेन यावत् तव नतिः प्रणामो न क्रियते तावदेव एकम्पुरुषं एकाकिनं सन्तमवसादकरी क्षयकरी विपदेति प्राप्नोति । कामं सम्पत् मनोरथसम्पच्च नाभिकामयते नेच्छति पुरुषाश्चान्ये लोकाः तमेकम्पुरुषं तवस्तुतिमकुर्वाणं न नमन्ति न वशे वर्तन्ते नानिष्टनिवृत्तिर्नापीष्टप्राप्तिरित्यर्थः । यदा तु त्वां प्रणमन्ति तदैव सर्वं लभ्यत इति भावः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥ २३ ॥ ● ✱ ● ✱ ● ॥

संसेवन्त इति । दानशीलं स्वभावो नित्यधर्मो येषान्ते दानशीलास्त्वामेवोपदिश्य दा
नं कुर्वन्तीत्यर्थः । तस्माद्दानं परमं वदन्तीति श्रुतेरितिभावः । कुतो यतो जन्म
दुःखं सम्पश्यन्तोऽनुभवन्तः पुमांसः विमुक्त्यै मोक्षाय संसेवन्ते भवन्तमिति शेषः ।
न चैतच्चित्रं फलार्थित्वादितिभावः । किन्तु निःसङ्गो निःस्पृहस्त्वं आननेभ्यः नम्रेभ्यः
फलस्य फलं ददासीति यत् तत् केवलं निरुपाधिककारुण्यं करुणा । स्वार्थे ष्यञ् ।
कारुण्यं करुणा घृणेत्यमरः । न स्वकार्यं एतदेव चित्रं केवलं परार्थत्वादितिभावः
। मालिनीवृत्तम् ॥ २४ ॥ ॥
प्राप्यत इति । यत्तीर्थमिहास्मिन्लोके दूरं अगत्वा प्राप्यते स्मृतिमात्रसुलभमित्यर्थः

संसेवन्ते दानशीला विमुक्त्यै संपश्यन्तो जन्मदुःखम्पुमांसः । यन्निः
सङ्गस्त्वम्फलस्याननेभ्यः तत्कारुण्यं ते केवलं न स्वकार्यम् ॥ २४ ॥
प्राप्यते यदिह दूरमगत्वा यत्फलत्यमरलोकगताय । ती
र्थमस्ति न भवार्णववाह्यं सार्वकामिकमृते भवतस्तत् ॥ २५ ॥

। गङ्गादिकन्तु न तथेतिभावः । यत्तीर्थममरलोकगताय फलति फलम्प्रयच्छति ।
अत्रापीति स्मरणमात्रादेवेतिभावः । भवः संसारः स एवार्णवः ततो वाह्यं वहिर्भवं सं
सारातीतं मोक्षप्रदमित्यर्थः । वहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च इति वक्तव्यमिति यञ् प्रत्ययः ।
सर्वे कामाः प्रयोजनमस्येति सार्वकामिकम् । तदस्य प्रयोजनमिति ठक् । तादृक्त
रन्त्यनेनेति तीर्थन्तारकम्भवतस्त्वदृते । अन्यारादित्यादिना पञ्चमी । अन्यस्मात्त्व
। औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ २५ ॥ ॥
व्रजन्तीति । हे वरद त्वयि प्रीतिमान्नरः शुचिनिर्मलम्पदं कैवल्यं मुक्तिं व्रजति ।
मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणेत्यमरः । प्रतिहतमतिरुपहतवुद्धिः खलु द्वेषीत्यर्थः । घोरां गति

न्तीव्रं नरकमेति प्राप्नोति। न चैतावता रागद्वेषकलङ्कवत्त्वं तवेत्याह। इयमिति। हे
अनघ निःकलङ्क इयम्भक्ताभक्तयोरिति शेषः। विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता। प
रा उत्तरा निमित्तशक्तिः निमित्तभूता शक्तिः चेष्टितं महिमा न तव क्वचिदपि द्वेषिणि वाकु
त्रापि चित्तभेदो बुद्धिवैषम्यं नास्ति स्वकर्मणैव जन्तुस्तरति पतति वा त्वं साक्षितया सर्व
त्र सम इत्यर्थः॥ २६ ॥ ● * ● * ● * * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
दक्षिणामिति। हे भव हे प्रणतदक्षिण प्रणतेषु दाक्षिण्यसम्पन्न। दाक्षिण्यम्पर
च्छन्दानुवर्त्तित्वं। दक्षिणः सरलावामपरच्छन्दानुवर्त्तिषु इति विश्वः। शिवकरीं श्रे

व्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान् प्रतिहतमतिरेति घोरां गतिम्। इ
यमनघ निमित्तशक्तिः परा तव वरद न चित्तभेदः क्वचित्॥ २६ ॥
दक्षिणां प्रणतदक्षिण मूर्त्तिं तत्त्वतः शिवकरीमविदित्वा। रागिणाऽ
पि विहिता तव भक्त्या संस्मृतिर्भव भवत्यभवाय॥ २७ ॥ दृष्ट्वा दृश्या
न्याचरणीयानि विधाय प्रेक्षाकारी याति पदं मुक्तमपायैः। सम्यग्दृ
ष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वां यश्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते॥ २८ ॥

यस्करीम्। क्षेमाहेतावित्यादिना टप्रत्यये ङीप्। तव दक्षिणां मूर्त्तिं तत्त्वतो याथा
र्थ्येन अविदित्वापि रागिणा रागद्वेषवतापि भक्त्या विहिता तव संस्मृतिः संस्मरणमभावाय
संसारनिवृत्तये। प्रसज्यप्रतिषेधेपि नञ्समास इष्यते। भवति। तत्त्वज्ञानं विना
पि भक्तिपूर्विका तव संस्मृतिरेव मुक्तिनिदानमित्यर्थः। स्वागता वृत्तम्॥ २७ ॥ ● ॥
दृष्ट्वेति। प्रेक्षया बुद्ध्या करोतीति प्रेक्षाकारी विमृश्यकारी दृश्यानि द्रष्टव्यानि दृष्ट्वा
ज्ञात्वा आचरणीयानि विधाय कर्त्तव्यानि चरित्वा अपायैर्मुक्तम्पदं याति। अविद्यया
मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते इति श्रुतिः। ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिरित्यर्थः। किन्तु ते

अधिष्ठानकर्म्मणोत्वद्वियथेरेवमुक्तिसाधनेनान्यविषयइत्याशयेनाह । सम्य
गिति । यःपरन्त्वाम्पश्यतितस्यसम्यग्दृष्टिःसम्यग्ज्ञानम् । यस्त्वांउपास्तेसे
वतेसएवसाधुविधेयत्त्विधर्मेसाधुकारीत्यर्थः । मतमयूरंवृत्तम् । लक्षणन्तूक्त
म् ॥ २८ ॥ ❁*❁~❁*❁~❁*❁~❁*❁~❁*❁~❁*❁ ॥

युक्ताइति । 'मुनयोव्यासादयःस्वशक्त्यानिजयोगमहिम्नायुक्ताःतथाहितोपदेशै
र्विधिनिषेधवाक्यैःस्मृतीतिहासपुराणमुखेनप्रजानामुपकारवन्तः । कृतोपका
रास्त्वमोक्षप्रदस्तुतेषामप्येषास्त्वमेवेत्याह । समिति । अचिन्त्यधामाअचिन्त्य
महिमात्वमेवोपेतस्यशरणम्प्राप्तस्यप्रपन्नस्यसम्बन्धीनिदुरन्तराणिसुदुस्तराणि

युक्ताःस्वशक्त्यामुनयःप्रजानांहितोपदेशैरुपकारवन्तः । समु
च्छिनत्सित्वमचिन्त्यधामाकर्म्माण्युपेतस्यदुरन्तराणि ॥ २९ ॥
सन्निवद्धमपहर्त्तुमहार्य्यम्भूरिदुर्गतिभयम्भुवनानाम् । अद्भु
ताकृतिमिमामतिमायस्त्वंविभर्षिकरुणामयमायाम् ॥ ३० ॥

कर्म्माणिवन्धकानिपुण्यपापानिसमुच्छिनत्सिनाशयसित्वंनसमर्थाएवेतिभा
वः ॥ २९ ॥ **~❁~❁~*~❁~*~*~❁~** ॥

सन्निवद्धमिति । अतिक्रान्तोमायाम्वन्धरूपामतिमायःअत्यादयःक्रान्ताद्यर्थेद्वि
तीययेतिसमासः । हेकरुणामयहेकृपालोसन्निवद्धंस्वकर्मणादृढवद्धंअतएवा
हार्य्यमन्यैरनुच्छेद्यम्भूरिप्रभूतम्भुवनानांदुर्गतिभयन्नरकभयम् । स्यान्नारक
स्तुनरकोनिरयोदुर्गतिःस्त्रियामित्यमरः । अपहर्त्तुमद्भुताकृतिंविचित्ररूपामि
मांमायांदृश्यमानांमायांलीलाविग्रहरूपांविभर्षि । अन्येषान्धर्मानुवन्धिविग्रहप
रिग्रहः । भक्तस्तुपरोपकारार्थइत्यर्थः ॥ ३० ॥ ❁*❁*❁*❁*❁ ॥

नरागीति । हे देव चेतस्तव चित्तं रागि रागयुक्तं न । परमं योगित्वादिति भावः । तथापि परमा निरतिशया विलासिता शृङ्गारचेष्टाशीलता भिक्षाटनादिषु किरातात्मतैर्थविकल्पसनितयाचेति भावः । किन्तु शरीरे वधूः अर्द्धाङ्गे वधूः प्रविष्टत्वेनादिति भावः । तथापि मन्मथः कामस्त्वनास्ति तस्य भस्मीकृतत्वादिति भावः । उभयविसंध्याया न्धातुर्ब्रह्मणो नमस्क्रियावन्दनं स्वयं जगद्वन्द्यस्यापीत्यर्थः । इतीत्थं विरुद्धं इदमुक्तं ईहितं चेष्टितं निसर्गतो दुर्बोधं दुरवगम्यमित्यर्थः । अदृष्टपूर्वत्वादिति भावः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३१ ॥ ●━●━●━●━●━●● ॥

तवेति । हे देव तव साङ्गजं सलोम कङ्करि चर्म उशनरीयं सव्यानम् । सव्यानमुत्तरी

> नरागि चेतः परमा विलासिता वधूः शरीरेऽस्ति न चास्ति मन्मथः । न
> मस्क्रिया चोभयधातुरित्यहो निसर्गदुर्बोधमिदं तवेहितम् ॥ ३१ ॥
> तवोशनीयङ्कुरि चर्म साङ्गजं ज्वलन्मणिः सारशनं महानहिः । स्र
> गास्यपंक्तिः शवभस्म चन्दनं कला हिमांशोश्च समं चकासति ॥ ३२ ॥

यन्त्वित्यमरः । दुःस्पर्शमिति भावः । ज्वलन्मणिः ज्वलद्रत्नो महानहिः सारशनं कटिभूषाविशेषः । योऽन्येषाम्प्राणहर इत्यर्थः । स्त्रीवेसारशनं चाथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिष्वित्यमरः । आस्यपंक्तिः कपालम् । स्रक्माल्यं शवभस्म चन्दनं उभयत्रापि यत्स्पर्शममङ्गलत्वेनिभावः । किन्तु एतानि वस्तूनि हिमांशोः कलाचसमं तुल्य तयाचकासति दीप्यन्ते तदाश्रयवशादरम्यस्यापि रम्यतेति किमत्र वक्तव्यमिति भावः ॥ ३२ ॥ ●✱●✱●✱●✱●✱●✱●✱●✱●✱●✱ ॥

अविग्रहस्येति । अविग्रहस्य वस्तुतोऽशरीरस्यापि सतः अतुलेन दुर्बोधत्वादसह्य शनेन हेतुना केनापि कारणेनेत्यर्थः । समेता सङ्गता भिन्ना विलक्षणा चद्वयाद्विविधा

स्त्रीपुंसात्मिकामूर्तिर्यस्मिन्कर्मणि तत्समेत्यभिन्नद्वयमूर्तिर्ययातया तिष्ठतोऽशरी
रस्य शरीरमेव विरुद्धं तदपि नाशोनश्वरात्मकमिति किमतश्चित्रमस्तीति भावः । एव
म्विधस्य तवैव जगत्सु विरुद्धवेषाभरणस्य पूर्वोक्तेयस्य तस्य विरुद्धवेषाभरणस्यापि
सतः कान्तता रमणीयता दृश्यते अन्यस्य न दृश्यते तस्मादचिन्त्योऽसौ तव महिमेति
भावः ॥ ३३ ॥ * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ● * ॥
आत्मेति । हे देव त्वं भूतसंघ इव शरीरादिसंघात इव आत्मलाभपरिणामनिरोधैर्ज
न्मजरामरणैरूपेनो युक्तो नासि । तेन कारणेन हे सर्वभुवनातिग सर्वलोकोत्तर उप

अविग्रहस्याप्यतुलेन हेतुना समेत्यभिन्नद्वयमूर्ति तिष्ठतः । तवैव
नान्यस्य जगत्सु दृश्यते विरुद्धवेषाभरणस्य कान्तता ॥ ३३ ॥
आत्मलाभपरिणामनिरोधैर्भूतसंघ इव न त्वमुपेतः । तेन स
र्वभुवनातिगलोके नोपमानमसि नाप्युपमेयः ॥ ३४ ॥ त्व
मन्तकः स्थावरजङ्गमानां त्वया जगत्प्राणिति देव विश्वम् । त्वं
योगिनां हेतुफले रुणत्सि त्वं कारणं कारणकारणानाम् ॥ ३५ ॥

मीयतेऽनेनेति उपमानं नाऽसि । उपमीयते तदुपमेयमपि नासि न कश्चित्त्वादृशो
स्तीत्वमपि नान्यसदृशः । अनन्यसाधारणत्वादित्यर्थः । वृत्तमुक्तम् ॥ ३४ ॥ *
त्वमिति । हे नाथ त्वं स्थावरजङ्गमानामन्तकः संहर्ता । त्वया हेतुना विश्वं सर्वं ज
गत्प्राणिति जीवति । त्वं योगिनां हेतुः प्रवर्तकं कर्म फलं भोगश्च ते हेतुफले रुणत्सि
निवर्तयसि । तेषां त्वमेव सम्बन्धविमोचक इत्यर्थः । किञ्च त्वं कारणानि भूतानि ते
षां कारणानि भूतसूक्ष्माणि परमाणवो वा तेषां कारणकारणानां कारणं प्रकृत्या
दिद्वारा उत्पत्तिस्थानं । अत्र सर्वत्र यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि यदुपय

न्त्यभिसंविशन्तीति श्रुतेः प्रमाणमिति भावः ॥ ३५ ॥ ०—०—०—०॥

रक्षोभिरिति । रक्षोभी राक्षसैः सुरासुरमनुजास्तैर्दितेः सुतैर्दैत्यैर्वा लोकेषु यदविकलं सम्पूर्णमाधिपत्यमाप्तं प्राप्तन्तत् हे भव शरणगतानामार्तिहारिणे ते भवते तुभ्यं नमस्क्रियायाः । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी पावित्र्याः पापहारिण्याः माहात्म्यं सामर्थ्येन कस्यन्तन्त्यैभवतिश्शरस्स्स्यवननतिरितिभावः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ ३६ ॥ *

अथाष्टमूर्तिषु कश्चित्स्तुवन्वायुमूर्तिन्तावदाह । तरसेति । यः पवनः तरसा बलेन भुवनानि बिभर्ति प्राणात्मना धारयति । यतो यत्प्रेरणात्पवित्रम्परम्परमब्रह्म

रक्षोभिः सुरमनुजैर्दितेः सुतैर्वा यल्लोकेष्वविकलमाप्तमाधिपत्यम् । पावित्र्याः शरणगतार्तिहारिणे ते माहात्म्यन्तव भवतन्नमस्क्रियायाः ॥ ३६ ॥ तरसा भुवनानि यो बिभर्ति ध्वनति ब्रह्म यतः परम्पवित्रम् । परितो दुरितानि यः पुनीते शिव तस्मै पवनात्मने नमस्ते ॥ ३७ ॥ भवतः स्मरतां सदासने जयिनि ब्रह्मपदे निषेदुषाम् । दहते भवबीजसन्ततिं शिखिनेऽनेकशिखाय ते नमः ॥ २८ ॥

वर्णात्मकं ध्वनति नदति । सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णाञ्जनयति इति वचनात् । यः पवनः परितो दुरितानि पातकानि पुनीते शोधयति नाशयतीति यावत् । हे शिव तस्मै पावयतीति पवनो वायुः स एव आत्मा यस्य तस्मै पवनात्मने ते तुभ्यन्नमः । वृत्तमुक्तम् ॥ ३७ ॥ ००—००—००—००—००॥

अथाग्निमूर्तिं स्तौति । भवत इति । जयिनि विजयशीले सर्वोत्कृष्टे ब्रह्ममये ब्रह्मप्रधाने सदासने सम्यगासने योगासने इत्यर्थः । निषेदुषामुपविष्टानाम्भवतः स्मरताम्भवन्तं ध्यायताम् । अधिगर्थेत्यादिना शेषे कर्मणि षष्ठी । भवबीजसन्ततिं संसार

निदानसमूहम्भवनिदानंकर्म्मसंघातन्दहन्तेभस्मीकुर्वते अनेकशिखायवकुङ्क्मा
यायशिखिनेवह्निमूर्त्तयेतेतुभ्यन्नमः ॥ ३८ ॥ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ॥
अथजलमूर्तिंस्तौति ॥ आबाधेति । हेभववीजानाम्प्रभवकारणभूत । जीवाना
मितिपादेतेषांतत्प्रतिविम्बत्वादितिभावः । आबाधा अध्यात्मिकादिदुःखंमरणञ्च
अत्वंताभ्यामयत्नादेवार्च्चिर्यैस्तेनमहताभवानलेनसंसाराग्निनाचिरायचिरंप्लुष्टे
भ्योदग्धेभ्यःसमुपगमेनसंसेवयानिर्वाणंसन्तापशान्तिंयच्छतेददतेजीववतीति
जीवनन्तस्मैजीवनायजलात्मनेतेतुभ्यंनमः ॥ ३९ ॥ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ● ✱ ॥
इदानींनभोमण्डलंस्तौति । यइति । भवेत्यनुवर्त्तते । भवत्यस्मादयंप्रपञ्चइति

आबाधामरणभयार्चिषाचिरायप्लुष्टेभ्यःशिवमहताभवानलेन । नि
र्वाणंसमुपगमेनयच्छतेतेवीजानांप्रभवनमोस्तुजीवनाय ॥ ३९
॥ यःसर्वैषामावरीतावरीयान्सर्वैस्त्वंनावृतोनादिनिष्ठः । मार्गा
तीतायेन्द्रियाणांनमस्तेऽविज्ञेयायव्योमरूपायतस्मै ॥ ४० ॥

भवस्तत्सम्बुद्धौसकलजगज्जनकेतियावत् । वरीयान्उरुतरोविभुरित्यर्थः । प्रि
यस्थिरेत्यादिनाउरुशब्दस्यवरादेशः । यस्त्वंसर्वेषांवस्तूनामावरीताआच्छाद
यिता । वृणोतेस्तृच्प्रत्ययः । सर्वैर्भावैःपदार्थैर्नावृतःकेनापिकदाचिदप्यनावृतः
स्वयंव्यापकत्वादितिभावः । अविद्यमानेआदिनिष्ठेउत्पत्तिनाशौयस्यासौऽनादि
निष्ठोनित्यः । निष्ठानिष्पत्तिनाशान्ताइत्यमरः । इन्द्रियाणांचक्षुरादीनांमार्गातीती
तायअतीन्द्रियाय । अतएवाविज्ञेयायअपरिच्छेद्यायतस्मैव्योमरूपायतेतु
भ्यंनमः ॥ ४० ॥ ● ॥
अणीयसइति । भवेत्यनुवर्त्ततेहेभवअणीयसेसूक्ष्मतराय । तथापि विश्वधारि

सोऽजगत्कारकाय तेतुभ्यंनमः। अन्तिकस्थाय अन्तयोमितयासन्निकृष्टाय सते। न
याविद्दवीयसेदुर्ग्रहायदूरतमाय तेतुभ्यंनमः। वाचांमनसाञ्चगोचरं विषयमती
त्यस्थिताय अवाङ्मानसगोचराय। तत्पतयेतेषांवाङ्मनसामध्यक्षाय। तदध्यक्षस्ते
रेवनदृश्यतइतिविरोधः तेतुभ्यंनमोनमः। व्याप्तेद्वेभवतइतिवक्तव्यमितिद्विरु
क्तिः संभ्रमेणप्रवृत्तिश्चापलमितिकाशिका। भक्त्युद्रेकाच्चसंभ्रमो विरोधाभासोलङ्का
रः॥ ४१॥ **~~•~~*~~•~~*~~•~~*~~•~~**॥
असम्विदानस्येति। सम्विदांज्ञानानामीश। ईशानः सर्वविद्यानामितिश्रुतेरितिभा
वः। प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संविदित्यमरः। असम्विदानस्य अज्ञानस्य। समोगमृच्छि

अणीयसेविश्वविधायिनेनमोनमोऽन्तिकस्थायनमोदवीयसे।
अतीत्यवाचांमनसाञ्चगोचरंस्थितायतेतत्पतयेनमोनमः॥ ४१॥
असम्विदानस्यममेशसम्विदान्तितिक्षितुन्दुश्चरितंनमर्हसि।
विरुध्यमोहात्पुनरभ्युपेयुषाङ्गतिर्भवानेवदुरात्मनामपि॥ ४२॥

पृच्छ्यादिनाविदेः सम्पूर्वादकर्मकाच्छानच्प्रत्ययः। ममदुश्चरितंदुष्प्रयोगरू
पंदुश्चेष्टितंतितिक्षितुंसोढुन्तिजेः सन्नन्तात्तुमुन्प्रत्ययः। त्वमर्हसियोग्योसि। ननु
तवमहानपराधः कथंसोढव्यस्तत्राह। विरुध्येति। मोहादज्ञानाद्विरुध्य वैरमुत्पाद्य
पुनरभ्युपेयुषाम्पश्चाच्छरणागतानान्दुरात्मनामपिभवानेवगतिः त्वंहिशरणागता
नामपराधंनगणयसीत्यर्थः॥ ४२॥ • • • • • • • • • • • • •॥
सम्प्रतिवरंयाचते। आस्तिक्येति। हेप्रियोधर्मोयस्येतिप्रियधर्म। समासान्तोवि
धिरनित्यइतिनसामासान्तोऽनिच्प्रत्ययः। परलोकेमतिरस्तीतिआस्तिकः पार
लौकिकः अस्तितस्मिन्दिष्टमितिठक् तस्यभावः आस्तिक्यंविश्वासः तेनशुद्धंविमल

अस्मै वैदिकाचारमवतः पालयतो धर्मात्मजस्य युधिष्ठिरस्य विहितागसि कृतापकारे शत्रुवर्गविषये हे ईश यया समृद्धा आम्नाऽस्त्रवैभवेन विजयं सम्प्राप्नुयां भजेयं हे भूतनाथ आहवेषु तां विभुतां विभूतिं शस्त्रविद्यामितरदेहि ॥ ४३ ॥ ० * ० ॥

इतीति। इत्युच्चैर्निगदितवन्तं प्रणवश्शरसंभघोनः इन्द्रस्य सूनुमर्जुनं ईशः महादेवः सादरं यथा तथा शान्तयित्वा उपालभ्य अस्मै अर्जुनाय ज्वलता अनलेन तेजसा दीप्त्या परीतं व्याप्तं रौद्रं रुद्रदेवताकं अस्त्राम्पुपतमस्त्रं न्दधानन्धनुरुपपदन्धनुःशब्दोपपदं वेदन्धनुर्वेदमित्यर्थः। अभ्यादिदेश अध्यापयामासेत्यर्थः। धनुरुपपदं वेद

आस्थितस्य शुद्धमवतः प्रियधर्म धर्मं धर्मात्मजस्य विहितागसि शत्रुवर्गे।
संप्राप्नुयां विजयमीश यया समृद्धा तां भूतनाथ विभुतां वितराहवेषु॥ ४३

॥ इति निगदितवन्तं सूनुमुच्चैर्मघोनः प्रणतशिरसमीशः सादरं शान्तयित्वा। ज्वलदनलपरीतं रौद्रमस्त्रं दधानं धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश ॥ ४४ ॥ स पिङ्गाक्षः श्रीमान्भुवनमहनीयेन महसा तनुं भीमां बिभ्रत्त्रिगुणपरिवारप्रहरणः। परीत्येशानं त्रिः स्तुतिभिरुपगीतं सुरगणैः सुतम्पाण्डोर्वीरं जलदमिव भास्वानभिययौ ॥ ४५ ॥

मित्यत्र धनुरुपपदत्वम्वेदशब्दस्य न तु संज्ञिनः तदर्थस्येति। संज्ञायाः संज्ञिगतत्वाभावात्। अवाच्यवचनदोषमाहुरालंकारिकाः। तदुक्तम्। यदवाच्यस्य वचनं स्यात्तद्वाच्यवचनं ज्ञदितमिति। समाधाने तु धनुःशब्दविशेषिते न वेदशब्देन शब्दपरेणो प्यर्थः। परोपदेशयोग्यो धनुर्वेदो लक्ष्यः॥ ४४ ॥ ० * ० * ० * ० * ० ॥

स इति। पिङ्गाक्षः पिङ्गलाक्षः श्रीमान् शोभावान् भुवनमहनीयेन लोकपूज्येन महसा तेजसा भीमां तनुं बिभ्रत्। त्रिगुणः त्रिशिखः परिवारः आकारो यस्य तत् त्रिगुणपरि

वारंत्रिशूलंतदेवप्रहरणमायुधंयस्यसतथोक्तः। सूर्यपक्षेतुगुणत्रयपरिवारःचक्ष्या—
म्नकइतियोऽर्थं। सधनुर्वेदःसुरगणैःस्तुतिभिरुपगीतःसन्ईशानन्देवस्त्रिःत्रि
वारम्। द्वित्रिचतुर्भ्यःसुजितिसुच्प्रत्ययः। परीत्यप्रदक्षिणीकृत्यतोऽस्मात्पाण्डोःसुतं
अर्जुनम्भास्वान्सूर्योजलदमिवाभिययौ। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४५ ॥ ● ● ॥

अथेति। अथशशधरवरप्रदानानन्तरंत्रिदशपतिपुरोगाःइन्द्रादयोलोकपालाः शशधरमौलेःशम्भोःअभ्यनुज्ञामवाप्यपूर्णकामायतस्मैपाण्डवायअवितथफलममोघफलंआशीर्वादमारोपयन्तःप्रयुञ्जानाःविजयिजयशीलंविविधंनानाविधंअस्त्रंऐन्द्रादिकम्वितेरुःददुः ॥ ४६ ॥ ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● ॥

अथशशधरमौलेरभ्यनुज्ञामवाप्यत्रिदशपतिपुरोगाःपूर्णकामायतस्मै। अवितथफलमाशीर्वादमारोपयन्तोविजयिविविधमस्त्रंलोकपालावितेरुः ॥ ४६ ॥ असंहार्योत्साहञ्जयिनमुदयम्प्राप्यतरसाधुरं गुर्वीम्वोढुंस्थितमनवसादायजगतः। स्वधाम्नालोकानान्तमुपरिकृतस्थानममरास्तपोलक्ष्म्यादीप्तन्दिनकृतमिवोच्चैरुपजगुः ॥ ४७ ॥

असंहार्येति। तरसाबलवेगेनजयिनञ्जयशीलंउदयमस्त्रलाभरूपंअभ्युदयं अन्यत्रउदयाद्रिञ्चप्राप्यअसंहार्योत्साहंसंहर्तुमशक्योत्साहञ्जगतोऽनवसादाय क्षेमायगुर्वीन्धुरंदुष्टनिग्रहन्तमोपसंहाररूपंचभारंवोढुंस्थितं। स्वधाम्नास्वतेजसालोकानामुपरिकृतमासनंकृतस्थितिंकृतपदमन्यत्रोपरिवर्तमानंतपोलक्ष्म्यादीप्तन्तम्पाण्डवंअमराःइन्द्रादयः। दिनकृतंसूर्यमिवोच्चैरुपजगुःसाधुमहाभाग्योऽसीतितुष्टुवुः। शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४७ ॥ ❊ ॥

व्रजेति। शिवेनव्रजस्वपुरंगच्छारिलोकंजयेतिगदितःउक्तःयतोपादपद्मानतः

र्शिवपादपङ्कजोनतः सन्। तथा देवसंघैः श्लाघितस्तुतोऽतएव धृता गुर्वी जयल
क्ष्मीर्येन सपाण्डुपुत्रोऽर्जुनः निजगृहं स्वाश्रमं गत्वा प्राप्याथ सादरं यथा तथा धर्म
सूनुं राजानं तत्र नोऽभिनमनं चकार ॥ ४८ ॥ * ॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावा

व्रजंजयरिपुलोकम्पादपद्मानतः सन्नन्दित इति भवेन श्लाघितो दे
वसंघैः। निजगृहमथ गत्वा सादरं पाण्डुपुत्रो धृतगुरुजयल
क्ष्मीर्धर्मसूनुं ननाम ॥ ४८ ॥ * ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारवि
कृतौ किराताऽर्जुनीये महाकाव्ये धनञ्जयास्त्रलाभो नामाष्टादशः स
र्गः ॥ १८ ॥ * ॥ इति महोपाध्यायश्रीभारविविरचितं किराता
र्जुनीयं महाकाव्यं समाप्तिमगमत् ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ * ॥

रीण महोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां किराताऽर्जुनीयव्याख्या
यां घण्टापथसमाख्यायां श्रीअर्जुनवरप्रदानो नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ * ॥
इति महोपाध्यायश्रीमल्लिनाथविरचितो घण्टापथः समाप्तः ॥ श्रीरस्तु ॥ * ॥

|| अथसर्गसूची ||

|| इतिसर्गसूची ||

॥ अथप्रतिसर्गश्लोकसंख्या ॥

सर्ग	श्लोकसंख्या	सर्ग	श्लोकसंख्या
१ प्रथमसर्ग	४८	१० दशमसर्ग	६३
२ द्वितीयसर्ग	५९	११ एकादशसर्ग	८१
३ तृतीयसर्ग	३०	१२ द्वादशसर्ग	५५
४ चतुर्थसर्ग	३८	१३ त्रयोदशसर्ग	७१
५ पञ्चमसर्ग	५२	१४ चतुर्दशसर्ग	६५
६ षष्ठसर्ग	४७	१५ पञ्चदशसर्ग	५३
७ सप्तमसर्ग	४०	१६ षोडशसर्ग	६४
८ अष्टमसर्ग	५७	१७ सप्तदशसर्ग	६४
९ नवमसर्ग	७८	१८ अष्टादशसर्ग	४८

॥ इतिप्रतिसर्गश्लोकसंख्या ॥

॥ अथटीकायांपाणिनिव्याकरणानुयायिन्यांप्रमापकाः ॥

॥ इतिटीकाप्रमापकाः ॥

॥ अथप्रथमसर्गस्यसूची ॥

द्वैतास्येतपोवनेयुधिष्ठिरस्यचरदर्शनम् । श्रियरित्यादिना । १ । तस्यवनेचरस्ययुधिष्ठिरस्यनिकटागमनम् । कृतेत्यादिना । १ । युधिष्ठिरनिकटेदुर्य्योधनकर्तृकप्रजापालनस्यप्रशंसाकरणेवनेचरजनस्यनिश्चयः । द्विषामित्यादिना । १ । युधिष्ठिरंप्रतिवनेचरस्यकथनारम्भः । क्रियासुइत्यादिभिस्त्रिभिः । ३ । युधिष्ठिरस्याग्रेदुर्य्योधनस्यगुणकथनायदूतस्यविज्ञप्तिः ॥ पञ्चदशभिःश्लोकैःविशङ्केत्यादिभिः । १५ । युधिष्ठिरम्प्रतिदूतेनदुर्य्योधनस्यराजनीतिकथनम् । सइत्यादिना । १ । दुःशासनस्ययौवराज्याभिषेककथनम् । प्रलीनेत्यादिश्लोकद्वयैः । २ । युधिष्ठिरंतःदुर्य्योधनस्यभयकथनम् । महीत्यादिना । १ । दुर्य्योधनस्यदमनार्थेयुधिष्ठिरंप्रतिवनेचरस्यकथनम् । इतीत्यादिना । १ । वनेचरेगतेसतिद्रौपदीगृहंगत्वाभीमंप्रतियुधिष्ठिरेणतद्वृत्तान्तकथनम् । निशम्येत्यादिना । १ । तद्वृत्तान्तश्रुत्वायुधिष्ठिरम्प्रतिद्रौपद्याःकथनारम्भः । भवेत्यादिभिःषड्विंशतिश्लोकैःद्रौपद्याःकथनम् । १९ ॥

॥ इतिप्रथमसर्गस्यतात्पर्य्यार्थः ॥

॥ अथद्वितीयसर्गस्यसूचीपत्रं ॥

द्रौपदीकथनानन्तरंयुधिष्ठिरम्प्रतिभीमसेनस्यकथनारम्भः । विहितामित्यादिभ्यांद्वाभ्यांश्लोकाभ्यां । २ । विषमइत्यादिभिःभीमसेनेनद्रौपदीकथितवाक्यप्रशंसनपूर्वकंस्वाभिप्रायकथनंद्वाविंशतिभिःश्लोकैः । २२ । शत्रुनियच्छावश्यकर्त्तव्यताकथनञ्च । १ । क्रुद्धस्यभीमस्यसान्त्वनपूर्वकंयुधिष्ठिरस्यकथनारम्भः । उपपत्तिर्जितेत्यादिचतुर्वृत्तिर्त्तयेनतैरष्टाविंशतिभिः । २८ । भीमम्प्रतियुधिष्ठिरस्यनानानीतिदर्शनपूर्वकम्प्रबोधकथनं । अनुभावकतामित्यादिना । १ । युधिष्ठिर

निकटव्यासदेवस्यसमागमनम्। मधुरैरित्यादिना। १। व्यासस्य … गुणा-
वर्णनन्तेजोविसर्गश्च। इहस्थेत्यादिना। १। युधिष्ठिरेणव्यासदेवदर्शनम्।
अथेत्यादिना। १। व्यासंदृष्ट्वायुधिष्ठिरस्यआसनादुत्थानम्। अवधिनइत्यादि-
ना। १। व्यासम्पूजयित्वातमासनेउपवेश्ययुधिष्ठिरस्योपवेशनम्। व्यक्तेत्यादि-
ना। १। व्यासवक्त्रसुखस्थायिनेत्रप्रसादस्य वर्णनम् ॥

॥ इतिद्वितीयसर्गस्यतात्पर्यार्थः ॥

॥ अथतृतीयसर्गस्यसूची ॥

ततइत्यादिनाअनुष्टुभेत्यन्तैस्त्रिभिः। अथव्यासदेवस्यस्वरूपवर्णनम्। ३। तं
मुनिंप्रतियुधिष्ठिरवाक्यं। धर्म्मेत्यादिना। १। व्यासस्यागमनप्रयोजनमज्ञाना-
र्थेयुधिष्ठिरस्यतंप्रतिकथनारम्भः। अनाप्तेत्यादिश्रोतदित्यन्तैश्चतुर्भिः। ४।
युधिष्ठिरकर्तृकव्यासस्तुतिः। निरास्पदमित्यादिना। १। व्यासंप्रतियुधिष्ठिरस्य
तदागमनप्रयोजनजिज्ञासा। इतीत्यादिना। १। युधिष्ठिरंप्रतिव्यासस्यकथना-
रम्भः। चिचीषतामित्यादि तथापीत्यन्ताभ्यां। २। युधिष्ठिरंप्रतिव्यासस्यप्रेमा-
धिक्यकथनं। सुताइत्यादिनाविधायेत्यादिभिश्चतुर्भिः। ४। व्यासेनदुर्य्योध-
नस्यदुर्जयकथनम्। लभ्येत्यादिना। १। व्यासेनतंप्रतिभाविराज्यलाभकथनंदु-
र्य्योधनादिनिग्रहकथनंयुद्धार्थमुत्कृष्टास्त्राद्याहरणार्थकथनञ्च। त्रिरित्यादि
यस्मिन्नित्यन्ताभ्यां। २। व्यासेनभीष्मशौर्य्यवर्णनम्। सहजन्मामित्यादिना। १।
तेनद्रोणाचार्य्यस्यशौर्य्यवर्णनम्। निरीहस्येत्यादिना। १। कर्णस्यशौर्य्यवर्ण-
नम्। यथेत्यादियस्मिन्नित्यन्ताभ्याम्। व्यासेनभीष्मादिजयार्थेअर्जुनायप्रत्य-
क्षविद्यादानार्थेस्वकीयागमनस्यविज्ञापनं। इतीत्यादिना। १। युधिष्ठिराज्ञया
अर्जुनस्यव्यासनिकटोपवेशनम्। निर्व्वीयेत्यादिना। १। व्यासेनअर्जुनायवि

ग्रादानं । [illegible]दिना । १ । व्यासेनतस्ययोगशिक्षणं । श्राकारमित्यादिना ।
१ । अर्जुनंप्रतितृयकथनारम्भः अनेनेत्यादिना । १ । अर्जुनायेयोगंदत्वातपस्या
[illegible]र्थंव्यासस्योदेशः । करिष्यसेइत्यादिना । १ । इन्द्रस्याराधनार्थंतपस्याक
रणायार्जुनंप्रतिव्यासेनस्थानकथनम् । इतीत्यादिना । १ । एवमुपदेशंकृत्वा
ततस्थानाद्व्यासस्यप्रस्थानम् । कुवेरानुचरस्यकस्यचिद्गुह्यकस्यार्जुननिकटागम
नञ्च । ततेत्यादिना । १ । तस्यगुह्यकस्यार्जुनम्प्रतिप्रसन्नताकथनम् । अथेत्या
दिना । १ । अर्जुनस्यप्रस्थानेनयुधिष्ठिरादीनांम्लानतावर्णनम् । असंशयेत्या
दिना । पञ्चभिःभ्रातृभिःसमंविभज्यदुःखभोगादर्जुनस्यदुःखाल्पत्वज्ञानवर्णनम्
। धैर्य्येणेत्यादिना । १ । शत्रूनप्रतिक्रोधेनार्जुनस्यात्मोत्साहाधिक्यवर्णनम् । अर्जु
नस्यगमनेनभ्रातृणांशोकाधिक्यवर्णनञ्च । तानित्यादिना । अर्जुनस्यद्रौपदीनि
कटागमनं । तथारेत्यादिश्लोकद्वयमेतयन्ताभ्याम् । २ । प्रस्थानकालेअर्जुनंप्रति
द्रौपद्याःप्रेमवर्णनम् । धैर्य्येत्यादिना । १ । अर्जुनंप्रतिद्रौपद्याःकथनारम्भः
। मग्नामित्यादि तदेत्यन्तैःषोडशभिः । १६ । अर्जुनंप्रतिनानानीतिदर्शनपूर्वकं
द्रौपद्याःशिक्षावचनं । उदीतामित्यादिना । १ । द्रौपद्याःशिक्षावाक्यंश्रुत्वा अर्जु
नस्योत्साहवृद्धिः । अथेत्यादिना । १ । अर्जुनस्य शत्रुभयानकशरीरवर्णनम् ।
अविलङ्घ्येत्यादि अलकेत्यन्तैस्त्रिभिः । ३ । धनुर्बाणखड्गादीनगृहित्वाकवचंपरि
धायच कुवेरानुचरेणगुह्यकेनसहार्जुनस्यप्रस्थानं । अनुजगुरित्यादिना । १ ।
आकाशेदुंदुभिशब्दपुष्पवृष्ट्यादिवर्णनम् ॥

। इतीतृतीयसर्गस्यतात्पर्य्यार्थः ॥

॥ अथचतुर्थसर्गस्यसूची ॥

अर्जुनेनहिमालयपर्वतदर्शनञ्च । ततइत्यादिना । १ । शरत्कालीनशोभायु

कदेशेऽर्जुनस्यागमनं ॥ विनमन्नित्यादिना । १ । तद्देशं दृष्ट्वा ... । निरी
क्ष्येत्यादिना । १ । निर्मलजलेमत्स्यस्य शोभावर्णनं । नुतोवेत्यादिनादेवशन्ताभ्यां
शरत्कालीनशोभावर्णनं । १ । जातेत्यादिना । १ । शरन्नदीवर्णनम् । मनोरम
मित्यादिभिः । ३ । गोपस्त्रीस्वभाववर्णनं । उपारमाइत्यादिना । १ । ...भा
रेणासमर्थायागोवर्णनम् । परीतमित्यादिना । १ । वृषवर्णनम् । विमुच्येत्यादि
ना । १ । गोसमूहयुक्तशरन्नदीतीरवर्णनम् । परीत्यादिचतुर्भिः । ४ । गोष्ठेदधि
मन्थनकालेगोपस्त्रीणांवर्णनम् । पपातेत्यादिना । १ । शरत्कालीनपथवर्णनम्
। जनैरित्यादिना । १ । शरत्कालीनशोभायुक्तगृहवर्णनम् । ततइत्यादिना ।
१ । शरत्कालस्यशोभादर्शनार्थमर्जुनम्प्रतिगुह्यकस्यकथनम् । इयमित्यादिना ।
१ । अर्जुनम्प्रतिगुह्यकेनमङ्गलसूचकत्वेनशरत्कालवर्णनम् । उपैतीत्यादिना ।
१ । नद्यादीनांनिर्मलतादिवर्णनम् । पतन्तीत्यादिना । १ । आकाशशोभावर्ण
नम् । विपाण्डुभिरित्यादिना । १ । विद्युद्रहितैर्मेघैर्दिशांस्थूलतावर्णनम् । विहा
येत्यादिना । १ । हंसध्वनिवर्णनम् । अमीइत्यादिना । १ । पक्वशालिवर्णनम् ।
मृडालिनीत्यादिना । १ । सितेत्यन्तैश्चतुर्भिः । ४ । शरत्कालीनदिशावर्णनम् ।
विहारेत्यादिद्वाभ्याम् । २ । गृहम्प्रत्यागच्छन्तीनांगवीशोभावर्णनम् । जनेत्यादि
ना । १ । गोपस्त्रीगीताऽऽसक्तमृगीवर्णनम् । असावित्यादिना । १ । धान्यविशेष
वर्णनम् । अमीइत्यादिना । भ्रमरवर्णनम् । मुखैरित्यादिना । १ । शुकपक्षि
श्रेणीवर्णनम् । इतीत्यादिना । १ । हिमालयदर्शनम् । तमित्यादिना । १ । अ
र्जुनेनतस्यशोभादर्शनम् ॥

॥ इतिचतुर्थसर्गस्यतात्पर्यार्थः ॥

॥ अथपञ्चमसर्गस्यसूची ॥

अयेत्यादिना । १ । अर्जुनस्य हिमालयपर्वतनिकटगमनम् । तपनेत्यादि विनते
त्यन्तैश्चतुर्दशभिः श्लोकैः । १४ । हिमालयस्य स्वरूपवर्णनम् । अनुचरेणेत्यादि
ना । १ । अर्जुनम्प्रति कुबेरानुचरस्य कथनारम्भः । अलमित्यादि त्रयोदशभिः
। १३ । अर्जुनं सम्बोध्य कुबेरानुचरेण हिमालयवर्णनम् । येनेत्यादि कामञ्जि
रित्यन्तैः पञ्चभिः । ५ । अर्जुनम्प्रति मन्दरनामपर्वतन्दर्शयित्वा कुबेरभृत्येन तत्प
र्वतस्य वर्णनम् । व्यधत्तेत्यादि स्थपतेरित्यन्तैर्दशभिः । १० । अर्जुनम्प्रति कैलास
पर्वतं दर्शयित्वा गुह्यकेन तत्पर्वतस्य वर्णनम् । क्षिपतीत्यादि जलदेत्यन्तैश्चतुर्भिः ।
४ । इन्द्रकीलपर्वतमर्जुनाय दर्शयित्वा गुह्यकेन तत्पर्वतस्य वर्णनम् । भवद्भ्या
दिना । १ । तपस्याकरणविषयेऽर्जुनम्प्रति गुह्यकस्य शिक्षावचनम् । १ । माभू
वन्नित्यादिना । १ । अर्जुनम्प्रति गुह्यकस्याशीर्वादः । इतीत्यादिना । १ । एवमुपदे
शं कृत्वा गुह्यके स्वस्थानं गतवति सति अर्जुनस्य तद्विरहादुत्कण्ठा । तमित्यादिना । १ ।
अर्जुनस्येन्द्रकीलपर्वताभिगमनम् ॥

॥ इति पञ्चमसर्गस्य तात्पर्यार्थः ॥

॥ अथ षष्ठसर्गस्य सूची ॥

रुचिरेत्यादिना । १ । अर्जुनेनेन्द्रकीलपर्वतारोहणम् । तमित्यादिना । १ । अर्जु
नोपरि पतत्पुष्पवर्णनम् । अवेत्यादिना । १ । वायुवर्णनम् । उदितेत्यादिना मृद
ङ्गशब्दसादृश्येन जलशब्दवर्णनम् । अवेत्यादिना । १ । वेतसवनस्य नम्रतावर्णन
म् । प्रबभूवेत्यादिना । १ । नद्याः राजहंसानां वर्णनम् । दधतीत्यादिना । १ ।
नदीतीरवर्णनम् । अनुहेमेत्यादिना । १ । नदीतीरस्थितचक्रवाकीवर्णनम् ।
सितेत्यादिना । १ । नद्या जलगतोर्मीणां वर्णनम् । उपलेत्यादिना । १ । नदीफेन
वर्णनम् । गहित्यादिना । १ । वनमध्यस्थानां हस्तिनां क्षरितमदवर्णनम् । प्रतीत्या

दिना । १ । तस्याः शुक्तिवर्णनम् । शुचिरित्यादिना । १ । जले तत्प्रवालशोभा वर्णनम् । उपेत्यादिना । १ । जलचरवर्णनम् । सहृत्यादिना । १ । सर्पनिःश्वास वातेननदीजलस्यचाञ्चल्यवर्णनम् । सहृत्यादिना । १ । अर्जुनेननदीनामतिक्र । अधीत्यादिना । १ । अर्जुनस्येन्द्रकीलपर्वतोपरिवनेगमनम् । अनुसानुत्यादिना । १ । तत्स्थानस्यसौष्ठवं दृष्ट्वा अर्जुनस्यतत्स्थानेतपस्याकरणनिश्चयः । प्रणीत्यादिना । १ । अर्जुनस्यतपस्यारम्भः । शमयन्नित्यादिना । १ । तपस्ययाअर्जुनतेजोवृद्धिः । अधरीत्यादिना । १ । अर्जुनस्यशान्ततावर्णनम् । मनसेत्यादिना । १ । अर्जुनस्यक्षत्रियतपस्तेजसोर्वर्णनम् । शिरसेत्यादिना । १ । तस्यमस्तकेजटाशोभावर्णनम् । धृतेत्यादिना । १ । तस्यचरित्रवर्णनम् । अनुकूलेत्यादित्रिभिः । ३ । अर्जुनस्यतपस्यावर्णनम् । महतइत्यादिना । १ । तस्यधैर्यवर्णनम् । नदित्यादिना । १ । अर्जुनस्यतपःस्थानेइन्द्रानुचरणागमनम् । विदितेत्यादिना । १ । तस्यकठोरतपस्यांदृष्ट्वाइन्द्रानुचरेणइन्द्रनिकटेतद्वृत्तान्तकथनारम्भः । शुचीत्यादिनाविगणय्येत्यन्तैःसप्तभिः । ७ । इन्द्रानुचरणामिन्द्रनिकटेअर्जुनस्यवृत्तान्तकथनम् । अधीत्यादिना । १ । सपुत्रस्यअर्जुनस्यतपोवृत्तान्तंश्रुत्वातेनस्वीयहर्षगोपनम् । प्रणीत्यादिना । १ । इन्द्रस्याप्सरसःप्रतिकथनम् । सुकुमारमित्यादिनापृथुधाम्नीत्यन्तैःषड्भिः । ६ । स्वीयांस्वरूपंवर्णयित्वा अर्जुनस्यतपोभङ्गायताःप्रतीन्द्रस्यादेशः । आशंसितेत्यादिना । १ । इन्द्रस्याज्ञांप्राप्याप्सरसांसौन्दर्यप्रकाशः । प्रणतीत्यादिना । १ । इन्द्रंप्रणम्यार्जुनस्यतपोभङ्गायाप्सरसम्प्रस्थानम् ॥

॥ इतिषष्ठसर्गस्यसमाप्यर्थाः ॥

॥ अथसप्तमसर्गस्यसूची ॥

श्रीमद्भिरित्यादिना। १। इन्द्रसैन्येष्वप्सरसां प्रस्थानकाले मृदङ्गशब्दवर्णनम्। सोत्कण्ठैरित्यादिना। १। तासामाकाशपथेन गमनम्। धूतानामित्यादिना। १। अप्सरसां श्रमजन्यकपोलशोभावर्णनम्। तिष्ठद्भिरित्यादिना। तासां रथसमूहस्य गतिवर्णनम्। कान्तानामित्यादिना। १। अप्सरसां घर्मजलवर्णनम्। रंजद्भिरित्यादिना। १। तासां रथपताकावर्णनम्। रामाणामित्यादिना। १। तासां दर्शनेन गन्धर्वाणां विस्मयज्ञानम्। सिन्दूरैरित्यादिना। १। नाभिःसङ्गतानामिन्द्रहस्तिनां वर्णनम्। अत्यर्थमित्यादिना। १। इन्द्रसैन्यानां स्वर्गगङ्गातीरगमनम्। आमत्तेत्यादिना। १। स्वर्गगङ्गावायुवर्णनम्। सम्भिन्नैरित्यादिना। १। हस्तिघोटकादीनां गङ्गाजलप्रवेशेन जलस्योच्छलतावर्णनम्। कान्तानामित्यादिना। १। रथचक्राणां निःशब्दतावर्णनम्। तप्तानामित्यादिना। १। मेघजलैनहस्तिनां तापदूरीकरणम्। संवातेत्यादिना। १। अप्सरसां काञ्चीमणिशोभावर्णनम्। प्रतीत्यादिना। १। मेघजलबिन्दुभिरप्सरसां श्रमदूरीकरणम्। यातस्येत्यादिना। १। अप्सरसामाभरणमणिशोभावर्णनम्। संबिद्धाबित्यादिना। १। इन्द्रसैन्यस्येन्द्रकीलपर्वतागमनं। आकीर्णेत्यादिना। १। इन्द्रकीलस्थितस्याकाशस्थनदीसादृश्येन वर्णनम्। सेतुत्वमित्यादिना। १। अतिश्रमेणाकाशात्पृथिव्यां घोटकै रथानयनम्। माहेन्द्रमित्यादिना। १। आकाशादेव हस्तिनां भूमावतरणं। उत्सङ्ग इत्यादिना। १। इन्द्रकीलस्थितनदीतीरेषु घोटकानां खुरचिह्नवर्णनम्। सध्यानमित्यादिना। १। तत्र मयूरै रथशब्दश्रवणं। संभिन्नामित्यादिना। १। पर्वतोपरिस्थितक्षुद्रनदीतो जलनिर्गमस्य वर्णनम्। आसन्नित्यादिना। १। हस्तिनीं दृष्ट्वा हस्तिनां चाञ्चल्यं। नीरंध्रमित्यादिना। १। सैन्यधूलिवर्णनम्। सम्भोगेत्यादिना। १। गङ्गानिकटभूमाविन्द्रसैन्यस्यावस्थानम्। भूभर्तुरित्यादिना। १। सैन्यावस्थानेनेन्द्रकीलपर्वतस्य शोभातिशयवर्णनम्

। सामोदाइत्यादिना । १ । अप्सरोभिः सुगन्धिपुष्पादीनामुपभोगः । आगमइत्यादिना । सर्पभयेनाप्सरसास्वन्दनवनागमनम् । उत्कृष्टेत्यादिना । १ । हस्तिपकैः पर्वतात् पृथिव्यां हस्तिनामानयनम् । प्रस्थानेत्यादिना । १ । हस्तिनां तोहमृङ्खवर्णनम् । आयस्तइत्यादिभिस्त्रिभिः । ३ । जलक्रीडनां हस्तिनां वर्णनम् । प्रश्च्योतदित्यादिना । १ । हस्तिनां जलादुत्यानम् । आकीर्णमित्यादिना । १ । सैन्यधूलिभिर्हस्तिमदजलैश्चयुक्तस्य नदीजलस्य वर्णनम् । ओमङ्गिरित्यादिना । १ । हस्तिनां गण्डस्थलस्य शोभावर्णनम् । निःश्वेषमित्यादिना । १ । हस्तिमदगन्धयुक्तस्य वायोर्वर्णनम् । सादृश्यमित्यादिना । १ । हस्तिशब्दवर्णनम् । शाखेत्यादिना । १ । अप्सरोगणयुक्तस्य वनस्य शोभावर्णनम् ॥

॥ इति सप्तमसर्गस्य नामपर्य्यायः ॥

---*---

॥ अथाष्टमसर्गस्य सूचीपत्रम् ॥

अथेत्यादिभ्यां । २ । गन्धर्वैः सह वनप्रवेशं कुर्वतीनामप्सरसां रूपवर्णनम् । निवृत्तेत्यादिना । १ । आकाशगमनापेक्षयाऽप्सरसां पृथिव्यां गमनस्य मनोहरत्ववर्णनम् । घनानीत्यादिना । १ । अप्सरसां पुष्पवनेषु स्वच्छन्दतो गमनम् । तनूरित्यादिना । १ । लतासादृश्येन स्त्रीणां बाह्वोर्वर्णनम् । निपीयेत्यादिना । १ । अप्सरोभिरशोकपुष्पशोभावर्णनम् । करावित्यादि जहीहीत्यन्ताभ्याम् । २ । मानिनीवर्णनम् । समुन्नतैरित्यादिना । १ । वनस्य नदीवर्णनम् । विदूरेत्यादिना । १ । जलबिन्दुवर्णनम् । सखीत्यादिना । १ । लतावर्णनम् । उपेइत्यादिना । १ । वनशोभां दृष्ट्वाऽप्सरसां मनोहरत्वम् । सुगोचरइत्यादिना । १ । गन्धर्वान्प्रति अप्सरसां फलपुष्पादियाचनम् । प्रयच्छतेत्यादिना । १ । मानिनीवर्णनम् । प्रियेइत्यादिभिः पञ्चभिः । ५ । गन्धर्वैः सहाप्सरसां शृङ्गारक्रीडावर्णनम् ।

हूमानीत्यादिभ्यां । २ । घनश्रोणीभासांदृश्येनाप्सरोगणशोभावर्णनम् । वरोरु भिरि त्यादिना । १ । अधीरसाप्सरसावर्णनम् । विसारीत्यादिना । १ । तासांजघनवर्णनम् । मनूकसदित्यादिना । १ । तासांमध्यदेश वर्णनम् । समानेत्यादिना । १ । तासांमुखवर्णनम् । विनिर्व्यतीनामित्यादिना । १ । तासां दर्शनेनगन्धर्वाणांहर्षः । अथेत्यादिना । १ । गङ्गाजलावगाहनार्थमप्सरसामाह्वानस्योत्प्रेक्षा । प्रयात्नेत्यादिगतैरित्यन्ताभ्यां । २ । गङ्गायाःपद्मादिसादृश्येनाप्सरसांमुखादिवर्णनम् । विभिन्नेत्यादिना । १ । गन्धर्वाणांगङ्गाजलावगाहनानन्तरमप्सरसांजलप्रवेशः । विगाढेत्यादिभ्यां । २ । गन्धर्वाणामप्सरसाञ्चजलप्रवेशेनजलस्योच्छलनावर्णनम् । विधूतेत्यादिना । १ । गङ्गातरङ्गस्यकम्पस्यवर्णनम् । विपक्षेत्यादिपञ्चभिः । ५ । अप्सरसांवक्षसिनखचिह्नादिवर्णनम् । श्रुतिमित्यादिना । १ । अप्सरसांजलक्रीडाश्रमेणाभूषणानांसस्थानात्स्खलनम् । विपक्षेत्यादिना । १ । अप्सरसांवक्षुरञ्जनादिक्षरणम् । तथेत्यादिना । १ । जलार्द्रतयातासांशोभावर्णनम् । शुभेत्यादिना । १ । गङ्गातरङ्गसादृश्येनाप्सरसांकान्त्यवर्णनम् । हृदेत्यादिना । १ । जलेकराघातेनस्तनद्वयास्फालनम् । श्रियेत्यादिना । १ । जलेप्रतिविम्बितानान्तासांमुखानांवर्णनम् । परीत्यादिभ्यां । २ । जलेमत्स्यस्पर्शाद्भीतायाःकस्याश्चिन्नायकालिङ्गनम् । विरहेत्यादिना । १ । जलकानामितस्ततःपतनाम्मुखस्यशोभावर्णनम् ॥ कर्यथे त्यादिना । १ । अगाधजलपतनाद्भयाकस्याश्चिन्नायकालिङ्गनम् । प्रियैरित्यादिभिस्त्रिभिः । ३ । गन्धर्वैसहाप्सरसांजलक्रीडावर्णनम् । निरञ्जनेइत्यादिना । १ । [illegible]ादिवर्णनम् । निमित्तेत्यादिना । १ । स्वच्छजलविहारं [illegible]तीरमागच्छन्तीनामप्सरसांवेगेनजलस्थितीरगमनवर्णनम् । प्रियेणेत्यादिना । १ । सपत्न्याःपद्मान्तजलसेकेनकस्याश्चिन्नायकम्प्रतिमानः । नी

रेत्यादिना।१। मार्गजलाभीरप्राप्तिः। संक्रान्तेत्यादिना।१। चन्द्रसमीपसरि रेखाजलशोभावर्णनम्॥

॥ इत्यष्टमसर्गसूचनापत्री ॥

॥ अथनवमसर्गस्यसूची ॥

बंद्धेत्यादिना।१। अस्तगमनार्थं सूर्य्यस्य समुद्रनिकटगमनम्। मध्येत्यादिना।१। सूर्य्याकाले आकाशस्य शोभावर्णनम्। व्रजित्यादिना।१। अस्तकालीन सूर्य्यस्य स्वरूपवर्णनम्। गम्यतामित्यादिना।१। चक्रवाकपक्षिणोर्मनस्तापवर्णनम्। मुक्तेत्यादि कान्तेत्यन्ताभ्याम्।२। अस्तंगमितस्य सूर्य्यस्य रश्मिवर्णनम्। अयेत्यादिना।१। सूर्य्यास्तवर्णनम्। आकुलेत्यादिप्रभृत्यादिभिः।३। सन्ध्याकालवर्णनम्। शोभयेत्यादिसकलामित्यन्ताभ्याम्।२। सन्ध्यापगमवर्णनम्। इत्युक्तमित्यादिचक्रनीचेनाभ्याम्।२। रात्रिविरहिणामपक्षिणां वर्णनम्। रश्मिनेत्यादिना।१। चकचकीनामवस्थादि वर्णनम्। शब्देत्यादिना।१। ताराप्रकाशेनाकाशशोभावर्णनम्। चन्द्रेत्यादिना।१। पूर्वदिशि चन्द्ररश्मीनामुदयः। एकतीत्यादिना।१। पूर्वदिक्चन्द्र संगतावर्णनम्। नीलेत्यादिना।१। चन्द्ररश्मीनां शोभावर्णनम्। आमित्यादिना।१। चन्द्ररश्मिना ऽन्धकारनाशनम्। अनिलेत्यादिना।१। दिगन्तशोभावर्णनम्। लेखयेत्यादिना। चन्द्रोदयप्रागवस्थावर्णनम्। दीपयन्नित्यादिना।१। चन्द्रोदयः। कल्पतेत्यादिनेत्यन्ताभ्याम्।२। चन्द्रोदयेसमि रश्मिवर्णनम्। मानिनीत्यादिना।१। चन्द्रकान्तमणिस्थमन्दमन्दगमनम्। क्षिप्यतइत्यादिना।१। चन्द्रस्य रक्ततेजावर्णनम्। प्रेरितइत्यादिना।१। चन्द्ररश्मिभिरन्धकारनाशवर्णनम्। तारतामित्यादिना।१। ओषधी

सुमेरोर्वृक्षाणांछायावर्णनम् । आतपइत्यादिना । १ । चक्रवाकपक्षिभिश्चन्द्र
कीरणानांदुःसहत्ववर्णनम् । गन्धमित्यादिना । १ । रात्रिवायुवर्णनम् । स
न्निधानमित्यादिओजसेत्यन्ताभ्याम् । २ । चन्द्रस्यवर्णनम् । संद्धानामित्यादि
ना । १ । अप्सरसामाभरणधारणेच्छा । मस्तनइत्यादिना । १ । अप्सरसांर
मणेच्छयास्वस्वनायकमेलनेच्छा । प्रस्थितेत्यादिआश्लिष्टेत्यन्तैस्त्रिभिः । ३ । अभि
सारिकावर्णनम् । उच्चमित्यादिविभिन्नेत्यन्ताभ्याम् । २ । सखीनायिकयोरन्यो
न्यंसम्वादःनायकागमनञ्च । योषितइत्यादिना । १ । नायकसङ्गमेनायिकानांध
र्म्मोद्गमः । प्रौढिमित्यादिना । १ । नायिकानांकामवर्णनम् । द्वारीत्यादिना । १ ।
कलहान्तरितावर्णनम् । साचीत्यादिना । १ । नायकसङ्गमेनायिकायालज्जात्य
गवर्णनम् । सव्यलीकमित्यादिना । १ । क्रोधेनगमनोन्मुखस्यनायकस्यनायिका
थीरोदनेननिवारणं । भर्त्सितेत्यादिना । १ । नायिकायामिविडस्नेहोद्गमान्नायकेन
तस्यामानज्ञानम् । लोचनेत्यादिपातुमित्यन्तैःपञ्चभिः । ५ । नायिकानांशृङ्गारक्रीडा
वर्णनम् । कान्तेत्यादिना । १ । चतुर्भिःकन्दर्पकर्तृकवाणसन्धानवैयर्थ्यवर्णनम् ।
कुप्यतेत्यादिभिस्त्रिभिः । ३ । नायिकानांमधुपानम् । भृङ्गइत्यादिना । १ । म
धुपानकालेपानपात्रपतितानांनायिकानयनप्रतिबिम्बानांवर्णनम् । ओष्ठेत्यादि
ना । १ । नायिकामुखरूपपानपात्रेणनायकानाम्मधुपानम् । प्राप्यनइत्यादि
ना । १ । नायिकामुखसम्बन्धेनमधुनोऽतिशयमाधुर्य्यम् । वीक्ष्येत्यादिना । १ ।
नायकैःसहनायिकानांमधुपानम् । लोचनेत्यादिवञ्चेत्यन्तैःपञ्चभिः । ५ । मधु
पानेनाप्सरसांनयनादिरक्तत्ववर्णनम् । कामवामित्यादिशीधुपानेत्यन्तैर्नवभिः ।
९ । अप्सरसांमधुपानसमनन्तरंशृङ्गारचेष्टावर्णनम् । अन्योन्येत्यादिना । १ ।
एवम्विहारंकुर्वतीनामप्सरसांसम्भोगरात्रिप्रभातः । निद्रेत्यादिना । १ । गन्ध
र्वाणांनिद्रात्यागेप्सितनिशाविहारस्मरणम् । कान्तेत्यादिना । १ । प्रातःकालीन

वायुनाऽप्सरसां सुखानुभवः । आमोदेत्यादिना । १ । अप्सरसां मुखेषु पीतमद्
शेषस्य शोभावर्णनम् । गतेत्यादिना । १ । अप्सरसां रमणविमुक्तेषु शोभावर्णनं ॥

॥ इति नवमसर्गस्य कथापर्य्यायः ॥

॥ अथ दशमसर्गस्य सूचीपत्रम् ॥

कृषीत्यादिना । १ । अर्जुनप्रलोभनार्थमप्सरसां गमनम् । द्रुतेत्यादिना । १ ।
नितम्बभारेणाप्सरसो भूमौ शीघ्रगमनासामर्थ्यम् । निशमेत्यादिना । १ । भूमाव
प्सरसाङ्गरागतलशोभावर्णनम् । ध्वनिरित्यादिना । १ । नाकानूपुरशब्दवर्णन
म् । अवेत्यादिना । १ । अर्जुनस्याश्रमे व्याघ्रादिहिंस्रजन्तून् दृष्ट्वा गन्धर्वाप्सरसा
म्भयम् । तपेत्यादिना । १ । अर्जुनाश्रमेणाशान्तकोलाहरणम् । सचकितमि
त्यादिना । १ । अप्सरोभिर्भूमावर्जुनस्य पदचिह्नदर्शनम् । कतीत्यादिना । १
। आश्रमे फलपुष्पसमृद्धिदर्शनेनाप्सरोभिरर्जुनप्रभाववर्णनम् । मृदितेत्यादि
ना । १ । अर्जुनतपःस्थानस्य शोभावर्णनम् । यमेत्यादिभिरेत्यन्तैः पञ्च
भिः । ५ । अप्सरोभिरर्जुनस्य दर्शनं अर्जुनस्वरूपवर्णनञ्च । अनुमित्यादिना
। १ । अर्जुनं दृष्ट्वा तासां तद्विलोभनार्थं यत्नवैफल्यवर्णनम् । सुवोत्यादिना ।
१ । अर्जुनविलोभनरूपस्येन्द्रनिदेशस्याप्सरोभिर्भङ्गभाववर्णनम् । अयेत्यादि
ना । १ । अर्जुनस्य सौन्दर्य्यं दृष्ट्वाऽप्सरसां कामोद्रेकः । सपदीत्यादिना । १ ।
गन्धर्वैरर्जुनस्य मोहनाय युगपत्सर्वेषामृतूनां प्रकाशनम् । व्रजतेत्यादिव्यथितमि
त्यन्तैश्चतुर्भिः । ४ । वर्षाकालवर्णनम् । अमीत्यादिना । १ । अर्जुनेन चित्ता
विकारवर्णनम् । धृतेत्यादि मुकुलितेत्यन्तैश्चतुर्भिः । ४ । शरत्कालवर्णनम् ।
अविरलेत्यादि निचयिनीत्यन्ताभ्याम् । २ । हेमन्तकालवर्णनम् । कतीत्यादि
ना । १ । शिशिरकालवर्णनम् । कुसुमेत्यादि [illegible]त्यन्तैश्चतुर्भिः । ४ । वस

न्तकालवर्णनम् । प्रभवतीत्यादिना । १। अर्जुनस्यजितेन्द्रियत्ववर्णनम् । का यमित्यादिना । १। ग्रीष्मकालवर्णनम् । वलेत्यादिश्लोकान्ताभ्यां । २। चतु र्नोमंत्र्जुनविषयेवैफल्यवर्णनम् । नदन्तीत्यादिना । १। अप्सरोभिरर्जुनस्य से न्द्रव्यंदर्शनम् । मुनिमित्यादिना । १। अर्जुनंदृष्ट्वा अप्सरसांशृङ्गारभावः । प्रहृतमित्यादिअभिनयइत्यन्ताभ्याम् । २। तासाम्प्सरसांपद्मभ्रमेणाभ्र मराणांपतनम् । अविरलेत्यादिना । १। तासाम्प्सरसांलकस्यवर्णनम् । रू पेत्यादिना । १। अर्जुनम्प्रतितासांमनोऽभिलाषस्यव्यक्तताकरणम् । अभीत्या दिधृतेत्यन्ताभ्यां । २। अप्सरोभिरर्जुनंप्रतिशृङ्गारचेष्टाव्यञ्जनम् । सखीत्यादि अहोहीत्यन्तैःषड्भिः । ६। कयाचिदप्सरसासहरमणार्थमर्जुनम्प्रतिकस्याश्चि दप्सरसोवचनम् । सललितेत्यादिअयकलेत्यन्तैरष्टाभिः । ८। अर्जुनस्यमो हनार्थमप्सरसांनानाप्रकारकटाक्षपातादिरूपकामभावप्रकाशनम् । अलस मित्यादिरुचिकरेत्यन्तैस्त्रिभिः । ३। अप्सरसामर्जुनमोहनासामर्थ्येनस्वीयस्वी यकटाक्षपातादीनांवैफल्यवर्णनम् । स्वयमित्यादिना । १। इन्द्राराधनार्थमर्जु नस्यतपस्यागमेवंसहाप्सरसांस्वस्थानगमनम् ॥

॥ इतिदशमसर्गस्यतात्पर्य्यार्थः ॥

॥ अथएकादशसर्गस्यसूचीपत्रं ॥

अत्रसर्गेऽर्जुनेनेन्द्रस्यदर्शनम् । अथेत्यादिना । १। अर्जुनस्याश्रमेवृद्धमुनि वेषेनेन्द्रस्यागमनम् । मुनीत्यादिजरतीमित्यन्तैःषड्भिः । ६। इन्द्रस्यवृद्धमुनि वेषवर्णनम् । अभितद्इत्यादिना । १। इन्द्रंदृष्ट्वाअर्जुनस्यमहाहर्षः । आतिथे यीमित्यादिना । १। अर्जुनस्यपूजनेनपरितुष्टस्येन्द्रस्यार्जुनम्प्रतिकथनारम्भः । त्वयेत्यादिना । १। इन्द्रेणार्जुनस्यतपस्याप्रशंसा । प्रेयसीत्यादिना । १। इ

न्द्रेणार्जुनस्याकृतिप्रशंसा । मरुदित्यादिश्लोकद्वयेनाभ्याम् । २ । अर्जुनेन
मोक्षमहेन्द्रेणसंसारनिन्दनम् । चितेत्यादिजयमित्यन्तैश्चतुर्भिः । ४ । अर्जुन
स्यतपस्विवेषंवीक्ष्यवेदव्रतदृष्ट्वाइन्द्रस्यब्राह्मणात्क्षत्रियोभयवन्देह । यहत्यादि
विविक्तमित्यन्तैरूनविंशतिभिः । १९ । अर्जुनस्यप्रतिरहिकयुद्धादिरूपफलार्थेत
पस्यादिकरणस्यनिन्दापूर्वकमिन्द्रेणयोगकथनम् । व्याहृत्येत्यादिना । १ । इ
न्द्रस्यकथनानन्तरंतम्प्रतिअर्जुनस्योत्तरकथनारम्भः । प्रसादेत्यादिइदमित्यन्तै
स्त्रिभिः । ३ । विशेषतोज्ञात्वाकथितवतइन्द्रस्यवाक्येऽर्जुनेनस्वस्यानस्याकथन
म् । क्षत्रियइत्यादिना । १ । अर्जुनेनेन्द्रंप्रतिस्वनामजातिपितृनामादिकथनम्
। तस्येत्यादिना । १ । व्यासस्यादेशात्स्वकीयतपस्याकरणकथनम् । दुरक्षानि
त्यादिउपाधत्तेत्यन्तैस्त्रिभिः । ३ । अर्जुनेनदुर्य्योधनादिकृतानांस्वीयापमाना
नांकथनम् । तामित्यादिश्रयथेत्यन्ताभ्याम् । २ । द्रौपद्याःदुःखवर्णनम् । सो
ढेत्यादिना । १ । युधिष्ठिरस्यसुखभावकथनम् । स्थितोत्यादिना । १ । सामा
न्यतोमानिजनानांचरित्रवर्णनम् । धात्रीत्यादिना । १ । दुर्य्योधनादीनांदुष्टता
कथनम् । अपेत्यादिना । १ । दुर्ज्जनानांचरित्रकथनम् । ध्वंसेतेत्यादिश्रवेत्यन्ता
भ्याम् । २ । अर्जुनेनस्वकीयदुःखविज्ञापनम् । शक्तीत्यादिना । १ । मानहीन
स्यदुर्दशाकथनम् । अलंघ्यमित्यादिउदाहरणमित्यन्तैःषड्भिः । ६ । मानिज
नानांसर्वोत्कृष्टत्ववर्णनम् । नसुखमित्यादिना । १ । अर्जुनस्यधनादिषुस्या
स्पृहाकथनम् । प्रमार्ष्टुमित्यादिना । १ । शत्रुनिग्रहमात्रेनिजस्पृहाकथनम् । अ
पेत्यादिवंशेत्यन्ताभ्याम् । २ । शत्रुनिग्रहस्यावश्यकत्वकथनम् । अजन्मेत्या
दिकृतमित्यन्तैस्त्रिभिः । ३ । शत्रुनिग्रहकारणात्समाधेर्बाधकत्वकथनम् । असेत्या
दिना । १ । तेजस्विपुरुषस्यगुणकथनम् । ययेत्यादिना । १ । युधिष्ठिरस्य
स्मिन्दुर्य्योधनादिजयस्याशाकथनम् । सइत्यादिना । १ । इन्द्रंप्रत्यर्जुनेन

मर्मुरादेशस्याकरणेदोषकथनम् । कथमित्यादिना । १। यौवनकालेशत्रुनिग्र हस्यावश्यकर्तव्यताकथनम् । आशकेत्यादिना । १। समानुःकुन्त्याभ्रातुर्युधिष्ठि रस्य च शत्रुनिग्रहमकृत्वाधर्म्ममात्रकरणेऽननुमतिकथनम् । सधर्म्ममित्यादि ना । १। क्षत्रियाणांसधर्म्मादेवशत्रूणांभयजननकथनम् । विच्छिन्नेत्यादिना । १। इन्द्राराधनंकृत्वादुर्य्योधनादीनांनिपातनरूपनिजमनोभिलाषस्यकथन म् । इतीत्यादिना । १। एवमर्जुनस्यवाक्यंश्रुत्वापरितुष्टेनेन्द्रेणार्ज्जुनमाश्लिष्य तं प्रतिशिवाराधनार्थमुपदेशकथनम् । प्रीतइत्यादिना । १। शिवाराधनस्यफलंक थयित्वाइन्द्रस्यान्तर्द्धानम् ॥

॥ इत्येकादशसर्गस्यतात्पर्य्यार्थः ॥

---*---

॥ अथद्वादशसर्गस्यसूची ॥

अथेत्यादिना । १। इन्द्रस्यादेशंप्राप्यशिवस्याराधनार्थमर्जुनस्यतपस्याकरणा रम्भः । अभीत्यादितपसेत्यन्तैःपञ्चभिः । ५। तस्यतपस्यावर्णनम् । ज्वलतइत्या दिजपतइत्यन्ताभ्यां । २। तस्यतपस्ययातेजोवृद्धिवर्णनम् । कवचमित्यादिना । १। तस्यतपस्याकालीनावस्थावर्णनम् । प्रविवेशेत्यादिना । १। तेजसातस्यगौ रववर्णनम् । परीत्यादितमुद्दीत्यन्तैश्चतुर्भिः । ४। अर्जुनस्यतेजोवर्णनम् । म रुतामित्यादिनददाहेत्यन्ताभ्यां । २। अन्यतापसैरतितेजस्विनोऽर्जुनस्यदर्श नम् । विनयइत्यादिना । १। मुनीनांशिवनिकटगमनम् । परीत्यादिना । १ । शिवस्यातितेजोमयत्वात्तस्यदर्शनेमुनीनांप्रथमतोऽसामर्थ्यम् । अथेत्यादिना । १। शिवस्यस्वेच्छयामुनिभिस्तेजोमध्यवर्त्तिशिवदर्शनम् । ककुदेइत्यादिसु तेत्यन्तैःपञ्चभिः । ५। शिवस्यस्वरूपवर्णनम् । वशिभिरित्यादिमुनयइत्यन्ताभ्यां । २। मुनिभिःशिवंप्रत्यर्जुनस्यतपस्यावृत्तान्तकथनारम्भः । तरसेत्यादिकिमित्य

न्तैःषड्भिः । ६ । शिवंप्रतिमुनिभिरर्जुनस्यतपस्यारूपतेजसांकथनम् । इतीत्यादिना । १ । मुनीनांवाक्यानन्तरन्तान्प्रतिशिवस्यकथनारम्भः । बदरीत्यादित्रयमित्यन्तैस्त्रिभिः । ३ । मुनीन्प्रतिशिवेनकृष्णार्जुनयोःस्वरूपकथनम् । सुरेत्यादितपसेत्यन्तैश्चतुर्भिः । ४ । किरातरूपेणार्जुनस्यनिकटङ्गत्वातस्यविक्रमदर्शनार्थंमुनीन्प्रतिशिवस्ययुक्तिकरणम् । इतीत्यादिवृहदित्यन्तैस्त्रिभिः । ३ । शिवेऽङ्गीकृतस्यकिरातवेषस्यवर्णनम् । अन्वित्यादिना । १ । शिवगणैःसैन्यवेषधारणंतस्यवर्णनं । विरचय्येत्यादिना । १ । किरातरूपिणाशिवेनसहसैन्यवेषधारिणांगणानांमृगयाकरणार्थंप्रस्थानम् । क्षुभितेत्यादिना । १ । सैन्यभयेनमृगपक्षिणांशब्दवर्णनम् । नेत्यादिना । १ । मृगपक्षिणामतिशयभीतिवर्णनम् । चमरीत्यादिना । १ । चमरीनामपशुविशेषाणाम्भयेनधूनिनावर्णनम् । हरेत्यादिना । १ । सिंहैःसभयंशिवसैन्यदर्शनम् । विभरामित्यादिना । १ । शिवसैन्यगणेननदीनांजलस्यसौगन्ध्यवर्णनम् । महिषेत्यादिना । १ । सैन्यमहिषादिमग्नतमालवृक्षादिगन्धयुक्तवायुवर्णनम् । मथितेत्यादिना । १ । सैन्यैःसरोवरादीनांशोषणम् । इतीत्यादिना । १ । एवंप्रकारेणसैन्यैःसहकिरातरूपवर्णनम् । शिवस्यार्जुनतपःस्थानगमनञ्च । सततमित्यादिना । १ । शूकररूपधारिणोदानवस्यपश्चात्किरातरूपिणःशिवस्यगमनम् । कच्छान्तइत्यादिना । १ । गङ्गातीरेसैन्यगणान्स्थापयित्वाकतिपयकिरातैःसहकिरातरूपिणःशिवस्यशूकरस्यपश्चादर्जुनस्यसन्मुखेउपस्थितिः ॥

॥ इतिद्वादशसर्गस्यतात्पर्यार्थः ॥

॥ अथत्रयोदशसर्गस्यसूचीपत्रम् ॥

[illegible]त्यादिना । १ । अर्जुनेनतस्यशूकरस्यदर्शनम् । स्फुटेत्यादिना । १ । म

ष्टांभयानकं सूकरं दृष्ट्वा सभयस्यार्ज्जुनस्य वितर्ककरणारम्भः। घनेत्यादिकुर्वित्यन्तैरेकादशभिः। ११। भयानकमूर्त्तिं किरातरूपिणं शिवं दृष्ट्वाऽतिदुर्वृत्तं सूकरञ्च दृष्ट्वाऽर्ज्जुनस्य वितर्कः। इतीत्यादिना। १। तस्य हननार्थमर्ज्जुनेन धनुर्बाणग्रहणम्। अनुभावेत्यादिभ्यां। २। अर्ज्जुनेन धनुषि बाणयोगे सति इन्द्रकीलस्थलोकानां भयम्। ददृश इत्यादिना। १। सविस्मयेन शिवेनार्ज्जुनदर्शनम्। विचकर्षेत्यादिना। १। किरातरूपिणा शिवेन धनुराकर्षणम्। स इत्यादिना। १। ससज्जयोः शिवार्ज्जुनयोर्मध्ये सूकरस्योपस्थितिः। अथेत्यादिना। १। शिवधनुषो बाणपतनम्। व्रजत इत्यादिना। १। बाणशब्दस्य वर्णनम्। अपयन्नित्यादिना। १। सूकरशरीरं प्रविशतो बाणस्य लोकैर्द्दर्शनम्। स इत्यादिना। १ तस्य बाणस्य पृथिवीप्रवेशः। सपदीत्यादिना। १। अर्ज्जुनबाणस्याकाशगमनम्। १। परमेत्यादिना। १। अद्दं हत्वा अर्ज्जुनबाणस्य पुनः पतनम्। अविभावितेत्यादिना। १। तद्बाणेन सूकरशरीरवेधः। स इत्यादिना। १। महादेवेन विद्धस्य सूकरस्यार्ज्जुनबाणेन वेधः। अविवेकेत्यादिना। १। शिवार्ज्जुनयोर्बाणाभ्यां सूकरस्यावसादः। अथेत्यादिना। १। अवसन्नस्य सूकरस्य भूमौ पतनम्। स इत्यादिना। १। सूकरस्य प्राणत्यागः। स्फुटेत्यादिना। १। विद्धबाणस्य ग्रहणार्थमर्ज्जुनस्य सूकरनिकटागमनम्। उपकार इत्यादिना। १। बाणस्यादर्शनम्। स इत्यादिना। १। अर्ज्जुनेन स्वकीयबाणदर्शनम्। तत्रेत्यादिना। १। शिवानुचरस्य धनुर्बाणहस्तस्य कस्यचित्किरातस्यार्ज्जुनेन दर्शनम्। स इत्यादिना। १। शिवबाणविद्धस्य सूकरस्य वेधेन मनसि क्रुद्धस्य शिवानुचरकिरातस्यार्ज्जुनं प्रति सान्त्वपूर्वकं कथनारम्भः। शान्तेत्यादि सज्यमित्यन्तैः षट्त्रिंशद्भिः। ३६। अर्ज्जुनं प्रति शिवानुचरकिरातस्य स्तुतिपूर्वकं भर्त्सनम्॥

॥ इति त्रयोदशसर्गस्य तात्पर्यार्थः॥

॥ अथचतुर्दशसर्गीयसूची ॥

ततइत्यादिना । १ । किरातस्योक्तवाक्यंश्रुत्वाऽर्जुनस्याक्रोधवर्णनम् । अग्रे
षमित्यादिना । १ । किरातम्प्रत्यर्जुनस्यकथनारम्भः । विविक्तेत्यादिस्तुवन्तीत्य
न्तैस्त्रिभिः । ३ । पुरुषवर्तावाक्यवर्णनम् । समस्येत्यादिना । १ । शिवदूतंकिरातंप्र
त्यर्जुनेनस्ववाक्यप्रशंसाकरणम् । प्रयुज्येत्यादिमयेत्यन्तैकोनविंशतिभिः । १९ ।
तम्प्रत्यर्जुनस्याहङ्कारवाक्यम् । इतीत्यादिना । १ । अर्जुनस्यैवंप्रगल्भवाक्यंश्रु
त्वाशिवदूतस्यशिवनिकटगमनम् । ततइत्यादिना । १ । शिवस्याज्ञयासैन्यानां
गमनम् । रणायेत्यादिना । १ । सैन्यवाद्यवर्णनम् । जयेत्यादिना । १ । धनुर्गु
णशब्दवर्णनम् । निशातेत्यादिना । १ । सैन्यानामस्त्रशोभावर्णनम् । उदूढेत्या
ना । १ । सैन्यमध्येशिवशरीरवर्णनम् । सुगेषुइत्यादिना । १ । सैन्यव्याप्तस्थव
नस्यवर्णनम् । तिरोहितेत्यादिना । १ । किरातसैन्यभारेणपृथिव्यानम्रतावर्णन
म् । पृथ्वित्यादिना । १ । सैन्यवाद्यस्यवर्णनम् । ततइत्यादिगुर्वित्यन्तैरष्टाभिः
। ८ । अर्जुनस्यतात्कालीनरूपवर्णनम् । किरातसैन्यानामर्जुननिकटेगमनञ्च ।
यथेत्यादिना । १ । अर्जुनतेजसाकिरातानांतेजोहरणम् । ततइत्यादिना । १
अर्जुनम्प्रतिकिरातसैन्यानांयुगपदस्त्रक्षेपः । किरातेत्यादिविधूनयन्नित्यन्तैस्त्रिभिः
। ३ । किरातसैन्यक्षिप्तानांबाणानामर्जुनोपरिसमकालीनपतनम् । चयीमित्या
दिना । १ । अर्जुनस्ययुद्धोद्योगः । पतदित्यादिना । १ । किरातसैन्यम्प्रतिक्रो
धेनार्जुनस्यदृष्टिपातः । दिशइत्यादिना । १ । क्रुद्धस्यार्जुनस्ययुद्धार्थेगमन
म् । विमुक्तमित्यादिद्विधामित्यन्तैःपञ्चभिः । ५ । किरातसैन्यानिप्रतिअर्जुनस्य
नानाप्रकारबाणक्षेपप्रकारवर्णनम् । समुज्झितेत्यादिअजिह्ममित्यन्ताभ्यां । २
अर्जुनबाणघातेनकिरातसैन्यानामवसन्नतावर्णनम् । शिवेत्यादिना । १ । किरा

तसैन्यैःसमायांयुद्धेभयानकस्यार्जुनस्यदर्शनम्। मुनेरित्यादिना। १। अर्जुन स्यबाणवेगेनकिरातसैन्यानांमण्डनाकारभ्रमणम्। तपइत्यादिजयेनेत्यन्तैस्त्रि भिः। ३। किरातसैन्यानामर्जुनंप्रतिवितर्कः। अमर्षिणेत्यादिना। १। किरात सैन्यानांयुद्धेनिरस्ततावर्णनम्। प्रतीत्यादिना। १। किरातसैन्यानांम्लानताव र्णनम्। प्रविततइत्यादिना। १। अथलक्ष्म्याःकिरातसैन्येषुपक्षपातत्यागः॥

॥ इतिचतुर्दशसर्गस्यतात्पर्यार्थः॥

॥ अथपञ्चदशसर्गस्यसूचीपत्रं॥

अथेत्यादिना। १। अर्जुनस्यबाणसन्धानेप्राणिनाम्भयोत्पत्तिः। शिवसैन्यानांप लायनञ्च। अपश्यद्भिरित्यादिना। १। शिवसैन्यानांयुद्धान्निवृत्तिवर्णनम्। खण्डितेत्यादिना। १। युद्धात्पलायितेषुअर्जुनस्यदयाप्रकाशः। आस्था मित्यादिना। १। दयाद्वारामहतांमहत्त्वस्यप्रकाशवर्णनम्। सइत्यादिना। १। धनुर्बाणहस्तस्यार्जुनस्ययुद्धस्यचेष्टावर्णनम्। त्रासेत्यादिना। १। भी तानांकिरातसैन्यानांहननार्थमर्जुनस्यमन्दोद्योगवर्णनम्। अथेत्यादिना। १। अतिभीतान्सैन्यगणान्प्रत्याश्वासार्थंकार्त्तिकेयस्यकथनारम्भः। मेत्यादि ना। १। भयंयुक्तान्तान्प्रतियुद्धकरणार्थंकार्त्तिकेयस्यादेशः। विवस्वदित्या दिना। १। कार्त्तिकेयेनकिरातानांयुद्धोत्साहवर्द्धनम्। वनइत्यादिना। १। कार्त्तिकेयेनतान्प्रतिवीराणांयुद्धकरणंविनाअकीर्त्तिप्रकाशस्यविज्ञापनम्। पा तितेत्यादिना। १। किरातान्प्रतिकार्त्तिकेयेनयुद्धनिवृत्तिदोषकथनम्। ना सुरइत्यादिभ्याम्। २। तान्प्रतिकार्त्तिकेयेनअर्जुनेनावज्ञयाकिरातानांहनन कथनम्। ननेत्यादिना। १। क्षुद्रशत्रुतोभीतस्यकापुरुषताकथनम्। स्वा मिनिजनेयुद्धेवर्त्तमानेसतितत्सहचराणांयुद्धात्पलायमानस्यानौचित्यकथनञ्च।

नर मित्यादिना । १ । कार्त्तिकेयेन किरातान्प्रति गुणहीनपुरुष स्यदोषकथनम् । स्यदनाइत्यादिना । १ । रथघोटकगजादीननवेक्ष्य कार्त्तिकेयेन किरातान्प्रति कथनं । भवद्भिरित्यादिना । १ । युद्धात्पलायमानेन किरातान्प्रति कार्त्तिकेन निन्दाकरणम् । वेत्येत्यादिना । १ । तान्प्रति कार्त्तिकेयस्य युद्धकरणार्थमादेशः । अथ मित्यादिना । १ । सैन्यरक्षणार्थं शिवस्य यांच्छाकथनम् । नन्वित्यादिना । १ । किरातान्प्रति वीराणां युद्धकरणादात्मशुद्धिकथनम् । किमित्यादिना । १ । किरातान्प्रति कार्त्तिकेयस्याक्षेपोक्तिः । निशितासिरित्यादितनुवेष्यन्ताभ्याम् । २ । कार्त्तिकेयेन किरातान्प्रति अर्ज्जुनस्य स्वरूपकथनम् । विभिन्नेत्यादिससवेष्यन्तैश्चतुर्भिः । ४ । युद्धस्य वर्णनम् । आसुरेइत्यादिना । १ । युद्धपराङ्मुखान्किरातान्प्रति कार्त्तिकेयस्य भर्त्सनम् । इतीत्यादिना । १ । एवंप्रकारेण किरातान्प्रति कार्त्तिकेयेन शासनं कुर्वति सति शिवस्य हास्यम् । मुनीत्यादिना । १ । भीतानां किरातानां शिवेन तोषणम् । दूनाइत्यादिना । १ । शिवं प्रति कल्याणकरत्वेन तेषां ज्ञानम् । महेष्वित्यादिना । १ । शिवम्प्राप्य किरातसैन्यानामाश्वासः । सवभारेत्यादिना । १ । स्वपश्चात्सैन्यानि स्थापयित्वा शिवस्य युद्धस्थलेऽवस्थितिः । मुञ्चतीत्यादिना । १ । महादेवेनार्ज्जुनोपरि बाणत्यागकाले धनुःशब्दवर्णनम् । नद्धणाइत्यादिना । १ । विस्मयापन्नैः शिवगणैः शिवार्जुनयोर्युद्धदर्शनम् । परीत्यादिभ्यां । २ । शिवेनार्जुनस्य बाणच्छेदनम् । चारेत्यादिना । १ । शिवस्य वर्णनम् । स्फुरदित्यादिना । १ । धनुर्बाणेन शिवशोभावर्णनम् । पार्श्वेत्यादिना । १ । अर्जुनबाणैः शिवबाणानामाच्छादनम् । शरेत्यादिना । १ । शिवेन बाणैः सूर्य्यपथरोधनम् । तेनेत्यादिना । १ । शिवेनार्जुनस्य बाणनिवारणम् । द्युवियदित्यादिना । १ । बाणश्रेणीनां दीप्तिवर्णनम् । विलंघ्येत्यादिना । १ । अर्जुनस्य शौर्य्यवर्णनम् । जगतीत्यादिना । १ । सुमेरुवर्णनं च सुकविवर्णनम् अर्जुनवर्णनञ्च । विपक्षेत्यादिसङ्ख्यन्ता

ख्याम्। २। शिवेऽस्त्रवैफल्येनार्जुनस्यक्रोधवर्णनम्। अनतइत्यादिना। १।
अर्जुनंप्रतिशिवेनबाणप्रेरणम्। अम्भोरित्यादिना। १। शिवबाणनिवारणा
र्थमर्ज्जुनेननिजबाणप्रक्षेपणम्। घनमित्यादिना। १। शिवबाणेनार्ज्जुनबा
णस्यविदारणम्। रुजन्नित्यादिना। १। मुनिभिरर्जुनस्यविक्रमदर्शनम्।
विकाशमित्यादिना। १। शिवबाणानाम्प्रकाशेनप्रमथादिगणानामानन्दः। संप
श्यतामित्यादिना। १। परमेश्वरेणशिवेनसहयुध्यमानमर्जुनंदृष्ट्वामुनिनाम्वि
स्मयेनरोमोद्गमः॥

॥ इतिपञ्चदशसर्गस्यनामपर्य्यार्थः॥

॥ अथषोडशसर्गस्यसूची॥

ततइत्यादिना १। किरातरूपिणःशिवस्यातिशयदुःसहयुद्धंदृष्ट्वाविस्मितस्यार्जु
नस्यमनसिवितर्ककरणारम्भः। मदेइत्यादिइयमित्यन्तैःपञ्चदशभिः। १५।
अर्जुनस्यनानाप्रकारवितर्कः। मायेत्यादिपरस्येत्यन्तैःपञ्चभिः। ५। किराता
नांयुद्धेनेपुण्यंसकीयस्यगाण्डीवनाम्नोधनुषःकुण्ठतांचदृष्ट्वामहाबलस्यार्जुन
स्यसंशयः। अप्राकृतस्येत्यादिसइत्यन्ताभ्याम्। २। प्रस्वापननाम्नाऽस्त्रेणकि
रातानांनिपातनम्। मनसिविचिन्त्यार्जुनेनप्रतिस्वापनास्त्रस्यक्षेपः। प्रसक्तेत्यादि
ना। १। प्रस्वापनास्त्रजनितयाश्यामवर्णयाच्छाययाकिरातसैन्यानामाच्छादन
म्। आसादितेत्यादिध्वंसस्थलैरित्यन्तैस्त्रिभिः। ४। प्रस्वापनास्त्रेणकिरातानांनि
द्राविह्वलत्ववर्णनम्। तिरोहितेत्यादिना। १। शिवस्यमस्तकात्तेजःप्रकाशः।
छायामित्यादिना। १। तामन्धकारमयीच्छायांदूरीकृत्यशिवशिरस्तेजसःप्रका
शः। त्विषामित्यादिभ्यां। २। ततेजसाकिरातानाम्पुनःशस्त्रग्रहणम्। द्यौरित्या
दिना। १। दिगादीनाम्प्रसन्नतावर्णनं। मत्तेत्यादिना। १। नेत्रावन्धनायरज्जु

स्वरूपभुजङ्गपाशनामास्त्रस्यार्जुनेनप्रक्षेपणम् । जिह्मेत्यादिदिगित्यन्ताभ्यां । २ ।
भुजङ्गपाशनामास्त्राणामाकाशशोभावर्णनम् । निःश्वासेत्यादिना । १ । भुजङ्ग
पाशैःसूर्य्यपथाक्रमवर्णनम् । प्रतप्तेत्यादिना । १ । तदस्त्रतेजसादिशांशोभा
वर्णनम् । आक्षिप्तेत्यादिना । १ । तदस्त्रव्याप्तस्याकाशवर्णनम् । तमित्यादिना
। १ । गरुडास्त्रद्वाराशिवेनभुजङ्गपाशस्यनिवारणं । प्रतीत्यादिप्रवृत्तेत्यन्तैःपञ्चभिः
। ५ । गरुडास्त्राणाम्प्रभाववर्णनम् । सइत्यादिना । १ । शिवगरुडास्त्रेणार्जु
नास्त्रभुजङ्गपाशनामास्त्रस्यनाशनम् । साफल्यमित्यादिना । १ । भुजङ्गपाशे
व्यर्थेसतिअर्जुनेनपुनःपावकास्त्रस्यग्रहणम् । ऊर्द्ध्वमित्यादिना । १ । अर्जुनक्षि
प्तपावकास्त्रस्यशत्रुसैन्येषुपतनम् । भित्त्वेत्यादिमुक्तैरित्यन्तैस्त्रिभिः । ३ । पाव
कास्त्रस्यतेजःप्रभावादिवर्णनम् । लिलिक्षतीत्यादिना । १ । पावकास्त्रनिवारणा
र्थंशिवेनवारुणास्त्रप्रक्षेपणम् । ततइत्यादिना । १ । वारुणास्त्रप्रक्षेपणमेघानांवृ
ष्टिकरणम् । पराहतेत्यादिउपेतीत्यन्तैःषड्भिः । ६ । वारुणास्त्रजनितयामेघ
वृष्ट्यावह्निरूपास्त्राणांनिर्वाणतावर्णनम् । अथेत्यादिना । १ । आकाशेनीलोत्प
लसमूहदृष्टान्तेनमेघशोभावर्णनम् । इतीत्यादिना । १ । अर्जुनेनक्रमशःक्षिप्ता
नामस्त्राणांशिवेनैवंप्रकारेणनिवारणम् । वीतेत्यादिना । १ । निजास्त्रेषुएवं
शिवेननाशितेषुसत्सुपुनरर्जुनस्ययुद्धेजयार्थमाकांक्षावर्णनम् ॥

॥ इतिषोडशसर्गस्यतात्पर्य्यार्थः ॥

॥ अथसप्तदशसर्गस्यसूची ॥

अथेत्यादिसंस्कारेत्यन्तैःषड्भिः । ६ । शिवेनमाययाऽर्जुनस्यान्येषुअस्त्रेषुअप
हृतेषुसत्सुअर्जुनस्यकेवलंबाणेषुजयाशावर्णनम् । भूयइत्यादिना । १ । क्रोधे
नार्जुनस्याश्रुपातः । तस्येत्यादिना । १ । युद्धश्रमेणार्जुनस्याङ्गात्घर्म्मजलपत

नम्। क्रोधेत्यादिना। १। तस्य क्रोधेन भ्रुविकारवर्णनम्। सइत्यादिना। १। बाणद्वाराऽर्जुनेन किरातसैन्यपातनम्। सइत्यादि उमेत्यन्ताभ्याम्। २। शिवशरीरे अर्जुनबाणानां वैफल्यवर्णनम्। संप्रीयमाण इत्यादि तस्मै इत्यन्ताभ्यां। २। शिवेन प्रीतिपूर्वकमर्जुनस्य पराक्रमसहनम्। प्रत्याहतेत्यादि एवमित्यन्तैश्चतुर्भिः। ४। अर्जुनस्य युद्धे नैपुण्यपरीक्षार्थं तेन सह शिवस्य युद्धकरणम्। मुनेरित्यादि वितन्वत इत्यन्ताभ्याम्। २। अर्जुनबाणैः किरातसैन्यानां व्यस्तता वर्णनम्। सइत्यादिना। १। किरातसैन्यैः सभयमर्जुनदर्शनम्। क्षोभेणेत्यादिना। १। शिवस्य आकारवैरूप्यवर्णनम्। प्रसेदिवांसमित्यादिना। १। अर्जुनं प्रति शिवस्य क्रोधवर्णनम्। विस्फार्येत्यादिना। १। शिवेन धनुषि गुणारोपणम्। सव्येत्यादिना। १। शिवधनुषः शब्दवर्णनम्। निजघ्निरे इत्यादि सोढेत्यन्तैस्त्रिभिः। ३। शिवबाणाघातेन छिन्नानामर्जुनबाणानां भूमौ पतनम्। अलंकृतानामित्यादिना। १। स्वबाणच्छेदेनार्जुनस्य क्रोधः। बाणेत्यादिना। १। अर्जुनबाणान् छित्वा शिवबाणानां भूमौ पतनम्। चित्रीयेत्यादिना। १। अर्जुनेन किरातानां हृदयेषु बाणखननम्। तस्येत्यादिना। १। शिवेन स्वबाणद्वाराऽर्जुनबाणानां वारणम्। अनामृशन्त इत्यादिना। १। शिवबाणाघातेनार्जुनस्य सुखज्ञानम्। अस्त्रैरित्यादिना। १। अर्जुनस्य बाहुबलं ज्ञात्वा शिवेन स्वसैन्यावलम्बनम्। ततइत्यादिना। १। युद्धसमापनार्थं शिवेनार्जुनस्य तूणाद्बाणानामपहरणम्। रिक्तेइत्यादि तेनेत्यन्तैः पञ्चभिः। ५। बाणग्रहणार्थं शून्यतूणे हस्तमर्पयित्वा बाणानप्राप्य अर्जुनस्य विषण्णता वर्णनम्। प्रतीत्यादिना। १। अर्जुनेन दुःखात् तूणाद्धस्तोत्तोलनम्। पश्चादित्यादिना। १। अर्जुनेन बाणानामपहरणज्ञानम्। तमित्यादिना। १। अर्जुनोपरि शिवस्य बाणाघातः। जहारेत्यादिना। १। शिवेन बाणद्वारा तस्य शरीरात् कवचापहरणम्। विकोषेत्यादि विरोधीत्यन्ता

भ्याम् । २ । कवचहीनार्जुनशरीरस्य तेजोवर्णनम् । अविभूतेत्यादिना । १ ।
अन्वतूणद्वयस्य भूमिपतनम् । स्थितमित्यादिना । १ । शिवस्य शस्त्राघाते
नार्जुनस्य शरीरखननम् । संरम्भेत्यादिना । १ । स्वशरीरे शस्त्राघातादर्जु
नस्य क्रोधवृद्धिः । ततइत्यादिसार्धमित्यन्ताभ्यां । २ । अनिकुण्डेनार्जुनेन शिव
शरीरे धनुराघातः । रयेणेत्यादिना । १ । शिवपुत्रेण कार्त्तिकेयेन स्ववक्षसि तद्ध
नुषो धारणम् । विकार्मुकइत्यादिना । १ । शिवेनार्जुनोपरि वाणक्षेपणम् । उ
पोढेत्यादिना । १ । शिववाणेनार्जुनस्य परितापवर्णनम् । ततइत्यादिना । १ ।
तदनन्तरमर्जुनेन खड्गग्रहणम् । शरानित्यादिना । १ । अर्जुनेन खड्गेन शिव
वाणानां छेदनम् । यथेत्यादिना । १ । युद्धे अर्जुनस्य तेजोवर्णनम् । शिवेत्या
दिना । १ । शिवस्य वाणाघातेनार्जुनहस्तात् खड्गस्य पतनम् । आक्षिप्तेत्यादिना
। १ । भूमिपतितस्य खड्गस्य शोभावर्णनम् । सइत्यादिना । १ । अर्जुनेन शिवो
परि करकावृष्टिकरणम् । नीरन्ध्रेइत्यादिना । १ । शिवं प्रति अर्जुनेन वृक्षादि
क्षेपणम् । निश्शेषमित्यादिना । १ । शिवेनार्जुनक्षिप्तवृक्षादीनां दशदिक्षु प्र
क्षेपणम् । उन्मज्जन्नित्यादिना । १ । अनिकुण्डेनार्जुनेन शिवस्य वक्षसि भुज
योराघातकरणम् । अभीत्यादिना । १ । भक्तवत्सलतया शिवेनार्जुनस्य दुर्णय
सहनम् ॥

॥ इति सप्तदशसर्गस्य तात्पर्य्यार्थः ॥

॥ अथाष्टादशसर्गस्य सूची ॥

ततइत्यादिनिपतितइत्यन्तैः षड्भिः । ६ । शिवार्जुनयोर्मुष्टियुद्धवर्णनम् । अ
भीत्यादिवियतीत्यन्तैः षड्भिः । ६ । शिवार्जुनयोर्मल्लयुद्धवर्णनम् । विस्मि
तइत्यादिना । १ । अर्जुनस्य वाहुवीर्य्यं दृष्ट्वा शिवस्य विस्मयः । तपसेत्यादिना ।

१। अर्जुनंप्रतिशिवस्यनोयनम्। अथेत्यादिना। १। शिवंज्ञात्वातम्प्रतिअर्जुनस्यप्रणामः। महेत्यादिना। १। शिवंदृष्ट्वाऽर्जुनस्यविस्मयः। विविचुरित्यादिना। १। आकाशात्पुष्पादिवृष्टिः। आसेदुषामित्यादिहंसाइत्यन्ताभ्यां। २। आकाशपथेनेन्द्रादिदेवगणानामागमनम्। मुदितेत्यादिना। १। वायुनायुद्धश्रान्तस्यशिवस्यसेवनम्। कृतेत्यादिना। १। अर्जुनेनशिवस्यस्तवकरणारम्भः। शरणमित्यादिअसम्विदामित्यन्तैर्विंशतिभिः। २०। अर्जुनकर्तृकशिवस्यस्तवः। आलिक्येत्यादिना। १। शत्रुजयकरणार्थेशिवंप्रत्यर्जुनस्यप्रार्थना। इतीत्यादिना। १। अतितुष्टेनमहादेवेनार्जुनायपाशुपतास्त्रस्यदानम्। धनुर्विद्याशिक्षणञ्च। सपिङ्गाक्षेइत्यादिना। १। शिवंस्तुत्वासूर्य्येणार्जुननिकटगमनम्। अथेत्यादिना। १। शिवस्याज्ञांप्राप्यइन्द्रादिदिक्पालैरर्जुनायास्त्रसमूहदानम्। असंहार्य्येत्यादिना। १। देवगणैरर्जुनस्यप्रशंसनम्॥

॥ इत्यष्टादशसर्गस्यतात्पर्य्यार्थः ॥

॥ इतिकिरातार्जुनीयनामग्रन्थस्यस्थूलतात्पर्य्यार्थःसमाप्तः ॥

॥ सन १८१४ ता० २० अगस्त ॥

M 5

॥ अथाकृत तृतीयभागस्य शुद्धाशुद्धिपत्रम् ॥

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४	२८	४	सत्संगी	सत्संसर्गी
५	२	४	मुपसंख्यान	उपसंख्यान
५	२	११	बन्धुना	बन्धुनाम्
६	१	२०	शङ्काह	शङ्काह
७	१	३	न्मत	न्मत्र
७	२	९	जिरे	जिरम्
८	१	१०	बाधे	बाधं
८	२	११	सचरिते	सचरितै
८	२	१७	सचरितेः	सचरितैः
९	१	९	मानने	माननम्
९	१	१७	कर्माणि	कर्म्मणि
९	२	८	लृट	लृटः
१०	१	३	यावान्	यावत्
१०	२	१०	निशम्य	निशम्य
१२	१	१७	पदाजानि	पदाज्यानि
१२	२	१२	नुसहसे	नुसहसे
१४	१	१०	शान्ति	शान्तिं
१५	१	११	स्योदीय	स्योदीय
[illegible]	१	१३	स्योदीय	स्योदीय
१५	१	१७	प्रथते	प्रथन्ते

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध ॥
१७	१	६	दृष्टीच्छा	दृष्टीच्छां
१७	१	८	यद्रा	मुद्रा
१८	१	६	स्वन्ता	सुस्वन्ता
२१	१	८	मभिमाने	मभियाने
२१	१	११	किमपेक्ष्य	किमवेक्ष्य
२१	१	१४	वृद्धि	वृद्धिं
२१	२	६	न्निङ्० निङ्	लिङ्० लिङ्
२१	२	१८	निगरेणेन	निगरणेन
२२	२	३	अनपा	नअपा
२३	१	१	इत्य	इर्थ
२३	१	७	आवितृप्न	अवितृप्न
२४	२	२	अगमः	आगमः
२४	२	५	श्लोघ्य	श्लाघ्य
२४	२	१७	उपायानह	उपायाहन
२४	२	२०	न्नर्थर्थ्यो	न्नौग्यर्य
२५	१	१५	लिङ्	लङ्
२५	२	१५	रक्षा० कलां	रक्ष्या० कलाः
२५	२	१७	रक्षा	रक्ष्या
२६	१	७	वाग्मरीरे	वामरीरे
२६	२	[illegible]	आर्पायो	अपायो
२६	२	७	निश्मन	नियामन

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३०	२	१४	ह्रधामा	ह्रपृधामि
३१	२	७	प्रयोन	प्रयोजन
३१	२	२०	द्वैयार्पनेन	द्वैपायनेन
३२	१	२	वक्षमाण	वक्ष्यमाण
३२	१	७	वेता ० डीप्	वेता ० ङीप्
३२	१	८	समाधय	समाधाय
३२	२	४	राज्ञा .	राज्ञः
३२	२	६	मगुणाब	मगुणत्व
३२	२	११	कार्णा	कर्णा
३२	२	२०	म्प्रकाश	म्प्रकाशन
३३	२	२	वेति	वेति
३४	१	१४	घंस्र ० घंस्रा	घस्तृ ० घस्तृणां
३४	२	१	मृत्यु	मृत्युर
३४	२	७	[illegible]मंथि	[illegible]मंथ
३४	२	८	[illegible]	[illegible]
३५	१	३	[illegible]	[illegible]न
३५	१	६	सदेस	सदवस
३५	२	१८	सत्पुरुषयः ० वक्ष	[illegible]दशः ० वक्ष
३६	१	३	प्रसन्नये	प्रसन्नये
३६	१	१०	प्रसन्नये	प्रसन्नये
३६	२	११	हयो	[illegible]यो

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३६	२	१७	घ्राभ्यो	घ्राहूभ्यो
३७	१	१७	स्यानं	स्थानं
३७	२	१	शाकटानः	शाकटायनः
४३	२	२	कलहंह	कलहंस
४३	२	१३	दतं	दनः
४३	२	१५	स्याली	स्थली
४३	२	१६	डीप्	ङीष्
४३	२	२०	शोभा	शोभा
४४	२	१९	पायोधरै	पयोधरौ
४४	२	२०	निकषाहानैं	निकषाहा
४६	१	१८	पाल्लवाः	पल्लवाः
४६	२	१६	ङीप्	ङीष्
४८	२	४	गुणाइति	गुणाइति
४८	२	१३	पारिणामेन	परिणामेन
४९	१	४	व्यसमासेव्ह	व्यंसमासेष्वनु
४९	२	१२	विघे.व	विघोष
५०	१	६	प्रायथन्ति	प्रापयन्ति
५०	१	६	वेति	चेति
५१	१	४	भिट्ट	भिट
५१	१	५	यंक्ष	पक्ष
५३	२	१	योघो	घोषो

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
५५	१	६	माभावित्व	भावित्व
५६	१	४	म्भवनाम्नां	म्भुवनानां
५६	१	१५	मिनांस्या	मिनात्स्या
५६	१	१६	ङींवि	ङ्वि
५८	१	१	नेदै	नैदै
५८	१	११	न्नति	चति
५८	२	१८	क्त्वानु	क्त्वांनु
५८	२	१९	रिखन्	लिखन्
५९	१	४	दनुत्राम्नो	दनुदात्तो
६१	२	८	ममूख	मयूख
६२	१	१७	दगिड	दाग्गिड
६२	२	१७	क्यप्	क्यङ्
६५	२	१८	विशदे	विशद
६६	२	७	दरिद्राभ्यः	दरिद्रातिभ्यः
६६	२	१४	स्वसितै	स्वसितैः
६७	१	३	डागमः	सुडागमः
६८	१	८	प्रणाभिः	प्रणातिभिः
६८	२	३	स्येत्वे	स्येत्वे
६९	२	१६	मृदुभितृणै	मृदुभिस्तृणैः
६९	१	११	रास्थित	सुस्थित
६९	२	३	वर्चस्तोय	वर्चस्तोयङ्

B

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
७१	२	७	दतिति	दति
७२	१	५	पथ्यःस्व	पथ्यास्व
७२	१	२०	म्भुर्तुः	म्भर्तुः
७२	२	४	ङीप्	ङीष्
७३	१	३	सुङ्गनानां	सुराङ्गनानां
७३	१	९	संमभि	समभि
७३	१	१४	सौत्कण्ठै	सोत्कण्ठै
७३	१	१७	अतप	आतप
७४	१	७	सध्वी	साध्वी
७५	२	१५	न्नसमासान्तः	न्नसमासान्ताः
७७	२	९	रुणांम्बहन्ती	रुणांवहन्ती
७८	१	५	स्त्वन्याथा	स्त्वन्यथा
७९	१	३	अरोढु	आरोढु
७९	१	१६	चमूअदने	चमुअदने
७९	१	१९	लाक्षितः	लक्षिताः
७९	२	५	कारोतीति	करोतीति
७९	२	६	विष्टवल्लाबा	विष्ठवल्लाबा
८०	१	६	म्मैंघर्षेर्यै	म्मैंघघो
८०	१	१९	च्छायते	च्छाद्यते
८१	१	९	ज्वलं	उज्वलं
८१	२	४	अहल्ये	हल्यै

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
८२	१	१	चलावा	चलावाल
८२	१	८	मानिमीति	मानिनीति
८२	१	१३	क्रियादि	क्र्यादि
८२	२	३	आवहा० दियिलो	आवहा० दयितो
८३	१	१०	लैताः ० उपेयु	लेताः ० उपेयु
८३	१	१९	स्वकपर	स्वकर
८३	२	३	कुसमानि	कुसुमानि
८३	२	१५	शानृप्रत्ययः	शतृप्रत्ययः
८४	१	४	शनीत्य	सनीत्य
८४	१	२०	कर्मैणि	कर्मणि
८४	२	५	ङीप्	ङीष्
८४	२	१७	प्राणनां	प्राणिना
८६	१	११	हस	हंस
८७	१	१	शौर्य्ये	शौर्य्ये
८७	१	१०	नटान्त	नटाभि
८७	१	१६	चन्द्राना	चन्दना
८८	१	१५	मुपान्त्य	मुपान्त
९०	१	१८	क्रियादि	क्र्यादि
९१	१	१७	आव्यन्त	आयन्त
९१	२	७	लोपश्चि	लोपश्च
९१	२	१७	छदविदे	नुदविदे

॥कि०स०॥

॥ अ०५ २

॥ ४ ॥

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
९१	२	२०	लक्षणास्तु	लक्षणास्तु
९२	१	९	प्रकृरांशु	प्रकरांशु
९२	२	३	कर्तृकेषु	कर्तृकेषु
९२	२	५	दर्शन	दर्शनं
९२	२	१४	एकस्मिन्भा	एकस्मिन्भा
९२	२	१७	सूर्य्यौ	सूर्य्यौ
९२	२	१८	सन्नता	सन्नन्ता
९३	१	१२	धारत्रीं	धरित्रीं
९३	२	७	दृशिरेद	ददृशिरे
९४	१	१९	वाच्योत्र	वाचोत्र
९४	२	१८	त्कस्यचिक	कस्यचित्क
९५	१	८	पाक्षिणि	पक्षिणि
९५	१	१७	नाकुद्धि	नाकुर्द्धि
९६	२	२	अभ्रामासो	अभ्राभासो
९७	२	२	स्यारपरि	स्यापरि
९८	१	६	ज्ञतपद्धति	ज्ञानपद्धति
९८	२	४	तस्यामिषे	तस्याभिषे
९८	२	६	रजतकुभ	रजतकुम्भ
१०२	१	६	वसुमा	वसुंमा
१०२	१	११	पुनक्त	पुनरुक्त
१०२	२	३	वैयर्थी	वैयर्थ्या

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१०२	२	१९	प्राणाय	प्रणाय
१०३	२	१	भूभाव	भूविलार
१०४	९	८	विशेषाष	विशेषण
१०४	१	१३	ग्राथा	ग्रथा
१०७	१	१७	तेषांध्वम्बनि	तेषांध्वनि
१०७	१	२०	विवक्षिमियाप	विवृक्षिमियाय
१०७	२	२	भवद्धिदी	भवद्भिर्दी
१०९	१	१७	पुयस्तनी	पृथुस्तनी
१११	१	१३	नूर्ज्जयम्	मर्ज्जयन्
१११	२	१६	अवन्तप	अनन्तप
११२	२	६	गुरुम्नि	गुरुभि
११३	२	६	कुमुदघन	कुमुदवन
११४	१	१०	प्रायुः	प्रापुः
११४	२	७	पयौ	ययौ
११५	१	१३	न्युह्योवेति	म्हृह्योवैंति
११५	२	१५	नुमागमः	नुगागमः
११६	१	१७	अरुर्मन	अनुन्मन
११६	२	७	क्षतिये	क्षतियैं
११७	१	१६	मुनेर्मान	मुनेर्म्मौन
१२१	२	८	अनवा	अनव
१२३	२	१५	आविज्ञाते	अविज्ञाते
१२३	२	२०	वृश्वास	स्टश्वास

	[illegible]	[illegible]	[illegible]	प्रभुत्व	[illegible]
पत्र	१२४	२	१८	योद्धुमि	योद्धुमि
॥ ५ ॥	१२५	२	७	न्निःश्चितंश्रेय	न्निश्चितंश्रेयोभिः
	१२५	२	८	समीसो	समासान्तो
	१२५	२	१२	यम्यप्यपः	यत्पपः
	१२६	२	१७	चेति	चेति
	१२६	२	५	पदात्वा	पदत्वा
	१२७	२	८	वाद्दिकाल्लर्नः	वादिकाल्कर्ष
	१२७	२	२	द्विषमभ्या ० स्नागा	द्विषमव्याकचा ० स्नाकया
	१२८	१	१६	प्रकवस्त	प्रभवस्त
	१२८	२	१४	स्मारणीया	स्मारणीया
	१२९	१	१०	कन्यायां	कन्यया
	१२९	१	१८	प्रासादो	प्रसादो
	१२९	२	१६	यम्मिन्प्र	यस्मिन्प्र
	१३१	१	९	प्रयन्त	प्रयत्न
	१३१	२	१९	केवा	केशा
	१३२	१	९	प्रति	प्रती
	१३२	१	१८	मिनित्त ० रक्षद्भिः	निमित्त ० रक्षद्भि
	१३३	२	९	दुःकेक	दुःखेक
	१३३	२	२०	नर्कोयित्वे	नर्कोयित्वे
	१३४	२	१५	रङ्कारः	झङ्कारः
	१३६	१	१५	द्विषोप्यिम	द्वियोप्यभि
	१३७	१	५	महनीयैः	महनीयर्थैः

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३७	१	[illegible]	अन्वाय्य	अन्यथा
१२८	१	२	क्रानि	क्रान्ति
१४०	१	१६	यच्छदयद	यच्छ्यतसर्थ
१४०	१	२०	तेजोभिभि	तेजोभिर्भि
१४०	२	३	लिङ्	लिङ्
१४१	१	७	व्याम्पक	व्यापक
१४२	१	६	वर्वेत	वर्त्तेत
१४२	२	७	यपस्सां	ययसां
१४२	२	९	सूत	स्नुत
१४२	२	१४	सर्पाणा	सर्पाणां
१४३	२	२	नाक्षवादी	अक्षवादी
१४३	२	१४	यावनुं	यावत्तु
१४३	२	१८	युगप	युगपत्
१४४	२	२०	तीर्थ्यर्थः	मौल्यर्थः
१४५	१	८	ममिमर्वि	मभिभवि
१४५	१	१६	पीडिपो	पीडितो
१४५	२	२	ञ्श्वामः	शाश्वतः
१४५	२	१३	मौक्तिकनां	मौक्तिकानां
१४७	२	१०	मैद्रस्रवीं	मैन्द्रहृन
१४८	१	१	हृकयोः	हृकरये
१४९	१	१३	ह्रजहति	ह्रहति
१४९	२	५	सनिति	सनीति

॥कि०सं०॥ पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
॥मु०पं०॥ १४९	२	१०	कथयेत्	कथयन्ते
॥ ६ ॥ १५०	२	१	चक्रीति	चक्रीति
१५१	१	८	इत्दिना	इत्यादिना
१५२	१	३	अर्थो	अथ
१५२	१	१५	वीराह	वीराहः
१५२	२	४	महानो	महतो
१५३	१	४	अमयन्ति	अपयन्ति
१५३	१	१३	खेचरैः	खेचरैः
१५४	२	१३	किरिष्य	करिष्य
१५५	१	१३	वाप	चाप
१५५	२	१९	ऐश्वर्य्य	ऐश्वर्य्य
१५७	२	१५	फियां	पियां
१५९	१	१५	परिपरिणाम	विपरिणाम
१६१	१	१२	प्रमाद्भीतां	प्रमाद्यतां
१६१	१	१६	अस्मत्वा	अस्मत्वा
१६१	१	१७	तथापि कारिणा	तथापि ४ कारित्व
१६२	१	१	किमङ्ग	किंवक्रु
१६३	२	१८	सुखा	सुखा
१६४	१	१४	कश्चिकार्य	काश्चिकार्या
१६५	२	५	यथादा	यदा
१६८	२	६	तदो	तदा
१६९	१	६	कुर्यती	कुर्वती

पत्र	पृष्ठं	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१६७	१	७	जेमो	जेचो
१७०	२	२०	न्यूनः	न्यूनः
१७२	२	२५	भूपका० कारित्व	भूयका० कारित्वं
१७३	२	१५	लघ	लघु
१७५	१	५	आयतः	अयतः
१७५	१	२०	अमध्य	अमुष्य
१७६	१	१	सामर्थ्ये	सामर्थ्ये
१७६	१	८	सद्धिति	संहति
१७७	२	२	शुत्रषु	शत्रुषु
१७७	२	१०	अस्था	आस्था
१७७	२	१७	अतो	आतो
१७९	१	६	आभोगो० यत्नया	आभोगो० यत्नये
१७९	२	२०	म्यद्रव	पुद्रव
१८३	२	५	तस्मापद	तस्मादप
१८४	१	३	आत्मन	आत्मने
१८५	२	८	कटपय	कटपय
१८७	२	३	केपाले	कपोले
१८९	१	१०	मनै	मानै
१९०	१	१	शेङ्को	शङ्को
१९०	२	७	सगीत	सगीद
१९३	१	४	आत्मस्वि	आत्मस्विति
१९४	२	१७	वस्त्रागोदरीति	दरीति

॥किं०स०॥ ॥अशु०प०॥ ॥ ७ ॥

पत्र	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१७४	२	१८	आसर	असवस्परागोर
१७५	१	१८	साफलल्यं	साफल्यं
१७५	२	५	सहरिं	संहारं
१७५	२	८	ज्वाला	ज्वाला
१७५	२	१२	हिरएमयीनि	हिरएमयानि
१७५	२	१७	हिलएमया	हिरएमया
१७६	१	१७	नडिल्लता	तडिल्लता
१७७	२	३	वितानिः	वितानैः
१७७	२	६	अतोनु	अतोनु
१७८	२	२०	धैर्य्यैं	धैर्य्यं
१७९	१	१७	संस्कारिदिति	संस्कारेति
२०२	२	७	विद्वाया	विद्वद्या
२०५	१	३	व्यगोर्थं	अर्थ
२०५	२	१	तनकार	तकार
२०६	१	४	शरे	शरै
२०८	२	१७	पयसामिव	पयसामिव
२०८	२	१८	सर्जे	ससर्जे
२१४	१	२	यैषां	येषं
२१४	२	१४	चिंयादि	वियादि
२१६	२	१०	भुववानि	भुवनानि

॥ इतिकिरातार्जुनीयकाव्यस्याशुद्धिपत्रम् ॥